

НАШРИЁТИМИЗ
ХАЗИНАСИДАН

АСРНИ ҚАРИТГАН КУН

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

Асрни
қаритган
кун

Тошкент
«Navro'z» нашриёти
2015

821.512.154-31 қирғиз ағ-ми

A39

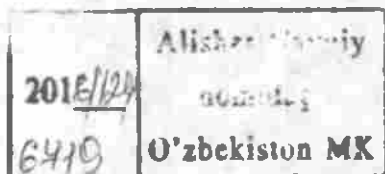
КВК 62.(3Кргз) 4

A 85

УО'К: 80.4.1

Айтматов Чингиз

«Асрни қаритган кун»/роман/А.Рашидов таржимаси. «Соҳил ёқалаб чопаётган олапар»/қисса А.Рашидов, М.Маҳмудов таржимаси — Тошкент. «Navro'z» нашриёти, 2015 й. 448 б.

Буюк ёзувчи Чингиз Айтматовнинг “Асрни қаритган кун” романида худосизлик ва манкуртлик балолари илк бора фош этилиб, бу асар миллионлаб ўқувчилар қалбини забт этган эди. Инсонни ўз-ўзини англашга, руҳан ва маънан покланишга чорловчи ушбу асар бугунда ҳам ўз долзарблигини асло йўқотмаган.

Мазмунан жуда теран ва серқирра бўлмиш “Соҳил ёқалаб чопаётган олапар” қиссасида эса инсонинг зулмат ва мавҳумликни аёвсиз жангда енгиб, охир-оқибатда балоғатга ва теранликка етуви тараннум этилади.

ISBN 978-9943-381-44-5

© «Navro'z» нашриёти, 2015 й.

МУАЛЛИФДАН

Азалдан маълумки, меҳнатсеварлик — инсон қадр-қимматини белгиловчи мезонлардан биридир.

Шу маънода Эдигей Жонгелдин ёки уни яхши билганларнинг таъбири билан айтганда, Эдигей Бўрон чинакам ҳалол меҳнаткаш инсон. Айтишларича, у заминни елкасида тутиб турганлардан бири. Эдигейнинг ҳаёти ўз даври билан шу қадар пайванд бўлиб кетганки, ўйлашимча, унинг инсоний моҳияти ҳам шунда — ўз замонасининг фарзанди эканида.

Худди шунинг учун ҳам романда тилга олинган муаммоларни уруш қатнашчиси, темир йўл ишчиси Эдигей тақдири орқали кўрсатиш мен учун муҳим эди. Бу вазифани баҳоли қудрат уддалашга ҳаракат қилдим. Эдигей Бўрон образи — меҳнат кишисини асосий таҳлил объекти қилиб олган социалистик реализм адабиётининг ўзак негизига бўлган муносабатим рамзидир.

Бироқ мен «меҳнаткаш» тушунчасига у «оддий бир банда» бўлгани, тер тўкиб ер ҳайдагани ёки бўлмаса подачилик қилгани туфайли сизинмок керак, деган фикрдан йироқман. Абадий ва ўткинчи ҳодисалар доимо тўқнашиб турадиган бугунги кунда меҳнаткаш одам менга шахсияти, бой маънавий дунёси, законнинг қай жиҳатларини ўзида мужассамлаштиргани билан ҳам қизиқарли ва қадрлидир. Шу боисдан Эдигей Бўронни давримизнинг чархи олам меҳварига — ўзимни ҳаяжонга солаётган муаммоларнинг марказига қўйиб тасвирлашга интилдим.

Эдигей Бўрон табиатан ёки касб-корига кўра меҳнаткаш бўлиб қолмай, қалбан ҳам меҳнаткашдир. Қалбан меҳнаткаш инсонгина ўзини шундай ботиний мураккаб саволларга тутадикки, уларга кимсаларнинг жавоби ҳамиша тайёр туради. Шунинг учун ҳам бундай кимсалар лоқайдлик билан кўл урган ишларини яхши уддалаганларида ҳам, мажбурият юзасидангина бажарадилар ва яшайдилар...

Қалбан меҳнаткаш инсонлар эса, бир-бирлари билан ёру биродар бўладилар — улар ҳамиша бир-бирларини танийдилар ва бир-бирларининг тилларига тушунадилар. Мабодо, тушунмаган тақдирларида ҳам лоқайдликдан йироқ бўлиб, ўйга толадилар. Ўйга толдирадиган муаммолар шу қадар кўпки, бунақаси ҳеч бир замонда кўрилмаган. Эндиликда инсон ўй-тафаккури заминдан ўсиб, коинот қадар уланиб кетган.

Биобарин, XX аср сўнгидаги энг фожиавий зиддият — инсон даҳосининг чексизлиги-ю, бундай поёнсиз инсоний даҳони империализм вужудга келтирган сиёсий, ғоявий, ирқий тўсиқлар туфайли амалда қўллаб бўлмасликдан иборатдир.

Коинотга мунтазам парвоз қилиб туриш учун техник имкониятлар ўз-ўзидан вужудга келибгина қолмай, балки инсониятнинг иқтисодий, экологик эҳтиёжлари ҳам ана шу имкониятлардан тезроқ фойдаланишни талаб қилиб турган ҳозирги шароитда халқлар ўртасида низо оловини кучайтириш, моддий ресурсларни ва ақл-идрок қудратини қуролланиш пойгасига сарфлаш одамзотга қарши қаратилган жиноятларнинг энг қабиҳидир.

Бугунги кунда халқлар ўртасида вужудга келган кескинликни юмшатишгина тараққийпарвар сиёсат ҳисобланиши мумкин. Дунёда ҳозир бундан масъулроқ вазифа йўқ.

Инсоният дориломон ҳаётни таомил қилмас экан, ҳалокатга учрайди. Ўзаро ишончсизлик, таҳликали вазият, сиёсий таранглик иқлими инсониятнинг осойишта ва бахтли ҳаёт кечирishiга мутлақ моне ҳолдир.

Одам боласи бир-бири билан муросаю мадора қилиб яшаши мумкин, бироқ инсон экан, инсоний хислатлар унга ёр экан, ҳеч қачон бир хилда фикрлай олмайди. Инсонни ўзлигидан, ўзига хосликдан маҳрум этиб, бир қолипга солиб қўйиш даъвоси азал-азалдан то бизнинг кунларга қадар империялар, империалистлар ва гегемончиларнинг мақсади бўлиб келган.

Ўтмишини хотирлай олмайдиган, дунёда ўз ўрнини янгидан топишга маҳкум этилган одам, ўз халқи ва бошқа халқларнинг тарихий тажрибасидан беҳабар одам тарихан истиқболга эга эмас, у фақат бугуни билангина яшашга қодир, холос.

Бу ҳодисаларнинг бир-бирига пайваста эканига ишонч ҳосил қилмоқ учун Хитойдаги «маданий инқилоб» — халқ онига қилинган тажовузни, мураккаб ҳаёт диалектикасини Маонинг «қизил дафтарча» аталмиш ақиданомасидан бир неча иқтибос ёдлаш даражасида жўнлаштиришга сабаб бўлган Хитой раҳбарларининг гегемончилик сиёсати оқибатларини эслаш кифоядир. Қанчалик ғалати туюлмасин, бунга ҳамоҳанг бошқа ҳодисалар ҳам мавжуд: ўтмишни инкор этиш ёки сохталаштириш, такаббур, чиранчиқ шовинизм ҳам ўз атрофини «хитой девори» билан ўраб олмоқда, зотан бир халқнинг бошқа барча халқлардан устунлиги ҳақидаги афсоналарни ҳам худди шу «хитой девори» замирида тарқатиш мумкин.

Олдинги асарларимда бўлгани каби бу гал ҳам ўтмиш аждодлардан бизга мерос қолган афсоналарга, эртақларга, ривоятларга таянган ҳолда иш тутдим. Шу билан бирга, ёзувчилик тажрибамда биринчи марта фантастик сюжетдан фойдаланишга уриндим. Униси ҳам, буниси ҳам мен учун асосий мақсад эмас, балки фақат тафаккур тарзи, воқеликни тадқиқ ва талқин қилиш усулларидан биридир.

Табиийки, гайризаминий тараққиёт билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва унга вобаста барча воқеалар ҳеч қандай реал асосга эга эмас, албатта. Аслида, дунёнинг ҳеч қаерида Сари-ўзак космодроми ҳам, Невада космодроми ҳам йўқ. Барча «фазовий» кечмиш воқеалар тасвиридан муддао — Ер куррасидаги одамларга хавф-хатар туғдириши мумкин бўлган вазиятни фавкултабий ва муболағадор формада кескинлаштириб кўрсатишдан иборатдир.

Фантастик тўқиманинг аҳамиятига келганда, ўз даврида Достоевский шундай деб ёзган эди: «Фантастика реал воқелик билан шу қадар омухталашиб кетсинки, сиз унга қарийб ишонинг». Достоевский фантастика қонуниятини аниқ таърифлаган. Ҳақиқатан ҳам, қадимги халқлар мифологияси дейсизми, Гоголь, Булгаков ёки Маркеснинг фантастик реализми дейсизми, ёхуд илмий фантастика дейсизми — булар бари қанчалик хилма-хил бўлмасин, реал воқеликка йўғириб тасвирлангани туфайли ишонарлидир. Фантастика реал ҳаётнинг қайсидир томонларини қабартиб кўрсатади, «ўйин қодалари»ни тайин этиб, ҳаётнинг ўша томонларини

фалсафий умумлаштиради ва танлаб олинган хусусиятларнинг ривожланиш потенциални охирига қадар очиб беришга хизмат қилади.

Фантастика — ҳаётни янгича, фавқулодда назар билан кўришга ёрдам берадиган мажозий шаклдир. Асримизда мажозий фикрлашга бўлган эҳтиёж одатдаги фантастика оламига сўнгги йиллар илмий-техник кашфиётларнинг жадал кириб келаётгани билангина ўсиб қолмади, балки, тўғрироғи, иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ирқий сингари мудҳиш зиддиятларга ет бўлаётган дунёимизнинг ўзи ақл бовар қилмас мажозларга бойдир.

Шу боис ҳам ушбу романимда тасвирланган Сариўзак мажозлари меҳнаткаш инсонга унинг заминимиз тақдири учун нақадар масъуллигини яна бир қарра эслатиб қўйишини истар эдим...

*Бул китоб жисму фиғонимдир менинг,
Бу калом жону жаҳонимдир менинг.*

*Григор Нарекаци «Мусибатнома»,
Хаср*

I

Қақраб кетган жарликлару суви қуриган сойликларда ризқ илинжида хўрак излаб чиққан тулкининг жонига тўзим берсин. У ертешар майда жониворларнинг у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб чопиб ўтишини кузатиб таъқиб қилар, гоҳ юм-ронқозиқ ичини шоша-пиша кавлай бошлар, гоҳ ўйилиб кетган эски жарлик ичида беркиниб ётган кичкинагина қўшоёқнинг ниҳоят ташқарига сакраб чиқишини пойлаб ётарди. Мабодо чиқиб қолгудай бўлса, лаҳзадаёқ тутиб олиб, мижғилаб ташларди. Овга чиққан оч тулки тимирскиланиб, аста-секин темир йўл сари яқинлашиб кела бошлади. Дашт бўйлаб бир текис чўзилиб кетган қорамтир темир излардан гулдираб теварак-атрофни ларзага солиб, гоҳ у томон, гоҳ бу томон ғизиллаб ўтиб турган поездлар тулкини ҳам ўзига чорлар, айни чоғда юрагига ғулув соларди; поезднинг ортида қолган димоғни ачиштирувчи дуд ва куюнди ҳидини кўп ўтмай шамол атрофга тарқатиб юборарди.

Кечга яқин тулки йўл ёқасида турган симёғоч остидаги чуқурликка кириб, у ерда қалин ўсиб тўқ-қизил рангда қийғос уруғлаган, лекин вақти келиб қувраб қолган отқулоқлар остига ғужанак бўлиб олди ва ер бағирлаб эсган шамолнинг қовжираган ўтларни шилдиратаётганидан гаши келиб, қулоғини динг қилганча қоронғилик тушишини тоқат қилиб кутди. Симёғочлар ҳам нуқул ғувиллаб турарди. Аммо тулки ундан чўчимас, чунки симёғочлар бир ерда туришини ва таъқиб қилмаслигини биларди.

Лекин пайдар-пай ўтиб турган поездларнинг қулоқларни қоматга келтирувчи тарақ-туруқ овози ҳар гал уни сескантириб, жунжикиб олишга мажбур ётарди. Тулки заминни ларзага солиб, даҳшат ичра учиб келаётган зил-замбил вагонларнинг мўъжизавий қудратини ўзининг бутун вужуди,

ҳатто қобирғалари билан титраб-қалтираганча сезиб ётарди, ҳар нечук кўрқув ва бегона ҳидлардан беҳузур бўлишига қарамасдан, чуқурликдан чиқмай кеч кириб, темир йўл ёқасининг бир оз тинчишини кутиб ётган эди у.

Тулки бу ёқларга очликдан силласи қуриган, ночор қолган пайтларидагина келарди...

Кўчкидан сўнг сукунат чўккандай поездлар олислаб кетиши биланоқ даштликка сокинлик инарди — тулки мана шундай оқшом сокинлигида ҳавода элас-элас эшитилаётган, лекин бирон-бир жонзотга тегишли бўлмаган аллақандай заиф товушларни хушёр илғаб оларди. Бу ҳаво оқимининг ҳаракати натижасида содир бўлган товушлар бўлиб, ҳавонинг авзойи ўзгараётганидан нишона эди. Жонивор бунини савқи табиий бир тарзда сезганидан аянчли жунжикди, қимир этмасдан ер бағирлаганча аллақандай муқаррар бир фалокатни олдиндан пайқаб, жон-жаҳди билан увиллаб юборгиси келди. Бироқ очликдан силласи қуриган тулкининг шунга ҳам мажоли етмасди.

Тулки увиллаш ўрнига, тинимсиз санқишдан зирқираган панжаларини ялаб, секингина ғингшиб қўйди.

Ўша кунлари куз яқинлаб қолган, оқшомлар анча аёзли эди. Кечалари ер тезда музлаб, тонгга қадар даштлик худди енгил шўрхок босгандай оқиш қиров билан қопланар эди. Сахро жониворлари учун бетароват, қаҳатчилик кунлари бошланди. Бу жойларда ҳатто ёз пайти аҳён-аҳёнда учрайдиган қушлар ҳам қаёққадир ғойиб бўлишади: қай бирлари иссиқ ўлкаларга учиб кетса, қай бирлари жар ёқасидаги инларига кириб кетади, яна бошқалари эса қишлаш учун чўл этагидаги қумликлар сари парвоз қилади. Энди ҳар бир тулки ўзича емиш излаб, даштликнинг турли томонига изғиб кетганидан дунёда гўё тулки зоти қолмагандай эди. Тулкиларнинг бу йилги болалари улғайиб, ҳар ёққа тарқалиб кетган, уларнинг урчидиган маҳали ҳали олдинда; қиш фасли турли томонлардан келиб, бир-бирлари билан топишиб, қайтадан учрашганларида нар тулкилар ҳаёт-мамот учун шундай олишиб кетар эдиларки, у ёғини асти қўяверинг. Азал-азалдан дунёнинг ишлари шундай...

Қош қорайганда тулки чуқурликдан чиқди. Ўзича хавфсираб, бир зум пайт пойлаб турди-да, сўнг темир йўл кўтармаси томон юриб кетди. У товуш чиқармай гоҳ йўлнинг

у томонига, гоҳ бу томонига югуриб ўтарди. Бу ерда вагонларнинг ойнасидан йўловчилар ташлаган озиқ-овқат чиқиндиларини излади, бирор арзигулик емиш топгунча, қияликлар бўйлаб димоғни қитиқловчи ва кўнгилни айнитувчи турли-туман нарсаларни ҳидлаб, узоқ чопиб юрди. Поезд ўтган жойларда қоғоз парчалари,ғижимланган газеталар, шиша синиқлари, папирос колдиқлари, пачақланган консерва банкалари ва бошқа ташландиқ нарсалар сочилиб ётарди. Айниқса, юмалаб ётган шишаларнинг оғзидан бадбўй ҳид тараларди. Тулкининг икки марта боши айланиб, кўзи тингач, спиртли ҳавони ҳидлашдан воз кечди. Шунақа ҳидни сезди дегунча дарҳол бурун қоқиб, сакраганча ўзини четга оладиган бўлди.

Узоқ тараддулланиб, хавф-хатардан жон сақлаб қанчалик изланмасин, бари бир, аксига олгандай, излаган нарсасини тополмади. Шунга қарамай, бирор егулик умидида темир йўл бўйлаб тинимсиз югурар, кўтарманинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига физиллаб ўтарди.

Тулки чопиб бораётиб, кутилмаганда қаршисида ногаҳоний бир фалокат содир бўлгандай, олдинги оёқларини кўтарганча донг қотиб қолди. Гира-шира ой ёруғида кўздан ғойиб бўлган тулки темир излар орасида қимир этмай, кўланка сингари турарди. Узоқдан гувиллаб келган овоз унинг тинчини бузиб, кулоғи остидан кетмай турди. Аммо бу овоз ҳали жуда олисда эди. Ҳамон думини ёйиб қотиб қолган тулки қатъиятсизлик билан оғирлигини бу оёғидан у оёғига ташлаб, йўлдан қочишга шайланди. Лекин қочиш ўрнига, аксинча жон сақлаш учун бирор емиш топилиб қоладигандай, шоша-пиша қияликлардан чопқиллаб кетди. Олисдаги шовқин — темирларнинг даҳшатли шақирлашию юзлаб филдиракларнинг гулдуриси тобора яқинлашиб келаётганига қарамай, тулки худди шу онда ҳам овқат топиб оладигандай йўлдан чиқмасди. У ўзи билан ўзи андармон бўлиб, бир лаҳзагина ҳаяллаб қолган эди, шамга келиб урилган парвона сингари гангиб, ўралашиб, ағдарилиб тушишига бир лаҳзагина кифоя қилди. Шу вақт вагонларни эргаштириб муюлишдан чиқиб келаётган кўшалок локомотивнинг яқин ва йироқни бирдай ёритувчи чироқлари кўзини қамаштириб қўйди. Кудратли прожекторлар даштлик қаърига оқиш нур сочиб, унинг жонсиз, руҳсиз манзарасини ёритар, поезд эса

важоҳат билан бостириб келарди. Ҳавога шамол аралаш чанг-тўзон кўтарилиб, димоқни ачиштирувчи куюнди ҳиди тутди.

Тулки шитоб билан ўзини четга отди, у даҳшатли қўрқувдан ер бағирлаб қочар экан, аҳён-аҳёнда орқасига қайрилиб қараб кўярди. Шокосадай кўзларидан ўт балқитиб келаётган ҳалиги махлуқ эса узоқ вақтгача гумбурлаб, филдиракларини тарақлатиб ўтиб турди. Тулки турган жойидан сакраб, жон талвасасида тирақайлаб қочди...

У нари бориб бир оз нафас ростлаб олгач, нафсини қондириш илинжида яна темир йўл томон интилди. Аммо йўлда тагин оғир юки билан қатор вагонларни судраб келаётган қўшалоқ локомотив чироқларининг нури кўзга ташланди.

Шунда тулки далани айланиб ўтиб, темир йўлнинг поезд юрмайдиган бошқа жойидан кесиб чиқмоқчи бўлди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томони ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Ярим тунда аллаким ҳаллослаб узоқ йўл босиб, темир-йўлчилар уйчаси томон шошиларди. У аввалига шпаллар устидан юрди, сўнг қаршидан келаётган поезд кўзга ташлангач, қияликдан пастга сурилиб тушиб, тезюарар юк поезди филдираклари остидан кутарилаётган қорли тўзондан юзини қўли билан тўсиб, чап берганча илгарилаб кетди. Ҳеч ерда тўхтамай, шитоб билан келаётган бу поезд литер вагонлардан иборат махсус поезд эди; у кейин алоҳида темир йўл тармоғи орқали — «Сариўзак» ёпиқ зонасига бурилиб, тўппа-тўғри космодромга кириб кетди. Қисқаси, бу юкланган поезд бошдан-охиригача брезент билан беркитилган бўлиб, ҳар бир вагонни ҳарбий соқчилар қўриқлаб боришарди. Эдигей шошиб келаётган аёл ўзининг хотини эканини дарҳол англаб етди — унинг шошилиши бежиз эмас, шекилли. Ростдан ҳам шундай бўлиб чиқди. Аммо Эдигей ҳозир хизмат бурчи тақозосига кўра, очиқ майдончасида кондуктор турган охирги вагон ўтиб кетмагунча, жойидан жилишга ҳаққи йўқ

эди. Кондукторга қўлларидаги фонусида йўл хатарсиз, деган маънода ишора қилгач, шовқин-сурондан қулоғи битган Эдигей терлаб-пишган хотинига қайрилиб қаради:

— Ҳа, тинчликми?

Аёли ташвишли боқди ва нимадир демоқчи бўлиб лабларини жуфтлади. Эдигей ҳеч нарса уқмади, аммо нима демоқчи эканини англади. Ўша нарса бўлса керак.

— Шамолда турма, бу ёққа кел,— деб уни уйча ичига бошлади.

Ўзи гумон қилган воқеанинг содир бўлганини хотинининг оғзидан эшитишдан аввал Эдигей шу лаҳзада бошқа бир нарсадан ҳангу манг бўлиб қолди. У илгарилари ҳам ёшлари ўтиб бораётганини биларди, аммо шу тобда хотинининг тез юриб келгани сабабли нафаси қисилиб, ҳансираб, кўкраги гижирлаётганини, айна чоқда ғайритабиий букчайиб қолганини кўриб, ичи ачиб кетди. Деворлари топ-тоза қилиб оқлаб қўйилган, кичкина уйчасидаги ўткир чироқ нурида Уккуболанинг кўкариб-қорайиб кетган юзларидаги чуқур ажинлар яққол кўзга ташланди (илгари қанақа эди — қорамангиз юзлари буғдой рангида товланар, қоп-қора кўзлари чақнаб турар эди), яна бунинг устига, гуручдай тишлари тушиб кетибди, ҳар қанча ошини ошаб, ёшини яшаган бўлса-да, аёл кишининг тишсиз қолиши ярашмас экан (аллақачон уни бекатга олиб бориб, ҳалигидай темир тиш қўйдириш керак эди. Ҳозир ёшу қари демай, ҳамма шунақа тиш қўйдириб олган-ку); булар ҳам етмагандай рўмоли елкасига сирғалиб тушган боёқишнинг оппоқ оқариб, тўзиб кетган ўрама сочлари Эдигейнинг қалбини ўртаб юборди. «Эҳ, қанчалик қартайиб кетибсан, бечорагинам», ўйлади Эдигей раҳми келиб, бунда ўзининг ҳам айби борлигини алам билан ҳис этар экан. Шу тобда кўнглида узоқ йиллар бирга яшаб, ҳаётнинг не-не аччиқ-чучукларини чурқ этмай бирга тотиб келган заҳматкаш аёлига нисбатан илиқ меҳр, чексиз миннатдорлик туйғулари уйғонди. Мана, ҳозир ҳам ярим кечада, узоқ йўл босиб, одамгарчилик, инсонийлик бурчи юзасидан, қолаверса, бу хабарнинг Эдигейга нақадар муҳим эканини билганидан бечора Казангап чолнинг чолдевор уйида яккаю ёлғиз ётиб вафот этганини шошилинич хабар қилишга келибди. Чунки бу ўлим ёруғ дунёда фақат Эдигей учунгина оғир жудолик эканини у яхши тушунар эди. Ҳолбуки, марҳум эрига на ака, на қуда-анда эмас.

— Ўтир, нафасингни ростлаб ол, — деди Эдигей иккаласи уйчага киришганда.

— Ўзингиз ҳам ўтиринг, — деди аёл. Ўтиришди.

— Нима гап, тинчликми?

— Казангап ўлиб қолди.

— Қачон?

— Яқиндагина. Бирон нарса зарурмикин, деб хабар олгани кирган эдим, қарасам чироқ ёқик, у киши ўрнида ётибди. Бироқ соқоли хурпайиб қолган. Яқинроқ бориб, Казака, иссиқ чой ичасизми, дедим. Билсам, боёқишнинг жони узилган экан, — Уккуболанинг овози бўғилиб, қизариб кетган, пиёз пўстидай юпқа қовоқлари ичида ёш ҳалқаланди. Охири хўрсиниб, секин йиғлай бошлади. — Шундай кунда ўлади, деб ким ўйлабди. Қандай мўмин-қобил одам эди-я! Кўзи очиқ кетди дунёдан. Ёлиб қўйишга ҳам одам топилмабди, — дея зорланиб йиғларди у. — Бундай бўлиши кимнинг хаёлига келибди! Дунёдан ўтди, раҳматли... — У «итнинг ўлимидай», деб сўзини давом эттирмоқчи бўлдию яна жим қолди, бусиз ҳам аҳвол равшан эди.

Эдигей Бўрон — урушдан қайтиб келган ўша кунлардан бошлаб Бўронли бекатида ишлаётгани учун атрофдагилар уни шундай аташарди — аёлининг сўзларини тинглаб, девор остидаги курсида гурзидай қўлларини тиззасига қўйганча, гамгин ўтирарди. Бошидаги эскириб, мойга ботиб кетган темирўлчилар фуражкасининг соябони кўзини тўсиб қўйган эди. Шу пайт у нимани ўйлаётган экан?

— Энди нима қиламиз? — деб сўради хотини ниҳоят. Эдигей бошини кўтариб, хайрихоҳлик билан унга қаради:

— Нима қиламиз дейсанми? Шундай маҳалда одамлар нима қилишади! Дафн этамиз. — У бир қарорга келгандай ўрнидан турди. — Сен тезроқ уйга етиб бор. Ҳа, олдин гапимга қулоқ сол.

— Эшитяпман.

— Боришинг билан Ўспанни уйғот. Бошлиқ деб ўтирма, бунинг аҳамияти йўқ, ўлим олдида ҳамма бир. Казангап ўлганини айт. Билиб қўйсин, қирқ тўрт йил бир жойда ишлаган одам ўлганини. Казангап бу ерларда иш бошлаганда Ўспан онасидан туғилмаган эди. У вақтларда ҳар қанча пул бераман деганинг билан Сариўзакка ҳатто ит ҳам келмас эди. У ишлаган даврда бу ердан ўтиб-қайтган поездларни

санасанг, бошингдаги сочингнинг толалари ҳам етмайди, дегин. Яхшилаб ўйлаб кўрсин. Шундай деб айт. Яна бундай қил...

— Эшитяпман...

— Ҳаммани бирма-бир уйғотиб чиқ. Деразаларини тақиллат. У ёғи-бу ёғи — саккиз хонадонмиз — бармоқ билан санарли... Ҳаммасини уйғот. Бунақа одам ўлганда ҳеч ким ухламаслиги керак. Ҳаммани оёққа турғаз.

— Койиб беришса-чи?

— Уйғотиб қўйиш — биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Койишса койишаверсин. Уйғот, деб мен буюрганимни айт. Ахир, виждон бўлиши керак одамда. Сабр қил!

— Яна нима?

— Аввало навбатчининг олдига кириб ўт, бугун Шоймардон диспетчерлик қияпти. Бўлган воқеани айт, нима қилиш зарурлигини ўйлаб кўрсин. Балки бу сафар ўрнимга бошқа одамни қўйиб турар. Рози бўлса, хабар берсин. Гапимни уқдингми, худди шундай деб айтгин!

— Хўп, шундай деб айтаман, — деди-да, Уккубола яна муҳим бир нарсани унутганини эслаб, гап бошлади. — Ие, фарзандлари-чи! Ана холос! Ахир, аввало уларга хабар қилиш керак-ку! Отаси кўз юмган бўлса...

Эдигей бу сўзларни эшитиб, кўнгли гашланди, қошқовоғи уйилиб, баттар жаҳли чиқди. Миқ этмади.

— Нима бўлсаям болалари, — дея гапида давом этди Уккубола ўзини оқлагандай бўлиб, Эдигейнинг хушламай турганини сезса ҳам.

Эдигей қўл силтади.

— Биламан. Нима. эсимни ебманми? Ҳамма гап шундада, фарзандларини чақирмай бўлармиди. Агар ихтиёр ўзимда бўлганида уларни яқин йўлатмасдим!

— Эдигей, у ёғи бизнинг ишимиз эмас. Майли, келиб оталарини ўзлари кўмишсин. Агар чақирмасак, кейин бир умр гап-сўздан бошимиз чиқмайди.

— Нима, мен келмасин деяпманми? Келаверишсин.

— Шаҳардаги ўғли етиб келишга улгурармикан?

— Хоҳласа, улгуради. Ўтган куни катта бекатга борганимда ўз қўлим билан телеграмма жўнатганман, отангнинг аҳволи оғир, деганман. Яна нима керак? Ўзини ақлли санаб юради у, агар шу рост бўлса гап нимада эканига тушунар...

— Ундай бўлса, майли, — деди Уккубола Эдигейнинг гапларини маъқуллагандай бўлиб ва яна ўзини ташвишга солган аллақандай нарсалар ҳақида сўзлай кетди. — Хотини билан бирга келса яхши бўларди, ҳарҳолда, қайнатаси дафн этиляпти, етти ёт бегона эмас...

— Майли, буни ўзлари ҳал қилишсин. Ёш бола эмас-ку.

— Шундайку-я, — деб қўйди аранг Уккубола ҳали ҳам шубҳаланиб.

Иккаласи жимиб қолишди.

— Бўлди, энди кўпам вақтни ўтказма, бора қол, — дея эслатди Эдигей.

Хотини яна нимадир демоқчи эди.

— Айтгандай, қизи-чи, ҳалиги, ўзидан ортмаган ювиқсиз, ароқхўр билан яшаётган шўрлик Ойзода чурвақалари билан катта бекатдан етиб келишга улгурар?

Эдигей беихтиёр жилмайиб, хотинининг елкасига қоқди.

— Бўпти, қўйиб берса, ҳар бирининг қайғусини қўша тортмоқчисан... Ойзода қўл чўзса етгудай жойда, эргалаб бирортаси катта бекатга ўтса хабар қилар, уям етиб келади, албатта. Сен хотин, бир гапни танангга сингдириб ол: Ойзодасидан ҳам, ўгли Собитжондан ҳам, минг фарзанд бўлгани билан ҳеч бир наф йўқ. Мана кўрасан, ҳаммаси келишади, келмай қаёққа боришарди, аммо келганда ҳам меҳмондай бир чеккада қўл қовуштириб туради; мархумни эса ўзимиз кўмамиз, ҳали кўрасан... Энди бор, нима деган бўлсам шундай қилгин.

Хотини кетатуриб, иккиланганча бир тўхтаб қолдию сўнг яна юра бошлади. Аммо бу сафар уни Эдигейнинг ўзи чақириб тўхтатди.

— Аввало навбатчига — Шоймардонга учрашишни унутма, ўрнимга бирорта одам юборсин, бошқа кун ишлаб берарман. Мархум кимсасиз уйда ётибди, ёлғиз қолдириб бўладими. Шундай деб айтгин...

Хотини бош ирғаганча жўнаб кетди. Шу маҳал тахтачадаги сигнализатор ғиғиллаб, ўгли кўзларини ёқиб ўчириб Бўронлига янги состав яқинлашаётганини хабар қилди. Навбатчининг буйруғи билан поездни қўшимча йўлда қабул қилиб, қаршидан келаётганини асосий йўлга ўтказиб юбориш зарур эди. Одатдаги иш. Поездлар яқинлашиб келар экан Эдигей йўл ёқасидан бораётган Уккуболага худди эсидан

чиқиб қолган бирор зарур гапи бордай дам-бадам қараб кўярди. Айтса айтадиган гапи кўп эди, дафндан олдин қилинадиган ишлар оз дейсизми, қайси бирини эслаб қолсин. Аммо Эдигей ҳозир хотини томонга буни ўйлаб қараётгани йўқ эди. У шунчаки йўл бўйидаги дуд аралаш сарғиш нур шуъласида юриб бораётган хотинининг сўнги пайтларда қанчалик қартайиб, букчайиб қолганига ҳозир эътибор бераркан, кўнгли ранжиб, ўзини койий бошлади.

«Қарилик елкангда туради деганлари шу экан-да. Қаридик-ҳоридик — кампир билан чол бўлди!» Аслида унга сиҳат-саломатликдан худо берган, ҳали бардам, лекин бир ёқдан ёш қурғур ҳам ўтяпти-да. Олтмишни уриб кўйди, йўқ, йўқ, олтмиш бирни. «Ҳаш-паш дегунча, орадан яна бир-икки йил ўтиб, марҳамат пенсияга деб қолишлари мумкин», дея ўйлади Эдигей ўзича истехзо билан. Лекин у ҳали-бери пенсияга чиқмаслигини биларди. Бу ерларда йўл назоратчиси, таъмирчи ишчи деган вазифаларда ишлаш учун ҳадеганда ўрнига одам топила қолармиди. Вақти келиб бирортаси касал бўлиб қолса ёки отпусага чиққудек бўлса, темир йўл кўрсаткичларига ҳам кўз-қулоқ бўлиб турарди. Тўғри, иш жойининг олислиги ва сув танқислиги учун унга кўшимча ҳақ ҳам тўлашади. Лекин шуни деб кўзи учиб турганлар топилармикин? Ҳозирги ёшлар ичида бунақасининг топилиши амримаҳол.

Сариўзак даштларида ишлайдиган одамнинг жони мингта бўлиши керак. Бўлмаса шўри қурийди. Дашт ҳудудсиз, одам кум донасидай кўринади бу ерда. Биров қийналадими, йўқми — даштнинг заррача иши йўқ. Одамга эса, қаерда қандай ишлаш бари бир эмас. У бошқа жойда яхшироқ яшармидим, тақдир адаштириб бу ерларга келиб қолдим, деб ич-этини ейди... Шунинг учун инсон улкан ва даҳшатли дашт қаршисида ўзини жуда ожиз сезади. Бу ерда одам худди Шоймардоннинг уч ғилдиракли мотоциклининг аккумуляторига ўхшаб қолади. Эгаси уни аяйди, ўзиям минмайди, бошқага ҳам миндирмайди. Оқибатда мотоцикль бекор турганидан юргизадиган кучи, жавҳари тугаб қолади. Сариўзак темир йўлларидаги одам ҳам шунақа — ўзини ишга урмаса, даштга томир отмаса, ўсиб-унмаса, чидаши қийин. Йўловчилар вагонларнинг деразасидан қараб, бошларини чангаллашади: ё худойим, шу ерлардаям одам боласи

яшайдими-я, деб ажабланишади. Теварак қирранг дашт, фақат туяларгина кўринади, холос. Бошқа ҳеч вақо йўқ! Шунга қарамай, шу ерларда ҳам одамлар яшашади. Тўғри, ҳар ким тоқати етгунча — биров уч йил, жуда чидаса, тўрт йил яшайди, кейин тамом, ҳисоб-китобини олади-ю, бу ердан узоқроққа кетади...

Аммо Бўронлида фақат икки киши — Казангап билан Эдигей Бўрон ўтроқлашиб қолишди. Эҳ-ҳа, бу орада қанчадан-қанча одамлар келиб кетмади дейсиз бу ерга! Ўзини айтмай кўя қолсин, ҳайтовур чий дегани йўқ. Казангап ҳам бу ерларда қирқ тўрт йил ишлаб кўйди. Бошқалар яхшию у ёмон бўлгани учун эмас, албатта. Битта Казангапнинг ўзини Эдигей ўнта одамга алишмас эди. Энди у ҳам мангуга кетди...

Келган поездлар ажралишди. Бири машриқ томонга, иккинчиси мағриб томонга йўл олди. Бўронлининг айри йўллари яна бир муддат ҳувиллаб қолди. Поездлар жўнаши билан ҳаммаёқ бирдан очилиб кетгандай бўлди — зимзиё осмонда юлдузлар тагин ҳам равшанроқ чарақлаб, шамол қияликлар, шпаллар, сал-пал жаранглаётган, қисирлаётган темир из ўртасидаги шағал юзасида эмин-эркинроқ шўхлик қила бошлади.

Эдигей уйчага кирмади. Устунга суяниб, ўйланиб қолди. Узоқда, темир йўл ортидаги далада ўглаб юрган туяларнинг қоралари кўринди. Улар ой нурида тик турганича миқ этмай тонгни кутишарди. Эдигей ўзининг икки ўркачли, йирик бошли нортюясини — Сариўзакда энг кучли, энг илдам, хўжайини каби «Қоранор Бўрон» деб ном олган туясини таниди. У Эдигейнинг фаҳри эди: ўлгудай бақувват, лекин одамни қийнаб юборади ўзи ҳам. Чунки Эдигей уни бўталоқлигида ахта қилмаган, кейин шундайлигича қолиб кетган, шунинг учун туялар орасида бўғра бўлиб гердайиб юрар эди.

Эдигей эртанги юмушлари орасида барвақтроқ Қоранорни уйга ҳайдаб келиш, унга эгар-жабдуқ қўйиш кераклигини эслади. Ўлик чиқаришда лозим бўлади. Миясида яна шунга ўхшаш минг хил хаёллар айланди.

Бу пайтда бекатдаги одамлар уйларида хотиржам ухлаб ётишарди. Темир йўлнинг бир чеккасида катта бекат турли майда-чуйда идоралари, ҳовли саҳнида қурилган ўчоқлар, бири-бирига ўхшаш икки бўғотли йиғма-тахта деворли,

шиферли уйчалар (бор-йўғи олтига уйни темир йўл бошқармаси қурдирган), улар ёнида Эдигей ўзи қуриб олган уй, раҳматли Казангапнинг паҳса деворли кулбаси, ҳовлилардаги турлича қўндирилган тандир, ўчоқбошилар, бостирмалар, мол-ҳол учун четан деворли кўра, ўртада шамолда айланадиган, аслида ўзи универсал электр насосхона, зарур бўлганда ишга тушадиган сув тортқич (бу ерда у кейинги йилларда пайдо бўлди), хуллас, Бўронли қишлоқчаси шулардан иборат эди.

Буюк темир йўл тармоғида, буюк Сариўзак даштида қон томирларидай ҳар ёққа тарқалган турли бекатча, бекат, шохобча, шаҳарларни бир-бирига боғлаб турган мўъжазгина бекатлардан бири эди Бўронли. У кафтдай очиқ жойда, дунёдаги ҳамма шамолларга бағрини тутган ҳолда жойлашган. Айниқса, қишда уйларни деразасигача қорга кўмиб, темир йўлни қалин музлаган дўнгликларга айлантириб юборадиган Сариўзак қорбўрони турса борми, худди бекатни учуриб кетгудай бўларди. Шунинг учун ҳам даштдаги бу бекат Бўронли деб аталар, бекат пештоқиға қозоқча ва русча қилиб «Бўронли — Буранний», деб ёзиб қўйилган эди.

Эдигей қор тозалайдиган машиналар келгунга қадар бўлган даврни эслади. Бу машиналар йўлдаги куртинг бўлиб қотиб қолган қор уюмларини бўлакларга бўлиб, тиш-кафтгирлари билан икки томонга суриб ташлайди. У кезларда-чи, қор босган йўлларни тозалаш учун Казангап икковлари ўлар-тирилариға қарамай, ит азобида олишган эдилар. Бу ишлар худди кечагина бўлиб ўтгандай-а. Эллик биринчи, эллик иккинчи йилларда қиш жуда оғир келди. Фронтда шундай кезлар бўлганки, одам умри фақат бир марта жангга киришгагина ёки бўлмаса танкка қарши бир марта граната улоқтиришгагина кифоя қилгани сингари Бўронлида ҳам аҳвол худди ўшанақа бўлган эди. Бу ерда сени ҳеч ким ўлдирмаса ҳам, ўзингни ўзинг нобуд қилишингга тўғри келади. Қанчалаб қор босган жойларни қўл билан кураб, суриб, қорни наматларга солиб судраб, ҳатто қопларға орқалаганча тепаликка олиб чиқиларди. Ишлар бекатдан етти чақирим нарида, темир йўл кесиб ўтган тепалик энишида олиб борилар, ҳар сафар ҳам бу кураш қорбўрон билан сўнги олишувдек бўлиб туюларди. Йўл бер, деб дашт бўйлаб ўкириб келаётган поездларнинг даҳшатли овозини боғиқа эшитмаслик учун ўйлаб ўтирмай, жонини беришға ҳам рози бўлишган одам

Энди қорлар эриб кетди, поездлар елиб, у йиллар ортда қолди... улар билан энди ҳеч кимнинг иши йўқ. Ўтди-ю, кетди. Ҳозирги йўл ишчилари ғала-ғовурда зув келиб, зув кетишади. Уларни назорат-таъмир бригадалари дейишади. Бир замонлар мана шу Сариўзакдаги қор босишлар ҳақида гапириб, унда атиги икки-уч кишигина белкуракда ишлаганини айтсанг, ҳозиргилар буни тасаввур ҳам қила олмайди, ишонмайди ҳам! Мўъжиза бу! Баъзилар очиқдан-очиқ масҳара қилади: «бундай кони азобнинг кимга кераги бор, кўра била туриб, ўзини қийноққа солишдан нима фойда, дейди. Биз бўлганимизда бу ишга сира қўл урмаган бўлардик! Ўзларингни худо уриб қўйган, бўлмаса қурилишми ёки бўлмаса бошқа бирор жойда ишлаш мумкин эдику, иш қуриб кетибдими? Зарур бўлиб қолса, қўшимча ишларга халқни тўплаб ҳайда, вассалом. Қанча ишласанг, шунча ҳақ оласан. Агар буни ҳашар деб қолишса, халқни тўплагину қўшимча ҳақни талаб қил. Шу ҳам гап бўлдику... Фирт анойи бўлгансизлар, бобойлар, анойиларча ўласизлар!..»

Мана шунақа «қайта қийиб бичувчилар» учраб қолса, Казангап худди даҳли йўқдек сўзларга парво қилмас, ҳаётнинг бошқалар тушунмайдиган қандайдир сирини ўзи биладигандай мийиғида кулиб қўяр эди. Эдигей бўлса бундай гапларни эшитганда чидаб туролмас, қизишиб, тутоқиб кетиб баҳслашарли, аммо бу билан фақат ўзининг дилини сиёҳ қилиб қўярди.

Ўшанда, Эдигей билан Казангап турмуш муаммолари ҳақида узоқ-узоқ суҳбат қурган вақтларида ҳозир махсус назорат-таъмир вагонларида келиб, уларнинг устидан куладиган нусхалар қўйлагининг этагини орқасига тугиб олиб, иштонсиз юрган бўлишлари ҳам мумкин, албатта. Турмуш ҳақида ақли етганча фаросат юргизиб, узоқ суҳбат қуришар, вақт ҳам бемалол эди унда. Ахир, қирқ бешинчи йилдан бошланган эди бу суҳбатлар. Айниқса, Казангап пенсияга чиққандан кейин турмуш муаммолари тўғрисида кўпроқ ўйлайдиган бўлди. Пенсияга чиқиб, у кўнгилдагидек яшай олмади. Шаҳарда тураман деб ўғлининг олдига кетган эди, уч ой яшаб қайтиб келди. Ўшанда Эдигей иккаласи оламдаги кўпгина масалалар хусусида гурунглашар эдилар. Доно одам эди раҳматли. Эсласа эслагулик гаплар кўп эди у ҳақда... Шу лаҳзада Эдигей аччиқ ҳақиқатни равшан англаб

етди — энди улардан фақат хотираларгина қолди, холос. Мана шунга ич-ичидан ачинди...

Эдигей микрофоннинг шириқ-шириқ этиб ишлаётганини эшитди-да, шошилганча уйчага кирди. Бу аҳмоқона қурилмадан одам овози келиш ўрнига аввало қор бўронида бўлгани сингари аллақандай гувиллаган-шувиллаган товушлар эшитилди.

Эдике, алло, Эдике, — хирилларди бекат навбатчиси Шоймардон, — Эдике, гапимни эшитяпсанми? Жавоб бер!

— Эшитяпман, эшитиляпти!

— Эшитяпсанми, гапир!

— Эшитяпман деяпманку, эшитяпман!

— Қалай эшитяпсан?

— Нариги дунёдан эшитилгандай бўляпти!

— Нега энди?

— Билмадим.

— Ҳа-а... Шундай қилиб, Казангап чол, ҳалигидай...

— Нима, ҳалигидай?

— Ўлибди чоғи! — Шоймардон бундай вазиятда нима дейиш кераклигини тополмай қийналарди. — Нима десам экан, ҳалигидай, яъни, масалан, ўзининг шонли ҳаёт йўлини яқунлабди-да.

— Э-э, — қисқа жавоб қилди Эдигей.

«Вой ақлсиз ҳайвон, — дея ўйлади ўзича, — ўлим ҳақида ҳам одамга ўхшаб гапиролмайди-я».

Шоймардон бир лаҳза жим қолди. Микрофон яна баттарроқ гижиллаб, бўғиқ овоз чиқарди. Яна Шоймардоннинг хириллаган овози эшитилди:

— Эдике, айланай сендан, ҳадеб бошимни ачитаверма. Ўлган бўлса ўлибди, энди нима ҳам қилардик... Менда бошқа одам йўқ. Ўликнинг бошида ўтиришдан не фойда? Мархум тирилиб қолади, деб ўйлайсанми?

Эдигейнинг жаҳли чиқди:

— Мен сенга айтсам, ҳеч балони тушунмас экансан! Бошимни ачитма деганинг нимаси. Сенинг бу ерга келганингга энди икки йил бўляпти, биз бўлсак у билан ўттиз икки йил бирга ишлаганмиз. Танангга озроқ ўйлаб кўрсанг бўларди. Орамизда одам ўлган, мархумни кимсасиз уйда ёлғиз қўйиб бўлмайди, мумкин эмас, ахир.

— Ёлғизми, ёлғизмасми — ўлган одам учун бари бир эмасми?

- Аммо биз учун бари бир эмас.
- Бўпти, шовқин солма, қария, шовқин солма!
- Сенга тушунтириб қўйяпман.
- Нима демоқчисан ўзи? Ўрнингга одам йўқ. Ўликнинг ёнига ярим тунда бориб нима қиласан?
- Жаноза ўқийман. Ирим-сиримини қилиб, марҳумнинг ҳаққига дуо қиламан.
- Жаноза ўқийсан? Сен-а, Эдигей Бўрон-а?
- Ҳа, мен. Жаноза ўқийман.
- Ана холос... Ҳалигидай, Совет ҳокимиятининг ташкил этилганига олтмиш йил тўлганда-я!
- Қўйсанг-чи! Совет ҳокимиятини орага қўшма! Одам ўлганда жаноза ўқиш қадимий удум. Ахир, ҳайвон эмас, одам ўлган-ку!

— Бўпти, бўпти, дуоларингни ўқийвер, фақат шовқин солма. Эдилбой Дарозга одам юбориб кўраман. Рози бўлса, ўрнингга бориб турар. Ҳозир эса қимирла, 117-келяпти, иккинчи қўшимча йўлни тайёрла.

Шоймардон ширқ эткизиб микрофонни ўчирди. Эдигей темир йўл кўрсаткичи томон шошилди. У ўз иши билан андармон бўлиб юрар экан, Эдилбой рози бўлармикин, деб ўйларди. Баъзи уйларнинг деразаларидан равшан ёнган чироқларни кўриб, ҳайтовур одамларда инсоф, диёнат деган нарса бор, деб хурсанд бўлди у. Итлар ҳура бошлади. Демак, хотини бўронлиликларни уйғотиб, оёққа турғизяпти.

Бу орада 117-поезд қўшимча йўлга ўтиб олди. Қарши тарафдан цистерналар уланган нефть ташувчи поезд келаверди. Сўнг яна иккала поезд бир-биридан узоқлаша бошлади — бири машриққа, иккинчиси мағрибга йўл олди...

Тунги соат иккилар эди. Осмонда юлдузлар чарақлади. Уларнинг ҳар бири ўзича парпирайди. Ой ҳам Сариўзак дашти узра ёғдусини равшанроқ соча бошлади. Гўё у қаердандир муттасил қўшимча қувват олаётганга ўхшайди. Юлдузли осмон остида эрманли Сариўзак дашти савлат тўкиб ястаниб ётарди, бериги томонда туялар, уларнинг орасида қўш ўрkachли паҳлавон — Қоранор Бўроннинг қораси кўринарди. Ойдинда яна яқин атрофлардаги манзилларнинг кўлагалари кўзга ташланар, қолган ҳамма нарса темир йўлнинг икки томонидаги зим-зиё тун чексизлигида ғойиб бўлган эди. Бедор шамол увиллаб ҳуштак чалиб, йўл

атрофидаги ташландиқ қоғозларни шитирлатганча учириб юрарди.

Эдигей гоҳ уйга кириб, гоҳ чиқиб, йўлда Эдилбой Дароз кўриниб қолмасмикан, деб тоқатсизланди. Шу пайт бир чеккада қандайдир жониворни кўриб қолди. Бу жонивор — бояги тулки эди. Кўзлари яшимтир товланиб чақнайди. У телеграф устунни остида бошини ҳам қилганича на яқинлашишни, на қочишни билмай турарди.

— Сенга нима бор бу ерда? — гудранди Эдигей шунчаки пўписа қилиб тулкига. Тулки бундан чўчимади. — Ҳали шунақаи! Ҳозир сени!.. — деб Эдигей оёқларини тапирлатди.

Тулки сакраб нари қочди-да, яна Эдигейга қараб ўтириб олди. Эдигейданми ёки унинг ортидаги аллақандай бошқа бирор нарсаданми, ҳарқалай кўзини узмай маъюс термилиб турди. У қайдан ва нима ниятда келдийкин? Электр чироқлари ўзига тортдимикин, ё очлик судраб келганмикин? Шундай кечада тулкининг пайдо бўлиши Эдигейга жуда ғалати туюлди. Ўлжа ўз оёғида келиб турибди, тош билан бир уриб, қўлга киритса-чи? Эдигей ерни пайпаслаб, каттароқ тош излади. Мўлжалга олиб қулочкашлади-ю, аммо тош қўлидан тушиб кетди. Ҳатто терга ботди. Хаёлга нималар келмайди дейсиз шундай чоғда! Тулкини тош билан уришга чоғланаётганда бир нарса эсига тушиб қолди. Бемаъни гап, албатта. Келиб-кетиб юрган одамлардан биттаси айтувди — бир фотограф билан Худойи таоло тўғрисида гаплашиб қолишган эди, шекилли, ўша одаммиди ёки бўлмаса қандайдир бошқа бир кимса айтганмиди... Йўқ, энди эсига тушди — Собитжон айтган экан; боласи тушмагур доим ғалати гапларни гапириб юради, одамлар қулоқ солаверса, ҳамманинг оғзини очиб, ҳайрон қолдиришни яхши кўради. Ҳа-я, одам ўлгандан кейин руҳи бошқа одамларга ёки жониворларга кўчиб ўтиши ҳақида Казангапнинг ўғли Собитжон гапириб берган эди.

Вайсақини бошимизга бало бўлсин, деб ўқитган эканмиз. Бир қарашда киройи йигит. Ҳамма балони билади, ҳамма нарсани эшитган, лекин булардан наф йўқ. Уни интернатда ўқитишди, институтда ўқитишди, лекин одам қилишолмади. Ичиб олиб, мақтанишни яхши кўради, қадаҳ айтишни дўндиради, аммо иш деганда йўқ. Хуллас, пуч ёнғоқ чиқди. Казангапнинг тирноғига ҳам арзимайди. Дипломини

қанчалик кўз-кўз қилмасин, барибир ношуд чиқди, отасига тортмади.

Мана шу Собитжоннинг гапириб беришича, Ҳиндистонда шундай бир эътиқод бор эмишки, унга кўра одам ўлгандан сўнг жони қандай бўлмасин, ишқилиб бирор жониворга, ҳатто чумолига ўтиб кетар эмиш. Яна унинг айтишича, ҳар бир инсон қачонлардир, туғилмасдан илгари парранда, ё ҳайвон, ёки ҳашарот қиёфасида яшаб келган эмиш. Шунинг учун ҳам ҳиндларда ҳар қандай жониворни, ҳатто оддий илонми ёки кўзойнакли илонми — барибир ўлдириш катта гуноҳ ҳисобланиб, йўл-чўлда учраб қолгудек бўлса тегмасдан, таъзим қилиб, йўл бериб ўтишаркан.

Дунёда гаройиботлар озми? Қай бири рости, қай бири ёлғон ким билади, дейсиз? Олам кенг, инсон эса ҳамма нарсанинг охирига етолмайди. Шунинг учун ҳам Эдигей тулкини тош билан уриб ўлдирмоқчи бўлганида бу яна Казангапнинг арвоҳи бўлмасин, деб ўйланиб қолди. Эҳтимол, Казангап ўлганидан сўнг кимсасиз, хувиллаган кулбасида ёлғиз қолгани зеркиб, тулкига айланган ва қадрдон дўсти Эдигейни кўргани келгандир?.. «Ақлдан озиб қолмасайдим! — деб хавотирланди Эдигей ўзича. — Одам деган шунақа хаёлларга ҳам борадими. Тфу! Алаҳсираяпманми ўзи!»

Эдигей тулкига аста яқинлашиб бориб, худди у гапга тушунадигандай, сўз қотди:

— Бор, бора қол, бу ерда не қиласан, далага бор. Эшитдингми? Жўнаб қол. Фақат, ановёққа йўлай кўрма, у ёқда итлар бор. Худонинг махлуқи, далага жўна.

Тулки шартта бурилиб, оҳиста йўртиб кетди. Бир-икки орқасига қараб кўйди-да, шу бўйи қоронғилик кўйнида ғойиб бўлди.

Бу орада бекатга яна бир поезд кириб келди. У аста-секин юриш тезлигини секинлатганда вагонлар бир-бирига шақир-шуқур урилиб, манзилга келиб тўхтади. Орқасидан кўтарилган чанг-тўзон вагонлар устига ёпирилиб, анчагача ёруғда ялт-юлт этиб, учқунлаб турди. Мотори бир маромда секин гувиллаб турган локомотивдан машинист бошини чиқариб:

— Эй, Эдике, Бўрон ака, ассалому алайкум! — деди.

— Ваалайкум ассалом!

Бу ким бўлди экан, дегандай Эдигей уни яхшироқ кўриб олгани учун қайрилиб қаради. Бу йўлда ишлаётганлар бир-

бирини яхши билишади. Йигит ўз одамларидан экан. Эдигей Кумбелдаги бекат уездида яшайдиган Ойзодага отаси дунёдан ўтганини хабар қилиб қўйишни шу йигитга тайинлади. Машинист марҳумнинг хотираси ҳурмати учун унинг илтимосини бажо келтиришни бажонидил зиммасига олди. Бунинг устига, Кумбелда поезд бригадалари алмашади, қайтишда, агар Ойзода улгурса, ҳатто бирга олиб келишга ҳам ваъда берди.

У ишончли одам эди. Эдигей яна бир иш битди, деб ўзини енгил ҳис қилгандай бўлди.

Бир неча дақиқадан сўнг поезд ўрнидан қўзғалди. Эдигей машинист билан хайр-хўшлашар экан, ўзи томон темир йўл ёқалаб келаётган узун бўйли аллакимга кўзи тушди. Бу киши — Эдилбой эди.

***

Эдигей навбатчиликни топширди, Эдилбой Дароз билан юз берган воқеа ҳақида гаплашиб, Казангапни эслаб, оҳ-воҳ қилишгунича, Бўронлига яна бир жуфт поезд келиб, ажралиб кетишди. Мана шу юмушларидан бўшаб, уйига йўл олар экан, Эдигей кечаси хотинига Казангапнинг ўлими ҳақида ўзларининг қизларию куёвларига хабар қилиш зарурлигини айтишни ёдидан чиқарганини ўйлади, тўғриси, маслаҳат солмабди. Эдигейнинг турмушга чиққан иккита қизи бутунлай бошқа тарафда, Қизил Ўрда яқинида туришарди.

Тўнғичи шолчилик совхозида яшайди, эри — тракторчи. Кенжаси илгари Казали яқинидаги бекатда яшарди, сўнг опасига яқинроқ бўлиш учун оиласи билан ўша совхозга кўчиб келишди, куёви шофёр бўлиб ишлайди. Казангап гарчи уларнинг туғишган кишиси бўлмаса-да, Эдигейнинг ўйлашича, ҳар қандай туғишгандан ортиқ эди. Қизлари Бўронлида Казангапнинг кўз ўнгида туғилиб, шу ерда вояга етишди, сўнг Кумбел бекатидаги мактаб-интернатда ўқишди. Уларни дам Эдигей, дам Казангап олиб бориб қўярди. Эдигей кичик қизалоғини эслади: у таътилга чиққанида туяга миндириб келишар ва таътил тугаб, ўқиш бошланганида яна олиб бориб қўйшар эди. Кичиги олдинда, ўртада отаси, орқада эса катта қизи — учалови туяга мингашишарди. Қоранор катта-катта қадам ташлаб, Бўронлидан Кумбелгача уч соат,

қишла эса ундан ҳам зиёд шу зайлда йўл босарди. Эдигейнинг вақти танглигида қизалоқларни Казанга олиб борарди. У болаларга худди ўз оталаридай бўлиб қолган эди. Эдигей эрталаб телеграмма юборишга қарор қилди, у ёғини яна ўзлари билишади. Ҳарҳолда, Казанганинг дунёдан ўтганидан хабардор бўлишсин...

Сўнг йўлда кетатуриб, эрталаб биринчи галда Қоранорни ўтлаб юрган еридан олиб келиш зарурлигини ўйлади. Ахир, у шундай пайтда иш бермаса, қачон иш беради. Ўлимнинг ўзи бўлмайди, аммо уни ўрнига қўйиб кўмиш ҳам осон иш эмас. Вақт танглигида ҳали у йўқ, ҳали бу йўқ, деб қолишади. Кафандан тортиб, таъзияда ишлатиладиган ўтингача — ҳаммаси учун югур-югур бошланади.

Худди шу маҳал аллақандай даҳшатли гумбурлаган овоз еру кўкни ларзага келтирди. Бу овоз уруш кезлари олисда портлаган бомба ваҳшатини эслатарди. Эдигей даштнинг анча ичкарасида — космодром ўша ёқда жойлашган бўлса керак, деб ўзича мўлжаллаб юрган томонда тобора алангаланиб, ловуллаб, яшин тезлигида юқорига кўтарилиб бораётган аллақандай оловли қуюнни кўрди. У осмонга ракета учирилганини кўриб, саросимага тушиб қолди. Бундай манзарани илк бор кўриши эди. Барча сариўзакликлар қатори Эдигей ҳам бу ердан қирқ чақиримлар чамаси нарида, балки ундан ҳам яқинроқда «Сариўзак—1» космодроми жойлашганини, у ёқда Туғриқ Том бекатидан алоҳида темир йўл тармоғи кетганини биларди. Ҳатто, ўша ёқларда даштликда катта магазинлари бўлган каттакон шаҳар қад кўтарган, дейишарди. Фазогирлар, космик парвозлар тўғрисида радиодан, одамларнинг суҳбатидан кўп марта эшитган, газеталардан ўқиган эди. Бу гапларнинг ҳаммаси Собитжон яшайдиган область марказидаги шаҳарда, бадий ҳаваскорлар концертида айтиларди. Шаҳар эса бу ерлардан анча олисда — поездда бир ярим суткалик йўл. Шунга қарамай, кичкинтойлар фахрланиб, «Биз дунёда энг бахтли болалармиз, чунки фазогир амакилар фазога бизнинг еримиздан кўтарилади», деб хор бўлиб кўшиқ айтишарди. Лекин космодром ва унинг атрофлари ёпиқ зона бўлганидан, Эдигей шу атрофда яшаса ҳам, ўқиганлари ва эшитганлари билангина қаноатланарди. Мана, энди ракетанинг алангаланиб ловуллаб, бутун атрофни ёритиб, зимзиё юлдузли осмонга

кўтарилганини ўз кўзи билан биринчи марта кузатиши. Эдигей ҳайратдан ёқа ушлади — наҳотки шу ўт-олов ичида одам ўтирган бўлса? Биттамикин ёки иккитамикин? Нимага шунча вақтдан бери шу ерда яшаб, ракетанинг парвозини кўрмаган экан, ахир, коинотга нечанчи марта парвоз қилиниши — ҳисобига ҳам ета олмайсан. Балки олдинлари космик кемалар кундузи учгандир? Қуёш нурида шунчалик узоқликда нима учганини фарқлаш ҳам қийин. Буниси нега тунда учди экан? Қистов бўлдимикин ёки ўзи шундай бўлиши керакми? Эҳтимол, ер юзидан тунда кўтарилса ҳам у ерга етганда балки кундузи бўлар? Бир куни Собитжон худди ўзи космосда бўлгандай гапириб берган эди: у ёқда кеча билан кундуз ҳар ярим соатда алмашиб турар эмиш. Яна Собитжондан сўраб кўриш керак. У ҳамма нарсани билади. Билимдонликни, ўзини мартабали одам қилиб кўрсатишни бирам яхши кўрадики, асти қўяверинг. Область марказида яшаётганидан ғурурланади. Муғамбирлик қилмаса нима қиларкин? Нима кераги бор? Қандай бўлсанг, шундай юравермайсанми? Лекин у «фалон каттакон билан бирга бўлдим, унга фалон гапни айтдим», деб мақтангани мақтанган. Бир куни Эдилбой Дароз Собитжоннинг ишхонасига бориб қолганини гапириб берган эди. Унинг айтишича, бизнинг Собитжон уззукун телефон олдида ўтирар, бошлиқнинг кабинети билан қабулхона ўртасида бўзчининг моксидай елиб-югурар, «Эшитаман, Алжапар Қахрамонович! Хўп бўлади, Алжапар Қахрамонович! Ҳозир, Алжапар Қахрамонович!» дейишдан бошқа нарсага улгурмас экан. Бошлиғи эса кабинетида ўтириб олиб, тугмачани босишга зўр бераркан. Шу тариқа Собитжон билан одамга ўхшаб икки оғиз гаплаша олмабди. «Бўронлидан чиққан ҳамсоямиз шунақайкан, билмай юрган эканмиз», дейди. Бўлган-тургани шу бўса, нимаям қиларди... Фақат Казангапга ичинг ачийди. Ўғлим, деб кўп азоб чекди. Умрининг охири кунларигача ўғлига бирон оғиз ёмон гап айтмади. Бир йили ўғли билан келини ялиниб-ёлвориб шаҳарга олиб кетишди. Охири нима бўлди? Бу ёғи бошқа гап...

Мана шундай ўй-хаёларга берилган Эдигей қоқ саҳарда, космик ракета осмонда кўздан бутунлай ғойиб бўлгунича кузатиб турди. Кузатганда ҳам, мўъжизани узоқ кузатди. Оловли кема борган сари кичрайиб, кўздан йироқлашиб, туман янглиғ оқ нуқтага айланиб тубсиз зулмат ичига кириб

бораркан, Эдигей ҳайратдан бош чайқаб, ажиб, зиддиятли ҳиссиётлар оғушида йўлга тушди. Мўъжизадан ҳайратланар экан, аини чоқда бу мафтункор ва даҳшатли воқеанинг ўзига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини англади. Шу маҳал яна ҳалиги, темир йўлдан югуриб ўтган тулки ёдига тушиб кетди. Кимсасиз чўлдаги бу олов қуюни унга қандай таъсир қилди экан? Эҳтимол, даҳшатдан ўзини қўярга жой тополмай қолгандир?..

Бироқ тунги парвознинг шоҳиди бўлган Эдигей фазогир бошқарган космик кема «Паритет» самовий бекатида юз берган фавқулодда ҳодиса эканини — фалокат туфайли шошилинич равишда учирилганини, бу парвоз ҳеч қандай тантаналарсиз, журналистларнинг қатнашувисиз пинҳона амалга оширилганлигини билмасди. Билиши ҳам мумкин эмасди. Шартли равишда «Трамплин» деб аталган орбитада Совет—Америка Қўшма дастурига мувофиқ, бир ярим йилдан бери «Паритет» самовий бекати ишлаб турарди. Буларнинг ҳаммасини Эдигей қаёқдан билсин? Бу воқеа унга, унинг ҳаётига ҳам таъсир этишини — инсон ва инсониятнинг узвий алоқаси деб аталмиш оламшумул ҳодиса сабаблигина эмас, балки тўғридан-тўғри таъсир кўрсатишини ҳали хаёлигаям келтирмасди. Сариўзақдан космик кема учирилганидан сўнг орадан кўп ўтмай сайёраамизнинг нариги чеккасида, Невада космодромидан худди «Паритет» бекатига қараб, ўша «Трамплин» орбитаси томонга Америка космик кемаси учирилгани, фақат у тесқари томондан йўл олгани Эдигейнинг тушига ҳам кирмаган эди.

Фазовий кемалар Совет—Америка «Демидур» Қўшма дастури бошқариш марказининг океандаги сузиб юрувчи базаси бўлмиш «Конвенция» илмий тадқиқот авиабардоридан юборилган буйруққа кўра, шошилинич суратда космосга учирилган эди.

«Конвенция» авиабардори ўзининг доимий манзилида — Тинч океандаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида, яъни Владивосток билан Сан-Францисконинг тахминан ўртасидаги квадратда турарди. Қўшма Марказий Бошқарма — Қўшмарбош — шу маҳал иккала космик кеманинг «Трамплин» орбитасига чиқишини синчков кузатмоқда эди. Ҳозирча ҳамма ишлар кўнгилдагидай борар, энди «Паритет» комплекси билан космик кемаларни туташтириш ишлари

қолган эди. Вазифа ниҳоятда мураккаб — кемалар самовий бекат билан муайян вақт оралиғида навбатма-навбат эмас, балки унинг икки томонидан бир вақтнинг ўзида баб-баравар туташтирилиши зарур эди.

«Конвенция»дан Қўшмарбош юбораётган сигналларга «Паритет» самовий бекати жавоб бермай қўйганига ўн икки соатдан ошиб кетди. Бекат туташтириш учун бораётган кемаларнинг сигналларини ҳам жавобсиз қолдирарди. «Паритет» фазогирларига нима бўлганини аниқлаш керак эди.

II

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Бўронли бекатидан то Наймандаги хеш-аждоқлар қабристонига Она Байитгача темир йўлдан ҳисоблаганда, камида ўттиз чақирим келади. Сариўзак даштлиги орқали тўппатўғри кесиб чиқилганда ҳам шунча масофа. Мабодо, чўлда адашиб қолмайину, яхшиси, темир йўл бўйлаб бораверай, деган одам қабристонгача ҳали анча узоқ юриши керак. Шундай қилганда, Қийшиқсой жарлигидан ўтиб, Она Байитга боргунча анча-мунча айланишга тўғри келади. Бошқа йўл йўқ эди. Шундай қилиб, энг яқин йўлдан юрилганда ҳам бориши-ю келиши олтмиш чақирим келарди. Она Байит қабристонига бориш йўлини бўронлиликлардан фақат Эдигейгина биларди, холос. Қадимий Она Байит қабристонига ҳақида халқ орасида турли ривоятлар айтилиб келинганини одамлар эшитишга эшитгану бу гаплар ҳақиқатми ёки афсонами — ҳеч ким билмасди; у ерни ўзлари бориб кўрмаган, боришга эҳтиёж ҳам туғилмаган эди. Йўл устидаги саккиз хонадонли қишлоқчадан узоқ йиллар мобайнида энди ўлик чиқаётган эди. Бундан анча йил аввал бир норасида қизча

дамқисма касалидан нобуд бўлганида, ота-онаси уни ўз ватани — Ўрол областига олиб кетишган. Казангапнинг хотини Бўкей кампир бир неча йил аввал Кумбелдаги касалхонада қазо қилганида, уни Бўронлига олиб келиш ҳожати йўқлигидан бекат қабристонига кўмиб қўяқолишган эди. Кумбел Сариўзак даштидаги энг катта бекат бўлиб, қизи Ойзода куёви билан ўша ерда туради. Куёви ношудроқ, ичкиликка берилган бўлишига қарамай, ҳарҳолда ўз кишилари эмасми, кичкинагина қабрга кўз-қулоқ бўлиб туришади. Лекин у вақтда Казангап ҳали ҳаёт эди, ўзи билганича иш тутарди.

Ҳозир эса, ўйлай-ўйлай одамларнинг боши қотди. Барибир Эдигей ўз сўзида туриб олди:

— Қўйсаларинг-чи, йигитнинг шаънига тўғри келмайдиган гапларни, — деб тинчлангирди у ёшларни. — Бундай одамни аждодлари ётган жойга, Она Байитга қўйишимиз керак. Раҳматли ўзи шундай васият қилган. Келинлар, гап сотиб ўтирмай ишга ўтайлик, дафнга тайёрланайлик. Йўлимиз олис. Эртага азонлаб йўлга тушамиз...

Эдигейнинг айтгани айтган, буни ҳамма тушунарди. Шунинг учун ҳам ҳаммалари рози бўлишди. Тўғри, Собитжон бир оз тихирлик қилди. У шу куни юк поездида (пассажир поездлари бу ерда тўхтамай ўтиб кетади) етиб келди. Собитжон бу ёққа келаётганида отасининг тириклигини ҳам, ўлганини ҳам билмасди. Шунга қарамай, дафн маросимига етиб келгани Эдигейнинг кўнглини юмшатиб, қувонтириб юборди. Бошларига тушган оғир мусибатдан иккаласи бир лаҳза қучоқлашиб, йиғи-сиғи қилиб олишди. Эдигей кейинроқ ўзининг нега бундай қилганига ажабланди. Собитжонни кўксига босиб маҳкам қучоқлаганча, ўзини тутолмай ҳиқиллаб йиғлаб юборди: «Етиб келганинг яхши бўлди, чироғим, келганинг яхши бўлди» деди у гўё ўғлининг келиши Казангапни тирилтириб юбораётгандай. Ҳеч қачон у бундай ҳолатга тушмаган эди, бу гал эса қандай йиғлаб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Иккаласи ҳовли саҳнида — Казангапнинг эгасиз қолган пахса деворли кулбаси эшиги олдида узоқ йиғлаб туришди. Эдигей нимадандир қаттиқ таъсирлангандай бўлди. Собитжоннинг ёшлик чоғлари эсига тушди: у муштдай бола эди, отасининг суянчиғи эди. Темирийўлчиларнинг болалари учун Кумбелда очилган мактаб-

интернатга олиб бориб жойлаштирганлари ёдида. Қўллари бўшади дегунча, гоҳ йўловчи поездда, гоҳ туяда кўргани боришарди. Собитжон ётоқда қандай яшаяпти, биров хафа қилмадимикин, ўзи бирор ножўя иш қилиб қўймадимикин, ўқишлари қалай экан, ўқитувчилари у ҳақда нима деркин, деб хавотирланиб боришарди. Таътил тугаган пайтлари ўқишга кечикиб қолмасин, деб аёзли кунда неча марталаб пўстинларга ўраб, туяда қалин қор босган Сариўзак даштлиги орқали олиб бориб қўйишарди.

Эҳ, у вақтлар ҳам ўтди! Ҳаммаси туш кўргандай ўтди-кетди! Мана энди қаршингда қиёфасидан ёшлик даври аранг сезиладиган укки кўзли, доим кулиб турувчи каттагина киши турибди. Энди у кўзойнак тақиб олган, бошида тепаси букиб қўйилган шляпа, бўйнида уриниб қолган бўйинбоғ — зўрға таниб оласан. Ҳозир область марказида яшайди, ўзини гоёта мартабали, меҳнаткаш қилиб кўрсатишга интилади. Лекин ҳаёт аяб ўтирмайди, айтганинг бўлавермайди. Бошлиқ бўлиш осон эмас, дурустроқ суянчиғим ёки ошна оғайним, қариндош-уруғим бўлмаса, деб ҳасрат қилган эди ўзи неча бор. Кимман, аллақандай Бўронли бекатида ишлайдиган аллақандай Казангапнинг ўғлиман-да. Пешонам шўр экан. Энди шу отадан ҳам айрилиб ўтирибман. Асли ўзи нобоп ота эди. Лекин, ёмон бўлса ҳам, отанинг тирик юргани яхши, отанг минг донгдор бўлмасин, ўлгандан кейин ўлик-да. Мана, энди ўша ёмон ота ҳам йўқ...

Кўзёши қилиб олишгач, ҳол-аҳвол сўрашга ўтишди, ишдан гап очишди. Шу лаҳзада маълум бўлиб қолдики, арзанда, билағон ўғил отасини иззат-икром билан кўнгилдагидек дафн этишга эмас, балки қарздан қутилиш учун наридан бери устига тупроқ тортиб, тезроқ қайтиб кетишга келган экан. У ғалати-ғалати гапларни айта бошлади: марҳумни узундан-узоқ Она Байитга олиб бориб нима қиламиз, шундай улкан Сариўзак чўлида бир қабрга жой топилмадими? Остонадан бошлаб дунёнинг нариги чеккасигача жой деган нарса тўлиб-тошиб ётган бўлса? Қабрни шу яқин ўртадан, ўзи умр бўйи ишлаб келган темир йўл бўйидаги бирор дўнгликдан қазиш керак. Марҳум ўтган-кетган поездларнинг тарақа-туруқини эшитиб ётади... Собитжон ҳатто шу хусусда айтиладиган қадимий мақолни ҳам эслаб

кўйди: ўладиган одамнинг ўлгани яхши, кетадиган одамнинг кетгани яхши. Мунчалик чўзиб, бош қотириб ўтиришнинг кимга кераги бор? Ўлган одамга қаерга кўмилишининг нима аҳамияти бор? Бундай маҳалда иш қанча тез битирилса, шунча яхши!

Собитжон шу гаплардан кейин ўзини оқлаб ҳам кўярди: идорада жуда шошилинич, зарур ишлар қолиб кетяпти, вақт бўлса тифиз, ўзларингга маълум, бошлиқларимиз қабристоннинг узоқ-яқинлигини суриштириб ўтиришмайди, ишга фалон куни, фалон соатда келасан, бошқасини билмайман, дейди. Бошлиқ нима дегандаям бошлиқ, ҳарҳолда, шаҳарнинг шароити бўлак...

Эдигей, қариганимда ҳам аҳмоқ эканман, деб ўзини койий бошлади ичида. Мана шу лақма билан сал аввал кучоқлашиб, хўнграб йиғлаб юборганидан номус қилиб, афсусланди. Казангапнинг ўғли бўлса ҳам аблаҳ экан. Эдигей ўрнидан турди. Девор тагига ўриндиқ қилиб ёғоч шпал кўйилган бўлиб, ўриндиқда беш киши маслаҳатга йиғилишган эди. Эдигей кўпчиликни олдида бир нима деб юбормаслик учун ўзини аранг тийиб турарди. Шундай қайғули бир кунда одамлар ичида ҳақорат гап айтса, яхши бўлмайди. Казангапнинг хотираси ҳурматини қилди. Шунинг учун у ётиғи билан тушунтирди:

— Атрофда ер кўп, албатта, истаганингча топилади. Фақат одамлар нимагадир яқинларини дуч келган ерга кўмиб кетишавермайди. Ҳарҳолда, бежиз бўлмаса керак. Ахир, ўликка ер қаҳатми? — У жимиб қолди, Бўронли аҳли ҳам унинг гапларини жимгина тинглашди. — Ўзларинг ҳал қилинглар, ўйлаб кўринглар, мен у ёқда нима бўлаётганини билиб келайинг-чи.

Эдигей авзойи бузилиб ранги-кути ўчганча, нарига одимлаб кетди, гуноҳдан узоқроқ бўлайин, деб ўйлади, шекилли. Қошлари чимирилиб, қаншаридаги ажини бўртиб чиқди. Табиатан кўрсроқ, қизиққонроқ эди у — шунинг учун ҳам уни «Бўрон» деб аташади-да. Мана, ҳозир ҳам одамлар бўлмаганида Собитжоннинг ҳаёсиз кўзларига тикилиб туриб, айтадиганини айтиб оларди-я. Умр бўйи эсидан чиқмайдиган қиларди. Аммо хотинларга ўхшаб, пачакилашиб ўтиришни хоҳламади. Мана, хотинлар газабланиб, шивир-шивир қилишяпти: отасини кўмишга эмас,

меҳмонга келганга ўхшайди. Икки қўлини бурнига тиқиб келаверибди. Бир қутти чой кимни ўлдирибди, бошқасини қўяверинг. Хотини-чи, шаҳарлик келинмиш, одамга ўхшаб иззат-хурмати билан келиб, кўп қатори урф-одат юзасидан айтиб-эшитиб йиғласа, бирон ери камайиб қолармиди? На уят, на виждон бор уларда. Чол кўзи тириклигида, бир жуфт соғин туяси, ўн-ўн бешта қўй-қўзиси борлигида яхши эди. Ўшанда келин ҳеч кимни ҳоли-жонига қўймай, жамики нарсани пуллаб, ёнига урди. Чолни уйларига олиб кетгандай ҳам бўлишди, ўзлари бир йўла машина олиб, ҳаммаёқларини мебелга тўлдиришди. Кейин эса чол уларга керак бўлмай қолди. Ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди. Хотин-халаж шуларни айтиб, тўполон қилишмоқчи эди, Эдигей бунга йўл қўймади. Мунақа қила кўрманглар бундай кунда ортиқча сўз бўлиши мумкин эмас, бу бизнинг ишимиз ҳам эмас, у ёғини ўзлари ўйлаб кўришсин, деди.

Эдигей қўра томонга юрди. У ерда онда-сонда дарғазаб бўлиб бўкираётган Қоранор Бўрон боғлоғлиқ турар, уни ўтлаб юрган жойидан олиб келишган эди. Агар икки марта сув сўргич насос олдидаги қудуққа суғоришга олиб келинганини ҳисобга олмаганда, Қоранор бир ҳафтадан бери кечаю кундуз ўз эркига қўйиб қўйилган эди. Эркин юриб ўрганиб қолган бу ярамас энди қўлга кўниқолмай, йирик тишли жағларини катта очиб, вақти-вақти билан бўкириб, норозилик билдириб қўярди. Лекин кўникишга мажбур. Кўникмасдан иложи қанча.

Эдигей Собитжон билан бўлган суҳбатдан сўнг таъби хира тортиб, Қоранор олдига борди. Шундай бўлишини у олдиндан сезган эди. Собитжон отасининг ўлимига келганини миннат қилаётган бўлса, жини кўзимай нима ҳам қилсин. Унга отанинг ўлими ортиқча юкдай, бу юкдан тезроқ қутулишга ҳаракат қиларди. Эдигей ортиқча гапиришни лозим кўрмади, барибир ҳамма оғирлик ўзининг гарданига тушарди. Ҳарҳолда, қўни-қўшни ҳам ўзларини четга олишмади. Кўпчиликнинг садағаси кетсанг арзийди. Темир йўлда зарур иши бўлмаган кишиларнинг ҳаммаси шу ерда, эртанги дафн маросимига ва маърака ошига тайёргарлик кўриш учун ёрдамга тутинишди. Хотин-халаж уйма-уй юриб идиш-товоқ йиғишди, самоварларни тозалашди, хамир қориб, нон ёпа бошлашди. Эркаклар сув ташиб келтиришди, ишдан

чиққан эски шпалларни арралаб, ўтин тайёрлашди. Даштда ўтин-чўп худди сувдай азиз.

Бу ишларга фақат Собитжонгина халал берарди. Областда ким қайси вазифада ишлайди, кимни ишдан олиб, кимнинг амалини оширишгани тўғрисида гап сотиб, одамларни ишдан чалғитарди. Қайнотасининг ўлимига келин бола келмаганидан у заррача ҳам хижолат тортмасди. Ажабо, дея ёқасини ушларди Эдигей, эмишки, келин аллақандай конференцияда қатнашармиш, ана шу йиғинга қандайдир чет эллик меҳмонлар ташриф булорармиш. Чолнинг невараларини олиб келиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Улар ўзлаштириш ва давомат учун курашар эканлар, институтга кирмоқчи бўлган одамнинг аттестати тоза бўлиши керак экан. «Одамларга нима бўлган ўзи! — дея хуноб бўлди Эдигей. — Уларга ўлимдан бошқа ҳамма нарса муҳим! — Бу фикр Эдигейнинг ич-этини тирнарди. — Модомики уларга ўлим аҳамиятсиз экан, демак, улар ҳаётнинг ҳам қадр-қимматига етишмайди. Ундай бўлса, яшашдан мақсад нима, улар нима учун яшаяптилар?»

Эдигей захрини Қоранорга сочди:

— Намунча ўкирасан, аждарҳо? Осмонга қараб бўкирганинг-бўкирган, овозимни Худои таоло эшитади деб ўйлайсанми? — Эдигей ниҳоятда жаҳли чиққан пайтлардагина туясини «аждарҳо», деб сўкар эди. Ўтган-қайтган йўловчилар Қоранор Бўроннинг катта оғзи ва йирик тишларини кўриб, шундай атаган эдилар. — Кўпам бақиравермагин, аждарҳо, тишларингни қоқиб оламан!

Туяни жабдуқлаш керак эди. Эдигей шунга овора бўлиб, ўзини енгил ҳис қилди ва туясига завқ билан қараб қўйди. Қурмағур, ўзиям баҳайбат ва келишимли эди. Гарчи Эдигей бўйчан бўлса ҳам, туясининг бошига қўли етмасди. У туянинг бўйнига осилиб олганча овоз солиб қамчи дастаси билан қадоқ босиб кетган тиззаларига секин урди-да, охири уни чўктирди. Туя бўкириб каршилиқ кўрсатса ҳам, барибир эгасининг амрига бўйсунди. Оёқларини йиғиб, ерга чўккач, Эдигей унга жабдуқ ура бошлади.

Туяни росмана жабдуқлаш ҳам иморат қуриш сингари ўзига хос санъат. Жабдуқ ҳар сафар бутунлай янгитдан урилади. Ҳадисини олмаган киши бунинг уддасидан чиқолмайди.

Яна, унинг устига, анча-мунча куч ҳам сарфлашга тўғри келади. Айниқса, Қоранорга ўхшаш ҳайбатли туяларни айтмайсизми.

«Қоранор» деб уни бежиз айтишмайди. Жингалак юнгдор калласи қоп-қора, бўйин остидан тиззасигача ўсиб осилиб тушган қалин ва дағал ёллари — бу нортуянинг асосий безағи ҳисобланади — минора сингари юқорига кўтарилиб турган эгилувчан қўш ўркачларнинг чўққиси қоп-қора, ва ниҳоят калтагина думчасининг учи ҳам қоп-қора. Қолган ҳамма қисми — устки лаби, тўши, ён томонлари, оёқлари, қорни, аксинча, оқимтир тусда, оч каштан рангда эди. Шунинг учун ҳам Қоранор Бўрон маълум ва машҳур эди. У энди ўттиз ёшларга яқинлаб, қадди-қомати келишган, айна кучга тўлиб етилган пайти эди.

Туялар узоқ яшайди. Эҳтимол, шунинг учундир, фақат беш ёшида болалайди, кейин йил сайин туғмасдан икки йилда бир туғади, ҳомиладорлик муддати ҳам бошқа ҳайвонларга нисбатан узоқроқ — ўн икки ойга чўзилади. Энг муҳими, бўғалоғини дастлабки бир-бир ярим йилгача шамоллатиб қўймаслик керак. У ёғига кундан-кунга ўсаверади, на ёзнинг иссиғи, на қишнинг совуғи, на даштнинг курғоқчилиги унга писанд эмас...

Эдигей бу ишда устаси фаранг эди. У Қоранор Бўронни доимо сидқидилдан парвариш қилади. Туянинг соғлом ва бақувват экани унинг чўяндай қўш ўркачи диккайиб турганидан билинади. Эдигей урушдан қайтиб қелиб, Бўронлига ўрнашиб олган дастлабки йилларда дўсти Казангап унга сутдай оппоққина, ўрдак боласидай майин юнгли эмизикли бўғалоқни совға қилган эди. Эдигейнинг ўзи ҳам у вақтларда ҳали ёш, қирчиллама йигит эди! Сочи оқариб, қаригунига қадар шу ерларда яшаб қолиши унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган. У ёшлигида тушган суратларига қараб кўзига ишонмайди. Ҳозир таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган: соч-соқоли мошгуруч, ҳатто қошларигача оқ оралаган. Афти-ангори ўзгарган бўлса ҳам, шунча ёшга кириб, қадди-бастини унчалик йўқотмаган эди. Қарилик ҳам қандай келганини билмай қолди — аввал мўйлов, сўнг соқол қўйди. Энди эса соқол-мўйловсиз юришни тасаввур ҳам қилолмайди, гўё яланғоч юргандай сезади ўзини. Ўшандан бери бутун бир давр ўтиб кетди, деса бўлади.

Мана, ҳозир ҳам чўктирилган туясига жабдуқ ура туриб, узун бўйни узра жингалак юнг, қоп-қора калласини буриб, жини қўзиганча шер каби бор овозда бўкираётган Қоранорни гоҳ товуш солиб жиловини тортиб, гоҳ қўл сирпаб ўз измига бўйсундирар экан, иш орасида Эдигейнинг ўтмиши эсига тушиб, бошидан кечган воқеалар бирин-кетин кўз ўнгида гавдаланаверди. Шунда борган сари жаҳлдан тушиб, кўнгли таскин топа бошлади...

Эдигей туяни ҳафсала билан, эринмасдан узоқ жабдуқлади. Жабдуқ уришдан аввал у бу сафар тўй-маъракалардагина ёпиладиган попукли, рангдор безакли гиламни эслатувчи қадимий ёпиқни ёпди. Уккубола кўз қорачиғидай эҳтиёт қилиб сақлаб қўйган бу ноёб ёпиқни Қоранор устига охириги марта қачон ёпганини эслолмади. Вақти келиб, шундай кунга насиб қилган экан...

Қоранор Бўронга жабдуқ уриб бўлгач, Эдигей уни ўрнидаи турғазди ва келбатини кўриб мамнун бўлди. Ҳатто ўз ишидан гурурланиб ҳам қўйди. Устига ранго-ранг гажимли ёпиқ ташланган, ўркачлари ўртасига қойилмақом қилиб эгар урилган Қоранор салобатли ва маҳобатли кўринарди. Ҳа, ёшлар кўриб ҳавас қилишсин, айниқса Собитжон кўриб қўйсин: муносиб яшаб ўтган одамнинг ўлими ҳам ҳеч кимга малол келмайди, ташвиши тушмайди, аксинча, қайғули воқеа бўлса-да, жуда катта воқеа эканини, шу боисдан ҳам сўнгги манзилига иззат-ҳурмат билан узатилаётганини билиб қўйишсин. Баъзи халқларда дафн маросимида музика чалишади, байроқ кўтариб боришади, баъзи халқларда осмонга ўқ узишади, бошқа халқларда эса гулчамбарлар қўйиб, марҳумни гулга буркашади... Эдигей Бўрон бўлса, эртага тонгдаёқ попукли ёпиқ ташланган Қоранорда Казангапни сўнгги абадий манзилига — Она Байит мазорига олиб боради... Поёнсиз, ҳайҳотдай Сариўзак даштини кесиб ўтишар экан, у йўл бўйи фақат Казангапни ўйлаб боради. Хеш-аждодлар қабристониди дўстини тупроққа узатаётганида ҳам хаёли фақат марҳумда бўлади. Ҳа, шарт шундоқ бўлган. Йўлнинг узоқлиги ёки яқинлигидан қатъи назар, ҳеч ким, ҳатто марҳумнинг ўз ўғли ҳам унинг сўнгги хоҳиш-иродасини бажаришдан бўйин товлай олмайди...

Худди шундай бўлади, буни ҳамма билиб қўйсин. Қоранор ҳам худди шу мақсадда жабдуқланиб, шай қилиб қўйилган.

Ҳамма кўриб қўйсин! Эдигей шу ниятда Қоранорни уйлар атрофидаги мол кўралари олдидан бирма-бир етаклаб ўтиб, Казангапнинг пахса деворли кулбаси олдига боғлаб қўйди. Ҳамма кўриб қўйсин. Эдигей Бўрон ўз сўзининг устидан чиқмасдан қўймайди. Аммо буни исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Эдигей жабдуқ ишлари билан овора бўлиб турган вақтда Эдилбой Дароз пайт топиб, Собитжонни бир чеккага чақириб олди:

— Қани, бу ёққа сояга кел, гаплашиб олайлик.

Гап узоққа чўзилмади. Эдилбой ортиқча тушунтириб ўтирмай, гапнинг пўсткалласини айтди-қўйди:

— Худога минг қатла шукр қилгин, яхшиямки оламда отангни Эдигей Бўрон деган дўсти бор экан. Расм-русумини ўрнига қўйиб, дафн этишга сен халал берма. Шошилаётган бўлсанг, ушлаб турганимиз йўқ. Мен сенинг ўрнингга бир ҳовуч тупроқ ташлаб қўя қоламан!

— Менинг отам, нима қилсам ўзим... — деб Собитжон чайнала бошлаган эди, Эдилбой гапини шартга кесди:

— Ота-ку сеники, бироқ сенинг ўзинг ўзингники бўлмайд қолибсан.

— Жа, унчалик эмас,— Собитжон бир оз ён бергандай бўлди. — Бўпти, шундай кунда жанжал чиқармайлик. Она Байит бўлса бўлақолсин, менга нима, фақат узоқлик қилармикин, деб ўйлаган эдим...

Гапга нуқта қўйилди. Эдигей Қоранорни ҳаммага кўз-кўз қилиб келтириб қўйиб бўронлиликларга қарата: «Кўйсанглар-чи, эркак кишининг гапини қилайлик, бундай одамни Она Байит мазорига қўямиз», деганида ҳеч ким эътироз билдирмади, ҳамма жимгина рози бўлди.

Кеч ҳам кирди. Шу куни одамлар оқшомни ҳам, тунни ҳам кўни-қўшничилик одоби юзасидан марҳумнинг ҳовлисида ўтказишди. Об-ҳаво ҳам кўнгилдагидек бўлди. Кундузги ҳароратдан сўнг кеч кириши билан бирдан куз олди салқини тушди. Сариўзак даштида шамоллар тиниб, буюк дашт ғира-шира сукунат оғушига чўқди.

Эртанги маърака учун сўйилган қўйни қоронғи тушганда саранжом-саришта қилиб бўлишди. Ҳозирча дуд чиқараётган самоварларнинг теварагида чой ичишиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Дафн маросимида деярли ҳамма нарса тайёрланиб бўлинган, энди Она Байит мазорига йўл олиш учун тонг отишини кутишаётган эди. Казангап табаррук

ёшда ўлганидан ҳовлида ортиқча куйди-пишдилар ҳам ўринсиздай, оқшом тинч, осуда кечарди.

Бўронли бекатида эса ҳамишагидай поездлар келиб-кетишар, улар машриқ ва мағриб томондан келишиб, яна машриқ ва мағриб томонга кетишарди...

Она Байит қабристонига бориш арафасидаги оқшом, бир кўнгилсиз воқеани ҳисобга олмаганда, яхши ўтаётган эди. Бу орада йўловчи юк поездида Казангапнинг қизи Ойзода эри билан келиб қолди. У келгани ҳамон уввос тортиб йиғлаб юборди. Бошқа хотин-халажлар ҳам атрофини ўраб олиб, қий-чув кўтара бошлашди. Айниқса, Уккуболанинг кўнгли юмшаб, Ойзода билан қўшилиб хўнграб йиғларди. У Казангапнинг етим қолган қизига жон-дилидан ачинарди.

Эдигей йиғи-сиғи билан ўлган одамни тирилтириб бўлармиди, тақдирга тан бериш керак, деб Ойзодани юпатишга уринар, у бўлса йиғидан тинмасди.

Ўзи кўпинча шунақа бўлади — отасининг ўлими боёқишнинг тўлиб турган юрагини бўшатиб олиш учун бир баҳона бўлди. Сочлари тўзғиб, қовоқлари шишиб кетган Ойзода марҳум отасига тавалло қилиб, ўзининг бахти-қаролигини, энди дунёда уни ҳеч ким бир оғиз ширин сўз билан юпатиб, пешонасини силамаслигини, ёшлигидан ёруғлик кўрмаганини, эри ичкиликка берилиб, болалар қаровсиз қолиб, уззукун бекатда санғиб юришини, безори бўлиб кетганини, ким билади, эҳтимол, эртага йўлтўсар бўлиб, поездагиларни ҳам талаб юриши мумкинлигини, каттаси ҳозирданоқ ича бошлаганини, милиция келиб суриштираётганини, ҳадемай, иши прокуратурага тушади, деб огоҳлантирганини... айтиб йиғларди. Бир ўзи олти болани қандай эплайди? Отаси зорманда-ку, дунёни сув босса, тўпиғига чиқмайди, деб йиғларди.

Куёв ростдан ҳам парвойи палак эди. Қайнотасини дафн этишга келган бўлса-да, руҳи тушиб, ҳижолат тортиб, ҳаммадан юз ўгиргандай, бадбўй, ипириқчи папиросини чекиб маъюс ўтирарди. Хотинининг дод-войларига кўникиб кетган эди у, хотин киши-да, йиғлаб-сиқтаб охири тинчиб қолади... Бироқ шу пайт томдан тараша тушгандай хотинининг акаси Собитжон ўртага суқилиб, синглисини уялтирмоқчи бўлди: ким шунақа қилади, бу қаёқдан чиққан килиқ? Отасини кўмгани келганми, ё ўзини шарманда

қилгани кеганми? Қозоқ қизи табаррук отаси ўлганида шунақа қий-чув қиладими? Қозоқ аёлларининг кўшиқдай буюк йиғиси юз йиллар давомида авлоддан авлодга ўтиб, тилларда дoston бўлиб келган-ку! У вақтлар аёллар йиғлашганида ўликлар тирилмаса ҳам, тирикларнинг кўзёши дарё бўлиб оққан-ку! У замонларда аёллар йиғлашганида марҳумнинг фазилатларини айтиб, иззатини бажо келтириб кўкка кўтаришган, марсиямас, мадҳия айтишган. Синглиси бўлса етимча етти кулча бўлиб, ўлсам ўлиб бўлдим, деб уйни бошига кўтаради-я!

Ойзода худди шуни кутиб тургандай, аввалгидан беш-баттар қичқириб йиғлай бошлади. Сендақа оқилу донога кўзимиз учиб тургани йўқ! Сен аввал хотинингга ақл ўргат. Мана шу чиройли гапларингни хотинингга уқдир! Нимага энди хотинчанг келмайди, келиб, марсия билан мадҳия қанақа бўлишини бизга ўргатса бўларди. Отамизнинг ўлимига келиб, ҳурматини жойига қўйса бирор ери камайиб қолармиди? Нега деганда, у — фирибгар, сен ҳам фирибгарсан, хотинингга пой-патак бўб юрган пасткашсан, икковинг отамни соғин сигирдай соғиб ичдинглар, менинг эрим пиёниста бўлсаям, мана, шу ерда ўтирибди, сенинг ақлли-хушли деган хотининг қайси гўрда қолди?!

Шундан шўнг Собитжон «Хотинингни тийиб ол!», деб куёвга бақира кетди. У бўлса, бирдан хезлаб келиб, Собитжонни йиқитиб олиб, бўға бошлади...

Бўронли ахли орсизлиги ҳаддидан ошган қариндошларни тинчитгунча, кўп овора бўлишди. Ҳамманинг юзи шувут бўлди. Эдигейга, айниқса, оғир ботди бу машмаша. Эдигей уларнинг ким эканини яхши билса ҳам, бунчаликка бориб етади, деб ўйламаган эди. Шунинг учун ҳам рostaкамига жиғибийрони чиқиб: агар бир-бировларингни ҳурмат қилмасаларинг, ақалли марҳумнинг арвоҳини ҳурмат қилинглaр, бўлмаса ким бўлишларингдан қатъи назар, бу ердан қувиб ҳайдайман, кейин гина-кулуратларинг ўзларингдан қолсин, деб қаттиқ огоҳлангирли.

Дафн маросими олдидан мана шунақа кўнгилсиз воқеа юз берди. Эдигейнинг дили зимистон бўлди. Яна қовоқлари солиниб, икки қошининг ўртасидаги ажинлари бўртиб чиқди. Жонини қақшатган бояги саволлар бошини қотира бошлади: бу болалар кимга ўхшадн экан-а? Нима сабабдан шунақа

бўлиб кетишдийкин? Казангап иккаласи бу болаларни иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай, Кумбелдаги интернатга олиб бориб юришганида, ўқиб одам бўлишсин, Сариўзақдаги кимсасиз бекатларда қолиб кетишмасин, ота-онамиз ўқитмади, деб кейин нолиб юришмасин дейишганда, бундай бўлиб чиқишини хаёлларига ҳам келтиришмаган экан. Энди билса, ҳаммаси тескари бўлиб чиқди... Кўрганда одам жирканмайдиган мўмин-қобил кишилар бўлиб етишишлари учун уларга нима етишмайди?..

Шу он яна Эдилбой Дароз ақл ишлатиб, Эдигейнинг юкини энгиллаштирди. У Эдигейнинг шу лаҳзадаги ҳолатини яхши англаб турган эди. Ота-оналар ўлганида, дафн маросимини фарзандлар бошқаради — илгаридан шундай бўлиб келган. Уятсиз, виждонсиз, тубан бўлса ҳам уларни ҳеч қаяққа ҳайдаб юборолмайсан. Хуллас, ҳамманинг дилини хуфтон қилган ака-сингилларнинг жанжалини кўнгилдан чиқармоқ учун Эдилбой ҳамма эркакларни уйига таклиф этди. Нима, ҳовлида юлдуз санаб ўтираверамизми, юринглар, бизникида чой ичиб ўтирамыз, деди у.

Эдигей Эдилбой Дарознинг уйида бошқа бир оламга кириб қолгандай бўлди. У илгарилари ҳам қўшничилик юзасидан бу хонадонга кириб турар, ҳар гал Эдилбой оиласининг аҳиллигини кўриб, кўнгли равшан тортиб чиқар эди. Бугун эса бу ерда у яна узоқроқ ўтиришни хоҳларди, чунки шундай қилганда, гўё йўқотган куч-қувватини қайта тиклаб оладигандай эди.

Эдилбой Дароз йўл ишчиси эди. Топиш-тутиши, рўзғори ҳам бошқалардан зиёд эмас. Ҳамма қатори уларнинг оиласи ҳам қурама уйнинг ярмини — икки хонаю бир ошхонани эгаллашган. Аммо бу хонадондагиларнинг туриш-турмуши ўзгача, озода, саранжом-саришта, ёп-ёруғ. Чой дегани бошқаларникида ҳам бор, лекин ўша чой Эдилбойнинг пиёласида асалдан ҳам тотли туюларди. Эдилбойнинг хотини чиройли, уй тутиши ҳам ҳавас қилгудек, болалари эсли-одобли. Булар Сариўзақда узоқ туришга сабр-тоқатлари етади, сўнг бошқа тузукроқ жойга кўчиб кетишар. Мабодо кетишса бу ер хувиллаб қолади-да, деб ўйларди Эдигей ўзича...

Эдигей кирза этигини даҳлизга ечди ва тўрга чиқиб тахта деворга суянган кўйи чордана қуриб ўтирди. Чар-

чаганини, оч қолганини шундагина сизди. Меҳмонлар думалоқ хонтахта атрофида тизилишиб, у ёқ-бу ёқдан бамайлихотир гаплашиб ўтиришди.

Ҳақиқий суҳбат энди қизий бошлади. Эдигей ўтган кечаси кўрган воқеаси космик кема парвозини унутиб юборган эди, ҳозир бу кишилардан уни-буни эшитиб, ўйланиб қолди. Йўқ, Эдигейга эшитганлари янгилик эмас эди. Шунчаки, бўлган ишлардан манови одамлар яхши хабардору ўзи эса хабарсиз эканидан ҳайратга тушди. Лекин бунинг учун Эдигей ўзини койиб ўтирмади, чунки ҳаммани қизиқтираётган мана шу космик парвозлар ундан жуда йироқ, сеҳрли ва бегона ишлар эди. Шунга кўра, гарчи Эдигей бунақа ишларга анча қизиққан бўлса-да, аслида уларнинг барчаси номаълум ва аллақандай қудратли кучнинг таъсири натижасида содир бўлаётгани туфайли шунчаки хабардор бўлиб қўйишни лозим кўрди. Ҳарҳолда, фазо сари йўл олган кема манзараси унинг бутун вужудини ҳаяжонга солиб, ўзига мафтун этиб олган эди. Эдилбой Дарознинг уйида худди шу хусусда сўз борарди.

Дастлаб улар шубат — туя сугидан қилинган қимиз ичиб ўтиришди. Усти қўпикланиб, кўпириб турган муздаккина шубат одамни хиёл сархуш қиларди. Келиб-кетиб турадиган йўл тузатувчилар шубатни роса ичишади, унга Сариўзак пивоси, деб ном ҳам қўйиб олишган. Иссиқ овқатга уйда ароқ ҳам топиларди. Бошқа пайтларда Эдигей Бўронга ароқ узатганларида улфатчилик учун қўлни қайтармасди. Аммо бугун ароқни оғзига олмади. Шу билан бошқаларга ҳам ортиқча ичманглар, эртага кун оғир келади, йўл узоқ, дея ишора қилгандай бўлди. Айниқса, ароқни шубатга кўшиб босиб ичиб ўтирган Собитжон уни хавотирлантираётган эди. Иккала яхши отлар бир аравага ёндош қўшилгани сингари, шубат билан ароқ ҳам аралаштириб ичилса, бир-бирига яхшигина далда бўлади — кишининг кайфиятини чоғ қилади. Лекин бугун кайфичоғликнинг ўрни эмас эди. Бироқ қап-катта одамларга қандай қилиб ичма деб бўлади? Меъёрни ўзлари билишлари керак. Ҳарҳолда, Ойзоданинг эри ҳозирча ароққа қўл узатмай, шубатнинг ўзидан ичиб ўтиргани Эдигейнинг кўнглини хотиржам қилди. Ароқхўр киши озгина ичса бас, кайфи-тарақ бўлади-қолади, у бу сафар қаноат ҳосил қилиб аралаштирмай ўтирган эди. Ҳайтовур, қайно-тасининг дафн маросимида маст бўлиб чўзилиб қолишдан

уялди, шекилли. Аммо сабр-тоқати қанчага етишини эгамнинг ўзи билади.

Шу аснода у-бу нарсалар тўғрисида гурунглашиб ўтиришди. Эдилбой экскаваторнинг чўмичидай катта очилиб, юмулиб турган узун қўллари билан меҳмонларга шубат узатарди. У хонтахтанинг нариги томонида ўтирган Эдигейга яна қуйиб узатар экан, ногоҳ бир нарса эсига тушиб қолди.

— Эдике, кеча тунда, сиз билан смена алмашганимиздан сўнг, сал ўтиб осмон ёрилиб кетгудек бўлди, турган жойимда чайқалиб кетдим. Мундоқ қарасам, космодромдан ракета учирилган экан! Катталигини кўрдингизми? Оловланган куйруғи араванинг тоқа шотисидай келади-я!

— Ҳе-е, кўрганда-чи! Оғзим очилиб қолди! Ё қудратингдан! Олов селида осмонга кўтариляпти, кўтариляпти, кети кўринмайди. Кўрқиб кетдим. Бу ерда шунча йил яшаб, ҳали бунақасини кўрмаган эдим.

— Ҳа, менинг ҳам ўз кўзим билан биринчи марта кўришим, — дея иқрор бўлди Эдилбой.

Собитжон Эдилбойнинг узун бўйига ишора қилиб, ҳазиллашмоқчи бўлди:

— Агар сенга ўхшаганлар энди кўриши бўлса, бизга йўл бўлсин.

Эдилбой Дароз бу гапга мийиғида кулиб қўя қолди.

— Гап бундамас, — деб қўл силтади у. — Кўрарга кўрдиму, аммо кўзимга ишонгим келмайди, гувиллаган олов устунни осмон қаърига кириб кетди. Яна кимдир осмонга қараб йўл олдиёв, деб ўйладим ўзимча. Йўлинг беҳатар бўлсин, дедиму шу заҳоти транзисторимнинг қулоғини бурадим. Мен уни ҳамиша ўзим билан бирга олиб юрардим. Ҳозир радиодан эълон қилиб қолса керак, деб ўйладим-да. Одатда бирйўла космодромнинг ўзидан олиб эшиттиришар эди. Диктор ҳам хурсандлигидан худди митингда сўзлаётгандай тантанали гапирарди. Эшитсанг, этинг жимирлаб кетади! Ўз кўзим билан кўриб, узатиб қолган бу фазогир ким бўлди экан, деб шунақаям билгим келдики, асти қўяверинг Эдике. Лекин билолмадим.

— Нимага? — деб сўради Собитжон ҳайратланиб, қошларини жиддий ва маъноли чимирар экан. У ширакайф бўлиб, бўғриқиб, қизариб кетган эди.

— Билолмадим. Ҳеч нимани хабар қилишмади. «Маяк» тўлқинини узоқ тутиб турдим, ақалли бир оғиз сўз ҳам дейишмади...

— Бўлмаган гап! Бу ерда бошқа сир бор! — дея шубҳаланиб, ҳаёсизларча тикилди Собитжон ва бир қултум шубат қўшилган ароқни тез ичиб юборди. — Космосга қилинган ҳар бир парвоз олам-шумул воқеа... Тушундингми? Бу парвозлар бизнинг фанимиз ва сиёсатимизнинг тантана қилаётганидан дарак беради.

— Билмадим. Атайлаб, «Сўнгги ахборот»ларга қулоқ тутдим, газеталарнинг шарҳларини ҳам тингладим, ҳеч қандай хабар эълон қилинмади.

— Ҳм! — бош чайқади Собитжон. — Мен ўз идорамда, ишхонамда бўлганимда, уларнинг тагига етган бўлардим. Яхши бўлмапти! Балки бу ерда бошқа гап бордир?

— Нима гап бору нима гап йўқлигини ким билсин. Лекин азбаройи уни била олмаганим жуда алам қиляпти, — Эдилбой Дароз кўнглидаги гапни айтди. — Ракетанинг ичидаги одам худди менинг фазоғиримдай бўлиб қолди. Чунки кўз олдимда учди-да. Эҳтимол, йигитларимиздан бирортаси учгандир? Унда бошимиз осмонга етарди. Ўша одам билан учрашиб қолсак, қандай яхши бўларди...

Собитжоннинг ҳаёлига бирдан нимадир қелиб, шошқалоқларча унинг сўзини бўлди:

— Ҳа-а, билишимча, одамсиз кема учиринган бўлса керак, тажриба учун.

— Бу қанақаси бўлди? — ҳайрон бўлиб қаради Эдилбой.

— Шунақа тажриба варианты бўлади. Синовга, тушундингми? Одамсиз ракета бошқа кема билан туташингга ё орбитага чиқишга йўл олди, дейлик. Ҳали нима бўладинима кўяди, ҳозирча оқибати номаълум. Агар ўйлашганидай бўлиб чиқса, радиодан айтишади, газеталарда ёзишади, акс ҳолда, индамай кўя қолишади. Шунчаки, илмий тажрибалигича қолаверади.

Эдилбой ранжигандай чаккасини қашиб қўйди:

— Мен бўлсам тирик одам учгандир, деб ўйлабман.

Собитжоннинг тушунтиришларидан ҳафсаласи пир бўлган одамлар жимиб қолишди. Энди гапга нуқта қўйилай деб турганда Эдигей ўзиям сезмаган ҳолда, уни бошқа томонга буриб юборди.

— Демак, менинг тушунишимча, осмонга одамсиз ракета учирилган, тўғрими йигитлар? Ундоқ бўлса, ракетани ким бошқаради?

— Ким бошқаради дейсанми? — Эдигейнинг нондонлигидан ажабланган Собитжон қўлларини бир-бирига уриб қўйганча, у томон масхараомуз юзланди. — У ерда Эдике, ҳамма нарса радио орқали бошқарилади. Ердан, бошқарув марказидан команда бериб турилади. Ҳамма иш радио орқали бошқарилади. Тушундингми? Мабодо ракета фазогир билан бирга учирилганда ҳам қайси томонга йўл олиши бари бир радио орқали бошқариб турилади. Фазогир эса, ўзича бирон ишни бажармоқчи бўлса марказдан рухсат сўраши керак. Қимматли кўкатоим, осмонга учиш, бу сенга Қоранорга миниб олиб Сариўзак даштини кезиш дегани эмас, албатта. Бу мураккаб, ниҳоятда мураккаб иш...

— Шунақа дегин, — деди Эдигей гўлдираб.

Эдигей Бўрон радио орқали бошқариш нима эканини билмас эди. Унинг тасаввурича, радио — узоқ масофадан эфир орқали узатиладиган сўзлар, товушлар йиғиндиси. Аммо радио орқали жонсиз темирни қандай бошқаришади? Унинг ичида одам бўлса бошқа гап, ундай қил, бундай қил, деб буйруқ бериб туриши мумкин. Эдигей буларнинг ҳаммасини бирма-бир сўраб билиб олмоқчи бўлди-ю яна нима ҳожати бор, дегандай ниятидан қайтиб, индамай қўя қолди. Собитжон ўзининг билганларини ортиқ даражада такаббуруна оҳангда галириши Эдигейнинг энсасини қотирди. У авзойидан, мана кўрдиларингми, ўзларинг ҳеч нарсани билмайсизлару яна менинг гапларимни беҳудага йўймоқчи бўласизлар, пиёниста куёв бўғмоқчи бўлиб ташланганда ҳам ҳеч бирингиз ёнимни олмадингиз-ку, мен эса ҳақиқатдан ҳам бунақа ишларни ҳаммангиздан кўра яхши биламан деяётгандай иддао билан сўзларди. «Худо хайрингни берсин, — ўйларди Эдигей. — Шуни деб умр бўйи ўқитганмиз-да сени, бизга ўхшаган омилар орасида кимдир биров билимдон бўлиши керак-ку, ахир!» Шу маҳал яна Эдигей Бўроннинг хаёлидан: «Сенга ўхшаганлар каттароқ амалдор бўлиб қолсами, қўл остидаги одамларни ўзига ўхшаш сохта билимдон бўлишга мажбур этади, бошқаларга эса кун ҳам бермайди. Ҳозир югурдак бўлиб юрганида шунчалик ҳаммани оғзимга қаратсам дейди.

Ақалли сариўзакликларни лол қолдирсам, дейди...» деган ўй ўтди.

Собитжон эса ростдан ҳам бўронлиликларни танг қолдириб, билимдонлиги билан биратўла эзиб-янчиб, сингиси ва кўёви олдидаги шармандаларча можародан сўнг яна ўз нархини кўтариб олмоқчи бўларди. У гапни айлантириб, ҳамманинг диққатини чалғитишга интиларди. Шу тариқа кўз кўриб кулоқ эшитмаган турли ғаройиб воқеалардан, илм-фан муваффақиятларидан гапира бошлади; ора-сира ароқдан симириб, устидан шубат хўплаб ўтирди. Натижада баттар кайфи ошиб, қизариб, ақл бовар қилмайдиган шунақанги ғаройиботларни гапириб ташладики, бечора бўронлиликлар бу гапларнинг қай бирига ишонишни билмай қолдилар.

— Мана, ўзларинг бир ўйлаб кўринглар-а, — дерди Собитжон кўзойнагидан қизариб-бўзариб, ҳаммани сеҳрлаб кўяётгандай назар ташлаб. — Биз инсоният тарихидаги энг бахтли одамлармиз. Тушуняпсизларми? Мана, сен, Эдике, ичимизда энг ёши улугимизсан. Илгари қандай яшардигу, ҳозир қандай яшаяпмиз — сен Эдике буни яхши биласан. Нима учун гапиряпман? Илгари одамлар худоларга ишонишарди. Қадимги Юнонистонда ўша худо деганлари гўё Олимп тоғида яшаган эмиш. Бироқ уларнинг қанақа худолигини биласанми?! Меровлар эди улар. Кўлларида нима келди? Бир-бирлари билан ўзаро чиқиша олмадилар. Низокашлик билан машхур бўлишган, холос. Одамларнинг турмуш тарзини ўзгартира олишмади; бу ҳақда ўйлаб ҳам кўришмаган. Аслида бундай худолар бўлмаган. Буларнинг барчаси афсона. Чўпчак. Бизнинг худоларимиз эса ёнгинамиз-да — мана бу ерда, космодромда, Сариўзак даштида яшайдилар. Бу билан биз бутун дунё олдида фахрланамиз. Бирортамиз уларни кўрмаймиз, бирортамиз билмаймиз, шундай бўлиши ҳам керак. Улар тўғри келган Мирқинбой-Ширқинбойлар билан «Ҳол-аҳволлар қалай?», деб сўрашиб ўтиришмайди. Аммо чинакам худолар — ана шулар! Мана, сен Эдике, космик кемалар қандай қилиб радио орқали бошқариларкан, деб ҳайрон бўласан. Бу ишлар ҳали ҳолва, аллақачон босиб ўтилган ишлар! Бундай аппаратлар, машиналар программа бўйича ишлайди. Ҳали шундай вақт келадикки, радио орқали автоматларни бошқаргандай одамларни ҳам бошқариш

мумкин бўлади. Тушундингми, етти ёшдан ётмиш ёшгача бўлган одамлар радио орқали бошқарилади. Ҳозирнинг ўзида бунга илмий далиллар бор. Фанимиз бунга ҳам эришган, олий мақсадлар йўлида.

— Тўхта, тўхта, дарров олий мақсадлардан келасан, — гапни бўлди Эдилбой Дароз. — Сен менга манови нарсани тушунтириб бер. Демак, ўша вақтда ҳар биримиз ёнимизга транзисторга ўхшаган ихчамгина радиоприёмникларни осиб юришимиз керак бўладими, буйруқни эшитиш учун? Лекин, бу нарса ҳозирнинг ўзидаёқ ҳамма жойда бор-ку!

— Сени қара-ю! Мен бошқа нарсани гапиряпман. Сен айтган нарса чепуха бир ўйинчоқ-ку! Ҳеч ким ёнида ҳеч нарса олиб юрмайди. Хоҳласанг, яланғоч юрасан. Фақат кўзга кўринмас радиотўлқинлар, яъни биотоклар доим сенга, сенинг онгингга таъсир ўтказиб гуради. Ундан қаёққа ҳам қочиб қутулардинг?

— Шунақа дегин?

— Қанақа деб ўйловдинг бўлмаса? Одам нима иш қилса, марказдан берилган топшириққа мувофиқ қилади. У ўзига гўё ўз ихтиёри, эрки билан яшаётганга ўхшаб кўринади, аслида эса юқоридан бериладиган буйруқ бўйича яшайди. Ҳаммаси қатъий тартиб асосида бажарилади. Кўшиқ айтиш керак бўлса, сигнал келади — кўшиқ айтасан. Ўйинга тушиш керак бўлса, сигнал келади — ўйинга тушасан. Ишлаш керак бўлса — ишлайсан. Ишлаганда ҳам шундай ишлайсанки! Ўғрилиқ, безорилиқ, жиноят, деган нарсалар бўлмайди, ҳаммаси унутилиб кетади, фақат эски китоблардагина ёзилиб қолади. Нега десанг, одамнинг жамики хулқ-атвори: ҳар бир хатти-ҳаракати, фикр-мулоҳазаси, истак-хоҳиши ўлчанган, олдиндан белгилаб қўйилган бўлади. Мана, масалан, дунёда ҳозир демографик портлаш бор, яъни ер юзида одамлар сони кўпайиб бормоқда. Уларни боқишнинг ўзи бўладими. Бунинг учун нима қилиш керак? Туғилишни камайтириш керак. Хотининг билан ҳам хоҳлаган пайтингда эмас, балки сигнал билан руҳсат берилган вақтда ётасан, жамият манфаатлари нуқтаи назаридан шундай қиласан.

— Олий манфаатлар дейсанми? — сўради Эдилбой Дароз кинояомуз оҳангда.

— Худди шундай. Давлат манфаатлари ҳар нарсадан устун гуради.

— Мен ана шу олий манфаатлардан ташқари, ҳалиги, хотиним билан ётгим келиб қолса-чи?

— Эдилбой, азизим, қўлингдан келмайди. Бу нарса хаёлингга ҳам келмайди. Энг чиройли, соҳибжамол аёлни қўйнингга солиб қўйса ҳам қиё боқмайсан. Нега десанг, сенга манфий биотокларни улаб қўйишган бўлади. Демак, бу ёғини ҳам саришта қилиб қўйишади. Хотиринг жам бўлсин. Ёки ҳарбий ишни олиб кўрайлик. Бу ердаям ҳамма иш сигнал орқали бажарилади. Одам ўтга кириши керакми — ўтга киради, парашютдан ташлаши керакми — дарҳол ташлайди, атомли мина билан ўзини танк остига ташлаб портлаши керакми — шу лаҳзада портлайди. Нимага бундай деб сўрамайсизларми? Одамни ботир қиладиган биоток берилади — вассалом, кўрқув нималигини билмай қоласан... Мана шунақа!

— Лақиллатиш ҳам эви билан-да! Устаси фаранг. Шунча йил сенга нимани ўқитишди ўзи? — Эдилбой ҳайратдан ёқа ушлади.

Ўтирганлар жилмайиб қўйишар, томоқ қириб бош чайқашар, йигитча аравани қуруқ олиб қочяпти, деб ўйлашар, аммо унинг сўзини бўлмай, майли давом этаверсин, бекор ўтиргандан кўра эшитайлик, мароқ билан сўзлаяпти, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар экан, дейишарди. Йигит ароқни шубатга қўшиб, оз-оздан ичавериб, хийлагина кайфи ошиб қолди. Унга бир нима деб бўлмаса, майли, оғзига келганини вайсайверсин, деб ўз ҳолига қўйиб қўйишди. Бу гапларни қаердан кимдандир эшитган, қай бири рости қай бири ёлғон, нима бўлибди, шунгаям бош қотириб ўтирамизми, деб ўйлашди. Аммо Эдигей дафъатан сесканиб, ростакамига кўрқиб кетди: бу лақма бекорга қарғадай қағилламаяпти, деб хавотир ола бошлади. У бу гапларни ҳойнаҳой бирор ердан ўқиб, уқиб олган бўлиши керак, қуйма қулоқ, ахир у қаерда бирор хунук гап чиқса, дарров илғаб оладиган одати бор. Чиндан ҳам шунақа кишилар ҳаётда бор бўлса нима бўлади, бунинг устига ўзлари катта олим бўлишса-ю чиндан ҳам ҳаммани ўзларига банда қилиб олиш ниятида юришса-я...

Собитжон эса ҳалиям аравани қуруқ олиб қочаётган эди. Яхшиямки, ҳали унинг гапларини эшитиб ўтиришганди. Терга ботган кўзойнаги остидаги кўз қорачиқлари қорон-

гидаги мушук кўзлари сингари чақчайиб кетган бўлса ҳам гоҳ ароқдан, гоҳ шубатдан тотиб кўрарди. Энди у қўлларини ёзганча океандаги аллақандай Вермуд учбурчаги ҳақида ҳикоя қила бошлади. Унинг айтишича, океаннинг ўша қисмида шундай бир жой бор эканки, у ердан кема сузиб ўтса ҳам, тепасидан самолёт учиб ўтса ҳам, сирли равишда ўз комига тортиб кетар экан.

— Областимиздан бир одам чет эл саёҳатига бораман, деб роса уринди, охири муддаосига эришди ҳам. Океаннинг устидан Парагвайгами, Уругвайгами, ишқилиб, ўша томонларга учиб кетди, кетди-ю қайтиб келмади. Самолёт Вермуд учбурчагининг қоқ устидан ўтаётганда ғойиб бўлибди. Шу кетган бўйича йўқ! Мана, чет элга боришнинг оқибати. Шунини деб, оғайнилар кимларгадир ялиниб, рухсат сўраб, кимларнидир четга суриб юргандан кўра, Вермуд учбурчагисиз ҳам кунимиз ўтади. Ўз уйим — ўлан тўшагим, деганларидай шукр қилиб, ўз ерингда соғ-саломат яшайвер. Келинлар, тани соғлигимиз учун ичайлик!

«Яна бошландими! — деб ичида сўкинди Эдигей. — Тагин эски ашуласини бошлайди. Уф-ф, бошга битган бало бўлди-ку бу. Ичишга бир киришдим, тормози ишламай қолади!» Худди шундай бўлиб чиқди.

— Келинлар, тани соғлигимиз учун ичамиз, — дея такрорлади Собитжон хира тортган кўнимсиз кўзлари билан атрофдагиларга нигоҳ ташларкан; бироқ шунда ҳам баҳоли кудрат ўзини жиддий қиёфада кўрсатишга интиларди.— Бизнинг соғлигимиз эса юртимизнинг энг катта бойлиги. Демак, бизнинг соғлигимиз давлат аҳамиятига эга. Ана шунақа! Биз ҳазилакам одамлармасмиз, биз давлат одамларимиз! Яна шунини айтиб қўяйки...

Эдигей Бўрон Собитжоннинг қадаҳ сўзлари тугагини кутиб ўтирмай шартга ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб кетди. Қоронғи айвонда бўш ётган челақними ёки оёқ остидаги аллақандай бошқа нарсаними тарақлатганча, очиқ ҳавода муздаккина турган кирза этигини қийди ва жаҳли чиқиб, дили сиёҳ бўлиб уйи томон йўл олди.

«Эҳ, шўрлик Казанга! — деди Эдигей ичида нола чекиб, аламидан мўйловини тишлаганча. — Бу қанақаси ахир, ўлим бўлиб ўлимга ўхшамаса, аза бўлиб азага ўхшамаса! Базми

жамшидда ўтиргандай ароқдан бош кўтармайди, парвойи-палак! Ўзича аллақердан гап топиб олипти — соғлиғимиз давлатники эмиш. Ҳар сафар шу гапни қайтаргани қайтарган. Ишқилиб, эртага марҳумни эсон-омон жойига қўйиб, маъракасини ўтказиб олайлик, боланинг бу ердан изи қурийди, шу билан қутуламиз, бу ерда унинг ҳеч кимга кераги йўқ, унга ҳам ҳеч кимнинг кераги йўқ!»

Ҳарҳолда, Эдилбой Дарознинг уйида узоқ ўтириб қолишди. Вақт ярим кеча бўлиб қолган эди. Эдигей Сариўзакнинг салқин ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Эртага ҳаво одатдагидай очиқ келиб, дурустгина иссиқ бўладиганга ўхшайди. Бу ерда об-ҳаво ҳамиша шунақа бўлиб туради. Кундузи жазирама иссиқ, кечаси эса совуқ этни жунжиктиради. Шунинг учун ҳам бутун атроф қовжираб ётибди: ўсимлик бундай об-ҳавога мослашолмайди. Кундуз кунлари намлик истаб кўкка бўй чўзади, кечалари эса уларни совуқ уриб кетади. Бундай шароитга бардош берганларигина қолади. Кўпинча ҳар хил турдаги тиканақлар, катта майдонларни эгаллаган шувоқзорлару яна жарариқларнинг ёқасида тўп-тўп бўлиб турли хил ўт-ўланлар ўсади. Улар пичанга ярайди. Эдигей Бўроннинг эски қадрдони геолог Елизаров ғалати бир манзарани ҳикоя қилиб берган эди. Унинг айтишича, маълумотларга кўра, бир замонлар бу ерларда серўт яйловлар ястанган, об-ҳаво ҳам бошқача бўлган, ёмғир ҳам ҳозиргидан кўра уч барабар кўп ёққан. Табиийки, ўшанда турмуш ҳам бошқача бўлган. Сариўзак яйловларида қанчадан-қанча йилқилар, қўй сурувлари-ю қанчадан-қанча қорамол подалари ўтлаб юрган. Бунга жуда кўп замонлар бўлган чамаси, ўша жунгжанг деган ёвуз келгиндилар бу ерларга бостириб келмасдан аввал шундай бўлган экан. Энди эса улардан ном-нишон ҳам қолмаган, улар ҳақида фақат ривоятларгина қолган, холос. Акс ҳолда, Сариўзакка шунча одам сиғмай кетган бўларди. Елизаров бежиз айтмаган Сариўзак дашти — тарихнинг унутилган китоби деб... У Она Байит қабристонининг тарихи ҳам тасодифий эмаслигини айтган эди. Баъзи маҳмадона олимлар фақат қоғозга ёзилган нарсани тарих деб ҳисоблашади. Ахир, қадим замонларда қанчадан-қанча вақеалар ёзиб қолдирилмаган бўлса, унда нима қилиш мумкин?..

Бекатчадан ўтаётган поездларинг шовқинига кулоқ солар экан, Эдигей шу тобда нима учундир Орол денгизидаги пўртаналарни эслаб кетди. У урушдан олдин ўша ерда туғилиб ўсган эди. Казангап ҳам Оролбўйи қозоқларидан эди. Иккаласининг темир йўл бўйида бирга ишлаб, иноқлашиб кетганининг боиси ҳам шундан. Сариўзак чўлида дўстлар тез-тез Оролни кўмсаб, гаплашиб туришарди. Казангапнинг ўлиmidан сал аввал, баҳор кезлари, иккаласи Оролга бориб келишди, кейин билса, чол денгиз билан хайрлашгани борган экан. Боришмагани маъкул экан, борарга боришди-ю хафа бўлиб қайтиб келишди. Денгиз суви тортилиб, тобора камайиб кетибди. Денгиз ёқалаб, соғ тупроқли тақир йўл бўйлаб ўн чақиримча йўл юришганидан сўнг аранг сувга яқинлаб боришди. Ўшанда Казангап: «Орол дунё тургунча турар эди, энди мана шу денгиз ҳам қурияпти, одам умрини гапирмаса ҳам бўлади», деган эди. Ўшанда у яна бундай деган эди: «Эдигей, сен мени Она Байитга дафн этасан. Денгизни эса сўнгги бор кўриб, хайр-хўшлашиб туришим!...»

Эдигей Бўрон шуларни эслаб, тирқираб чиққан кўзёшларини энгида артди-да, овози хириллаб чиқмасин учун усти-устига йўталиб олди, сўнг Казангапнинг кулбаси сари йўл олди. У ерда Ойзода, Уккубола, бошқа бир қанча хотин-халаж аза тутиб ўтиришарди. Бўронли аёлларидан гоҳ униси, гоҳ буниси иш орасида кўнгил сўраб киришар, бир дам бирга бўлишиб, у-бу ишларга қарашиб юборишарди.

Кўра олдидан ўтаётиб, Эдигей тўнкага боғланган, эгар-жабдуқ урилиб, гажимли ёпқич ташлаб, ясатилиб шай қилиб қўйилган Қоранор Бўрон олдида бир зум тўхтаб қолди. Ой ёруғида туя жуда маҳобатли, филдай вазмин ва қудратли кўринарди. Эдигей ўзини тутиб туролмай, кафти билан туянинг биқинига шапатилаб уриб қўйди:

— Чакки эмассан-ку, азамат!

Остонага етай деб қолганида Эдигей нима учундир кечаги тун воқеаларини эслаганини ўзи ҳам билмай қолди. Темир йўлга яқин келиб қолган чўл тулкисини тош билан урмоқчи бўлганини, сўнг ниманидир ўйлаб, уни уришга журъат этмаганини, уйига қайтаётиб олисдаги космодромдан парвоз қилган оловли кеманинг зимзиё осмон қаърига кириб кетганини эслади...

III

Шу пайт Тинч океаннинг шимолий кенгликларида тонг отиб, соат саккиз бўлган эди. Ҳад-худудсиз буюк сокинлик оғушидаги жимирлаб ётган сув юзига тушиб чарақлаган қуёш нурлари кўзни қамаштиради. Атрофда фақат сув билан осмоннигина кўриш мумкин эди, холос. Бироқ худди шу жойда, «Конвенция» авиабардорининг бортида космосни ўзлаштириш тарихида биринчи марта «Паритет» Совет-Америка самовий бекатида юз берган, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа билан боғлиқ оламшумул можаро кучайган эди.

Сайёралараро «Демиург» Қўшма программаси бўйича Қўшмарбошнинг илмий-стратегик штаби бўлган «Конвенция» авиабардори шу воқеа туфайли ташқи олам билан ҳар қанақа алоқани узди, лекин Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмидаги ўз ўрнини ўзгартирмади, аксинча, худди шу атрофда, ҳаво масофаси бўйича Владивосток билан Сан-Франциско шаҳарларининг қоқ ўртасидаги масофада янада мустаҳкамроқ жойлашиб олди.

Илмий тадқиқот кемасининг ўзида ҳам баъзи бир ўзгаришлар юз берди. «Демиург» программасининг Америка ва Совет Бош раҳбарияти кўрсатмаси билан космик алоқа блокларининг операторлари «Паритет»да юз берган фавқулодда ҳодиса ҳақидаги ахборотни қабул қилган совет ва америкалик навбатчи операторлари ахборот четга тарқаб кетмаслигининг олдини олиш учун вақтинча ажралиб қолишди. «Конвенция» авиабардори харбий аҳамиятга эга бўлмагани сингари, бортида ҳам ҳеч қандай қурол-аслаҳа йўқ эди. У БМТнинг маҳсус қарорига мувофиқ, халқаро дахлсизлик ҳуқуқига эга. Шунга қарамай, кемада ҳар қандай хавф-хатарга қарши фавқулодда ҳолат жорий этилди. У — дунёдаги бирдан-бир харбий бўлмаган авиакема эди.

Иккала томоннинг масъул комиссиялари кундузи соат ўн бирда, беш дақиқа ичида «Конвенция»га етиб келишлари кутилмоқда эди. Бу комиссиялар ўз мамлакатлари, шунингдек, бутун дунёнинг хавфсизлиги манфаатларини кўзда тутган ошиғич қарор қабул қилиш ва тегишли чора-тадбирлар кўриш ҳуқуқига эга эдилар.

Шундай қилиб, «Конвенция» авиабардори шу маҳал Владивосток билан Сан-Францисконинг қоқ ўртасида,

аниқроғи очиқ океандаги Алеут ороллари­нинг жанубий қис­мида турган бўлиб, бу жойнинг танланиши бежиз эмас эди. Бу сафар «Демидург» программаси ижодкорларининг узоқни кўриб, зийраклик билан иш тутганликлари яққол намоён бўлди. Чунки бирга ишлаб чиқилган сайёралараро тадқиқотлар режасини биргаликда амалга оширишга мўлжалланган кеманинг худди мана шу ерда жойлашгани бу ноёб илмий-техникавий халқаро ҳамкорликнинг тўла тенгҳуқуқлиликка асосланганини билдирарди.

«Конвенция» авиабардори бутун жиҳозлари, асбоб-ускуналари, энергия захиралари иккала томонга бирдай тегишли бўлиб, у ана шу иккала пайчи давлатларнинг кооператив кемаси ҳисобланар эди. Кема бир вақтнинг ўзида тўғридан-тўғри Невада ва Сариўзак космодромлари билан радио — телефон — телевизион алоқа ўрната олар эди. Ҳар иккала томонга тегишли тўрттадан, жами саккизта реактив самолёт Қўшмарбошнинг бошқа қитъалар билан алоқаларида юк ташиш ва кўчириш мақсадларига хизмат қиларди. «Конвенция»да иккита паритет-капитан: паритет-капитанларнинг ёрдамчилари, штурманлар, механиклар, электриклар, матрослар, стюардлар ва бошқа ходимлар ҳам тенг миқдорда эдилар.

«Конвенция»даги Қўшмарбош илмий-техникавий ходимларининг ишлари ҳам худди шу тартибда тузилган. Программанинг Бош раҳбаридан тортиб, то 1—2 ва 2—1 Бош фазогирлари, ҳар иккала томоннинг барча бошқа мутахассис илмий ходимларигача худди шунга мувофиқ тенг ҳуқуқ асосида иш олиб борар эдилар. Шунинг учун ҳам Ер шаридан ҳар қачонгидан кўра узоқроқ масофадаги «Трамплин» орбитасида турган самовий бекат «Паритет» деб аталар ва у Ердаги муносабатларнинг оқибатини акс эттириб турар эди.

Буларнинг барчаси, албатта, икки мамлакат ўртасидаги илмий, дипломатик, маъмурий муассасаларнинг олдиндан ҳар томонлама катта тайёргарлик ишлари олиб борганликлари натижасида амалга оширилди. «Демидург» программасининг барча умумий ва хусусий масалалари бўйича маслаҳатлашиб, бир қарорга келгунча узоқ йиллар давомида сон-саноксиз учрашувлар, кенгашлар олиб боришга тўғри келди.

«Демидург» программаси ўз олди­га замонанинг энг катта космологик муаммоси, яъни «Номаълум» сайёрасининг беқийс

ички энергия захиралари бўлган минерал бойликларидан фойдаланишдек гоят муҳим муаммони ҳал этишни вазифа қилиб қўйган эди. «Номаълум-1» сайёрасининг юзасида бўш ётган фойдали қазилманинг юз тоннаси тегишли қайта ишловдан сўнг шунча ички энергия ҳосил қилардики, бу энергия бутун Европани бир йилгача электр ва иссиқлик қуввати билан таъминлаш имконини берар эди.

Олисдан тап-тақир кўринган «Номаълум» юлдузи қаърида на Ойда, на Зухрода ва на фанга маълум бўлган бирор бошқа сайёрада учрамайдиган сувнинг мавжудлиги «Номаълум»ни ўзлаштириш лойиҳасининг тақдирини ҳал қилди-қўйди. Сувнинг шак-шубҳасиз мавжудлиги пармалаш намуналаридан ҳам маълум бўлиб қолди. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, «Номаълум» сайёраси юзасида бир неча километр қалинликдаги сув қатлами тупроқдаги муздан совуқ тош жинслари туфайли бир меъёردа сақланиб турарди.

Худди шу сув захираларининг гоят катта ҳажмда мавжуд эканлиги сабабли «Демиург» программаси реал кучга эга эди. Бунда сув ичимлик манбаигина бўлиб қолмай, балки ундан синтез йўли билан олинадиган моддалар ўзга сайёралар шароитида инсон организмнинг нормал ҳаёт кечириши, аввало нафас олинадиган ҳаво ҳосил қилиш учун зарур хом ашё бўла олар эди. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараганда ҳам сув «Номаълум»даги қазилма бойликларни транскосмик сандиқларда ташиб кетиш технологияси жараёнида муҳим аҳамиятга эга эди.

«Номаълум» энергиясини фазода самовий бекат олиб, геосинхрон орбиталар орқали Ерга узатиш ўнғайми ё уни бевосита Ернинг ўзидан олиш керакми, деган масала муҳокама қилинаётганди. Ҳозирча бу ишларга етарли вақт бор эди.

Пармаловчилар ва гидрологлар гуруҳларини «Номаълум»га узоқ муддатга юбориш учун катта экспедицияга тайёргарлик кўриляётган эди. Бу мутахассислар «Номаълум» қаъридан чиқариб олинадиган сувнинг қувурлар орқали доимий ва автоматик равишда оқиб туришини таъминлаш учун водопровод системаларини жиҳозлашлари керак. Шундай қилиб, альпинистлар тили билан айтганда, «Паритет» самовий бекати «Номаълум»га борадиган йўлдаги асосий база лагери ҳисобланарди. «Номаълум» билан «Паритет»нинг ораллигида юк ортиб-тушириб юрган транспорт «қайиқлар»ини

қабул қилиш учун «Паритет» ҳузурида махсус иншоотлар қуриб битказилган эди. Вақти келиб, сўнги блоклар қурилиши тугаллангач, «Паритет»да бир вақтнинг ўзида юздан ортиқ киши жойлашиб ғоятда қулай шароитда яшаши мумкин бўларди. Шу билан бирга Ердаги телевизион кўрсатувларни ҳам мунтазам равишда кўриш имкони туғилади.

Мана шу улкан тадбирлар натижасида «Номаълум»дан сув олиш ва таҳлил қилиш имкониятига эришилса, инсон ўз сайёрасидан ташқари оламда ишлаб чиқариш фаолиятини илк бор бошлаган бўларди...

Мана шундай кун яқинлашмоқда, ҳамма орзу-ниятлар шунга қаратилган эди.

Сариўзак ва Невада космодромларида «Номаълум» сайёрасида бўладиган гидротехника ишларига тайёргарлик ниҳоясига етиб борарди. «Трамплин» орбитасида учиб юрган «Паритет» коинотни забт этувчи фазогирларнинг дастлабки ишчи гуруҳини қабул қилиб олгандан сўнг «Номаълум» сайёрасига кузатиб қўйишга тайёр турган эди.

Хулласи калом, ҳозирги инсоният ўзининг ғайризаминий тараққиётини бошлашдек воқеа олдида турарди...

Худди шу пайтда, гидрологларнинг биринчи гуруҳи «Номаълум»га жўнатиладиган кун арафасида «Трамплин» орбитасидаги «Паритет» кемасида узоқ муддатли фазовий вахтада турган иккита паритет-фазогир изсиз йўқолиб қолишди.

Иккала фазогир кутилмаганда белгиланган муддатда ҳам, бошқа вақтларда ҳам бирорта сигналга жавоб бермай қўйишди. Бекатнинг турган жойини доимий кўрсатиб турадиган аппаратлардан ташқари унинг ҳаракатини йўналтириб турадиган канал ва бошқа радио-телевизион алоқа тизимларининг барчаси мутлақо ишламай қўйган эди — ҳаммадан ёмони шу бўлди.

Вақт ўтиб борарди. «Паритет» Ердан берилаётган сигналларнинг биронтасига ҳам жавоб бермасди. «Конвенция» авиабардоридигилар саросимага туша бошлашди. Турли хаёлларга бордилар, турли тахминлар қилдилар. Паритет-фазогирларга нима бўлди экан? Улар нега жимиб қолишди? Касал бўлиб қолишдимикин? Ёқмайдиган бирор овқатни еб, заҳарланиб қолишдимикин? Умуман улар тирикмикан?

Ниҳоят, сўнгги воситани ишга солишди — бекатда умумий ёнғин тревогаси тармоғини ишга тушириш тўғрисида сигнал беришди. Аммо бу даҳшатли хабарга ҳам ҳеч қандай жавоб келмади.

«Демидур» программаси жиддий хавф остида қолди. Шундан сўнг «Конвенция»даги Қўшмарбош қанақа воқеа юз берганини аниқлаш учун охириги чорани кўришга мажбур бўлди. Невада ва Сариўзак космодромларидан «Паритет» билан туташтириш учун фазогирлар бошқарган иккита космик кема бир вақтда учирилди.

Ниҳоятда мушкул бўлган синхрон туташтириш иши амалга оширилгач, «Паритет» бекатига етиб борган назоратчи-фазогирларнинг у ёқдан юборган дастлабки хабари ҳаммани ҳайратда қолдирди: назоратчилар бекатдаги барча хужраларни, лабораторияларни, барча қаватлару пастқам жойларни — ҳамма-ҳаммасини ипидан-игнасигача текшириб чиқишгандан сўнг паритет-фазогирларни тополмаганликларини хабар қилишди. Бекатда уларнинг тиригиyam, ўлигиyam йўқ эди...

Бу воқеага сира ақл бовар қилмасди. Самовий бекатда уч ойдан ортиқ вақт мобайнида бирга бўлиб, зиммаларига юклатилган барча вазифаларни яхши адо этиб келаётган икки одамнинг дом-дараксиз кетиши етти ухлаб тушингга ҳам кирмайди. Буғга айланиб кетмагандир, ахир. Бекатни ташлаб кетишмагандир!

«Паритет»ни текшириш сеанси «Конвенция» авиабардорида тўппа-тўғри радиотелевизион алоқа орқали иккала Олий Бош ҳамраҳбар ва паритет-фазогирларнинг бевосита иштирокида ўтаётган эди. Қўшмарбошдаги кўпгина экранлардан назоратчи фазогирларнинг ўзаро гаплашиб, самовий бекатдаги ҳамма блок ва хоналардан вазнсизлик ҳолатида сузиб ўтаётганлари яхши кўриниб турарди. Улар бекатни қадам-бақадам текшириб, кузатишлари тўғрисида доимо «Конвенция»га ахборот бериб туришар эди. Уларнинг суҳбати магнит лентасига ёзиб олинди.

«Паритет». Сизлар ҳам кўряпсизларми? Бекатда ҳеч ким йўқ. Ҳеч ким кўринмаяпти.

«Конвенция». Бекатда бирор нарсанинг синдирилгани ёки бўлмаса, бузилгани сезилмайдими?

«Паритет». Йўқ. Ҳамма нарса ўз ўрнида, саранжом-саришта.

«Конвенция». Ҳеч қаерда қон изи кўзга ташланмадими?

«Паритет». Йўқ, мутлақо.

«Конвенция». Паритет-фазогирларнинг шахсий буюмлари қаерда ва қай аҳволда ётибди?

«Паритет». Чамаси, ҳамма нарса ўз жойида.

«Конвенция». Бари бир айтинг.

«Паритет». Улар бу ерда яқингинада бўлганга ўхшайди. Китоблар, соатлар, пластинкага айтадиган радио ва бошқа ул-буллар ҳам ўз жойида.

«Конвенция». Хўп. Девордами ё қоғозда бирорта ёзув йўқми?

«Паритет». Ёзув-позув кўзга ташланмади. Ия, шошмангчи! Очиқ турган вахта журналида қандайдир ёзув борга ўхшайди. Журнал вазнсизлик натижасида муаллақ сузиб юрмаслиги учун қисқич билан қистирилиб, эшикдан шундай кираверишга, саҳифалар очиқ ҳолда рўпара қилиб қўйилибди...

«Конвенция». Ўқинглар-чи, нималар ёзилган экан!

«Паритет». Ҳозир уриниб кўрамиз. Ёнма-ён икки устунда инглиз ва рус тилларида ёзув бор...

«Конвенция». Нимага қараб турибсизлар, тезроқ ўқи-саларинг-чи!

«Паритет». Сарлавҳасини «Ерликларга мактуб», деб аташибди, қавс ичида «Тушунтириш хати» деган ёзув.

«Конвенция». Тўхтанг. Ўқимай туринг. Алоқа сеанси тўхтатилади. Бизни кутинглар. Бир оздан сўнг сизларни қайтадан алоқа боғлашга чақирамиз. Тайёр туринглар.

«Паритет». О, кей!

Шу ерда самовий бекат билан Қўшмарбош ўртасидаги суҳбат узиб қўйилди. «Демидург» дастурининг Олий Бош ҳамраҳбарлари ўзаро кенгашиб олганларидан сўнг, иккита паритет-оператордан ташқари бошқа ҳамма ходимларнинг космик алоқа блокини тарк этишини илтимос қилди. Шундан кейингина икки ёқлама космик алоқа сеанси қайта тикланди. Паритет-фазогирлар «Трамплин» орбитасида қолдириб кетган мактубларининг мазмуни қуйидагича эди:

«Ҳурматли касбдошлар! Биз «Паритет» самовий бекатини фавқулодда ҳолатда тарк этаётган эканмиз, ҳали қачон қайтиб келамиз, эҳтимол яна номаълум муддатга узоқ юришимизга тўғри келар — буларнинг ҳаммаси ишимизнинг оқибатидан

келиб чиқувчи бир қанча омилларга боғлиқлиги туфайли қилмишимизнинг сабабларини тушунтириб беришни ўзимизнинг муҳим бурчимиз, деб ҳисоблаймиз.

Бу қилмишимиз фавқулодда бўлиб қолмай, интизомни бузиш деб баҳоланишини энди яхши тушуниб турибмиз. Бироқ, самовий бекатда биз йўлиққан фавқулодда воқеа бутун инсоният маданияти тарихида қиёс қилиб бўлмайдиган ҳодиса эканини назарга олиб, аҳволимизга тушунасизлар, деган умиддамиз...

Бундан бир қанча вақт илгари фазонинг ҳар бурчидан, шунингдек, айниқса ернинг ўз ионосферасидан тинимсиз шовқин ва тўсиқлардан ўтиб келаётган сон-саноксиз радиоимпульслар қаторида қисқа частотали чизиқ билан ажралиб турувчи, бир мақсадга йўналтирилган радиосигнални сезиб қолдик. Бу радиосигнал мунтазам равишда ҳар куни бир вақтнинг ўзида ва бир хил оралиқда давом этиб турар эди. Даставвал биз бу радиосигналга унчалик эътибор бермадик. Лекин бу — улар коинотнинг аниқ бир нуқтасидан мунтазам равишда ҳадеб бир мўлжалга, сезишимизча, бизнинг самовий бекатимизни қатъий мўлжалга олиб юборилаётганга ўхшади. Эндиликда буни аниқ биламиз: сунъий йўналтирилган бу радиотўлқинлар бизнинг учинчи вахтага чиқишимиздан анча илгари ҳам келиб турган. Чунки «Паритет» олис космосдаги «Трамплин» орбитасига чиққанига бир ярим йилдан ошди-ку. Коинотдан келиб турган бу радиосигналларга нима сабабдан биринчи бўлиб биз эътибор берганимизни тушунтириб беролмаймиз. Бу ҳарҳолда мутлақо тасодифий бўлса керак. Қандай бўлмасин, бу ҳодисанинг юз бериши табиатини кузатиб, қайд этиб ўргана бошладик ва аста-секин бу оддий табиат ҳодисаси бўлмай, балки сунъий манбадан тарқалаётган тўлқинлар эканига тобора ишончимиз орта бошлади.

Аmmo биз бу фикрга бирданига кела қолганимиз йўқ. Орада қанчадан-қанча шубҳаларга бордик. Тахминимизча, коинотнинг кўз илғамас чексиз олисликларидан келаётган, фараз қилишимизча, биргина сунъий радиосигналга асосланиб, ғайризаминий тараққиёт мавжуд, деган фикрни айта олишимиз мушкул эди. Фаннинг аввалги ҳамма уринишлари, ҳатто энг кичик вазифани ҳал этиш — ақалли кўшни сайёраларда энг ибтидоий ҳаёт асарини топишга

қаратилган изланишлари ҳам зое кетган бўлар эди-да. Ердан ташқари бирон жойда ақл-идрок мавжудлигини излаш аввал эҳтимолдан узоқ деб қаралган бўлса, кейинроқ ғирт пуч, хаёлий, утопик машғулот деб ҳисоблана бошлади. Чунки космик оламни тадқиқ этиш соҳасидаги ҳар бир янги қадам натижасида ақлли мавжудотларни топишнинг ҳатто назарий жиҳатдан ҳам имкониятлари тобора камая бошлади. Бу имкониятлар амалда пучга чиқди деса бўлади. Шунинг учун ҳам биз бу соҳадаги фаразларимизни эълон қилишга журъат этмадик. Биз Ернинг бутун Коинотда тириклик мавжуд бўлган ноёб, беқиёс, яккаю ягона биологик мўъжизот экани ҳақидаги умумбашарий фикрга шак келтиришга ҳам журъат этмадик. Бу соҳадаги шубҳаларимизни ўртоқлашишга биз ўзимизни бурчлимиз, деб айта олмадик. Чунки самовий бекатдаги ишларимиз дастурига бу хилдаги кузатувлар кирмас эди. Булардан ташқари, очигини айтганда, бир куни парвоз вақтида дарё бўйидаги ўтлоқда ёйилиб ўтлаб юрган сигирлар кўз олдига келган ва шундан бошлаб масхараомуз «сигир-фазогир» деган лақаб олган биродаримизга ўхшаб қолишни ҳам истамас эдик. Ердан ташқари яна Коинотнинг муайян бир қисмида онгли ҳаёт мавжудлигидан гувоҳлик берувчи тағин бир охирги далилни кўрган бўлсак ҳам, бироқ биз энди кечиккан эдик. Ҳаёт мавжуд бўлган янги оламнинг туғилиши ҳақидаги тасаввурларимиз тубдан ўзгариб остин-устун бўлиб кетди, ногаҳон оламни бутунлай бошқача тушунчалар асосида идрок эта бошладик. Ақлий энергиянинг яна бир қудратли ўчоғи, яна бир ҳаёт масканининг кашф этилиши бизни шундай йўл тутишга мажбур этди. Ерни асрашнинг янгича тушунчаси бизни шунга даъват этдики, маълум вақтгача биз замин аҳолисини ўз кашфиётимиздан воқиф этишдан тийилиб туриш лозим, деган хулосага келдик.

Энди ишнинг моҳиятига ўтайлик. Бу қандай содир бўлди? Бир куни биз шунчаки синаб кўриш учун Коинотнинг ўша нуқтасига, доимо ва мунтазам равишда сирли радиоимпульслар келиб турган ўша нуқтага ўша частота спектрида жавоб радиосигнал юборишга қарор қилдик. Мўъжиза юз берди! Сигналимиз шу заҳотиёқ қабул қилинди! Уни дарҳол қабул қилишди-ю тушунишди! Бизнинг қабул қилувчи минтақамизда уларнинг яна бир ёрдамчи сигнали

пайдо бўлди, орадан сал ўтиб ёнида яна бошқа радиосигналлар эшитила бошлади — бу табрик сигналлари эди. Галактикамиздан ташқарида, оламнинг чексиз олис қисмида онгли мавжудотлар яшаётгани ва улар ўзларига ўхшаш тирик жонлар билан алоқа қилиб туришдек юксак лаёқатга эга эканликлари ҳақидаги қувончли хабарни куйлаган синхрон радиосигналлар бир неча соат давомида тантанали равишда эшитилиб турди. Бу воқеа коинотдаги ҳаёт ҳақидаги тасаввуримизни тубдан ўзгартириб юборди: замон ва макон, масофаларнинг тузилишига доир билимларимизни остин-устун қилди... Наҳот, дунёда, биз ўзимиз ёлғиз эмасмиз, чексиз оламнинг ақл бовар қилмайдиган кенгликларида биз танҳо эмасмиз, Ердаги инсон тажрибаси Коинотдаги руҳ кашфиётида ягона эмас...

Файризаминий тараққиётни кашф қилганимизнинг чинлигини текшириб кўриш учун азалдан мавжуд бўлиб, ҳозир ҳам ҳаёт давом этиб келаётган Ер шаримиз массасининг формуласини радиосигнал орқали юбордик. Ўз навбатида, жавоб тариқасида, шунга ўхшаш улар сайёрасининг масса формуласини қабул қилдик. Бундан шундай хулосага келдикки, онгли мавжудотлар яшайдиган мазкур сайёранинг ҳажми бизникидан анча катта бўлиб, тегишли тортиш кучига эга экан.

Биз шу тариқа физика қонунларига кўра илк бор ўзаро фикр алмаша бошладик ва илк бор файризаминдаги онгли мавжудотлар билан алоқага киришдик.

Биз билан бўлган ўзаро алоқаларни чуқурлаштириш ва яқинлаштиришда ўзга сайёраликлар ҳам фаоллик кўрсатишди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли алоқаларимиз тобора янги мазмун касб эта бошлади. Кўп ўтмай, уларда нур тезлигида уча оладиган аппаратлари борлиги маълум бўлди. Бу маълумотларнинг барчасини аввало ўзаро математик ва химиявий формулалар алмашиш орқали билиб олдик. Кейинчалик эса улар гапира олишга ҳам қодир эканликларини англатишди. Аён бўлдики, биз — ерликлар Ернинг тортиш кучини бартараф этиб коинотга чиқиб, у ерда барқарор яшай бошлаганимиздан бери улар Галактикадан келувчи ҳамма товушларни аниқ эшиттирувчи аудиоастрономия аппаратлари ёрдамида бизнинг тилимизни ўрганишаётган экан. Улар коинот ва Ер ўртасидаги радио-

алоқа сигналларини мунтазам равишда тугиб олиб, қиёслаш ва таҳлил этиш туфайли бизнинг сўз ҳамда ибораларимиз маъносини билиб олишибди. Улар биз билан инглиз, рус тилларида суҳбатлашишга уринганларида бунга ишонч ҳосил қилдик. Бу яна бир ақл бовар қилмайдиган, кишини лол қолдирадиган кашфиёт эди...

Энг муҳим гапларга ўтамиз. Биз гайризаминий тараққиётга эга бўлган ана шу сайёрани бориб кўришга жазм этдик. Уларнинг сайёрасини сигнал-ишораларига асосланиб, тахминан Тўқайтўш деб атадик. Бизни тўқайтўшликларнинг ўзлари таклиф этишди, бу фикр улардан чиқди. Сўнг пухта ўйлаб кўргач, боришга қарор қилдик. Уларнинг нур тезлигида учадиган аппаратлари бизнинг самовий бекатимизга йигирма олти-йигирма етти соатларда етиб келиши мумкинлигини тушунтиришди. Хоҳлаган пайтимизда яна самовий бекатимизга худди шу муддат оралигида олиб келиб қўйишга ваъда беришди. Самовий бекат билан уларнинг аппаратини қандай туташтиришимиз мумкинлигини сўраганимизда, бунинг унчалик қийин масала эмаслигини айтишди, яъни тўқайтўшликларнинг учувчи кемаси ҳар қандай шаклдаги ва ҳар қандай қурилмадаги нарсага геометрик йўл билан туташа олиш имкониятига эга экан. Чамаси қандайдир электромагнит орқали туташтириш хусусиятига боғлиқ нарса бўлса керак бу. Уларнинг учар аппарати бекатимизнинг очиқ коинотга чиқадиган эшиги олдига келиб ёндашса, биз бекатимиздан тўқайтўшликларнинг кемасига ўтишимиз мумкин бўлади, деган фикрга келдик. Тўқайтўшга қилган саёҳатимиз дориламон тугаса, яна худди шу усул билан ортга қайтамиз, деб мўлжалламоқдамиз...

Шундай қилиб, биз «Паритет» бекати бортида ўз мактубимизни қолдирапмиз. Эҳтимол, бу изоҳномалардир, очиқ хатдир, мурожаатномадир — қандай деб қабул қилсаларингиз, ихтиёр ўзларингизда. Гап бунда эмас, албатта. Биз қандай ишга журъат қилганимизни, бунинг қанчалар масъулиятли эканини жуда яхши тушунамиз. Инсониятга хизмат қилишдек бундай ноёб имконият бизга насиб этганини, бундан ҳам каттароқ бахт йўқлигини англаб турибмиз...

Бироқ, шундай бўлса-да, бурч туйғуси, ўзаро боғлиқлик туйғуси, мажбурият туйғуси, ниҳоят, интизом деган масалалар

виждонимизни роса қийнади. Ахир, ҳар биримиз азалий анъаналар, қонунлар, ижтимоий қоидалар асосида тарбияланганмиз. Биз «Паритет»ни тарк этар эканмиз, на Қўшмарбош раҳбарларини, на ерликлардан бирон кишини хабардор қилиб қўймадик, мақсад ва вазифамизни ҳеч ким билан, ҳеч қандай йўл билан келишиб олмадик. Бунинг сабаби Ердаги ижтимоий ҳаёт қоидаларини менсимаганлигимиздан эмас, албатта. Бу нарса бизни кўп ўй-хаёлларга толдирди. Тасаввур қилиб кўринг-а: ҳатто хоккей ўйинидаги қўлга киритилган ортиқча голлар ҳам ҳар кимнинг ўз давлати тизимининг ғалабаси ва устунлиги деб қабул қилингани каби ўз ечимимизни ошкора эълон қиладиган бўлсак, унда халқлар орасидаги ўша кучлар ҳаракатга келиб, турли кайфиятлар, зиддиятлар, эҳтимоллар аланга олишини, ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетиши мумкинлигини назарда тутиб, хабар қилмасдан жўнаб кетишга мажбур бўлганимизни сизлар тушунасизлар, деб ўйлаймиз. Ҳайҳот, қайси бирини айтайлик, биз Ермиздаги ҳаётни, туриш-турмушни ўта даражада яхши биламиз! Файризаминий тараққиёт билан алоқа боғланидиган бўлса, ерликлар орасида жаҳон уруши бошланишига яна бир баҳона топилмасмикин? Бундай бўлмайди деб, ким кафилик бера олади?

Ерда сиёсий курашдан четда туриш қийин ёки бу деярли мумкин эмас. Лекин биз узоқ муддат, кўп кунлар ва ҳафталар давомида олис космосда юрганимизда — бу ёқдан Ер шари автомобиль гилдирагидек аранг кўринар экан — ердаги алғовдалговларни ўйлаб изтироб чекдик, изза бўлдик ҳатто. Сабаби ҳозирги энергетик инқироз жамиятни шундай бир танг ҳолатга солган, бу айрим мамлакатларнинг атом бомбасини дастак қилишга интилишига олиб келиши мумкин, бу эса нари борганда, йирик техникавий муаммодир, холос. Башарти бу мамлакатлар ўзаро бир-бирлари билан келишганлари тақдирда, яъни яхшиси бунинг ўрнига...

Шусиз ҳам турли хавф-хатарлар ичида қолган ерликларни яна ташвишга солмаслик учун ўз зиммамизга мислсиз оғир масъулият юкладик — фазодаги онгли мавжудотлар билан бутун инсоният номидан сўзлашишга, эътиқодимиз ва виждонимиз амрига қараб иш тутишга журъат этдик. Биз ўз ихтиёримиз билан зиммамизга олган бу вазифани муносиб равишда уддалаймиз, деган умиддамиз.

Охирги айтар сўзимиз шуки, бизнинг мулоҳазаларимиз, шубҳаларимиз, иккиланишларимизнинг асосий сабабларидан яна бири — «Демидур» дастурига, инсониятнинг еру осмон тарихидаги энг буюк ташаббуслардан бирининг бажарилишига заррача зиён-заҳмат етказмаслик ташвиши эди. Бу дастур машаққатлар чекиб келган ўзаро ишончсизлик вазиятида ҳамда ўзаро ҳамкорлик соҳасидаги яқинлашиш ва узоқлашишларимиз натижасида юзага келган эди. Лекин барибир ақл-идрок тантана қилди, бинобарин, ўз куч-қобилиятимизга яраша умумий ишимизга сидқидилдан хизмат қилдик. Лекин воқеаларни бир-бирига нисбат бериб ҳамда тилга олинган хавф-хатарларга кўра, «Демидур» дастурини хавф остида қолдиришни истамаган ҳолда Тўқайтўш сайёрасига ташриф буюрганимиз натижаларидан инсониятни хабардор этиш мақсадида «Паритет»ни вақтинча тарк этмоқдамиз. Мабодо биз мангуга ғойиб бўлиб кетсак ёки раҳбарларимиз бизнинг «Паритет»да вахтани давом эттиришимизни лозим кўришмаса, ўрнимизга бошқа одамларни қўйиш қийин иш эмас. Биздан яхшироқ ишлайдиган йигитлар ҳаммавақт топилади.

Биз номаълум йўл сари кетдик. Билимга ташналик, ўзга оламлардаги ўзимизга ўхшаш ақлли мавжудотларни кашф этиш истаги, ақл-заковатларимизни янги сайёра ақл-заковати билан қўшиш истаги бизни мана шу йўл сари даъват этмоқда. Бироқ ғайризаминий тараққиётнинг тажрибаси ерликларга яхшилик келтирадим, ёмонлик келтирадим — буниси ҳали ҳеч кимга маълум эмас. Биз кўрган-билганларимизга холисона баҳо беришга ҳаракат қиламиз. Мабодо бу кашфиётимиз Ер курраси учун қандайдир таҳдид солишини ва вайронагарчилик келтиришини сезиб қолсак, шу заҳотиёқ Ерга заррача фалокат етказмаслик чорасини кўришга қасамёд қиламиз.

Яна бир карра сўнги сўзимизни айтмоқчимиз. Биз Ерни иллюминаторларимиздан кўриб турамиз. У гўё зулмат денгизи ичра нур сочиб турган гавҳардай кўринмоқда. Ер беқиёс даражада ажойиб-ғаройиб феруза рангда ғоятда гўзал, олисдан қараганда, норасида боланинг бошидай нозик ва заиф кўринади. Биз бу ёқдан қараб турарканмиз, оламда яшаётган ҳамма одам бизнинг ака-укаларимиз ва опа-сингилларимиздек туюлиб, гўё уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмагандаймиз. Аслида эса, маълумки, Ер юзидаги одамлар

бир-бирлари билан биз ўйлаганчалик аҳил яшай олмаётганларига ичимиз ачийди.

Биз Ер курраси билан хайрлашяпмиз. Бир неча соатдан кейин «Трамплин» орбитасини тарк этамиз, шундан сўнг Ер кўзимиздан ғойиб бўлиб кўринмай қолади. Ўзга сайёраликлар — тўқайтўшликлар йўлга чиқишган. Улар орбитамизга яқинлашмоқда. Кўп ўтмай етиб келишади. Жуда оз вақт қолди. Кутяпмиз.

Яна бир гап. Биз ўз оилаларимизга ҳам хат ёзиб қолдирыяпмиз. Бу ишга алоқадор кишиларнинг ҳаммасидан ўтиниб сўраймизки, хатларимиз эгаларига етиб борса...

Дарвоқе, бизнинг ўрнимизга келиб, «Паритет»да ишлайдиганлар учун изоҳнома. Биз ўзга сайёралар билан алоқа боғлаб, фикр алмашиб туришда фойдаланадиган канални ва радиотўлқинлар частотасини навбатчилик журналига ёзиб кўрсатиб кетдик. Зарур бўлиб қолган вақтда, сизлар билан шу канал орқали алоқа ўрнатиб, ахборотларимизни етказиб турамиз. Тўқайтўшликлар билан олиб борилган радиобоғланишлар шуни кўрсатдики, алоқанинг энг қулай ва ягона усули — самовий бекатининг бортидаги алоқа тизими бўлиб чиқди, чунки Коинотдан бевосита Ерга юборилган радиосигналлар Ер атрофини қуршаб олган ионлаштирилган кучли атмосфера қатламидан иборат тўсиққа учраб, уни тешиб ўта олмайди.

Шу билан тамом. Хайр. Биз кетдик.

Мактубимизнинг айнан бир хилдаги матни икки тилда — инглиз ва рус тилларида битилди.

1—2 Паритет-фазогир.

2—1 Паритет-фазогир.

«Паритет» самовий бекати борти.

«Учинчи навбатчилик вақти 94-кун».

Аниқ белгиланган вақтда, Узоқ Шарқ вақти билан соат ўн бирда Америка ва Совет Иттифоқи томонидан махсус ваколат олган комиссиялар тушган икки реактив самолёт бирин-кетин «Конвенция» авиабардорининг палубасига қўндирилди.

Комиссия аъзолари протоколда кўрсатилганидек, қатъий суратда кутиб олинди. Уларга тушлик овқат учун ярим соат муддат берилгани дарҳол хабар қилинди. Овқатланиб бўлишлари билан комиссияларнинг аъзолари «Паритет»

самовий бекатидаги фавкулудда аҳволни муҳокама қилиш учун кают-компанияда ўтказиладиган ёпиқ кенгашга йиғилишлари керак эди.

Бироқ кенгаш иши энди бошланиши билан тўсатдан узилиб қолди. «Паритет»даги назоратчи — фазогирлар «Конвенция»даги Қўшмарбошга қўшни Галактикадаги Тўқайтўш сайёрасидан 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлардан олинган илк ахборотни узатиб қолишди.

IV

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Найман қозоқларининг аждодлари дафн этилган қабристон Она Байитгача озмунча йўл дейсизми, Сариўзак дашти бўйлаб тўғри кесиб чиқилган тақдирда ҳам нари-бериси бўлиб ўттиз чақирим келади.

Эдигей Бўрон шу куни барвақт уйғонди. Тун бўйи деярли мижжа қоқмай чиқди, фақат тонгта яқин бироз кўзи илинди, холос. Қолган вақт ичида эса марҳумни сўнгги йўлга кузатиш ишлари билан банд бўлди. Одатда, марҳумни дафн куни уйдан чиқариш арафасида — жаноза ўқиш олдидан ювишади. Бу сафар эса кечикиб қолмасдан эрталаб вақтлироқ йўлга чиқиш учун илитилган сув олиб келиб берганини айтмаса, қолган ишларнинг ҳаммасини Эдигей ёлғиз ўзи бажарди. Эдилбой юраги дов бермай, ўликдан ўзини бир оз четга олиб турди. Сесканиши табиий эди, албатта. Бироқ Эдигей сўз орасида пайқамагандай деди:

— Сен, Эдилбой, яқинроқ келиб эътибор қил, кўзинг пишсин. Туғилиш бор, ўлиш бор деганларидек ҳамманинг бошида бор бу нарса.

— Тўғрику-я,— деди журъатсизлик билан Эдилбой.

— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим-да. Айтайлик, эртанги кун мен ўлгудек бўлсам, ювиб-тараб, кафанга солиб

кўмадиган одам топилмас экан-да, бирор ўрага тикиб кетаверар экансизлар-да?

— Нега ундай бўлар экан,— хижолат тортди Эдилбой ўлик олдида чироқ тутиб турар экан, бир оз ўзини кўниктириб олгандай бўлиб, — Сизсиз бу ерлар ҳувиллаб қолади. Соғ-омон бўлинг, Худо умрингизни берсин. Ўра бўлса шошмай турар.

Жасадни дафнга тайёрлагунарича бир ярим соатча вақт кетди. Ҳарҳолда, Эдигей ўз ишидан кўнгли тўқ эди. Марҳумни қондасига кўра ювди, қондасига кўра қўл-оёқларини тўғрилаб боғлаб, бошини қиблага қаратиб ётқизиб қўйди. Оқ сурпдан керагича ишлатиб кафан тикди ва қондаси билан марҳумни кафанлади. Иш орасида Эдилбойга кафан қандай тикилишини кўрсатди. Сўнг ўзини ҳам тартибга солди, соқолини тозалаб олиб, мўйловини текислади. Унинг мўйлови ҳам қошлари сингари қалин ва ғайир эди. Аммо оқ оралаб, мошгуруч тусга кириб, сийраклашиб бораётган эди. Эдигей аскарлик медаллари-ю орденларини ва меҳнат зарбдори нишонларини ярқиратиб тозалашниям унутмади — уларни камзулнинг ёқасига тақиб эрта билан кийиб чиқишга тайёрлаб қўйди.

Шу тариқа тонг отди. Бу ишларнинг ҳаммасини бамай-лихотир уддалай олганига Эдигей Бўроннинг ўзи ҳам ажабланди. Илгари бирор одам Эдигей мана шунақа аза кунлариям ишни қойиллатади деса ҳеч ким ишонмасди. Демак, бу иш пешонасига ёзилган экан, Казангапни дафн этиш унга насиб этибди. Тақдир дегани шу экан-да.

Қисматни қаранг. Бир вақтлар иккаласи Қумбел бекатида биринчи марта учрашиб қолишганида охири шундай бўлади, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эдигей қирқ тўртинчи йилнинг охирида контузияга учраб, фронтдан қайтиб келди. Юзаки қараганда тўрт мучаси соғ, оёқ-қўли бутун, боши ўз ўрнида. Аммо шу бош гўё ўзиники эмасдай, тинимсиз шамол эсаётгандай. Қулоғи гувиллашдан тинмайди. Бир неча қадам босса боши айланиб, кўзи тиниб, гандираклаб кетадигандай ҳис қилади ўзини. Гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ терга ботади. Тили ҳам гоҳида калимага келмай бирор сўзни айтиш мушкул бўлиб қолади. Немис снарядининг портлаш тўлқини уни ақлдан озиш даражасига келириб карахт қилиб қўйган эди. Тирик деса тирикка, ўлик деса ўликка ўхшамайди.

Ўшанда Эдигейнинг кўнгли бутунлай чўкиб кетган эди. Кўринишдан навқирон ва соппа-соққа ўхшарди. Бироқ Оролга, уйига қайтиб келгач нимага ярайди? Худо ярлақаб, бахтига яхши врач учраб қолди. Ўша врач дори-дармон қилиб уни даволагани ҳам йўқ, у ёқ-бу ёғини қараб кўрди, сўзини тинглаб текширди, холос. Ўша кунлар ҳозиргидай эсида — оқ халат, қалпоқ кийган, кўзлари чақнаган, бурни катта, норғулдан келган малларанг рус чол эди. У хурсанд бўлиб кулганича Эдигейнинг елкасига уриб қўйган эди.

— Биласанми, оғайни,— деган ўшанда у, — ҳадемай уруш тугайди. Бўлмаса сени бирпасда тузатиб, сафга қайтарардим, яна бир оз жанг қилардинг. Майли энди, сенсиз ҳам ғалаба яқин қолди. Фақат сен кўнглингга олма, бирор йилда, балки ундан ҳам илгарироқ соғайиб отдай бўлиб кетасан, шу гапни мен айтяпман сенга, кейин эслаб юрасан. Ҳозир эса тайёргарлигингни кўриб, юртингга қайтавер. Кўнглинг тўқ бўлсин, сендақа одамлар юз йил яшайди...

Кейин билса, ўша маллавоёй дўхтир тўғри айтган экан. Аммо бирор йил дегани айтишгагина осон, холос. Госпиталдан чиқдию эғнида гижимланган шинель, елкасида тугун, ҳар эҳтимолга қарши қўлтиқтаёқ билан шаҳарга кирди, худди қалин ўрмон ичида юргандай эди: боши гувиллар, оёғи қалтирар, кўзи тиниб кетарди. Вокзалда ҳар ким ўз юмуши билан овора, сон-саноқсиз одамлар кимнинг кучи етса, поездга чиқиб кетяпти, кучи етмагани четга сурилиб қоляпти. Бир амаллаб поездга чиқиб олди, манзилига етди. Бир ойча саргардонликдан сўнг поезд кечаси Орол бекатига келиб тўхтади. «Беш юз еттинчи, шўх поезд» дейишарди ўша «машҳур» поездни. Бундай поездда юриш ҳеч қачон ҳеч кимнинг бошига тушмасин...

Бироқ ўша кезларда шунисини етказганига ҳам минг қатла шукр қилган. Қоронғиликда поезддан тушгач, худди тоғдан тушгандай гарангсиз, бир зум туриб қолди. Атрофда жон асари кўринмайди, ўлда-жўлда бекат чироқлари аранг милтирайди. Ғир-ғир шамол эсиб турибди. Эдигейни мана шу шамол кутиб олди. Қадрдон Орол шамоли. Юзига Орол нафаси урилди. Ўша кунлари денгиз ёнгинасида, темир йўлнинг биқинида чайқалиб турарди. Ҳозир эса дурбиндан қараганда ҳам сувни кўриб бўлмайди...

Чўлдан сезилар-сезилмас шувоқ ҳиди димоққа урилди. Оролнинг нариёғидаги кенгликлардан энди уйғонаётган баҳор нафаси уфуради. Ниҳоят, қадрдон юртига етиб келди!

Эдигей бекатни, унинг яқинидаги денгиз соҳилига жойлашган шаҳарчанинг қинғир-қийшиқ тор кўчаларини яхши биларди. Эдигей лойга ботиб қоларди. У танишлариникига йўл олди. Бугун шу танишларидан бириникида тунаб қолиб, эртасига ўзларининг балиқчилар овули Жонкелдига етиб бормоқчи эди. Бироқ унғача хийлагина юришга тўғри келарди. Тор кўча орқали шаҳарча четидаги дентиз бўйига чиқиб қолганини ўзиям сезмай қолди. Шунда ўзини тийиб туролмай денгиз сари бурилиб, сувнинг қумли қирғоққа урилиб, шалоплаётган жойига келиб тўхтади. Қоронғи тунда денгиз юзаси билинар-билинмас жимирлаб шуъла таратиб турарди, бир-бирига мингашиб кетган жимжимадор ўрқачли тўлқинлар шовуллаб келарди-да яна шу ернинг ўзида ғойиб бўларди. Тонг олдидаги ой юксакликдаги сур булутлар орасидан оқиш доғ сингари ғарибона боқарди.

Ниҳоят, дийдор кўришиш насиб этган экан.

— Омонмисан, Оролим! — дея ўзича пичирлаб қўйди Эдигей. Сўнг нариги ёқдаги тошга ўтириб олиб, тамаки тутатди. Докторлар контузия бўлдинг, чекмаганинг маъқул дейишган бўлса-да, ҳозир ўзини тиёлмади. Кейинчалик эса бу ёмон одатни ташлади. Лекин ўшанда ҳаяжонланиб кетди, у вақтда тамаки тутунини ўйларди, бу ёғига тирикчилик қилишни ўйлаб кетди. Денгизда ишлайдиган одамнинг қўли чайир, бели бақувват ва энг муҳими, боши бутун бўлиши керак. Акс ҳолда қалқиб турадиган баржада бошинг айланиб гангиб қолишинг ҳеч гап эмас. Фронтга қадар у балиқчилик корхонасида ишларди, энди эса ҳеч ким эмас. Ногирон бўлиб ногирон эмас, иш десанг ишга ярамайди. Ҳаммадан ҳам ёмони шунда эдики, энди бу бош билан балиқчиликда ишлаб бўлмайди.

Эдигей энди ўрнидан туришга чоғланаётган эди, қирғоқда алла-қаёқдандир оқ бир ит пайдо бўлиб қолди. У соҳил бўйлаб чопиб юрарди. Гоҳо тўхтаб қолиб ниманидир сезгандай намхуш қумни ҳидлаб кўрарди. Эдигей итни чақириб олди. У ҳам бегонасирамай яқинига келиб, думини

ликиллатиб тураверди. Эдигей унинг пахмоқ бўйнидан силади.

— Қаердансан сен? Қаёқдан йўртиб келяпсан? Отинг нима, Арслонми? Йўлбарсми? Бўрибосарми? Ҳа, энди билсам қирғоқдан балиқ излаб юрган кўринасан. Дуруст, дуруст! Бироқ денгиз деганинг ҳаммавақт ҳам оёғинг тагига чала ўлик балиқни чиқариб ташлайвермайди. Илож қанча! Югуриш керак. Қоқсуяк бўлиб кетганинг ҳам шундан экан-да. Мен эса оғайни, уйимга қайтаётган одамман. Кенигсберг яқинидан қайтиб келяпман. Шул шаҳарга етай деб қолганимда снаряд портлаб қолса бўладими, аранг тирик қолдим. Мана энди бу ёғи нима бўлади, деб ўй-хаёл суриб ўтирибман. Нега менга бундай қараяпсан? Сенга бергудай ҳеч нарсам йўқ. Фақат ордену медаллар... Уруш дегани шу экан оғайни, ҳаммаёқда қаҳатчилик. Бўлмаса, сендан бир нимани аярмидим?.. Тўхтаб тур-чи, манови ерда новвот бор, ўғилчамга олиб боряпман. Ҳозир у чопқиллаб кетган бўлиши керак...

Эдигей эринмасдан ярми бўшаб қолган халтачасини очди, унда газетага ўралган бир ҳовуч новвот, йўлда келаётиб хотинига деб олган дуррача, чайқовчилардан олган бир жуфт совун бор эди. Халтада яна бир жуфт солдат ич кийими, камар, пилотка, захира гимнастёрка, шим бор эди — унинг бутун бисоти шу.

Ит Эдигейнинг кафтидаги новвотни ялаб олиб, қисирлатиб чайнаб юборди-да, думини ликиллатганча чақнаган кўзларини ихлос ва умидворлик билан тикиб тураверди.

— Энди хайр, оғайни!

Эдигей ўрнидан туриб, қирғоқ ёқалаб юрди, бекатдаги одамларни безовта қилгиси келмади. Тонг отишига ҳам оз қолган эди. Шунинг учун ҳам ўз овули Жонкелдига етиб олишга ошиқди.

Шу куни Эдигей денгиз ёқалаб юриб Жонкелдисига аранг тушга яқин етиб борди. Контузия бўлмасдан илгари у бу йўлни икки соат деганда босиб ўтарди. Бориши билан мудҳиш хабарни эшитди — фарзанди-дилбанди аллақачон оламдан ўтган экан. Эдигей хизматга чақирилганда, бола эндигина олти ойга тўлган эди. Насиб этмаган экан, ўн бир ойлигида нобуд бўлибди. Чақалоққа қизамиқ чиқиб, иситманинг зўрлигидан куйиб-ёниб, адойи тамом бўлибди.

Унга хат ёзишни лозим кўришмабди. Қарга ёзишади, ёзишга ҳожат ҳам бормиди? Бусиз ҳам уруш кулфатлари етиб ортаётган эди. Эсон-омон қайтиб келса ўзи билар, куйиб-ёниб, йиғлаб-сиқтаб кўникиб ҳам кетар, деб қариндош-уруғлар Уккуболани кўндиришга ҳаракат қилдилар. Ҳали ёшсизлар, уруш тугасин, худо хоҳласа ҳали қанча фарзанд кўрасизлар. Чинорнинг шохи синса ҳам ўзи синмасин. Яна бир хил мулоҳазалар ҳам бор эдики, буларни одамлар дилда ўйлашар, лекин тилига чиқаришмасди: минг қилсаям уруш-уруш-да, ажали етиб, ўққа учраса, ёруғ дунёдан кўз юмиши осонроқ бўлади — ҳар қалай, уйда фарзандим қолди, мендан кейин чироғим ўчмайди, деган умид билан кетади...

Уккубола айб ўзимда деб, ич-этини ерди. Қайтиб келган эрини кучоқлаганча хўнг-хўнг йиғларди. У ахир, мана шу кунни тақдирга тан бергандай ҳам умид, ҳам чексиз азоб-изтироб, туганмас дард-алам билан кутди. Эри олдида дув-дув кўзёши тўкиб, билармон кампирларнинг гапига қулоқ солмай, доғда қолганини гапириб берди. Кампирлар болага қизилча чиққан, бу ёмон нарса, чақалоқни туя жунидан қавилган кўрпага иссиққина ўраб, қоп-қоронғи уйда сақлаш лозим, айтгандай, ҳадеб муздек сув бериб туравериш керак, у ёғига худо раҳм қилиб, иситмага бардош беролса, тузалиб кетади, деб огоҳлантиришган эди. Мен — иши ўнгидан келмаган бахти қаро овулдаги кампирларнинг гапига қулоқ солмабман. Кўшниларнинг аравасини сўраб, бетоб гўдакни бекатдаги дўхтир хотинга олиб бордим. Тарақа-туруқ аравада Оролга етгунча болагинамнинг жони йўлда узилди. Дўхтир хотин кампирларнинг гапига қулоқ солишинг даркор эди, деб қаттиқ койиб берди.

Эдигей остонага қадам босиши билан эшитган хабари шу бўлди Шу заҳотиёқ ғам-андухдан куйиб кул бўлди, тош бўлиб қотди қолди. Ҳали қўлига олиб, тузукроқ эркалатишга ҳам улгурмаган мурғак бола — тўнғич фарзандининг дийдорига зор бўлиб, бу даража соғиниб келиши биланоқ бундай оғир жудоликка учрашини илгари ўйлаб ўйида, ухлаб тушида кўрмаган эди, Эдигей ҳали тиши чиқмаган, кўзларини мўлтиратиб ишонч ила боқиб, кулимсираб турадиган маъсум гўдагини эслаб, жону жаҳони ўртаниб кетар эди.

Шу кундан бошлаб ўз овули кўзига совуқ кўрина бошлади. Бир вақтлар қирғоқдаги тепаликда элликтача

хонадон яшар эди. Хонадон эгалари Оролдаги балиқчилик артелида ишлашиб, тирикчилик қилишарди. Энди эса жарлик ёқасида ўн чоғли пахса уй қолган, холос. Эркак зоти қолмаган, ҳаммасини уруш олиб кетган. Қолган қари-ю ёшлар ҳам бармоқ билан санарли. Кўпи очликдан жон сақлаб қолиш учун чорва билан шуғулланувчи атрофдаги қолхоз овулларига жўнаб кетишган. Балиқчилик артели тугаб, денгизга чиқадиган одам ҳам қолмади.

Уккубола дашт уруғларидан бўлиб, у ҳам туғишганлари ёнига кетиб қолиши мумкин эди. Қариндошлари келиб ёлғиз қолдиришни истамай олиб кетишмоқчи бўлишди. Қаҳатчилик йиллари ёнимизда бўлгин, Эдигей фронтдан қайтиб келгандан сўнг ҳеч ким сени ушлаб турмайди, Жонкелди айилига яна тезда қайтиб келасан, дейишди. Бироқ Уккубола кўнмади: «Эримни кутаман. Ўғилгинамдан айрилдим. Отаси омон қайтса, ҳеч бўлмаганда хотинига дуч келсин. Бу ерда ёлғиз эмасман, ёшу қарилар бор, уларга кўмаклашиб тураман, кўп қатори бир амаллаб кун ўтказармиз», деди.

Уккубола тўғри қилган экан. Лекин Эдигей биринчи кунлариёқ энди бундан буёғига денгиз бўйида бекорхўжа бўлиб тирикчилик ўтказиб бўлмайди, деди. Унинг гапийам тўғри эди. Эдигейни кўргани келган Уккуболанинг қариндошлари яна бирга олиб кетайлик, деб қисташди. Даштда кўй-кўзига қарашиб юрасан, кейинчалик соғайиб кетганингдан сўнг мол боқарсан, дейишди. Эдигей миннатдорчилик билдирди-ю, аммо рози бўлмади. Уларга оғирлиги тушишини истамади. Хотинининг қариндошлариникига бирикки кун меҳмон бўлиш бошқа гап. Аммо қўлингдан тузукроқ иш келмаса, кимга ҳам керак бўлардинг.

Уккубола иккаласи иш излаб темир йўл бўйига боришга қарор қилишди. Эдигейга қоровулми, кузатувчими ёки бўлмаса кўтармани очиб-ёпиб турувчими — ишқилиб, бирор енгилроқ иш топилиб қолар, деб ўйлашди. Уруш ногиронининг ҳам кўнглига қараш керак-ку.

Баҳорда овулдан кўчиб кетишди. Ҳали иккаласи ҳам ёш-яланг, сўққабошларидан бўлак оёқларига тушов бўладиган нарса ҳам йўқ. Дастлабки пайтлари дуч келган бекатларда кўниб-тунаб юришди. Бироқ ҳадеганда кўнгилдагидек иш топа олмадилар. Уй-жой масаласи ундан ҳам қийин бўлди. Темир йўлда дуч келган ишларни бажариб,

бедананинг уйи йўқ, қайга борса — битбилдиқ, деганларидек, тўғри келган жойда истиқомат қилишди. Уккубола шунда жонига ора кирди. Унинг тани-жони соғ, ўзи ҳам ҳали навқирон бўлиб, ҳар қанақа ишларни тортиниб ўтирмай бажариб кетаверарди. Сиртдан соғлом кишилардай кўринган Эдигей юк ортиш ва тушириш ишларига тутинса-да, асосий ишни Уккубола бажарарди.

Шу йўсинда баҳорнинг ўрталарида бир неча йўлларни туташтирувчи катта бекат — Қумбелга келиб, кўмир тушираётганларнинг устидан чиқишди. Кўмир ортилган вагонлар захира йўл билан тўғри депо хўжалиги орқасидаги ҳовлига киритиларди. Бу ерда вагонларни тезроқ бўшатиш учун кўмирни аввал ерга туширишар, кейин эса ғалтак арава-чаларда уй сингари баланд уюмларга олиб чиқиб тўкишарди. Шу зайлда бир йиллик кўмир захираси ғамланарди. Ҳаддан ташқари оғир чанг-тўзонли, ифлос иш эди бу. Бироқ ҳар қанча оғир бўлса-да, тирикчилик қилиш керак. Эдигей катта курак билан аравачага кўмир ташлаб турар, Уккубола эса уни тахта йўл орқали тепаликка олиб чиқиб ағдарарди-да, яна пастга қайтиб тушарди. Эдигей яна қайтадан аравачани тўлатарди. Уккубола аравага қўшилган қирчанғи отдай аёл киши кўтариши лозим бўлмаган оғир юкни силласи қуриб яна тепаликка олиб чиқар ва тўка солиб орқага қайтиб тушарди. Бунинг устига, кун қиздиргандан қиздирар, бурқсиган кўмир тўзони Эдигейнинг кўзини тинитиб, кўнглини айнитиб юборарди. Кун сайин ҳолдан тойиб бораётганини ўзи сезиб турарди. Шундоққина, кўмир уюмига чўзилса-ю қайта турмасдан чўзилиб ётаверса. Ҳаммасидан ҳам уни деб аёлининг қоп-қора зона ичида нафаси қисилиб ишлаётганини кўриб, ич-ичидан ачинар ва ўзини қўярга жой тополмас эди. Хотинининг уст-бошига қараб бўлмасди: қоп-қора қурумга бурканган, фақат икки кўзию тишларигина йилтираб кўринарди, холос. Ўзи эса қурум аралаш ердан шалаббо бўлиб кетган эди. Бурунгидай куч-қуввати бўлганда Уккуболани шу аҳволга солиб қўярмиди?! Аёл кишининг қийналганини кўрганда бир ўзиёқ ўнлаб вагонларни бу қуриб кетгур кўмирга тўлдириб, уйиб ташлаган бўларди-ку.

Улар ҳувиллаб ётган балиқчилар овули Жонкелдини ташлаб, ярадор аскарга лойиқ бирор енгилроқ иш топилар, деган умидда йўлга чиққанларида, унга ўхшаган ярадор

аскарлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётганини ҳисобга олишмаган экан. Урушдан қайтганларнинг ҳаммаси ҳам қайтадан янгича ҳаётга мослашаётган кезлар эди. Яхшиям, Эдигей оёқ-қўли омон қайтган. Қўлсиз, оёқсиз кўлтиқтаёқда, ясама оёқларда темир йўл бўйлаб сандирақлаб юрган ногирон кишилар сон-саноқсиз эди. Одамлар билан тўлиб-тошиб, сасиб-бижиб кетган бекат биносининг бурчагига жойлашиб олишиб, мудрашганча тонг отишини кутиб ўтиришган узун тунлари Уккубола ич-ичидан Худога тавба-тазарру қилиб: ўзинг кечир, одамзот бошига қирғин келтирган даҳшатли урушдан эримни бутунлай майиб-мажруҳ қилмай, эсон-омон қайтарганинг учун ўзингга минг қатла шукр, деб розилик билдириб ётарди. Негаки у бекатлардаги мудҳиш манзарани кўриб юрак-бағри қақшаб кетарди. Кийилавериб тўзиб кетган шинель ва турли-туман йиртиқ-ямоқ кийимдаги майиб-мажруҳ, қўлсиз, оёқсиз кишилар, бировларининг остида қўшғилдиракли аравача, бировлари кўлтиқтаёқда, баъзилари икки кўзидан ажралиб, кўлидан етаклаб олишган, бошқалари эса уйсиз-жойсиз, тинчлигини йўқотиб, поезддан-поездга, бекатдан бекатга ўтиб, ошхонаю буфетларнинг эшигини кўполлик билан очиб кириб, маст-аласт, бақириб-чақириб, ўкириб йиғлашарди... Буларни ҳар бирини олдинда нималар кутади, қайтариш мумкин бўлмаган нарсаларнинг ўрнини нима билан қопламоқ керак? Уккубола шундай бало-қазолар эрини четлаб ўтиб, контузия бўлса ҳам тўрт мучаси соғ-омон қайтиб келганига шукрона қилиб, бутун азоб уқубатларга бардош бериб меҳнат қилишга тайёр эди. Шунинг учун ҳам у ҳолдан тойиб, мажоли қуриб, тоқати тоқ бўлган кунларда ҳам бўш келмасдан, нолимасдан, сир бой бермасдан ишлашда давом этди.

Аммо буни кўрган Эдигей ич-ичидан зил кетаётган эди. Турмушни ўнглаб олиш учун қандайдир қатъий бир қарорга келиш керак. Умр бўйи дарбадарликда юриб бўлмайдими-ку, ахир. Таваккал қилиб шаҳарга кетворсакмикин, балки у ёқда омадимиз келиб қолар, деган фикр тез-тез хаёлидан ўта бошлади. Ишқилиб, соғайиб кетса, лаънати контузия балосидан қутулса бўлгани. Унда ўзини ўнглаб олиб яна кураша олиши, ор-номуси ва инсонийлик қадр-қимматини ҳимоя қила олиши мумкин... Шаҳарда ҳам тақдир уларни ҳар кўйга солиши ёки эҳтимол, вақти келиб кўникиб, кўп

қатори шаҳарлик бўлиб кетишлари ҳам мумкин, ким билади? Бироқ насиб қилмаган экан, тақдир дегани шу экан-да...

Улар Қумбел бекатида вагонлардан кўмир тушириб, жон олиб, жон бериб юрган кунларнинг бирида депо ҳовлисида туя минган қандайдир бир қозоқ пайдо бўлди — чамаси, даштдан иш билан келган кўринади. Келган киши туясини яқинроқдаги ерга тушовлаб қўйди-да, бўш қопини қўлтиғига қисиб, ташвишли қиёфада у ёқ-бу ёққа аланглаганча одимлаб кетди.

— Ҳой, ука, — мурожаат қилди у Эдигей ёнидан ўтаётиб, — умрингдан барака топ, шу туяга кўз-қулоқ бўлиб турсанг, болалар шўхлик қилиб тегишмасин тагин. Тушовини секин ечиб юборишдан ҳам тойишмайди тентаклар. Мен тезда қайтиб келаман.

— Боравер, боравер, қараб тураман, — деди катта курагида аравачага кўмир ортаётган Эдигей жиққа хўл бўлиб кетган латта билан терини артар экан.

Юзидан реза-реза тер қуйиларди. Эдигей бу одам тайинламаса ҳам аравачага кўмир юклаб, кун бўйи шу ерда иш билан андармон бўлиб юрарди. Бекатнинг бебош болалари туяга тегинмасин деб иш орасида қараб туриш унга малол келармиди. У бирда болаларнинг ўйнашиб туянинг гашига текканларини, бояқиш туя ҳам жаҳли чиқиб бўкириб, оғзидан кўпик сачратиб, уларнинг орқасидан қувлаб берганини кўрган эди. Болалар эса худди шуни кутиб тургандай завқланишиб, ибтидоий овчилар сингари даҳшатли ҳайқиришиб, жониворни ҳар томондан ўраб олишганча тош ва таёқлар билан урар эдилар. Эгаси келгунча бечора туя бўлганича бўларди...

Ҳозир ҳам, аксига олгандай, аллақайёқдан бир тўда жулдурвоқи болалар копток тепиб, келиб қолишди. Улар бор кучлари билан коптокни тушовланган туяга қараб тепишарди. Туя қочар, болалар эса копток билан туянинг биқинига гупиллатиб уришар, кучлироқ ва чаққонроқ уришга баҳслашишар эди. Ким туянинг биқинига тегизса, голь ургандай қувониб, қийқирарди...

— Ҳой, зумрашалар, қани йўқолинглар бу ердан, туяга тегишманглар! — дея Эдигей белкураги билан пўписа қилиб қўйди. — Бўлмаса, ҳозир таъзирларингни бериб қўяман!

Болалар ўзларини четга олишди. Эҳтимол, туянинг эгасидир дедиларми ёки бўлмаса кўмир юкловчининг бадбашарасидан чўчиганлиги учундир, яна бунинг устига ичиб олган бўлса, кунимизни кўрсатиб қўймасин, деб коптоқларини тепганча нариги ёққа югуриб кетишди. Болалар Эдигейнинг белкурагини кўтариб шунчаки хўжа кўрсинга ўдағайлаганини ҳисобга олмаганда аслида унинг мадорсизлигидан ва болаларни қувишга ҳам ҳоли келмаслигидан беҳабар эдилар, агар билганларидами туя бечорани истаганча қийнаб, жонидан тўйдиришлари мумкин эди. Аравачага ортилаётган кўмирнинг ҳар бир кураги зил-замбил туюлиб, катта куч сарфлашни талаб этарди. Камқувватлилик, хасталик, бирор ишга яроқсизлик одамни бунчалик хор қилишини, бунчалар кучсиз ва ношуд қилишини илгари ҳеч қачон ҳаёлига келтирмаган эди. Боши айланиб, ҳадеб тер қуйиларди. Эдигейнинг ҳар лаҳзада мадори қуриб, кўзлари тиниб борарди, кўмирнинг чанг-тўзонидан юраги қисилиб, аранг нафас олар, бир зум дам олиб томоқ қоқмоқчи бўлса ўпкасию бурнига тўлган кўмир қуруми қоп-қора тупик бўлиб тушар эди. Уккубола онда-сонда эрини четроққа чиқиб бир оз дам олволсин, деб қўлидан курагини олиб аравачани ўзи тўлдирар ва уни уюм тепасига олиб чиқиб бўшатиб тушар эди. Аммо Эдигей хотинининг ўлар-тириларига қарамай, жонини жабборга бериб ишлаётганини кўриб тоқат қилиб ўтиролмас ва яна ўрнидан туриб гандираклаганча ишга тутинарди.

Туясини қолдириб кетган бояги одам орадан кўп ўтмай, қопини кўтариб қайтиб келди. У юкини жойлаштиргандан сўнг йўлга тушиш олдидан икки оғиз гаплашиб олиш учун Эдигейнинг ёнига келди. Иккаласи ҳам дарҳол сўзга киришиб кетишди. Бўронли бекатидаги Казангап дегани шу киши эди...

Улар бир юртдан бўлиб чиқишди. Казангап ҳам ота-боболари Оролбўйи қозоқларидан эканини сўзлаб берди. Шунинг учун ҳам бир-бирлари билан тезда тил топишишди.

Бу учрашув Эдигей билан Уккуболанинг бутун келгуси тақдирини ҳал қилишини ҳали ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Казангап уларни Бўронли бекатига бориб ишлаш ва ўша ерда яшашни маслаҳат қилган эди, холос. Биринчи кўриб танишишдаёқ баъзиларнинг самимий одамлар

эканлиги англашилиб туради Сиртдан қараганда, Казангапнинг бошқалардан фарқланадиган ортиқ жойи йўқ, аксинча оддий киши эди; бу оддийлик замирида эса оғир ҳаёт тажрибаси — донолик мужассамлашган. Кўринишидан, кийилавериб ранги ўчиб, ўзига мослашиб кетган энгилбошдаги оддий бир қозоқ эди. Доимо туяда юрганидан тери шим кийиб олган. У қай маҳал нимани кийишни ҳам яхши билади — сафарга чиққанда кийиладиган, ҳали унчалик оҳори тўкилмаган темирйўлчилар фуражкеси унинг катта бошига жуда ярашиб турарди. Оёғида эса қайта-қайта ямоқ солиниб, эътибор билан қайта-қайта кўклаб тикилган хиром этиги. Унинг ҳақиқий дашт одами эканини жазирама иссиқ ва доимий шамолдан қорайиб, қотиб кетган юзларию сертомир, чандир қўлларидан сезиб олиш мумкин. Оғир меҳнатдан барвақтроқ букчайиб қолган елкалари маҳобатли осилиб туради, шунинг учун ҳам бўлса керак, ўзи ўрта бўйли бўлсада, бўйни рознинг бўйни сингари чўзилиб кетгандай туюлади. Ҳаммасидан ҳам кўзлари ўзгача: кулимсираб турувчи бу қопқора кўзлар одамнинг дилидагини сезиб тургандай эътибор билан боқади.

Казангап ўша кезлари қирқ ёшлар атрофига бориб қолган эди. Тозалаб қайчиланган қора мурти, бурул тортиб қолган чўққи соқоли бу одамнинг ёшени анча улуг қилиб кўрсатарди. Унинг ўта мулоҳазали одамлигини кўрган Уккубола сўзларини тинглаб, дарҳол маъқул кўриб қолди. Дарҳақиқат, оқилона фикр юритган эди у. Модомики, контузия деган бало билан жароҳатланган экансан, яна бунинг устига ортиқча жабр чекишнинг нима ҳожати бор. Кўриб турибман, Эдигей, бу сен бажарадиган иш эмас. Мунақа юмушларга ҳали ярамайсан. Оёғингни аранг судраб босаяпсан-ку яна... Ҳозирча энгилроқ ишда ишлаб, тоза ҳавода юриб, хоҳлаганингча қаймоғи олинмаган сут ичишинг керак. Мана, айтайлик, бизнинг бекатимизда йўл ишларига одам тополмай жонимиз ҳалак. Янги бошлиғимиз бўлса ҳар гал: ўзинг шу ерлик бўлсанг, ишлайдиган муносиб одамларни топмайсанми, деб кулоқ-миямни ейди. Қани, у айтган одамлар? Ҳаммаси урушда. Урушдан қайтганларга эса истаган ердан иш топилади. Тўғри, бизда ҳам яшаш осон эмас. Турган жойимиз чатоқ, кимсасиз, сувсиз, қуп-қуруқ ҳувиллаб ётган даштдангина иборат. Ҳафтасига бир мартагина цистернада

сув келтирилади, холос. Келмай қолган пайтлари ҳам бўлади. Бундай пайтларда, чўлнинг олис қисмидаги қудуқдан мешда сув ташишга тўғри келади. Эрта чиқсанг, аранг кечга қайтиб келасан. Турли томонларда сарсон-саргардонликда юргандан кўра, ёмон бўлса ҳам Сариўзакда ўз кулбангда турганинга нима етсин, деб гапида давом этди Казангап. Бошпананг бўлади, тайинли ишинг бўлади. Нима иш қилиш зарур бўлса, ҳаммасига ўзимиз ёрдамлашамиз, рўзгорингни ҳам бутлаб оларсан. Бу, албатта, ҳаракатингга боғлиқ. Иккаларинг ҳам ҳали ёшсизлар, дунё топишга қурбларинг етади, танижонинг соғайиб кетса, у ёғини ҳаётнинг ўзи кўрсатар, зеркиб қоладиган бўлсаларинг, кўнгил тортган томонга бораверишларинг мумкин.

Казангап мана шунақа маслаҳатни берди. Эдигей ўйлаб кўрдию охири рози бўлди. Шу куниёқ улар Казангап билан бирга Сариўзак қайдасан, деб Бўронли бекати сари равона бўлишди. Ҳатто ўша кезларда ҳам худди йўлга ғамлаб қўйгандай иккаласининг ҳам ўзларига яраша йиғиб қўйган дунёси бор эди. Ана-мана дегунча, кийим-кечакларини йиғиштириб, йўлга тушдилар. Ўшанда уларга барибир эди, ўз бахтларини синаб кўрмоқчи бўлишди. Кейинчалик билишса, Бўронлига тақдир тақозоси билан бориб қолишган экан.

Қумбелдан то Бўронли бекати сари Сариўзак даштлигини кесиб ўтган ўша йўлни Эдигей бир умрга эслаб қолди. Аввалига улар темир йўл ёқалаб юришди. Сўнгра аста-секин паст-баландликлар бўйлаб четлаб кетишди. Казангапнинг маслаҳатига кўра, ўн чақиримча йўлни қиялаб, кўндалангига кесиб чиқдилар, чунки темирйўл бир замонлар шўртанг кўл бўлиб, кейинроқ суви қуриб қолган ана шу катта майдонни айланиб ўтаркан. Кўл қаъридан ҳанузга қадар шўр чиқиб ботқоқланиб тураркан. Ҳар йили баҳор келиши билан шўр сайхонлик қор-ёмғирнинг суви билан яна уйғониб, ботқоқлашиб, одам ўтолмайдиган бўлиб қолар, ёзда эса яна шўрхок туз қатлами билан қопланиб, тошдай қотиб қолар эди. Йил сайин шу такрорланарди. Казангап бир вақтлар бу ерда каттагина кўл бўлганини Сариўзак даштини кезиб чиққан геолог Елизаров тилидан ҳикоя қилиб берарди. Кейинчалик Эдигей Бўрон ҳам у билан қалин дўстлашиб кетди. Ақлли киши эди у.

Ўша кезларда Эдигей ҳали «Бўрон» деган лақаб олмаган эди. Ороллик оддий қозоқ урушдан яраланиб қайтди, аёли

билаи бирга иш, бошпана излаб юриб тасодифан темирйўл ишчиси Казангап исмли бир йўловчига дуч келди ва унинг маслаҳати билан аллақандай Бўронли бекатига келиб қолди, вассалом. Аммо бу ерда умр бўйи қолиб кетишини ҳали у билмасди.

Баҳор пайтлари қисқа муддат яшил тусга кириб, сўнг кўёш нурида қовжираб, сарғайиб қоладиган бепоён Сариўзак дашти Эдигейни гангитиб, ҳангу манг қилиб қўйди. Орол кўли атрофларида ҳам қанчалаб чўлу биебонлар бор, биргина Устюрт ясси тоғининг ўзини айтмайсизми! Бироқ Сариўзак сингари чексиз кенгликни умрида биринчи бор кўриши эди. Саҳронинг улуғворлигини ўзининг руҳий ҳолати билан таққослаб тенглаштира олган лаёқатли кишигина кимсасиз ҳувиллаб ётган Сариўзак чўлида бардош бера олиши мумкинлигини Эдигей кейин тушунди. Ҳа, Сариўзак ҳақиқатдан ҳам бепоён, аммо инсон ҳаёди ундан ҳам кенг. Елизаров доно одам, бошқаларнинг ҳаёлига келса-да, тилига кўчмаган фикрларни жуда усталик билан, содда тилда тушунтириб қўяр эди.

Олдларида туя етаклаб шаҳдам қадам ташлаб бораётган Казангап бўлмаганида, ким билсин, кимсасиз даштда Эдигей билаш Уккуболанинг ҳоли не кечарди. Эдигей ҳар хил юкларнинг устига ўтириб олганча туяда борарди. Аслида уни эмас, туяга Уккуболани ўтиргизиш керак эди. Бироқ Казангап, айниқса Уккубола, Эдигейни туяга чиқишга мажбур этишган эди: «Биз соғ-саломат одамлармиз, сен ҳали қувватга киришинг керак, тортишиб ўтирма, вақт кетмасин, ҳали қанча йўл босишимиз даркор», дейишди. Йўл олис, туя бўлса ёш — ҳали оғир юкни кўтара олмасди, шунга кўра биттаси туяга миниб иккаласи пиёда юришига тўғри келди. Ўшанда Эдигейнинг ҳозирги Қоранори бўлганда, бошқа гап эди, бирйўла учаласи миниб олиб йўрттириб юришса, уч ярим-тўрт соат деганда манзилга етиб борган бўлишарди. Ўша куни эса Бўронлига ярим кечада етиб боришди.

Атрофдаги нотаниш жойларни кузатиб, йўлбўйи суҳбатлашиб борганликлари сабабли вақтнинг қандай ўтганини сезмай қолишди. Казангап йўл-йўлакай бу ердаги турмуш-тирикчилик, ўзининг Сариўзак томонларга қачон, қандай қилиб келиб темир йўлда ишлаб қолгани тўғрисида гапириб берди. Ёши ҳам ҳали у айтган даражада эмас эди,

мундоқ қараса, урушнинг охирги йили атиги ўттиз олтига қадам қўйибди. Унинг овули Бешоғоч, Жонкелдидан қирғоқ бўйлаб юрилса, ўттиз чақиримча экан. Казангапнинг у ердан чиқиб кетганига кўп йиллар ўтган бўлса-да, қайтиб бормабди. Бунинг сабаби бор экан. Қулоқларни синф сифатида тугатиш вақтида отасини ҳам қулоқ қилиб ҳайдашган, аслида эса отаси қулоқ эмас экан. Текшириб кўрганларида, унга ўхшаш қанчалаб ўртаҳол чорвадорларга нисбатан янглиш йўл тутилганлиги, тўғрироғи, хато иш қилингани маълум бўлиб қолибди. Шундан сўнг отасини озод қилишганда сургундан қайтиб келаётиб уйига ҳам етиб келмасдан йўлда қазо қилиб қолган. Ота қулоқ қилинган ўша кезларда бугун оила — ака-ука, опа-сингиллар кўздан узоқ бўлиш учун ҳар томонга тарқаб кетишибди. Шу-шу улар дом-дараксиз кетишибди. Ўша вақтда алоҳида фаоллик кўрсатган қизиққон кишилар ҳали ёш йигит Казангапни йиғилишлардан бирида, эл олдида: отам ёт унсур сифатида тўғри жазоланди, бундай отадан воз кечаман, отам сингари бундай синфий душманларга ер юзида ўрин бўлмаслиги керак, қаерда бўлмасин улар ўлимга маҳкум этилмоғи даркор қабилида сўзлайсан, деб мажбур этишибди.

Бундай шармандалиқдан қутулиш учун Казангап узоқ ўлкаларга бош олиб кетади. Олти йил Самарқанд яқинидаги Мирзачўлда — Бетпоқдалада ишлади. Асрлар бўйи инсон қўли етмаган кўриқ ерларни ўзлаштириб, пахта далаларига айлантириш ўша йиллари бошланган эди. Одам етишмайди. Чўлқуварлар баракларда яшаб, ариқ-зовур қазишарди. Казангап дастлаб зовур қазиди, сўнг трактор ҳайдади, бригадирлик қилди, зарбдор меҳнати учун фахрий ёрлик олди. Ўша ерда уйланди. Иш ҳақи дуруст деб ўша йиллари Мирзачўлга турли томонлардан одамлар оқиб келишарди. Бетпоқдалада ишлаш учун Хива яқинидан Бўкей деган қорақалпоқ қиз ҳам акасининг оиласига қўшилиб келибди. Пешонага ёзилгани бўлади, деганларидек улар шу ерда топишиб, оила қуришди. Сўнг Казангапнинг эли юртига — Орол бўйига қайтишга қарор қилишди. Бироқ кейинчалик ўйлаб қараса, янглишган экан. Поезддан-поездга ўтиб узоқ йўл юриб «Максим»¹ да етиб боришди, охири Қумбелга бориб

---

¹ Одам ташийдиган эшелонлар ўша вақтда «Максим» деб аталар эди.

яна бир бошқа поездга чиқмоқчи бўлиб турганларида тасодифан ороллик ҳамқишлоқларини учратиб қолди. Улардан суриштириб билса, ҳозирча Бешоғочга қайтиб боришга ҳожат йўқ, чунки у ерда ҳам дўппи ўрнига бош оладиган ҳалиги одамлар ўзбошимчалик қилишаётган экан. Шундай бўлгач, овулимга бориб нима ҳам қилдим, деб ўйлади Казангап. Нимадандир кўрққанидан эмас, йўқ, у энди кўрқмайди — керак бўлиб қолса қўлида хизматини далилловчи Ўзбекистоннинг фахрий ёрлиғи бор. Эл олдида шармандаю шармисор қилиб калтаклаган кимсаларни яна қайта кўришни истамади, холос. Ҳозирча буларнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. «Ўша воқеа»дан кейин гўё ҳеч нарса содир бўлмагандай улар билан бамайлихотир учрашиб, салом-алик қилиб юра олармиди у!

Казангап «ўша воқеа»ни эслашни хуш кўрмас, нима учун ўзидан бошқа ҳамма у кўргиликларни аллақачон унутиб юборганини ҳам тушунолмасди. Сариўзакка келиб ўтроқлашиб қолганларидан сўнг орадан узоқ йиллар ўтиб, бу воқеани яна икки марта эслашга мажбур бўлди. Биринчисида, ўғли уни қаттиқ ранжитган бўлса, иккинчисида, Эдигей қалтис ҳазил қилиб кўйган эди.

Собитжон келган кунлардан бирида чой устида гурунглашиб қолишди, шаҳар янгиликларидан тинглашди. Собитжон гап орасида коллективлаштириш йиллари Синцзянга кетиб қолган қозоқлар билан қирғизлар энди яна қайтиб келишаётганини кулиб гапириб берди. Хитой уларни коммуналарга киритиб, кўргилигини кўрсатаётган эмиш. Одамларга уйда овқатланиш таъқиқланиб, фақат умумқозондан кунига уч маҳал овқат беришаркан. Каттаю кичик қўлида косаси билан навбат кутиб туришаркан. Хитойлар шунақа ҳам таъзирини беришибдики, охири оёғи куйган товукдай уй-жойини ташлаб қочиб қолишибди. Келиб оёғимизга бош уришяпти, нима бўлса ҳам қайтишга рухсат берсаларинг, деб ялиниб-ёлборишяпти, шўрликлар...

— Бунинг нимаси яхши? — деб қош-қовоғини уйиб олди Казангап. Ҳазабдан лаблари дир-дир титрарди. Унинг камдан-кам пайтларда жаҳли чиқарди, ўғлига ҳам камдан-кам пайтлардагина қаттиқ гапирарди. Деярли уни койимасди деса ҳам бўлади. У ўғлини ортиқ даражада севарди, ўқитиб

саводини чиқариш учун ундан ҳеч нарсани аямасди, катта одам бўлади деб умид қилиб юрарди.

— Нега сен уларнинг устидан куляпсан? — давом этди у бошига қон қуйилганидан тобора жиддийлашган ҳолда. — Бу — одамларнинг бошига тушган мусибат-ку, ахир.

— Нима дейин бўлмаса? Бу ёри қизиқ бўлди-ку! — эътироз билдирди Собитжон. — Қандай бўлган бўлса, шуни гапиряпман.

Отаси лом-мим демади, олдидаги чой қуйилган пиёлани суриб қўйди. Унинг сукут сақлаб ўтиришидан уй ичига оғир жимлик чўкди.

— Умуман, кимдан хафа бўламиз? — Собитжон ажабланиб елкасини қисди. — Тушунолмаяпман. Қайтариб айтаман: кимдан хафа бўламиз? Даврданми — уни ўзгартиролмаймиз. Ҳукуматданми? Ҳаққимиз йўқ.

— Биласанми, Собитжон, мен ўз ишимга ўзим жавоб бераман. Бошқаларнинг ишига аралашмайман. Лекин, бунга ўғлим, ўзингни ақлинг етади деб ўйлагандим, бари бир, шуни унутмагинки, фақат биргина Худодан хафа бўлишга ҳаққимиз йўқ, ажалини юборса, кунимиз битгани шу деймиз, Оллоҳ-таолодан ташари, ким бўлишидан қатъий назар, сўроқ олдида жавоб бериши керак! — Казангап шартта ўрндан турди-да, ҳеч қаёққа қарамай, жаҳл билан ташқарига чиқиб кетди.

Бошқа бир сафар Қумбелдан кетишга қарор қилганларидан сўнг, орадан узоқ йиллар ўтиб, Бўронлига келиб жойлашиб олгач, болали-чақали бўлиб, уларни ундириб-ўстириб, кўникма ҳосил қилгач, баҳор кунларидан бирида, кечга яқин, қўй-қўзиларни қўрага ҳайдаб олиб киришаётганда Эдигей уларнинг туёғи кўпайиб қолганини кўриб, ўртоғига ҳазил қилиб кўйди:

— Иккаламиз ҳам бойиб кетдик, Казаке, бизни энди бошқатдан қулоқ қилишсаям бўлади!

Казангап унга ялт этиб тикилиб қаради, ҳатто мўйлови ҳам тиккайиб кетди:

— Ўйламай сўзлаган оғримай ўлар, дейдилар. Тилингдан тутилиб ўтирмагин тагин!

— Нима, ҳазилни ҳам тушунмайсанми?

— Ҳазилнинг таги зил бўлиб чиқмасин.

— Қўйсанг-чи, Казаке. Ўтган ишлар ўтди-кетди...

— Ҳамма гап шунда-да. Бойлигингни олиб қўйишса ўлмайсан — бир амаллаб кун кўриб кетаверасан. Аммо кўнгил шишаси синса — уни ҳеч нарса билан бутлаб бўлмайди...

Бироқ Қумбелдан Сариўзак чўли орқали Бўронлига йўл олганларида ҳали бу гапларга жуда узоқ эди: Бўронли бекатига келиб бу ерда туриб қолишадими-йўқми ёки яна дарбадарликда олам кезишадими — ҳали бу ёғи номаълум эди. Йўлда улар шунчаки, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб боришди. Эдигей гап орасида Казангапдан тани соғлигинг кўтармадими ёки бошқа бирор сабаби борми деб, унинг фронтга бормаи қолганини қизиқиб сўраб қолди.

— Йўқ, Худога шукр, соғ-саломатман, — деб жавоб қилди Казангап. — Ҳеч қанақа касалим йўқ. Урушга борганимда ҳам бошқалардан қолишмай жанг қилардим. Гап бошқа ёқда...

Бетпоқдаладан келаётган Казангап Бешоғоч овулига боришдан воз кечгандан сўнг яна Мирзачўлга қайтиб бориш қалай бўларкин, йўл олис, бориб нима ҳам қилишади, ундан кўра турган жойимиздан жилмаганимиз маъқул эди, деб қаерга боришларини билмай Қумбел бекатида туриб қолишди. Ё Оролга боришсамикин? Шунда уларга катта бекат бошлигининг кўзи тушиб қолди. Раҳмдил киши экан, самимий кутиб олиб, қаёқдан келиб қаёққа кетаётганини ва нима иш билан машғул бўлмоқчи эканини суриштиргач, Казангап билан Бўкей иккаласини юк вагонига миндириб Бўронли бекатига жўнатди. «У ерда одам етишмай турибди, айти сизларга ўхшаган одамлар керак», деди-да, бекат бошлиғига икки энли хат ёзиб берди. У янглишмаган экан. Мирзачўл одамлар билан тўлиб-тошган, иш ҳам қизигандан-қизиган эди. Уни кимсасиз, сувсиз Сариўзак дашти билан таққослашнинг ўзиёқ киши кўнглини беҳузур қилиб юборади. Бироқ шунга қарамай, чўл қанчалик даҳшатли бўлмасин, аста-секин кўникиб, мослашиб кетишди. Яхшими, ёмонми, ҳар қалай, ўз ҳолича яшай бошлашди. Иккаласи гарчи ҳисобда «темир йўл ишчиси» саналишса ҳам тўғри келган ишни бажарар эдилар. Шу тариқа иккала ёш — Казангап билан хотини Бўкей Сариўзак даштидаги ҳувиллаган Бўронли бекатида рўзғор қуриб тирикчилик қила бошладилар. Тўғри, улар ўша йиллари бир-икки бор етарли пул жамғариб, катта бекатга ёки шаҳарга яқинроқ бирор жойга кўчиб кетишга

ҳам чоғланиб юришди. Лекин бу орада уруш бошланиб қолди. Шу-шу Бўронлида тиним бўлмади: солдат тўла эшелонлар мағрибга, эвакуация қилинган тўла эшелонлар машриққа, озиқ-овқат ортилган эшелонлар мағрибга, ярадорлар тушган эшелонлар машриққа қараб тинимсиз қатнай бошлади. Ҳаётнинг издан чиққани ҳатто мана шу Бўронлидек хувиллаган кичик бир тупка бекатдаги аҳволдан ҳам сезилиб турарди...

Орқам-кетин қаторлашиб кетган паровозлар семафор очилишини талаб қилиб тинмай бўкирар, қаршида навбат кутиб турганлари ҳам улардан қолишмасди... Оғир юкларни кўтаролмай шпаллар майишиб, эгилиб-букилиб кетар, тўлиб-тошган вагонларнинг оғирлигидан темир излар ҳам барвақт ишдан чиқарди. Темир йўлнинг бир жойини таъмирлаб улгурмасдан, иккинчи бир жойи таъмирталаб бўлиб қоларди...

Эшелон кетидан эшелон узилмай, одам тўла вагонлар фронт сари ҳафталаб, ойлаб, кейинчалик эса йиллаб тинимсиз ўтаверди. Бунчалик сон-саноқсиз одам зотининг қаердан пайдо бўлганини кўриб ақлинг учади. Шуларнинг ҳаммаси мағрибга томон — икки олам бир-бири билан олишиб ётган мағрибга ҳаёт-мамот жанги сари йўл олишган экан...

Бирмунча муддатдан сўнг Казангапнинг ҳам гали келди. Урушга чақирди. Чақирув қоғозини Қумбелдан бериб юборишибди, тўпланиш жойи ўша ер экан. Бекат бошлиғи бундан хабар топиб, оғир изтиробга тушди: кичик бир бекатчада сон-саноқсиз поездлар ўтиб-қайтиб турган бўлса, бу икки тоқа йўл резина эмас-ку шунча бардош берса, бунинг устига қўлидан иш келадиган ёлғиз ишчини ҳам фронтга олиб кетиб қолишса, ҳолимиз хароб бўлар экан-да, деб бошини ушлаганча зорлана бошлади. Аммо шундай пайтда унинг додини ким ҳам эшитарди, дейсиз... Семафор олдида поездлар тинмай чинқиради... Зудлик билан яна бир захира йўл қуриш керак десанг, устингдан кулишади. Ёв дегани Москва остонасига келиб қолган бўлса, бу гаплар кимнинг ҳам қулоғига киради дейсиз...

Урушнинг эрта келган туман аралаш, изғиринли илк киши эшик қоқмоқда. Кунлар қисқариб, ана-мана дегунча кеч кириб, совуқ тушадиган кезлар. Казангап армияга жўнашдан бир кун аввал тунда қор ёғиб чиқди. Аввалига майдалаб ёққан бўлса, кейинчалик росмана гупиллаб уриб

берди. Сариўзакнинг буюк сукунати узра, чексиз ястаниб кетган кенгликларию қир-адирлари узра беғубор, мусаффо самовий оқлик чойшаби тўшалди. Шунгача қор учқунларини майин елпиб, энгил чарх уриб ўйнаётган Сариўзак шамоли бирдан қўзғалиб қолди. Бу ҳали шамолларнинг шунчаки бошланиши — набираси эди. Шамолларнинг отаси туриб қолса борми, кучли қор бўронини кўтариб, увиллаганча гирдобланиб бутун борлиқни ўз ҳукмига олади. Унда одамнинг чакка томири сингари сарғайиб-бўзариб ётган буюк Сариўзак саҳросининг у чеккасидан бу чеккасига кесиб ўтган қилтомир — темир йўлнинг ҳоли не кечади? Чакка томир уриб тургани янглиғ поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтиб турган бўлса...

Ўша кеча тонг маҳалида Казангап фронтга жўнади. Ҳеч қандай кузатувчиларсиз ёлғиз ўзи жўнади. Уйдан чиққанларида бола кўтариб олган Бўкей қордан бошим айланиб кетди, деб тўхтаб қолди. Казангап йўргакланган болани унинг қўлидан олди. Бу вақтга келиб, Ойзода туғилган эди. Эҳтимол, иккаласининг ўша тонг қор бетида қолдирган оёқ излари сўнгги излар бўлиб чиқар? Тақдирни кўрингки, Казангапни аёли билан бола кузатиб қўйиш ўрнига, аксинча, Казангап уларни йўл кўрсаткичларини буриб-бошқариб турадиган иш жойи — йўл уйчасигача олиб борди-да, ўзи Кумбелга бораётган юк поездига тушмоқчи бўлди. Энди Бўкей эри ўрнида йўл бошқарувчи бўлиб қолаётган эди. Эр-хотин шу ерда хайр-хўшлашишди. Кеча кечасиёқ улар бир-бирига айтадиган гапларини айтиб, йиғи-сиғи қилиб бўлишган эди... Йўлга шай паровоз буғ таратиб, оғир нафас олди, машинист эса уни шошилтирди. Казангап энди чиқиб ҳам олган эди, паровоз узоқ чинқириб, жойидан қўзғалди ва аста-секин тезлигини ошира бошлади. Филдираклар йўлнинг туташган жойларига келиб урилиб тарақа-туруқ овоз чиқаради. Паровоз кўрсаткичларнинг йўналиши орқали йўл очиб турган Бўкейнинг ёнгинасидан ўтиб кетди. У бошини рўмол билан танғиб, белини маҳкам боғлаб олган, оёғида эрининг этиги, бир қўлида байроқча, бир қўлида бағрига босганча боласини кўтариб турибди. Улар сўнгги бор бир-бирларига қўл силкишиб қолишди... Кўз олдидан хотинининг сиймоси, дардли боқиши, қўлини кўтариб қолишию семафор чироғи биринкетин ўта бошлади.

Бу орада поезд гўё тушда кўргандай сассиз-садосиз кўз олдинга ёпирилиб келиб, яна сассиз-садосиз орқада ястаниб қолиб кетаётган Сариўзакнинг сутдай қор босган далаларидан ўтиб кулоқни кар қилгудек даражада гулдираб елдай учиб борарди. Паровозга келиб урилаётган шамол ўтхонадан чиқиб киши кўнглини беҳузур қилувчи кўмир ҳидини янги ёққан дашт қорининг беғубор ҳиди билан аралаштириб юзга уради... Казангап Сариўзак кенгликларининг мана шу қишки ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар экан, бу улкан чўлнинг қон томири, шу кундан эътиборан унинг ўз қон томири билан узвий тугашиб кетганини қалбдан чуқур ҳис этди...

Кумбелда армияга чақирилганларни фронтга жўна-тишаётган эди. Ҳаммани сафга тизиб, йўқлама қилгач, вагонларга бўлишди. Шу пайт кутилмаган воқеа юз берди. Казангап ўз колоннаси билан бирга энди вагонга чиқмоқчи бўлаётганда ҳарбий комиссариат ходимларидан аллақандай киши унга етиб олди.

— Асанбоев Казангап! Ораларингизда Асанбоев борми? Бўлса, қатордан чиқсин! Қани, орқамдан юр-чи!

Казангап буйруқни бажарди.

— Мен — Асанбоевман!

— Ҳужжатларингни бер!.. Тўғри. Худди ўзи. Энди мен билан юр.

Шу аснода улар яна бекатга, тўпланиш пунктига келишди. Ҳалиги ходим унга:

— Кулоқ сол, Асанбоев, сен ҳозироқ уйингга қайт. Тушундингми? — деди.

— Тушундим, — деб жавоб қилди Казангап ҳеч нарса тушунмаган бўлса ҳам.

— Ундай бўлса, жўна, бу ерда ўралашма. Сен озодсан.

Казангап кузатувчилар ва жўнаб кетаётганларнинг гала-говури ичида нима қилишини билмай, гангиб қолди. Аввало ишнинг бунчалик ўзгариб кетганидан қувонган бўлса ҳам, кейинчалик бирдан ҳушига келиб юрагига фулгула солган аллақандай шубҳадан муздек терга ботди. Э-ҳа, гап бу ёқда экан-да! Шундан сўнг, у оломон орасидан ёриб ўтиб йиғин бошлиғи эшиги олдига борди.

— Ҳой, қаёққа суқилияпсан?— деб бақиринди навбат кутиб ўтирган бошқа одамлар.

— Шошилинч ишим бор! Эшелон кетиб қоляпти. Шошилинч ишим бор! — дея у бошлиқ олдига кирди.

Чекилавериб тутун тўлган хона, телефонлар ва ҳар хил қоғозлар орасида одамлар қуршовидаги сочлари оқара бошлаган бўғиқ овозли киши Казангап яқинлашиши билан бужмайган юзини столдан кўтарди:

— Сенга нима керак? Қандай иш билан келдинг?

— Мен норозиман.

— Нимадан норозисан?

— Отам оқланган! У қулоқ эмас! Ишонмасангиз, ҳамма қоғозларингизни текшириб кўринг! Ўртаҳол чорвадор бўлгани учун оқланган.

— Шошма, шошма! Сенга нима керак ўзи?

— Шу сабабдан мени армияга олмаётган бўлсаларинг, унда нотўғри қиласизлар.

— Нима деб алжираяпсан? «Қулоқ-сулоқ», «ўртаҳол» — қаёқдаги унутилиб кетган гапларни айтасан, ҳозир бу билан кимнинг иши бор? Қаёқдан келиб қолдинг? Кимсан ўзинг?

— Бўронли бекатидан, Асанбоевман.

Бошлиқ рўйхатлардан унинг номини қидириб топди.

— Боядан бери шундай демайсанми, «ўртаҳол», «камбағал», «қулоқ», деб жудаям бошимни оғритиб юбординг-ку! Сенга брон бор! Янглиш чақирилган экансан. Уртоқ Сталиннинг буйруғи бор-ку, темирйўлчиларга тегилмасин, ўз жойларида қолишсин, деган. Бор, бу ерда ўралашма. Ўз жойингга бориб ишингни қил, уқдингми?..

Бўронлига етай деб қолишганда кун ботди. Энди улар яна темир йўлга яқинлашишди, у ёқдан-бу ёққа ўтаётган поездларнинг тарақа-туруқи эшитилиб, вагонлар ҳам гирашира кўрина бошлади. Улар олисдан қараганда, даштлик кўйнида ўйинчоққа ўхшаб кўринарди. Ортда секин ботаётган қуёш теварак-атрофдаги сойликлару қир-адирларга сўнгги нурларини таратиб, айна чоқда соя соларди. Шу лаҳзада билинар-билинемас қош қорайиб, ҳали қиш рутубатидан қутулмаган ернинг баҳорий нафаси билан тўйинган изғирин ҳаво аста-секин мовий пардага буркалиб борарди.

— Ана, Бўронли деганимиз шу бўлади, — деди Казангап қўли билан туяда ўтирган Эдигейга ва унинг ёнида ҳаллюслаб келаётган Уқкуболага ўгирилиб қараркан. — Бу ёғи оз қолди. Ҳозир етиб борамиз, худо хоҳласа, мириқиб ҳордиқ чиқарасизлар.

Олдинда — темир йўлнинг бир оз бурилиб ўтадиган жойида, яйдоқ далада бир неча уйча кўринди, захира йўлда эса поезд семафорнинг очилишини кутиб турарди. Атрофга қарасанг, қилг этган нарса кўринмайди, ҳаммаёқ сассиз-садосиз, ҳадсиз-ҳудудсиз чўли-биёбон...

Эдигейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Денгиз бўйида яшаб, Орол даштларига кўникиб кетган Эдигей бу манзарани кўриб ҳангу манг бўлиб қолди. Қачон қарама, мовий тусга кириб, мавжланиб турадиган роҳатбахш қадрдон денгиз бўйидан одамни ютиб юборгудек кимсасиз чўлга келиб қол-са-я! Бу ерларда жон сақлаб бўладими?!

Уккубола эрига яқин келиб, унинг салмоқланган оёғига кўлини қўйганча бир оз ёнида юриб борди. Эдигей аёлининг «Майли, энг муҳими, соғайиб кетсанг бўлгани. У ёғи бир гап бўлар...» демоқчи эканини тушунди.

Шу зайлда улар Сариўзак даштига, кейинчалик маълум бўлишича, узоқ йиллар, яъни бир умрга яшайдиган манзил-гоҳлари бўлмиш жойга яқинлашардилар.

Кўп ўтмай, қуёш ҳам ботди. Бўронлига эса улар тун кириб Сариўзак осмонида юлдузлар чарақлаган пайтда кириб келишди.

Бир неча кун Казангапникида туришди. Сўнг алоҳида яшай бошлашди. Уларга йўл ишчиларига қурилган баракдан бир хона ажратилди. Шундай қилиб, янги жойда ҳаёт кечираверишди.

Кимсасиз, хувиллаган Сариўзак чўлида, айниқса янги турмушнинг оғир ва машаққатли кунларида икки нарса Эдигейнинг жонига ора кирди: бири тоза ҳаво, иккинчиси туя сути. Ҳавонинг софлигини айтмайсизми, бунақаси етти иқлимда ҳам бўлмаса керак. Қимизни бўлса, Казангап тўғрилади, иккита она туясидан биттасини уларга инъом қилди.

— Биз хотин билан маслаҳатлашиб, шундай фикрга келдик, — деди у. — Ўзимизга етарли сутимиз бор. Сизлар соғиш учун бизнинг Оқбошимизни олинглар. У соғинга кирган, ҳали ёш, болалаганига иккинчи йил кетяпти. Ўзларинг боқиб, ўзларинг фойдаланинглар. Фақат боласини оч қолдирманглар. Бу туя энди сизларники, хотиним билан шу фикрга келдик. Бу сенга, Эдигей, урчитиб кўпайтириш учун моя. Яхши қарасанг, пода бўлади. Бу ердан кетишни хоҳлаб қолсанглар ақча бўлади.

Оқбошнинг бўталоғи Қорабош, кичкинагина, жажжигина, ўркакчалари қора — туғилганига бир ярим ҳафта бўлди, холос. Жониворнинг кўзлари бирам чиройли, намчил тортган бу йирик, тиниқ кўзлар болаларники сингари ёқимли ва умидвор боқади. Гоҳида у онасининг ёнида шўхлик қилиб, шаталоқ отиб ўйнайди, яна бир қизиги шундаки, у кичкина қўрачада ёлғиз қолса, худди одамга ўхшаб бўзлаб онасини чақиради. Мана шу бўталоқнинг вақти келиб бутун Сариўзақда ном таратишини, машҳур Қоранор бўлиб етишишини ўша вақтда ким ўйлабди, дейсиз. Эдигей Бўроннинг ҳаётидаги кўпгина воқеалар шу Қоранор билан боғлиқ экани кимнинг хаёлига келибди, дейсиз. Ўша кезлари унга кўз-қулоқ, соат сайин хабардор бўлиб туриш керак эди. Эдигей унга жуда ўрганиб қолди. Сал бўш қолди дегунча, ёнида бўлади. Илгарилари, Оролдалигида ҳам бунақа ишларга кўникиб қолган эди, билганлари энди бу ерда ҳам асқотди. Қишга бориб жажжи бўталоқ анча бўй тортиб қолди. Шунда совуқ тушиши билан унга иссиққина ёпқич тикиб беришди, ёпқичнинг қорин остидан қадаб қўядиган тугмалари ҳам бор эди. Ёпқич ёпилиб, тугмалари қадаб қўйилгандан сўнг бўталоқ гоҳида кулгили бўлиб қоларди — фақат боши, бўйни, оёқлари ҳамда икки ўркакчигина кўзга ташланарди, холос. У бутун қишни мана шу энгилда эртаю кеч чўлда очиқ ҳавода юриб ўтказди.

Ўша йилнинг кузида Эдигей аста-секин қувватга кириб, ҳийла ўнглиниб олаётганини сизди. Бош айланиш балосидан қутулганини ўзи ҳам сезмай қолди. Салгина ишга тер босиб, қулоғининг гувиллаши аста-секин барҳам топа бошлади. Қиш ўртасига келиб темир йўлни қалин қор босиб қолган кунлари Эдигей ҳамма қатори йўл тозалашга чиқадиган ҳам бўлиб қолди. Ёш эмасми, яна бунинг устига табиатан пишиқ, тиришқоқлиги туфайли бора-бора қадимги ҳолига келди, ҳатто яқин-яқинларгача оёғини аранг судраб босиб юрганини унутиб юборди. Малласоқол докторнинг айтгани ниҳоят тўғри чиқди.

Кайфи чоғ бўлиб турган пайтлари Эдигей бўталоқни бўйнидан кучоқлаб, эркалатиб бундай деб ҳазиллашарди:

— Иккаламиз эмикдош, оға-инимиз. Оқбошнинг сутини эмиб, сен қанақа катта бўп кетдинг, мен бўлсам контузия балосидан қутулдим чоғи. Худоё худовандо бир умрга

кутулганим рост бўлсин. Фарқимиз шундаки, сен онангни эмдинг, мен бўлсам, онангни сугини соғиб, шубат ичдим...

Орадан узоқ йиллар ўтиб, Қоранор Бўрон Сариўзак даштида шу қадар машҳур бўлиб кетдики, ҳатто унинг суратини олиш учун қандайдир одамлар махсус келадиган бўлишди. Бу — уруш суронлари унутилиб, болалар ўсиб-униб мактабда ўқиб юрган, Бўронли бекатида ўз қудуқларини қазиб, сув ташиш азобидан қутулган кезларда, Эдигей тулука том қуриб, неча йиллар сарсон-саргардонликдан кейин ниҳоят азоб-уқубатлардан қутулиб, ўз қадр-қимматини топиб, турмушини ўнглаб, одатдагидай ҳаёт кечири бошлаган пайтларда бўлган эди. Ўшанда айтилган бир гапни Эдигей кейинчалик узоқ вақт ёдидан чиқармай юрди.

Келганлар ўзларини фотомухбирлармиз деб таништиришди. Бўронли тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодиса бу, ҳатто уларнинг биринчи марта келиши деса бўларди. Ҳазилкаш, сўзамол фотомухбирлар уч киши эди, «Қоранор Бўронни ва унинг эгаси, яъни сизнинг суратингизни барча газета ва журналларда босиб чиқарамиз, биз шунинг учун келдик», деб оғизларига сиққанча ваъда беришди. Атрофдаги кишиларнинг ортиқча ҳаракатларию шовқин-суронлари Қоранорга унчалик ёқмади, у жини кўзиб, тишларини ғижирлатиб, бош чулғаб ҳеч кимни яқин келтирмасликка ҳаракат қиларди. Мухбирлар Эдигейдан туянгизни тинчлангирсангиз, у ёққа буриб турсангиз, энди бу ёққа буриб турсангиз, деб ҳар лаҳза ҳоли-жонига кўйишмасди. Эдигей эса, ўз навбатида, бирга тушганимиз маъқул, деб ҳадеб бола-бақраю хотин-халажларни ва Казангапнинг ўзини ҳам чақириб жонсарак бўлаётган эди. Фотомухбирлар ҳам бунга эътироз билдиришмай ҳар хил аппаратлар орқали шиқ-шиқ эткизиб турли томондан суратга олишарди. Ҳаммадан ҳам қизиғи Қоранорга болаларнинг ҳаммасини мингизиш бўлди: икки бола бўйнига, бешта бола белига, Эдигейнинг ўзи эса ўртага ўтириб олди. Шунда паҳлавон туя ўрнидан қўзғалиб тураркан, атрофда «Ана туяю мана туя!», деган кулги ва қийқириқ овозлари янгради. Бунга иқроор бўлган суратчилар энди Қоранорнинг ўзини алоҳида суратга олиш муҳим эканини айтишди. Эдигей бўлса, марҳамат, истаганларингизча олаверинглар, деб хайрхоҳлик билдирди. Шунда фотомухбирлар Қоранор Бўронни ҳали у ёғидан, ҳали бу ёғидан, дам яқиндан, дам олисдан туриб хоҳлаганларича

суратга ола бошлашди, сўнг Эдигей билан Казанга ёрдамида туянинг бўйни, кўкрак кенглигини, оёқларининг йўғонлигию танасининг узунлигини ўлчаб, ҳамма-ҳаммасини завқланиб ёзиб олишди.

— Ажойиб бактериан экан! Генларнинг қойилмақом иш берганини кўринг! Бактерианнинг классик намунаси! Кўкрагининг кенглигини қаранг, ажойиб экстерьер!² — деб мақташарди.

Туяси ҳақидаги бундай мақтовларни эшитиш Эдигейга, албатта, хуш ёқарди. Аммо, у кўп сўзларни тушунмасди, жумладан «бактериан» сўзининг маъносини сўраб олишга тўғри келди. Айтишларича, илмда икки ўрқачли туяларнинг қадимий зотларини шундай аташаркан.

— Демак, бактериан дегани шу экан-да?

— Ниҳоятда тозаси. Олмос деяверинг.

— Бу ўлчовларни сизларга нима кераги бор?

— Илмий маълумот сифатида жуда зарур.

Газета-журналларда чиқарамиз, деб лоф уришганларида меҳмонлар кўпроқ бўронлиликлар олдида ўз обрў-эътиборларини ошироқчи бўлган эканлар. Орадан ярим йил ўтгач, Эдигей қалин посылка олди, унда туячилик бўйича зоотехника факультетларига мўлжаллаб чиқарилган дарслик бўлиб, муқовасида бактерианнинг классик намунаси — Қоранор Бўрон ўзини кўз-кўз қилиб, савлат тўкиб турарди. Китобга қўшиб бир даста фотосуратлар ҳам юборишибди, ичида ранглилари ҳам бор. Ҳатто шу фотосуратларга қараб туриб ҳам ўша кезлар ажойиб, бахтиёр замонлар эканлигини билиб олиш мумкин эди. Урушдан сўнгги дастлабки йилларнинг мусибатлари ортда қолган, болалар ҳали болалик ёшидан чиқмаган, катга ёшдагилар эса соғ-саломат кучга тўлган пайт, қарилик ҳам ҳали олти қирнинг ортида эди.

Ўша куни Эдигей меҳмонлар шарафига қўзи сўйди, барча бўронлиликларни чақириб катга зиёфат берди. Шубат, ароқ дейсизми, бошқа ноз-неъматлар дейсизми — ҳаммаси тўкин-сочин бўлди. Ўшанда бекатга ОРСнинг кўчма вагон-магазини келганди. Кўчма магазиндан исталган нарса топиларди. Фақат пул бўлса бўлгани: қисқичбақалар, қора ва қизил увилдириқлар, турли нав балиқлар, коньяклар, колбасаю

---

² Экстерьер — бирор хайвоннинг ташқи қурилиши.

ширинликлар — ҳамма-ҳаммаси муҳайё эди. Бироқ сероб-ликка сероб эдию одамлар уларни унчалик харид қилишмасди, ортиқча дунёнинг нима кераги бор, дейишармиди? Ўша кўчма магазин бу ерларга аллақачонлар келмай қўйган...

Ўшанда роса ажойиб ўтириш бўлганди, ҳатто Қоранор Бўрон учун ҳам ичишган. Сухбат орасида маълум бўлишича, меҳмонлар Қоранор тўғрисидаги гапларни Елизаровдан эшитишган экан. Сариўзак чўлида Эдигей Бўрон деган дўстим яшайди, унинг Қоранор Бўрон, деган туяси бор, дунёда бунақа келишган туя бўлмаса керак, деб Елизаров айтган экан! Эҳ, Елизаров, Елизаров! Олтин одам, Сариўзак чўлининг билимдони эди у. Елизаров Бўронлига келди дегунча, Казангап учаласи тўпланишиб, тонг отгунча сухбат қуришарди...

Ўша ўтиришда меҳмонларга гоҳ Казангап, гоҳ Эдигей навбатма-навбат, бирининг сўзини иккинчиси давом эттириб ва тўлдира бориб, бу ердаги туялар зотининг машҳур аждоди — Оқмоя билан унинг Она Байит қабристонига дафн этилган номдор эгаси Найман она ҳақидаги Сариўзак ривоятларини ҳикоя қилиб беришди. Ҳа, Қоранор Бўроннинг асли таги-зоти қаердан эканини энди билаётгандирсиз! Бўронлиликлар мана шу кўҳна воқеани газетада босиб чиқаришса керак, деб умид қилишган эди. Меҳмонлар воқеани қизиқиш билан тинглашдию аммо буни маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бир афсона, деб унчалик эътибор беришмади. Елизаров эса Оқмоя афсонаси ўтган замонларда чиндан ҳам бўлиб ўтган тарихий воқеликни тўла акс эттириши мумкин, деган фикрда эди. У мана шунақа гапларни кунт билан тинглар, ўзи ҳам ўтмишга доир чўл ривоятларининг анча-мунчасини биларди...

Меҳмонларни кечга яқин кузатиб қўйишди. Эдигей шу кунни жуда хурсанд, кайфи чоғ юрди. Шу сабабдан ҳам у ўйламай гапириб қўйди. Ҳарҳолда, меҳмонлар билан бирга эди. Айтилган сўз — отилган ўқ эмасми?!

— Ростини айтиб қўя қол, Казаке, — деди у Казангапга. — Қоранорни бўталоклигида менга тортиқ қилганингга роса ичинг ачиётган бўлса керак-а?

Казангап унга қараб, мийиғида кулиб қўйди. Афтидан, бу гапни кутмаган эди. Бироз сукут сақлаб деди:

— Ҳаммамиз ҳам инсонмиз-ку. Билсанг агар, ота-бободан қолган бир удум бор: мол эгаси худойдан, дейишган. Буюрганники бўлади. Қоранор сенга буюрган экан. Бошқа бирон кимсанинг қўлига тушгандами, ҳоли не кечишини ким билсин, эҳтимол, жарлиқдан қулаб ёки бўлмаса аллақандай касалликка чалиниб ҳаром ўлиб қолармиди. Ҳарқалай, у сенга насиб этган экан. Илгари ҳам қўлимда яхши туяларим бор эди. Улар ҳам мана шу Қоранорнинг онаси Оқбошдан тарқаган. Сенга тақдим этилгани ўшалардан бири... Худо ёрлақаб, юз йил хизматингни адо этсин. Бироқ, ҳалиги гапингни иккинчи маротаба тилга олма...

— Хўп, айб менда, Казаке, кечирасан, — деди Эдигей бемаврид айтган сўзидан ҳижолат чекиб.

Яна суҳбатга қайтар экан, Казангап ўз мулоҳазаларини давом эттирди. Ривоятларга қараганда, зотдор мода Оқмоя еттита бўталоқ туққан бўлиб, уларнинг тўрттаси урғочи, учтаси нортуялар экан. Ўшандан буён барча мода туяларнинг боши оқ тусда, нортуяларники эса аксинча қора тусда, танасининг қолган қисмлари эса қўнғир тусда туғилар экан. Демак, Қоранорнинг бу хилда туғилиши ҳам бежиз эмас. Оқбош онадан қорабош бўта туғилдими, буни Оқмоянинг уруғи деябер. Оқмоядан туғилганининг аломати шу. Ундан бери икки юз йилми, уч юз йилми, беш юз йилми, балки ундан ҳам кўп вақт ўтгандир, ким билсин, бироқ Сарийўзак чўлида Оқмоянинг насли давом этиб келаётир. Шу тариқа ора-сира Қоранор Бўронга ўхшаш сиртлон туя туғилиб қолиши ҳам шу сабабли экан. Бу ҳам бўлса — Эдигейнинг омади. Қоранорнинг туғилиши унинг йигитлик бахтига насиб этган экан...

Вақти келиб, Қоранорнинг норлиги тутиб, тўполон қила бошлади, одамни яқинига йўлатмай қўйди, бир неча кунлаб дом-дараксиз аллақаяқларга йўқолиб кетадиган бўлиб қолди. Шунда Эдигей уни на ахта қилиш, на кишанда сақлаш йўлини топмай, Казангапдан маслаҳат сўраганида, у очигини айтди-қўйди:

— Бу ёғи ўзингга ҳавола. Тинчингни ўйласанг, ахта қил. Ном чиқараман десанг — тегма. Аммо унда бирон ҳодиса юз бергудек бўлса, бутун оғирликни ўз бўйнингга олишингга тўғри келади. Чидасанг, икки-уч йил бебошлик қилади-да, сўнг ўз ортингдан эргашиб юрадиган бўлади.

Шу маслаҳатга кўниб, Эдигей Қоранор Бўронга тегмади. Ахта қилишга кўли бормади. Уни бўғралигича қолдирди. Аммо кейинчалик бундан минг пушаймонлар еб, бағри қонга тўлиб юрган кезлар ҳам бўлди...

V

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан улчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Эрта тонгда ҳамма нарса тахт бўлди. Қалин наमतда зич ўраб, сиртидан жундан тўқилган тасма билан танғиб кўйилган, боши ўралган Казангапнинг жасадини олдиндан ичига қипиқ, пайраҳа ва тоза хашак қатлами тўшаб тракторнинг тиркалма аравачасига ётқиздилар. Ортиқча ушланиб қолмасдан вақтлироқ йўлга тушишлари, қабристондан узоғи билан кечқурун соат беш-олтиларга қайтиб келишлари зарур эди. Дафн этиладиган жойгача бориш ўттиз километр, келиш ҳам шунча, ўртада кўмиш маросими ҳам бор, хуллас, маърака кечқурун соат олтиларга тўғри келарди. Шу тариқа улар маъракага улгуриш учун йўлга равона бўлдилар. Ҳамма нарса тайёр эди. Эдигей Бўрон кечадан бери устига ёпқи тўшаб, эгар жабдуқлаб ясангириб кўйилган Қоранорни тизгинидан етаклаганча одамларни шошилтирарди. Одамлар ҳамон имиллашарди. Тун бўйи мижжа қоқмай чиққан бўлса-да, Эдигей бардам ва сергак кўринар, аммо озиб кетган эди. Мошгуруч мўйлов, қоши ҳам мошгуруч, соқол мурти тозалаб қирилган Эдигей ораста кийинган эди: оёғида хром этик, чийбахмалдан тикилган, чўнтаклари хўппайган галифе шим, оқ кўйлаги устидан қора камзул, бошида эса тантаналарда кийиладиган темирйўлчиларнинг фуражкаси. Кўксида ҳамма жанговар орден ва медаллари, ҳатто «Бешйиллик зарбдори» нишони ярқираб турарди. Буларнинг бари унга ярашиб тушган бўлиб, басавлат кўрсатар эди. Эдигей Бўрон Казангапнинг

дафн этиш маросимида бундан бошқача қиёфада бўлиши мумкин эмас.

Каттадан кичик барча бўронлиликлар буларни кузатишга чиқдилар. Улар трактор атрофида тўпланишиб, жўнаш пайтини кутиб турар эдилар. Аёллар уввос солиб тинмай йиғлашарди. Бўронли Эдигей кутилмаганда ўртага чиқиб йиғилганларга қарата деди:

— Мана, биз ҳозир Сариўзакнинг қадимдан муқаддас ҳисобланиб келинган кўҳна Она Байит мозори сари йўл оламыз. Раҳматли Казангап ота шунга муносиб одам эди. Ўша ерга дафн этишни марҳумнинг ўзи васият қилган, — Эдигей яна ниманидир айтмоқчи бўлиб сукут сақлаб қолди ва давом этди: — Демак унинг пешонасига ёзилган туз-насибаси тамом бўлди. Бу инсон бизнинг бекатчамизда роса қирқ тўрт йил ишлади. Бутун умрини шу ерда ўтказди деса бўлади. У дастлаб бу ерда ишлай бошлаган кезларда ҳатто сув чиқарадиган насослар ҳам йўқ эди. Сув ҳафтада бир марта цистерналарда келтириб турилган. У замонларда ҳозиргидек қор тозалайдиган машиналар ва шунинг сингари бошқа машиналар йўқ эди. Ҳатто биз дафнга олиб бораётган мана бунақанги тракторлар ҳам у пайтларда бўлмаган. Бироқ, шунга қарамай, поездлар ўшанда ҳам ҳозиргидек қатнаб ётарди. Уларнинг йўллари ёзин-қишин ҳаммавақт тап-тайёр эди. Казангап ота Бўронлида ўз хизматини ҳалол ўтади. Ҳаммаларинг билар эдиларинг — у яхши одам эди. Энди йўлга тушайлик. Ҳамманинг боришига улов етмайди, бунга ҳожат ҳам йўқ. Темир йўлни қаровсиз қолдириб кетишга ҳаққимиз йўқ. Биз у ёққа олти киши борамиз, нимаики лозим бўлса, ҳаммасини ўрнига қўямиз. Сизлар эса бизни кутинглар, тайёргарлик кўринглар, қайтиб келганимиздан сўнг ҳаммаларинг маъракага тўпланинглар, мен буни марҳумнинг фарзандлари, мана улар — ўғли билан қизи, шулар номидан айтаётирман...

Эдигейнинг хаёлига келдими ёки йўқми, ҳарқалай бу айтилган сўзлар ўз-ўзича бир мотам маросимини эслатувчи митингга ўхшаб кетди. Шу билан улар жўнаб кетишди. Бўронлиликлар тиркалма арава орқасидан бир оз гангир-гунгур гаплашиб, қишлоқ чеккасигача кузатиб боришди-да, сўнг тўп-тўплари билан ортда қолиб кетишди. Яна анча вақтгача уввос йиғи эшитилиб турди — бу йиғи ортда қолган Ойзода билан Уккуболанинг нидоси эди...

Ортдаги ўкирик йиғи овозлари жимиб қолди, улар олтовлашиб тобора темир йўлдан узоқлашиб, Сариўзак сари ичкарилаб борар эканлар, Эдигей енгил нафас олди. Энди улар ўз-ўзлари билан бўлиб қолишди. Эдигей ҳам нима қилиш зарурлигини биларди.

Қуёш Сариўзак кенгликларини сахийлик билан киши руҳини хушнуд этувчи сарғиш нурга буркаб, ер куррасидан кўтарила бошлади. Ҳали дашт салқин эди. Улар йўлда ҳали-ҳозир ҳеч қандай машаққат чекмадилар, даштда одатдагидек юксак парвоз қилиб юрган фақат икки калхату, яна гоҳ-гоҳида оёқ остидан пириллаб учиб чиққан тўрғайларнинг муаллақ қолганча қанотчаларини қоқиб вижирлаб сайраш-ларигина ҳукмрон эди. «Ҳадемай, булар ҳам учиб кетишади. Биринчи қор тушиши биланоқ тўпланишади-да, учиб кетишади», — дея ўйлади Эдигей учқунланаётган қор пардасида учиб бораётган қушларни бир лаҳза хаёлига келтириб. Негадир яна темир йўл сари чопиб бораётган тундаги ўша тулки эсига тушди. Ҳатто у оҳиस्ताгина атрофга назар ташлади. Изидан келмаётганмикан? Яна ўша тунда Сариўзак дашти узра космосга парвоз қилган оловли ракетани ўйлаб кетди. У ғалати хаёлларидан ҳайратга тушар, ҳарҳолда бунақа хаёллардан ўзини олиб қочишга интилар эди. Йўл йироқ бўлишидан қатъи назар, ҳозир шуларни ўйлаб ўтиришнинг ўрни эмас эди...

Эдигей Бўрон ўз Қоранорида виқор билан ўтирганча Она Байит қабристони томон олдинда йўл бошлаб борарди. Остидаги Қоранор эса бир маромда катта-катта қадам ташлаб, тобора илгариларди. Унинг ўзига хос одимлаб бориши тушунган одамга, айниқса, кўркам туюларди. Туянинг камондек мағрур эгилган бўйнига ярашган боши тўлқинлар орасида деярли қимир этмай бир тахлитда эркин сузиб бораётганга ўхшар, узун-узун пайдор оёқлари эса ҳавони кесиб, ҳормай-толмай тинимсиз равишда ер юзини одимлаб ўлчаб борар эди. Эдигей туя ўрқачлари орасига мустаҳкам ва қулай ўтириб олган, у мамнун эди, негаки Қоранор эгасининг ниқталашини кутмай, унинг ҳукмига дарҳол итоат этган ҳолда енгил юриб борарди. Эдигейнинг кўксидаги орденлари ва медаллари секингина жаранглаб, қуёш нурида шуъла таратиб туради. Лекин Эдигей ўз хаёллари билан банд эди.

Уларнинг изидан тиркалма аравачали «Белорусь» экскаватори борарди. Кабинада, ёш тракторчи Қолибекнинг ёнида Собитжон ўтирибди. Кеча у, ҳарҳолда, яхшигина ичиб олгани учун радио орқали бошқарилувчи кишилар ҳақидаги турли чўпчак ва бошқа бемаъни сафсаталари билан бўронлиликларни банд этган бўлса, энди руҳи тушган ҳолда сукут сақлаб боряпти. Унинг боши у ёқдан-бу ёққа чайқалиб кўяди. Ишқилиб, кўзойнаги синиб қолмасайди, деб хавотирланарди Эдигей. Тиркалма аравада Казангапнинг жасади ёнида ғам-ғуссага ботган ҳолда Ойзоданинг эри ўтирарди. У қуёш нуридан кўзларини қисиб, ора-сира атрофга назар ташлаб кўяди. Абгор бўлган бу пиёниста шу гал ўзининг одамийлигини кўрсатди, бир томчи ҳам оғзига олмади. Ҳамма ишда бош-қош бўлиб, барчага ёрдам беришга интилди. Айниқса, мархумнинг жасадини олиб боришда астойдил жонбозлик кўрсатиб, елкадошлик қилмоқда. Эдигей туясига мингаштириб олай деб таклиф қилган эди, унамади. «Йўқ, — деди у, — қайнотамнинг ёнида ўтирақолай, сўнги манзилигача ёнида бўлай». Унинг бу иши Эдигейга ҳам, бўронлиликларнинг барчасига ҳам маъқул тушди. Улар йўлга чиққанларида аравада ўтириб, мархумнинг наमतга ўралган жасадини ушлаб олганча, ҳаммадан кўра кўпроқ ва ҳаммадан кўра қаттиқроқ йиғлади. «Ким билсин, шу кундан бошлаб ўзини кўлга олиб, ичкиликни ташлаб юборсами, Ойзода ва болаларининг бахти очилар эди», деб умидланарди ҳатто Эдигей.

Кимсасиз даштдаги бу кичик ва ғалати карвонни попукли ёпқи тўшаб безатилган туя устидаги киши бошлаб кетяпти, орқада «Белорусь» экскаватори. Кабинада Эдилбой билан Жумағали ўтирибди. Экскаваторни ҳабаш сингари қоп-қора, пакана бўйли Жумағали ҳайдаб келяпти. У одатда ҳар хил йўл ишларини шу машинасида бажариб юрарди. Жумағали Бўронлига келганига ҳали унча кўп вақт бўлмаган, бу ерда яна қанча вақт туриб қолиши маълум эмас. Эдилбой иккаласи бутун йўл бўйи аллақандай нарсалар ҳақида қизгин сўзлашиб келишди.

Бекат бошлиғи Ўспаннинг яхшилигини ҳам унутмаслик керак. Маросим учун бекат ихтиёридаги барча машиналарни ажратган ҳам ўша. Тўғри иш тутди бекатнинг ёш бошлиғи — шунча йўл пиёда босиб ўтилса, яна бунинг устига қабр

кетмон-курак билан қўлда кавланадиган бўлса, кечга қайтиб келишлари даргумон эди. Негаки, қабрни чуқур қазиш, қазиганда ҳам яна мусулмон одатига кўра ёнидан девори тагидан лаҳад қазиш зарур, демак техникасиз иш битмайди.

Бу фикр даставвал Эдигей Бўронни бирмунча ўйлантириб қўйди. Қабрни қўл билан эмас, экскаваторда қазишни у хаёлига ҳам келтиролмасди. Шунинг учун у Ўспаннинг қаршисида қовоғини солиб, ишончсизлик билан ўтирди. Бироқ Ўспан йўлини қилиб, чолни хотиржамлантирди:

— Эдике, мен сизга ишнинг қулай томонини айтаётирман, ҳеч нарсадан хижолат тортманг, аввал-бошда қўлда қазийсизлар. Ҳа, бошда белкуракда қазигач, сўнг экскаваторга навбат берасиз. Ўзингизга маълум — Сариўзакнинг ерлари бамисоли тошдек қотиб кетган. Экскаваторда керагича қазийвериш керак, қолганини яна қўл билан охирига етказасизлар. Шундай қилинса, ҳам вақтдан ютасизлар, ҳам барча расму русумига риоя қилган бўласизлар...

Орадан маълум вақт ўтиб, Сариўзак чўлига кириб борган сари Эдигей Ўспаннинг маслаҳатлари тамомила тўғри ва унга амал қилиш зарур эканига иқроф бўлаверди. Ва ҳатто, бу тадбир хаёлига келмаганлигидан ажабланди ҳам. Ҳа, Худо хоҳласа, Она Байитга етиб олганларидан сўнг шундай қилишади. Марҳумнинг бошини Каъбага — қиблага мангу қаратиб қўйиш учун қабристондан аввал қулай жойни танлаб олишади, сўнг тиркалма аравада олиб келишаётган белкуракларда қазишади, бир оз чуқур кавлашгандан кейин қабрни тубигача кавлаш учун экскаваторни ишга солишади, жасад қўйиладиган лаҳадни эса қўл билан битиришади. Ўшанда қабр тез ва кўнгилдагидек ҳозир бўлади.

Сариўзак бўйлаб айна шу ният билан йўл олишган эди. Улар дам ўру-қирлардан турнақатор чўзилиб боришар, дам кенг сойликлар ичида кўздан ғойиб бўлишар, гоҳ яна кенг сайхонликка чиқиб кўзга равшан ташланиб қолишарди — олдинда Эдигей Бўрон туяда, ортида трактор тиркалма араваси билан, унинг кетида эса кураги ва ер кавлагич чўмичини икки томонида осилтириб, қўл-оёқлари тарвақайлаган аллақандай кўнғизсимон «Белорусь» экскаватори борарди.

Эдигей кўринмай орқада қолиб кетган бекатга сўнгги бор ўгирилиб қараркан, бирдан жиддий қиёфада йўртиб келаётган малла ит Йўлбарсни кўриб ҳайратда қолди. Қачон

эргаша қолдийкин. Ана холос! Бўронлидан йўлга чиққан-ларида кўзга чалинмаган эди шекилли, бунақа қилиқ чиқаришини билганида, уни боғлаб қўйган бўларди. Қандай айёр-а! Эдигей Қоранори билан қаёққадир жўнайдиган бўлса, дарҳол сезиб қолиб, пайт пойлайди-да, эргашганича ҳамроҳ бўлади-қолади. Бу сафар ҳам ер остидан чиққандай пайдо бўлди-қолди у. Ҳечқиси йўқ, деб қўйди Эдигей. Уни ҳайдаб юборишга кечиккан эди. Қолаверса, итни деб вақтни ўтказмаслик керак. Майли, чопиб юраверсин... Худди эгасининг фикрини пайқаб етгандай, Йўлбарс тракторни қувиб ўтиб, Қоранорнинг олд томонида йўрта бошлади. Эдигей унга қамчи дастаси билан пўписа қилди. Ит бўлса ҳатто қулоғини ҳам қимир эткизмади. Пўписа қилармиш, энди кечикдинг дегандай ит йўртишда давом этди. Шунақа маросимларга қатнашса нимаси ёмон? Кенг ўмровли, бўйинлари бақувват, сержун, қулоқлари кесилган, ақлли, боқишлари мулойим малла ит Йўлбарс ўзича кўркам, савлатли эди.

Она Байит сари боришар экан, Эдигей шу аснода йўл-йўлакай турли хаёлларга ғарқ бўлди. Уфқ узра бош кўтара бошлаган қуёш ҳаёт оқимини ўлчаб, бўлиб ўтган жамики турмуш аччиқ-чучукларини эслатди унга. Эдигей Казангап билан ўтказган ёшлик йилларини эслаб кетди: ўша кезлари ҳар иккаласининг ҳам кучга тўлган қирчиллама пайтлари эди. Уларнинг иккаласи бекатнинг доимий ишчиси, асосий кучи бўлса, бошқалар Бўронлида унча кўп турмай, қандай келган бўлишса, шундай кетиб қолишар эди. Казангап иккаловининг нафас ростлаши учун вақт етишмасди, чунки хоҳлайсанми-йўқми, зарурат тугилиб қолса, суриштириб ўтирмасдан ҳар қандай ишни бажаришга тўғри келарди. Энди булар ҳақида ошқора гапирсанг ёшлар қулади, ўз умрларини зое кеткизган шўрлик қариялар, деб мазах ҳам қилишади. Дарвоқе, нима мақсадда шундай ишлар эдик? Демак, қандайдир кўзланган мақсад бор эди.

Қор босиб қолган кунларнинг бирида йўлни тозалаш учун икки кеча-кундуз тинмай ишлашди. Кечаси жойни ёритиб туриш учун паровоз чироғидан фойдаланишди. Қор шамол аралаш ҳамон бўралаб ёғарди. Бир ёғини тозалашнингча иккинчи томонини қор босиб қоларли. Совуқ ҳам гапми, юз, қўллар қабариб кетади. Паровозга чиқиб беш

дақиқа исиниб оласан, сўнг яна Сариўзакнинг ана шу ўламса ишига тутинасан. Ҳатто уларни ёритиб турган паровоз филдиракларини ҳам қор босиб қолган. Янги келган ишчиларнинг учтаси бир кечадаёқ безор бўлиб, ўзларини четга олишди. «Шуям тирикчилик бўлди-ю, ахир биз маҳбуслар эмасмиз-ку. Қамоқхонадаям тўйиб ухлаш учун вақт берилади», — деб Сариўзақдаги оғир ҳаётни тўзитаиб бўралаб сўқдилар. Йўл тозаланиб, поезд юрганда эса бир кун аввалгидек дарғазаб бўлиб, ҳуштак чалишиб, ярамас сўзлар билан сўкинганча жўнаб қолишди:

— Эй, аҳмоқлар, муз тишлагунча, мана буни тишланглар!

Гап вақтинча ишга келган бу ўспиринларнинг сўкиб кетганлигида эмас, бошқа нарсада эди. Эдигей ўша қор тозалашдаги оғир меҳнат кунлари Казангап билан муштлашиб қолган. Ҳа, шундай ҳам бўлган. Тун бўйи ишлайвериб мадордан кетишган эди. Қор бўралаб ёғар, изғирин шамол худди ўчакишган итдек авжига минар эди. Ундан ҳеч қаяққа қочиб қутулиб бўлмасди. Паровоз иссиқ буғини таратарди, бироқ ундан фақат туман ҳосил бўларди. Чироқлар эса қоронғиликни аранг ёритарди. Ҳалиги уч киши кетиб қолгач, Казангап билан иккаласигина туяга чангал судратиб, темир йўл чеккасидаги қорни тозалашди. Йўл чеккасидаги қор туянинг ўмгагидан келарди. Жониворлар тортолмас, бу қиймат қойимдан улар ҳам безиллашар эди. Казангап икки туянинг тизгинидан тортса, орқадан Эдигей қамчилаб ҳайдарди. Шу алфозда ярим тунгача тер тўкишди. Охири туялар қорга чўкиб, ётиб олишди. Ўлдирсанг ҳам турадиган ҳоли йўқ. Нима қилиш керак? Ҳаво тингунча ишни тўхтатиб туришга тўғри келди. Улар паровознинг ёнида шамолдан беркинишиб туришди.

— Етар энди, Казаке, паровозга чиқиб ўтиратурайлик, ҳаво инса, бир гап бўлар, — деди Эдигей музлаб қолган қўлқопларини бир-бирига уриб.

— Ҳавонинг бўлгани шу. Бундан яхшисини кутма. Барибир бизнинг вазифамиз йўлни тозалаш. Қани, куракни ол, бекор туришга ҳаққимиз йўқ.

— Ҳой, биз нима, одам эмасмизми?

— Йўқ, одаммасмиз, инига беркиниб олган бўри ёки бўлмаса, бошқа ҳар хил ҳайвонлармиз.

— Ҳа, аблаҳ! — ғазабланди Эдигей. — Сенингча одам ўлса ҳам майли экан-да, хали ўзинг ҳам ўлиб кетасан бу ерда! — деб унинг чаккасига қўйиб юборди.

Иккаласи олиша кетишди ва бир-бирларининг лабини уриб ёришди. Яхшиямки, паровознинг ўт ёқувчиси сакраб тушиб, вақтида ажратиб қўйди.

Мана шунақа одам эди Казангап. Энди бунақа одамларни топиб бўлсан. Бу кунларда Казангаплар йўқ. Мана, охиргисини дафн этгани олиб боряпмиз. Марҳумни ер қаърига узатиб, унинг қабри тепасида видолашув сўзини айтиш қолди, холос, шу билан тамом-вассалом.

Эдигей Бўрон шуларни ўйлар экан, хотирасидан бир оз кўтарилган қуръон оятларини ичида қайтарар, қатъий сўзлар тартибини ҳамда Ҳақ таолога қаратилган фикр изчиллигини ёдга туширмоқчи бўлар эди. Қуръон сўзи — Худо сўзи. Кўзга кўринмайдиган Қодири яктогина инсон ибтидоси ва интиҳоси ўртасидаги, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги муросасизликни келиштира олиши мумкин. Қуръон асли шу мақсадда яратилган бўлса керак! Одам ўлиш учун туғиладими, нега энди сен оламни шундай яратгансан, деб Аллоҳ-таолодан сўрай олмайсан-ку?! Ҳар қанча бақирганинг билан овозинг эгасига бориб етмайди-ку. Дунё дунё бўлибдики, кишилар шу тарзда келишмасдан муроса қилиб келади. Қуръон ҳам, ундаги айнан такрорланувчи сўзлар ҳам одам беҳудага зорланмасин, ўзига тасалли берсин, деб азал-азалдан ўқиб келинади. Аммо минг йиллар мобайнида олтин ёмби сингари сайқал топиб келаётган бу қуйма сўзлар — марҳумнинг жасади устида тириклар томонидан айтилиши шарт бўлган энг сўнгги сўзлар. Удум шу.

Осмонда Худо борми ёки мутлақо йўқми — бундан қатъи назар, инсон барибир мушкул аҳволга тушганда Худони эслаб қолади. Эдигей яна мана шулар ҳақида хаёл суриб келарди. Балки шунинг учундир, Худога ишонмайдиган кишилар бошлари оғримагунча уни эслашмайди, деган гаплар бор. Шундайми, йўқми, ҳар қалай, одам тиловат қилишни билиши керак.

Трактордаги ёш ҳамроҳларига қараркан, Эдигей Бўрон астойдил афсусланди — биронтаси ҳам қуръон ўқишни билмайди-я. Бир-бировини қандай қилиб дафн этишаркин? Мавжудотнинг ибтидоси ва интиҳосини ўзида жам эта ола-

диган қайси сўзлар билан инсон умрига хотима ясашаркин? «Алвидо, ўртоқ, сени ҳамиша ёдда тутамиз», деб ёки бўлмаса, яна қандайдир олди-қочди сўзларни айтиб кетаверишармикин?

Бир куни область марказида ўтказилган дафн маросимига қатнашишга тўғри келиб қолди. Эдигей Бўрон ҳайратдан ёқа ушлади — қабристон қандайдир мажлисга айлантириб юборилган эди: марҳумнинг тобути олдида қўлларида қоғоз ушлаганча нотиқлар сўзлашар, ҳадеб бир гапни такрорлашар эди. Марҳум тириклигида қайси ловозимда, ким бўлиб ва қандай ишлаган, кимга қандай хизмат қилган ва ҳоказо... Сўнг музика чалинди, қабр гулларга тўлиб кетди. Лекин ақалли биронтаси асрлар бўйи борлиқ ва йўқлик силсиласида инсон топган билимларнинг гултожи бўлмиш оят сўзларига ўхшаш бирорта сўз топиб айта олмади. Гўё дунёда бу кишидан аввал ҳеч ким ўлмагандай ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўлмайдигандай гапиришди. Гўё ҳамма осмонга устун бўладигандай. Улар имонга шак келтириб: «Марҳум абадий ўлмас бўлиб қолди!..» деб роса валақлашди.

Эдигей бу жойларни яхши биларди. Қолаверса, Қоранори устидан теварак-атроф унга кафтдагидек аниқ кўриниб турарди. Тракторга қулай бўлсин учун ўйдим-чуқур йўлларни четда қолдириб, Она Байитга иложи борича тўппа-тўғри Сариўзак даштидан йўл солишга интиларди.

Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлаётган эди. Улар бир маромда юриб, йўлнинг учдан бир қисмини босиб ўтдилар. Қаранор эгасининг амрига риоя қилган ҳолда катта-катта қадам ташлаб, ҳормай-толмай лапанглаб юриб борарди. Унинг орқасидан тарақа-туруқ қилиб трактор тиркалма араваси билан, араванинг ортидан эса кўнғизсимон экскаватор «Белорусь» келарди.

Бироқ, олдинда уларни ғаройиб воқеалар кутарди; ақл бовар қилмас бу воқеалар эшитган қулоққа қанчалик ғалати туюлмасин, Сариўзак космодромда содир бўлаётган ишлар билан қандайдир узвий алоқадор эди...

«Конвенция» авиабазасида бу пайт ўз ўрнида — тиккасига ҳисоблаганда Владивосток билан Сан-Францисконинг қоқ ўртасида, Тинч океандаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида турарди.

Океанда об-ҳаво ўзгармаган эди. Куёш куннинг биринчи ярмида тинимсиз жимирлаётган сув юзасига аввалгидай кўзни

қамаштирувчи ёғду сочиб турибди. Об-ҳавонинг ўзгаришидан ҳеч қандай далолат йўқ эди...

Гарчи атроф-муҳитда бирон ҳодисанинг юз бериши учун ҳеч қандай асос кўринмаётган бўлса ҳам, барибир авиабардордагилар авиақанотлар ва ички хавфсизлик гуруҳлари фавқулодда ҳолатда турардилар. Фавқулодда ҳодисанинг сабаби эса космос чегарасидан ташқарида эди.

Тўқайтўш сайёрасидаги паритет-фазогирлардан «Трамплин» орбитаси орқали «Конвенция» бортига юборилган хабар Қўшмарбош раҳбарлари махсус ваколатли комиссиясининг аъзоларини қаттиқ саросимага солиб кўйди. Саросималик шу даражада эдики, иккала томон аввало ўз манфаатлари ва ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда юз берган вазиятни алоҳида-алоҳида ойдинлаштириб олишга, шундан кейингина умумий фикрларни муҳокама этишга қарор қилдилар.

Дунёда ҳеч ким инсоният тарихидаги мислсиз кашфиёт — Тўқайтўш сайёрасида ғайризаминий тараққиётнинг борлигини билмасди. Ҳатто содир бўлган ноқеадан ғоят махфий равишда огоҳлантирилган томонларнинг ҳукуматлари ҳам кейин нима бўлганидан хабарсиз эдилар. Бу ҳукуматлар шу иш билан махсус шуғулланувчи комиссияларнинг ўзаро келишиб олишларини кутаётган эдилар. Авиабардорнинг ҳамма қисмларида қатъий тартиб ўрнатилган, ҳеч ким, жумладан авиақанот ҳам ўз ўрнини тарк этмаслиги керак эди. Ҳеч ким бирон сабаб билан кемани тарк этиши, шунингдек, бирон бир бошқа кема «Конвенция»га эллик чақирим радиусда яқин келиши мумкин эмас. Бу атрофдан учадиган самолётлар ҳам авиабардор турган жойга яқин келмаслик учун ўз йўналишини ўзгартириб, камида уч юз чақирим олисдан ўтиши зарур эди.

Шундай қилиб, томонларнинг умумий кенгаши узилиб қолди, фанга номаълум бўлган Тўқайтўш сайёрасидаги 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлар юборган маълумотларни ҳар бир комиссия «Демииург» дастурига биноан, ўзларининг раҳбарлари билан бирга муҳокама қилишди.

Уларнинг сўзлари ақл бовар қилмайдиган чексиз самовий олислиқдан етиб келган эди: «Диққат! Диққат! Трансгалактикадан гапираимиз!

Бизга мутлақо бегона бўлган нарсаларни тушунтириш амри маҳол. Бироқ кўп жиҳатлари муштарак ҳамдир.

Булар ҳам одамсимон — ўзимизга ўхшаган одамлар экан!
Яшасин бутун олам ривожланиши! Ривожланиш бу ерда
ҳам универсал принципдаги гоминиднинг нусхасини бар-
камол қилиб яратиб қўйибди!

Булар ўзга сайёралар гоминидларининг ажойиб тиглари!
Бадани буғдой рангида, сочлари мовий, кўзлари кўкиш-яшил,
киприклари момиқдек оқ...

Биз уларни орбитал бекатимизга яқин келганларида
кўрдик. Кеманинг қуйруғидан бизларни ўзларининг кема-
ларига таклиф этиб, кулиб қараб туришарди.

Шундай қилиб, биз бир дунёдан иккинчисига сакраб
ўтдик.

Парракли учар аппарат кемамиздан ажралди; ёруғлик
тезлигига баробар суръатда (кема ичида бу деярли се-
зилмасди) биз вақтлар оқимини ортда қолдириб, чексиз
фалак сари йўл олдик. Даставвал эътиборимизни тортган
ҳамда бизни кутилмаган қулайлик билан сийлаган жиҳат —
вазнсизлик ҳолатининг йўқлиги эди. Бунга қандай қилиб
эришилганлигини ҳали биз англаб етмадик. Улар русча ва
инглизча сўзларни аралаштириб «Вел ком бизнинг Юлдуз!»,
дейишди. Агар астойдил уринсак мушоҳада орқали ҳам фикр-
мулоҳазаларимизни ўртоқлашишимиз мумкин экан. Мовий
сочли бу кишилар новчадан келган бўлиб, бўйлари қарийб
икки метрча келади. Жами беш киши эди улар — тўрт нафар
эркак, битта аёл. Аёл киши новчалиги билан эмас, балки
қадди-бастию баданининг оқишлиги билан ажралиб туради.
Мовий сочли тўқайтўшликларнинг барчаси бизнинг шимолий
арабларга ўхшаб қорамاغиз экан. Дастлабки дақиқаларданок
бизда уларга нисбатан ишонч туйғулари уйғонди.

Улардан учтаси аппарат учувчилари, бир эркак билан
бир аёл эса ердаги тилларнинг билимдони экан. Аввало
коинот радио тўлқинларини тутиш йўли билан инглиз ва
рус сўзларини илк бор ўрганиб, бир қолипга луғат тузган
ҳам шулар экан. Биз билан учрашган пайтда икки ярим
мингдан ортиқ сўз ва терминнинг маъносини ўзлаштириб
олган эканлар. Бизнинг мулоқотимиз ҳам ана шу луғат
ёрдамида бошланди. Албатта, уларнинг ўзлари бизга мутлақо
нотаниш тилда гапиришар эдилар, аммо талаффузлари
испанчани эслатади.

«Паритет»дан парвоз қилганимиздан ўн бир соат ўтиб, биз Қуёш тизимининг чегарасидан чиқиб кетдик.

Бизнинг ўз юлдуз тизимимиздан бошқа тизимга ўтишимиз бирон-бир нарсада айтарли сезилмади. Коинот материяси ҳамма жойда бир хилда. Аммо коинотга теран кириб борганимиз сари олдимизни аста-секин қизғиш шафақ қоплай борди. Эҳтимол, биз келганда бу юлдузлар тизими шундай ҳолатда бўлгандир. Ҳалиги қизғиш ёғду борган сари ёпирилиб, бутун оламни қоплаб борарди. Бу орада йўл-йўлакай бир неча сайёранинг ёнидан ўтиб бордик. Уларнинг бир томони ёруғ бўлса, иккинчи томони қоронғу эди. Кўз ўнгимиздаги коинот бўшлиғидан купчилик қуёш ва ойга ўтиб турарди,

Биз гуё тун қоронғилигидан ёруғликка чиқиб бораётган эдик. Ногоҳ осмон қаърида бизга шу вақтгача номаълум бўлган улкан, кудратли Қуёшдан таралаётган ўткир ва чексиз нурликка учиб кирдик.

— Бу бизнинг Галактика! Ана у, нур таратиб турган бизнинг эгамиз! Ҳадемай Тўқайтўш кўриниш беради! — деди тилчи аёл.

Дарҳақиқат, чексиз космик кенгликдан биз янги Қуёшни кўрдик, буни улар Эга дейишаркан. Кучли нур таратиши ва улканлигига караганда, буларнинг Эгаси бизнинг Қуёшга караганда анча устунлик қилади. Худди ана шу хусусиятлари билан — Тўқайтўш сайёрасининг суткаси йигирма саккиз соатни ташкил этади — бу олам бизнинг оламга нисбатан ўзига хос бир қанча геобиологик тафовутларга эга эканини ҳам айтиб ўтмоғимиз керак.

Буларнинг барчаси ҳақида балки кейинги сафар ёки бўлмаса «Паритет»га қайтиб борганимизда хабар қилармиз, ҳозирча баъзи муҳим маълумотлар хусусидагина йўл-йўлакай ахборот берамиз. Тўқайтўш сайёраси баландликдан худди бизнинг Ерга ўхшаш булутлар қатлами билан қопланган. Бироқ беш-олти минг метр қуйи тушиб борилгач (тўқайтўшликлар ўз сайёраларини бизга кўрсатиш мақсадида атайлаб яна бир айланиб ўтишган эди), мисли кўрилмаган гўзалликнинг гувоҳи бўлдик: тоғ-тошлари, қир-адирларию водийлари ёппасига зумрад яшилликка бурканган, уларнинг оралиғида дарёлар, денгизлару кўллар ястанган. Сайёранинг баъзи қисмлари, айниқса, чекка қутб томонлари хувиллаб

ётган бепоён дашт билан қопланган — унда ҳамиша чанг-тўзонли изғирин шамоллар ҳукмронлик қилади. Аммо бизда ҳаммадан кўпроқ таассурот қолдиргани уларнинг шаҳарлари ва қишлоқлари бўлди. Тўқайтўшликлар жойлашган ландшафтдаги бу оролсимон иншоотлар аҳоли ниҳоятда зич яшашидан далолат берар эди. Бу сайёрадаги мовий сочли кишиларнинг шаҳар қуриш маҳорати олдида ҳатто Манхаттен ҳам ип эшолмасди.

Тўқайтўшликларнинг ўзлари эса, бизнинг назаримизда, оламдаги ақлли мавжудотларнинг ғаройиб турига киради. Аёлларнинг ҳомиладорлик муддати Тўқайтўшнинг ўн бир ойига чўзилар экан. Гарчи улар узоқ умр кўрсалар ҳам жамиятнинг энг муҳим муаммоларидан бири, ҳаётнинг мазмуни умрни узайтиришдан иборат, деб ҳисоблайдилар. Тўқайтўшликлар ўртача ҳисобда бир юз ўттиз — бир юз эллик йил, айримлари ҳатто икки юз йилгача яшар эканлар. Аҳоли жами ўн миллиарддан зиёдни ташкил этади.

Биз ҳозир мовий сочли кишиларнинг тирикчилик тарзи ва юксак тараққиётга эришганликлари ҳақидаги маълумотларни изчил баён қилиш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам бизни ғоятда ҳайратга солган нарсалар тўғрисидагина қисқача хабар қилмоқдамиз.

Булар куёш, аниқроғи Эга энергиясини иссиқлик ва электр энергиясига айлантириш йўлларини билишаркан. Бу ҳаракатларнинг фойдали коэффициенти бизнинг гидротехник ишларимизга нисбатан анча юқори туради. Яна шуниси ғоятда муҳимки, улар кундузи ва тунда ҳар хил ҳаво ҳароратини ўзлари ҳосил қила олар эканлар.

Тўқайтўшликлар иқлимни бошқаришни ҳам ўрганиб олишган. Сайёраларини бизга кўрсатиш учун қайта айланиб ўтаётганларида учувчи аппаратдан қандайдир нур юбориб, бир зумда жойларда тўпланиб қолган булутлару туманларни тарқатиб юборишди. Яна шу нарса маълум бўлдики, булар ҳаво массаси ҳаракатига ҳамда океан, денгизлардаги сув оқимиға ҳам таъсир эта олар эканлар. Шу билан бирга сайёра устидаги ҳаво намлиги ва ҳароратни ўзгартириш жараёнини ҳам бошқара олишаркан. Бугина эмас, гравитацияни бошқаришни ҳам ўрганиб олишибди, бу эса юлдузлараро учишда қўл келаркан.

Шундай бўлса-да, уларнинг олдида ҳал қилиниши зарур бўлган жуда катта муаммолар борки, ҳали билишимизча Ерда

бундай муаммоларга дуч келганимиз йўқ. Улар қурғоқчиликдан азият чекишмайди, чунки иқлимни ўз измларига олишган. Аҳолиси Ердаги аҳолига нисбатан икки ярим баробардан зиёд бўлишига қарамай, озиқ-овқат ишлаб чиқариш масаласида ҳозиргача тақчиллик деган нарсани билишмайди. Бироқ сайёранинг талай қисми аста-секин яроқсиз бўлиб бориб, бундай жойларда тирик жоннинг ҳаммаси ёппасига қирилиб кетаётган экан. Ичдан қуриш ҳодисаси дейиларкан бу. Сайёрани айланиб ўтаётганимизда Тўқайтўшнинг жануби-шарқий томонида чанг-тўзонли бўрон ҳукмрон эканининг гувоҳи бўлган эдик. Биздаги вулқон ҳаракати жараёнларини эслатувчи бу ҳолат балки Тўқайтўш бағридаги қандайдир даҳшатли реакция натижасидир. Лекин қандайдир секин отилиб чиқаётган нур шаклида содир бўлиб, сайёранинг устки қатлами емирилади, аввалги ҳолатини йўқотади ва ундаги тупроқ ҳосил қилувчи моддаларнинг ҳаммаси куйиб кетади. Тўқайтўшнинг Саҳрои Кабирдек келадиган ўша чўл қисми мовий сочлиларнинг ерларини йил сайин бир чеккадан емириб бораётган экан. Тўқайтўшликлар учун энг катта фалокат ҳам шу. Булар сайёра қаърида юз бераётган бундай жараённи аниқлашга ҳам ожизлик қилишаркан. Ичдан куйиб емирилишдек бу даҳшатли ҳодисага қарши курашга не-не куч ташланган, жуда катта илмий ва моддий воситалар ажратилган. Уларнинг юлдузлар тизимида Ой йўқ, аммо бизнинг Ойни билишаркан, ҳатто у ерга келиб кетишган. Бизнинг Ойни ҳам, эҳтимол, ўзларининг сайёрасига ёпирилиб келаётган офатга ўхшаш бир нарса қуригандир, деб фараз қилишмоқда. Буни эшитиб, бирмунча ўйланиб қолдик. Ойдан Еримиз унчалик узоқ эмаску. Ҳалигидай бало-қазо ёпирилса, уни даф қила оладиган бирон чора топа олармиканмиз? Унда ички ва ташқи сиёсатларимизнинг оқибати қандай бўларкин? Ердаги доимий келишмовчиликлар туфайли ўз ақлий тараққиётида кўп нарсаларни йўқотганликларини ўйлаб қолишмасмикин?!

Айни вақтда, Тўқайтўшнинг илмий доираларида умум-сайёрага оид мунозаралар олиб борилмоқда. Ички куйишнинг сирларини аниқлаш ва юз бериши мумкин бўлган бу фалокатнинг олдини олиш йўллари излаб топиш учун куч-ғайрат сарфлаш керакми-йўқми, ёки бўлмаса, вақтнинг борида фалакдан ўз ҳаётий эҳтиёжларига мувофиқ келадиган

бошқа бир янги сайёрани қидириб гопишсинми, вақти келиб янги масканга Тўқайтўшдаги тараққиётни қайта тиклаш мақсадида аҳолини оммавий равишда кўчириб келишсами — мунозаранинг асосий муаммолари шулар. Қаёққа ва қайси бир янги сайёрага кўз тикишлари ҳозирча маълум эмас. Ҳарҳолда ўз сайёраларида ҳали миллион-миллион йиллар бемалол яшайверишлари ҳам мумкин. Бироқ ҳайратга соладиган жойи шундаки, улар олис келажак ҳақида ўйлашиб, ғайрат ва шижоатга тўлиб-тошганда гўё бу муаммонинг ҳал этилиши бевосита ҳозирги яшаётган халқларга тааллуқлидай. «Биздан кейин дунёни сув босмайдими?!» деган қабиҳгина фикр наҳотки ҳеч кимнинг хаёлига келмайди? Умумсайёра ялпи маҳсулотининг анчагина қисми ўша ички куйишнинг олдини олиш учун сарфланаётганини англаб етганимиздан сўнг юқоридаги фикр хаёлимизга келганидан ўзимиз хижолатга тушиб қолдик. Улар ҳозир неча минглаб чақиримга чўзилиб кетган ва секин-аста ёпирилиб келаётган балои-қазонинг йўлига жуда теран пармалаш усули билан тўсиқлар пайдо қиляптилар, тубсиз чуқурликларга узоқ вақт нейтраллаштирувчи моддаларни юбориб туришга ҳаракат қилмоқдалар. Айтишларича, бундай моддалар сайёранинг ички ядровий реакциясига кераклича таъсир кўрсата олар экан.

Албатта, уларда ижтимоий турмушга оид азалдан бошни қотириб, ўйлантириб келаётган маънавий, ахлоқий ҳамда ақлий руҳдаги муаммолар мавжуд ва бўлиши табиий. Маълумки, қанчалик фаровон ҳаётга эришган бўлмасин, барибир, ўн миллиарддан зиёд аҳолининг ҳаёт кечирishi ўз-ўзидан бўлмайди-ку, ахир. Аммо шуниси ҳайратланарлики, улар давлат, қурол-яроқ ва уруш нима эканини билишмас экан. Қадим ўтмишда уруш ҳам, давлат ҳам, пул ҳам ва уларга боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг бошқа турлари ҳам эҳтимол бўлгандир, бунисини айтишга ожизлик қиламиз, бироқ ҳозирги пайтда зўрлик воситаси бўлмиш давлатни ва қураш воситаси сифатида урушни тасаввур қила олмайдилар. Агар тўғри келиб қолиб, Ердаги тинимсиз урушлар моҳияти ҳақида гапириб берсак, бу уларга қандайдир маъносиз нарса ёки масалаларни ваҳшийларча ҳал қилиш бўлиб туюлмасмикин?

Буларнинг бутун ҳаёти биз ерликларнинг мушоҳада андозамизга унча тушунарли бўлмаган бошқа асосларга қурилган.

Улар курашнинг бир йўли сифатида урушни сайёрадаги бутун коллектив онги ва тушунчасидан қатъий чиқариб ташлаш даражасига эришган эканлар; тараққиётнинг бу формаси, эҳтимол, оламда мавжуд барча сайёралардаги тараққиётга нисбатан энг илғори деб фараз қилишга имкон беради. Балки улар илм-фан тараққиётини шу даражага етказгандирларки, оқибатда замон ва маконда инсон-парварликни вужудга келтириш, шу тариқа олам тараққиётини янги, юксак ва чексиз босқичларда ҳам давом эттиравериш онгли мавжудотларнинг асосий мақсади бўлиб қолгандир.

Биз муқояса қилиниши мумкин бўлмаган нарсаларни муқояса қилмоқчимиз. Кези келиб биз ерликлар ҳам шундай юксак тараққиётга эришармиз, ҳозирги кунда ҳам фахрланса арзийдиган ишларимиз бор. Ҳар нечук, кўнгилни нохуш қиладиган нарсалар ҳам йўқ эмас: мабодо тарихни урушлар тарихидан иборат деб, Ер юзидаги инсоният фожиавий янглишиш билан яшамаяптимикин? Ҳали-ҳалигача шу йўлдан бораётганимиз аввал бошданоқ нотўғри, истиқболсиз бўлиб чиқса-чи? Мабодо шундай бўлса, биз унда қаёққа қараб кетяпмиз ва бу қандай оқибатларга олиб келади? Мабодо шундай бўлса, инсоният буни тан олиш учун ўзида журъат топишга ва ялпи уруш хавфидан ўзини олиб қочишга улгурармикин? Тақдир тақозоси билан Ердан ташқаридаги ижтимоий ҳаётни илк бор кўриб, гувоҳи бўлиб, мураккаб ҳис-туйғуларни бошдан кечирмоқдамиз. Ерликларнинг келажак истиқболи ҳақида ўйлаб ваҳимага тушяпмиз ва яна эзгуликка умид боғлаймиз. Умидимизга асос бўларли нарсаси — Ердан ташқаридаги биз кўрган ижтимоий ҳаётдирки, унда ҳар қандай зиддият урушсиз ҳал этилади; мана шу жамият бизга ўрнак бўларли эмасми?!

Коинотнинг қайси бир чеккасида, ўзларидан чексиз узоқликда Ер мавжуд эканини тўқайтўшликлар билишади. Улар ерликлар билан шунчаки, табиий равишда билимга чанқоқ бўлганликларидан эмас, балки ўзлари мақбул кўрганликларидан, даставвал ақл-идрок мўъжизасининг тантанаси, тараққиёт тажрибаларини алмашиш, Коинот ақл-

идрокини ифодаловчи кишилар тафаккури, руҳини тараққий эттиришда янги давр очиш учун алоқа бошлашга интилкилар.

Тўқайтўшликлар бизга нисбатан кўпроқ нарсаларни олдиндан кўришар экан. Ҳар қандай энергиянинг муқаррар равишда таназзулга юз тутишини, ҳар қандай сайёранинг вақти келиб ҳалокатга учрашини назарда тутиб, бутун олам ақл-идрокининг бу икки тармоғини бирлаштириб умумий куч сарфласак, табиат умрини чексиз узайтириш йўларини тезроқ топармидик, деб ўйлашяпти. Шунинг учун ҳам улар ерликлар билан ўзаро алоқа боғлашдан манфаатдор. «Охир замон» муаммоси ҳақида бундан миллиард йиллар илгари бош қотириб келишган, эндиликда эса, Коинотда жамики мавжудотлар яшай оладиган янги база ташкил этишнинг космик лойиҳасини ишлаб чиқишмоқда...

Улар ҳозирнинг ўзидаёқ учар аппаратларида ёруғлик тезлигида бизнинг Еримизга учиб тушишлари мумкин. Аммо ерликларнинг розилиги ва таклифисиз буни ишташмайди. Чақирилмаган меҳмон сингари ўзларича бостириб келишни эп кўришмайди. Шу билан бирга улар танишмоқ учун кўпдан бери сабаб қидираётганликларини ҳам англадилар. Космик кемаларимиз орбита бўйлаб узоқ вақт учиб юрган ўша кезлардан бошлаб, улар учрашиш пайти келганини ва ўзлари ташаббус кўрсатишлари лозим эканини билишган, пухта тайёргарлик кўриб, қулай пайтни кутиб юришган экан. Бу фурсат оралиқ муҳитда — самовий бекатда турганимиз учун бизнинг чекимизга тушган эди...

Уларнинг сайёрасида пайдо бўлишимиз, табиийки, кутилмаган ҳодиса бўлди. Шу муносабат билан эфирда бутун сайёра бўйлаб катта байрам тантаналаридагина ишлатиладиган махсус улкан телеконтант тизими ишга туширилди. Атрофимиздаги ёритилган ҳаво қатламида минг-минглаб чақирим олисликдаги кишиларнинг чеҳрасини ва турли хил буюмларни худди қаршимизда тургандай аниқ кўриб турардик, айна чоқда, юзма-юз туриб, табассум билан, қўл сиқишиб сўзлашиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишиб, ўзаро апоқ-чапоқ бўлиб кетиш имконияти ҳам бор эди. Бу, албатта, ўз-ўзидан ҳамжиҳатлик асосида содир бўлди. Қандай кўркам тўқайтўшликлар, шу билан бирга бир-бирларига қанчалик ўхшамайдилар, ҳатто сочлари ҳам тўқ мовийдан тортиб, оч

мовий тусгача бор; чолларнинг сочлари эса худди бизнинг чолларникига ўхшаб оқарар экан. Антропологик тузилишлари хилма-хил, чунки улар ҳам турли этник гуруҳлардан ташкил топишган экан.

Буларнинг ҳаммаси ҳақида, яна ҳайратга соладиган бошқа кўпгина антиқа нарсалар ҳақида «Паритет»га ёки бўлмаса Ерга қайтиб тушганимизда гапириб берамиз. Ҳозир эса, энг муҳимлари хусусида сўз кетади. Тўқайтўшликлар лозим кўрган вақтимизда бизнинг сайёрамизга келиш ниятлари борлигини билдириб, бу ҳақда «Паритет» алоқа тизими орқали хабар қилишимизни сўрашмоқда. Бунгача улар дастлабки учрашув жойи бўлиб хизмат қиладиган ва келгусида ўзаро қатнов базаси бўлиб қоладиган оралиқдаги юлдузлараро бекат барпо қилиш дастурини келишиб олишимизни таклиф қилишяпти. Бироқ бизни шунга алоқадор бўлган бошқа масала ташвишлантиряпти.

Бу хилдаги фалаклараро учрашувларга биз ерликлар тайёرمизми, онгли мавжудот сифатида бундай учрашувлар учун пишиб етилганмизми? Бир-биримиздан ажралиб, ўртада зиддиятлар мавжуд бўлиб турган бир пайтда, кафилликни ўз зиммамизга олиб, умуминсоният номидан, бутун Ер курраси номидан гапира оламизми?

Рақобатнинг, сохта илғорлик йўлида курашнинг янги ўчоғини алангалатиб юбормаслик учун мазкур масалани ҳал этишни фақат БМТга топширишларингизни сизлардан ўти-ниб илтимос қиламиз. Шу билан бирга, биз вето³ ҳуқуқини сунистеъмол қилмасликни сўраймиз. Эҳтимол, бу сафар истисно тариқасида бу ҳуқуқнинг бекор қилинишини илтимос қиламиз. Кўшни Галактикада туриб бундай нарсалар ҳақида ўйлаш бизлар учун жуда оғир ва аламли, бироқ биз ерликлармиз, бинобарин сайёрамизда истиқомат қилаётган кишиларнинг табиатларини ҳарҳолда яхши биламиз.

Ва ниҳоят, ўзимиз ҳақимизда ва яна хатти-ҳаракатларимиз хусусида тўхтаб ўтайлик. Самовий бекатдан ғойиб бўлишимиз сизларни ҳайратга солиб, шошилинч суратда қандайў чоралар кўришга олиб келганини тушунасишлар. Сизларни шунчалик ташвишга солиб қўйганимиздан ғоят афсусланмоқдамиз. Бироқ, бу жаҳон тажрибасида шундай

---

³ Таъқиқ маъносида.

ноёб ҳодиса эдики, биз ҳаётимиздаги бундай улугвор ишдан бош торта олмадик ва бош тортишга ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Қатъий белгиланган қонун-қоидага одатланган бўлсак ҳам ўша мақсадни деб қоида бузишимизга тўғри келди.

Майли, бу бизнинг виждонимизга ҳавола, майли, тегишли жазоимизни олайлик. Аммо буни ҳозирча қўятуринглар. Ўқиб олинглар, биз коинотдан хабар юбордик. Биз ҳозирга қадар номаълум бўлган фалақдан хабар юборяпмиз, ҳозирга қадар номаълум бўлган юлдузлар туркуми — Эга ёритқичидан белги беряпмиз. Мовий сочли тўқайтўшликлар ҳозирги замон тараққиётининг юқори чўққисига кўтарилган экан, улар билан учрашиш бутун ҳаётимизга, бутун инсоният тақдирига жуда катта таъсир кўрсатиши мумкин. Аммо биз, табиийки, Ер манфаатларига амал қилган ҳолда бунга журъат қила олармиканмиз?

Бу сайёраликлар бизга ҳеч қандай хавф туғдирмайди. Ҳарқалай, бизлар шундай хулосага келдик. Аммо уларнинг тажрибаларини ўзлаштириб олсак, теграмизни ўраб олган моддий дунёдан энергия ишлаб чиқариш усулидан тортиб, то қуролсиз, зўрликсиз, урушсиз яшай олишимизгача бизнинг турмуш тарзимизда кескин ўзгариш ясаган бўлардик. Гапларимиз ғайритабиий туюлса ҳам, аммо биз ҳажм жиҳатидан Ерга тенг келадиган геобиологик жойни эгаллаб турган Тўқайтўш сайёрасида ақлли мавжудотлар томонидан мислсиз дориламон ҳаёт кечириб даражасига эришилганига тантанали равишда гувоҳлик берамиз; дарҳақиқат, улар шундай мўъжизавий тараққиёт даражасига эришишган. Коинот миқёсида юксак даражада фикрлаш қобилиятига эга бўлган бу кишилар келажакда ўзларининг ҳамкасблари — ерликлар билан оқилона иш юритиб, иккала томоннинг эҳтиёжи-ю, хоҳиш-истагига мос келадиган адолатли алоқа ўрнатишга тайёрдирлар.

Ғайризаминий тараққиётни кашф этганимиздан қанчалик завқланиб, ҳаяжонга берилмайлик, барибир, тезроқ қайтиш ва галактикадан ташқарида Эга ёритқич тизимидаги сайёралардан бирини кўриб, шоҳиди бўлганимизни юртдошларимизга батафсил сўзлаб бериш иштиёқидамиз.

Йигирма саккиз соатдан сўнг, бошқача айтганда, алоқанинг шу сеансидан тўппа-тўғри бир сутка ўтгандан сўнг яна орқага — ўзимизнинг «Паритет»га қайтиш ниятидамиз.

«Паритет»га етиб келгач Қўшмарбошнинг буйруғига тўла бўйсунамиз.

Кўришгунча, хайр. «Паритет»га етиб боришимиз муддатини Қуёш тизимига йўл олишимиз олдидан хабар қиламиз.

Шунинг билан Тўқайтўш сайёрасидан берган биринчи ахборотимизни тугаллаймиз. Тез орада кўришгунча, хайр! Оилаларимизга хавотир олмаслигини айтиб қўйишларингизни сўраймиз...

1—2 Паритет-фазогир.

2—1 Паритет-фазогир».

«Конвенция» авиабардори бортидан алоҳида ваколатга эга бўлган комиссиялар «Паритет» бекатида юз берган фавқулодда ҳодисани алоҳида-алоҳида мажлисларида муҳокама қилиб бўлгач, тўла таркибда юқори доиралар билан маслаҳатлашиш учун учиб кетишди. Авиабардорнинг палубасидан бир самолёт Сан-Францискога, бир оздан сўнг иккинчи самолёт қарама-қарши томонга, Владивостокка қараб йўл олди.

«Конвенция» авиабардори ҳамон ўша ерда, доимий манзилида — Тинч океанда, Алеут ороллариининг жанубий қисмида турарди... Авиабардорда қаттиқ тартиб ўрнатилган. Ҳар бир киши ўз иши бошида, ҳар бир киши сергак. Ҳамма сукут сақларди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан магрибга томон, магрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб турарди.

Темир йўлнинг иккала томонида эшанзор билан қонланган ҳайҳотдай дашт — Саринузак, ўрғачул ястаниб ётади...

Она Байит йўлининг учдан бир қисми босиб ўтилди. Қуёш бошда Ер кўрраси узра шитоб билан кўтарилган бўлса ҳам, энди Саринузак теңасига келиб, бир нуқтада муаллақ туриб қолгандай туюларди. Демак, кун кунлигини қилиб, ҳаво росмана қийин бошлади. Эдигей Бўрон баъзан соатига, баъзан қуёшга, баъзан эса қаршисида чўзилиб кетган даштга қараб қўяр экан, ҳамма нарса кўнгилдагидай бораётганидан қаноат ҳосил қилди. Эдигей ҳамон аввалгидай катта-катта қадам ташлаб, лананглаб бораётган туяси устида, орқасида

тиркалма арава, араванинг ортида — кўнғизсимон «Белорусь» экскаватори, уларнинг ёнида эса малла ит — Йўлбарс...

«Ажабо, инсон мияси бир дақиқа ҳам ўйламасдан туролмайди. У шундай тузилганки, хоҳлайсанми, хоҳламайсанми — ўйлаганинг ўйлаган, бир фикрдан иккинчиси туғилаверади. Шу ҳол, афтидан, ўла-ўлгунигча давом этса керак!» Йўл бўйи тинмай ўйлаб кетаётган Эдигей ажиб янгилик кашф этгандай ўзича кулиб кўйди. Денгиз тўлқинлари сингари ўй кетидан ўй туғилаверарди. Болалик кезлари шамол эсиб турган пайт Орол денгизи қирғоқларига ўтириб олиб, олислардан жимирлаб қайнаб, жўшиб келаётган оқ ёлли ўркак-ўркак тўлқинлар қирғоққа келиб урилишини соатлаб кузатар эди. Денгиз сатҳи, бир вақтнинг ўзида мавжланиб-босилиб, яна мавжланиб қайтадан сўниб турарди. Шунда бола оқ чорлоққа айланиб, тўлқинли денгиз узра, жилваланиб турган сув томчилари узра парвоз қилиб, юқоридан буюк сувнинг қудратли ҳаракатини кузатишни орзу қиларди.

Сариўзак даштининг киши руҳини маъюслантирувчи куз олдидаги тунд манзараси, туянинг бир маромда залворли қадам ташлаб бориши Эдигей Бўронни аллалаб, турли хаёлларга фарқ қилар, манзил узоқлиги, ҳеч ниманинг халақит бермаётгани туфайли ўзи ҳам хаёлларига эрк бериб борар эди. Қоранор ҳар галгидек бу сафар ҳам йўл юрган сари ғайратга миниб борарди, ёлидан ва бўйнидан таралаётган тер ҳиди димоғни ёргудай эди. «Ҳа, жонивор, — дея мамнун кулимсираб кўйди Эдигей ўзича, — терлаб кетдинг-а! Чотинг кўпикланиб кетибди! Эҳ, ҳайвон зоти, уятни билмайсан! Ёмонсан, ёмон!»

Эдигей Бўрон ўтган кунларни эслай кетди. Казангапнинг соғ-саломат, кучга тўлган пайтлари юз берган воқеа-ҳодисаларни хотирлади, шундай хаёллар оғушида қай бир замонлар пайдо бўлган дард яна беихтиёр кўзгалди. Тавба қилиб, калима ўгирса ҳам бўлмади. Юрагидаги ўша дардни унутиш учун пичирлаганча қайта-қайта калима келтирса ҳам фойдаси бўлмади. Қош-қовоғи солиниб, ноилож қолган Эдигей Бўрон ғайрат билан илдам бораётган туясининг гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ҳеч қандай сабабсиз қамчи ура бошлади ва кепкасининг соябонини кўзигача бостириб олиб, орқадан келаётган тракторга ҳам ўгирилиб қарамай илғарилаб кетди.

Майли, эргашиб келаверишсин, адашиб кетишмас. Ҳатто хотинига ҳам айтмаган, аллақачонлар бўлиб ўтаи воқеа билан бу гўр ёшларнинг неча пуллик иши бор, деди ўзича, буни фақат Казангапгина ҳар қачонгидек тўғри ва ҳаққоний тушунган эди. Шундай бўлмаганида Эдигей аллақачон Бўронли бекатидан кетарди.

Ўша эллик биринчи йилнинг охири, қиш фаслида бекатга бир оила кўчиб келди. Эр, хотин ва икки бола. Иккаласи ҳам ўғил: каттаси — Довул беш ёшда, кичиги — Эрмак уч ёшда. Абутолиб Куттибоевнинг ўзи Эдигей билан тенгдош. У урушгача ёшгина йигит бўлиб, овул мактабида бир йил муаллимлик қилган, сўнг кирқ биринчи йилнинг ёзига келиб уни биринчилар қатори фронтга жўнатишган. Уруш тугагач, Зарифа иккиси турмуш қуришади. Шу ерга кўчиб келгунларига қадар Зарифа ҳам бошланғич синф муаллимаси бўлиб ишлаган экан. Шундай қилиб, тақдир тақозоси билан Сарийзақка, Бўронли бекатига келиб қолишди.

Бу ҳувиллаб ётган кимсасиз чўлга ишқлари тушиб эмас, балки шўрларига шўрва тўкилиб келиб қолганлари дарҳол аён бўлди. Абутолиб билан Зарифа бошқа жойда ҳам бемалол ишлаб кетишлари мумкин эди. Бироқ, туз-насиба дегандай, шароит тақозоси билан бу ерга келиб қолган эдилар. Бошда бўронлиликлар улар бу ерда узоқ вақт чидаб туришолмайди, бугун бўлмаса эртага бошлари оққан ёққа равона бўладилар, деб ўйлашган эди. Булар-ку булар, манаман деган қанчадан-қанча азамат келиб-кетмади дейсиз бу ерга. Эдигей билан Казангап ҳам шундай фикрда эдилар. Аммо-лекин одамлар Абутолибнинг оиласи билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Инсофли, андишали, маданиятли киши экан. Хокисоргина оила. Эр-хотин ҳамма қатори меҳнат қилишди, беллари букилиб шпал ташишди, қор тозалаб совуққа қотишди. Хуллас, темир йўл хизматчиси қилиши лозим бўлган ҳамма ишни бажаришди. Шунини айтиш керакки, ҳаммага маъқул муросали, аҳил, тотув оила эканига қарамай, Абутолибнинг немислар қўлида бўлгани туфайли бу оила бахтсиз эди. Бу кезларга келиб, уруш йилларидаги ур-йиқитлар бирмунча тингандек эди. Энди асирда бўлиб кайтганларга худди уруш йилларида бўлгани сингари хоин, халқ душмани деб қарамас эдилар. Бўронлиликлар бунга кўп ҳам эътибор беришмасди.

Асир тушган бўлса тушгандир, уруш ғалаба билан тугади, бу даҳшатли қиёмат қойимда одамлар бошидан нималар кечмади, дейсиз. Баъзилар ҳанузгача кўним топмай, дарбадар ҳолда жаҳон кезиб, урушнинг совуқ шарпаси эса одамлар ортидаи ҳамон соядек эргашиб юрибди... Шунинг учун ҳам бўронлиликлар янги келган кўшнини безовта қилмаслик учун унчалик сўраб-суриштираверишмади, бусиз ҳам дард-алами етиб ортар, дилини оғритиб нима ҳам қиламиз, деб ўйлашди ўзларича.

Вақти келиб, одамлар Абутолиб билан аста-секин иноқлашиб кетишганини ўзлари ҳам билмай қолишди. Ақлли одам эди у. Эдигейга маъқул бўлган жойи — турмуши аччиқ кечган бўлса ҳам, сир бой бермай юради. Қисматидан ҳадеб нолийвермас, одамлар орасида ўзини муносиб тутар эди. У дунё ташвишлари билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас эди. Қисмати шу эканини тушунди, шекилли. Қаллиғи Зарифа ҳам, эҳтимол, шундай хаёлда юрган бўлса керак. Иккаласи жабру жафоларга бардош берган ҳолда турмуш маъносини бир-бирларига меҳрибонлик қилишда, ардоқлашда, тотувликда ва ғамхўрликда кўрдилар. Улар ана шу биргина туйғу билан яшаб, шу туйғу туфайли бир-бирларини ва фарзандларини ҳаёт қуюнларидан ҳимоя қилиб, жон сақлаб келган эдилар, Эдигей буни кейинчалик тушуниб етди. Айниқса, Абутолиб бир кун ҳам оиласидан ажралган ҳолда яшай олмасди. Фарзандларининг ўзи унинг учун бир олам. Ишдан сал қўли бўшадими, дарҳол улар билан машғул бўлади: хат-савод ўргатади, турли эртақ, топишмоқлар айтиб беради, ўзича аллақандай ўйинларни ўйлаб топади. Авваллари хотини билан ишга кетган пайтлари болаларини барақда ёлғиз қолдириб кетишарди. Уккубола бунга хотиржам қараб туролмади. Болаларни ўз уйига олиб келиб юрди, Абутолибларникига қараганда уларнинг уйи иссиқроқ бўлиб, ўша кезлари турмушлари ҳам анча яхшиланиб қолган эди. Бу ҳам оилаларини яқинлаштиришга олиб келди. Шу йилларга келиб Эдигейнинг иккала қизи катта бўлиб қолишган, улар Абутолибнинг болалари билан деярли тенгқур эдилар.

Бир куни ишдан қайтаётиб, болаларни олиб кетишга кирган Абутолиб:

— Эдигей, болаларимга кўшиб сенинг қизларингни ҳам ўқитсам-чи, — деб таклиф қилиб қолди. — Ахир, ҳозиргача

булар билан шунчаки бекорчиликдан иш олиб бораётганим йўқ. Бир-бировларига ўрганиб қолишди, бирга ўйнашяпти. Кундузи сизларникида, кечқурунлари бизникида бўлишсин. Бунини нима учун айтяпман? Элу халқдан узоқда яшаяпмиз, зерикарли албатта. Шунинг учун ҳам уларнинг кўзини очиш керак. Ёшлик чоғлариданоқ билим олишсин — замон талаби шу. Ҳозирги муштдек болалар илгариги азамат йигитларнинг билганича билишлари керак. Бўлмаса, ростакам саводли бўлолмай қолишади...

Абутолибнинг бу ҳаракатида катта маъно борлигини Эдигей анча ўтгач, ҳалиги кўнгилсиз воқеадан сўнг тушунди. Бўронли шароитида Абутолиб учун болаларга ўз имконида билим беришдан бошқа илож йўқ эканини Эдигей энди фаҳмлаб етди. У, олдиндан сезгандай, болаларига иложи борица кўпроқ билим беришга шошилиб, шу йўл билан фарзандлари онгида чуқур из қолдириб, яна улар қалбида яшаб қолишга ошиққан экан. Кечқурунлари Абутолиб ишдан қайтгандан сўнг, Зарифа билан биргаликда ўз болалари ва Эдигейнинг болалари учун мактаб-боғчани ташкил этди. Болалар ҳарф таниб, ҳижжалаб ўқиб ўрганишарди. Ким ўзарга мусобақалашиб, расм чизишиб, ўйнаб-қулишар, ота-оналари ўқиб берган китобларни кунт билан тинглашар, ҳатто ҳаммалари биргаликда ҳар хил ашулаларни ўрганардилар. Машғулотлар шунчалик мароқли ўтар эдики, Эдигей ҳам уларникига кириб кузатадиган бўлди. Уккубола ҳам қандайдир ишни баҳона қилиб тез-тез кириб турарди, ҳақиқатда эса қизларининг қилаётган ишларини кўздан кечирарди. Эдигей Бўроннинг кўнгли товланиб кетди. Саводли кишининг садағаси кетай, ўқитувчига нима етсин! Катта ёшдаги кишининг болага болаларча муомалада бўлиб, иш юритаётганини кузатиб туришнинг ўзиёқ қанчалик завқли. Эдигей бундай машғулотларга халал бермаслик учун бир чеккада ўтириб, жимгина томоша қиларди. Уйга кириб келиши билан бош кийимини олиб:

— Ассалому алайкум! Кўряпсизларми, болалар боғчасига бешинчи ўқувчи кириб келяпти, — дерди.

Унинг кириб туришига болалар ҳам кўникиб қолишган эди. Қизларнинг қувончини айтмайсизми. Отасининг кўзи олдида сидқидилдан тиришишарди. Эдигей билан Уккубола

оқшомлари болалар совуққа қотмасин, бемалол юрсин, деб уларнинг печкасига дам-бадам ўт ёқиб туришар эди.

Ўша йили Бўронлига мана шундай оила келиб, паноҳ топиб туриб қолди. Шуниси қизиқки, бунақа одамларнинг омади келавермайди кўпинча.

Абутолиб Қуттибоевнинг мусибати шунда эдики, у немислар қўлида асирликда бўлибгина қолмай, омади келганиданми ёки келмаганиданми, бир гуруҳ асирга тушган кишилар билан бирга жанубий Бавариядаги концлагердан қочиб чиқиб, қирқ учинчи йили Югославия партизанлари сафига келиб қўшилган эди. Уруш тамом бўлгунга қадар Абутолиб Югославия озодлик армиясида жанг қилиб юрди. Ўша ерда яраланиб, ўша ерда даволанди. Югославиянинг жанговар орденлари билан мукофотланди. У ҳақда партизан газеталарида ёзишиб, суратларини босиб чиқаришди. Қирқ бешинчи йилда ватанига қайтиб келганидан сўнг, элакдан ўтказувчи тафтиш комиссияси томонидан кўриб чиқилганда шу нарсалар жонига ора кирди. Концлагердан қочиб чиққанлар ўн икки кишидан иборат бўлиб, улардан тўрттасигина омон қолган эди. Бу тўрт кишининг иши ўнгидан келгани яна шунда эдики, совет тафтиш комиссияси Югославия озодлик армияси бўлинмалари ўрнашган жойга махсус бориб, Югославия командирларидан собиқ совет асирларининг жанговар ва маънавий сифатлари, уларнинг фашистларга қарши партизанлар ҳаракатида қатнашганликлари тўғрисида ёзма маълумотлар олишди.

Хуллас, орадан икки ой ўтиб, кўп марталаб текшириш, сўроқ қилиш, юзма-юз қилиш, интизор бўлиб кутиш, умид ва умидсизликлардан сўнг Абутолиб Қуттибоев ўз ҳақ-хуқуқини сақлаган ҳолда қадрдон Қозоғистонига қайтиб келди. Лекин унга ҳарбий хизматдан бўшаб келаётганларга берилиши керак бўлган имтиёзлар берилмади. Бунга у ранжимди. Урушга қадар география муаллими бўлган Абутолиб Қуттибоев яна ўз касбини давом эттирди. Район марказидаги мактаблардан бирида ишлайдиган бошланғич синф ўқитувчиси, ёшгина муаллима Зарифа билан учрашди. Ҳар иккала томонни қониқтирувчи бундай бахт камдан-кам бўлса-да, учраб туради. Бусиз турмуш бўладими!

Бу орада урушдан кейинги дастлабки зафарли йиллар ўтди. Зафар ва шодлик тантаналари кетидан яна кўк юзида

«совуқ уруш»нинг илк изғиринлари бошланди. Бора-бора изғирин заптига ола бошлади. Оламнинг турли қисмларида урушдан кейин сал бўшаган асаблар яна таранглаша бошлади...

География дарсларидан бирида асаб зорманда тагин бир карра панд берди. Эртами-кечми, бу ердами ёки бошқа бир жойдами, қандай бўлмасин, бундай ҳол содир бўлиши муқаррар эди. Абутолибнингми ёки бўлмаса унга ўхшаган бошқа бировнингми чекига тушиши мумкин эди.

Саккизинчи синф ўқувчиларига дунёнинг Европа қисми ҳақида дарс ўтаётиб, Абутолиб Кутгибоев ўз саргузаштларини ҳам эслаб ўтди. Кунлардан бирида немислар концлагердаги асирларни жанубий Бовариядаги Альп тоғларига тош қазииш ишларига олиб чиқади, ўшанда бир гуруҳ асирлар соқчиларни қуролсизлантириб қочишади ва Югославия партизанларига келиб қўшилишади. Абутолиб, ўзининг ҳикоя қилишича, уруш йиллари ярим Европани айланиб чиқди, Андриатика денгизи ва Ўрта Ер денгизи қирғоқларида ҳам бўлди, у жойларнинг табиати ва маҳаллий аҳолининг яшаш тарзи билан яхши танишди. Буларнинг ҳаммасини дарсликда ёзиш имконияти йўқ, албатта. Кўриб шоҳиди бўлган бу нарсаларни ҳикоя қилиш орқали ўқитувчи дарсни бойитишни назарда тутган эди.

Муаллим қўлидаги кўрсаткич таёқчасида доскада осиглиқ турган география картасининг Европа қисмидаги кўк-яшил ва жигарранг жойларини кўрсатди; тепаликларни, текисликларни, дарёларни кўрсатиб келиб, ҳали-ҳалигача тушига кириб чиқадиган жойларга ҳам тегиб ўтарди. У ерларда кечаю кундуз, неча ёзу неча қиш тинимсиз жанг бўлиб турган. Шундай жангларнинг бирида Абутолиб душманнинг кўққисдан ёғдирган ўқиға учиб, ўт-ўланларни ва тошларни қонга бўяб, қиялик томон секин ағанаб кетган. Эҳтимол, кўрсаткичнинг учи унинг қони тўкилган ўша кўз илғамас кичик нуқтага ҳам тегиб ўтгандир. Ўша қип-қизил қон гўё бутун ўқув харитасига тўкилиб кетаётгандай... ҳатто бу қирмизи қон харита бўйлаб оқиб ҳам кетди, шунда боши айланиб, кўзи тиниб, бутун борлиқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Абутолиб ўтган ёзда Бовариядаги тош қазииш жойидан бирга қочиб келган поляк дўстини жон талвасасида: «Казимир! Казимир!», деб қичқирганча ёрдамга чақирар, ўртоғи бўлса

эшитмас эди, чунки бу Абутолибнинг жонҳолатидаги талвасаси бўлиб, ҳақиқатда эса, у офиз ҳам очмаган эди.

Дунёнинг Европа қисми хусусида ўқувчиларга ҳикоя қилар экан, Абутолиб Қуттибоев бошидан кечган шунча воқеалардан фақат оддий мактаб географиясига тааллуқлиларинигина жиддий қиёфада гапираётганидан ўзи ҳам ажабланди.

Олдинги қатордаги партадан шартта қўл кўтарган бир бола унинг сўзини бўлиб қўйди:

— Оғай, демак сиз асирликда бўлган экансиз-да?

Безрайган совуқ кўзлар унга қадалган эди. Ўспирин бола бошини хиёл орқага ташлаб, қимир этмай қаққайиб турарди. Кемшик боланинг пастки тишлари юқоридагиларини ғайритабиий беркитиб туриши негадир Абутолибнинг кўз ўнгида бир умр сақланиб қолди.

— Ҳа, нима эди?

— Унда нега ўзингизни отмадингиз?

— Нега энди ўзимни ўзим ўлдиришим керак экан? Бусиз ҳам ярадор эдим-ку!

— Душман қўлига асир тушмаслик ҳақида буйруқ бор-ку?!

— Кимнинг буйруғи?

— Юқорининг.

— Буни сен қаердан биласан?

— Мен ҳамма нарсани биламан. Бизникига Олмаотадан, ҳатто Москвадан одамлар келиб туришади. Демак, сиз юқорининг буйруғини бажармаган экансиз-да?

— Сенинг отанг урушда бўлганми?

— Йўқ, у ҳарбий хизматга чақирилганлар билан машғул бўлган.

— Ундай бўлса, сен билан биз бир-биримизни тушунишимиз қийин экан. Гапим битта — ўша пайтда менинг бундан бошқа иложим қолмаган эди.

— Барибир, буйруқни бажаришингиз керак эди.

— Нега бунча ёпишиб қолдинг? — деб бошқа бир ўқувчи ўрнидан турди. — Сенга нима? Бизнинг оғай Югославия партизанлари билан бирга жанг қилган.

— Барибир, буйруқни бажариши керак эди! — деб туриб олди ҳалиги бола.

Шундан сўнг болалар синфни бошларига кўтаришди: «Бажариш керак эди!», «Бажариб бўлмасди!», «Бажариб

бўларди!», «Бажариб бўлмасди!», «Тўғри!», «Нотўғри!»
Ўқитувчи столни тарс эткизиб урди:

— Бас қилинглар! Ҳозир география дарси бўляпти. Менинг қандай жанг қилганимни ва нималар бўлганини тегишли жойда, тегишли одамлар билишади. Энди эса машғулотни давом эттирайлик!

Шу аснода кўрсаткични тутиб турган ўқитувчи яна чап қанотдан ёғдирилган душман автомати ўқига учиб, кўк-яшил, жигарранг Европа харитасини қип-қизил қонига бўяб, қиялик томон яна секин ағанаб кетди, харитадан илғаб олиш қийин бўлган бу нуқтани синфдагилардан ҳеч бири яна кўролмади...

Бир неча кундан сўнг уни Районога чақирди. У ерда гапни чўзиб ўтирмасдан Қуттибоевга урушда асирга тушган кишининг ўсиб келаётган ёш авлодга дарс беришга маънавий ҳуқуқи йўқлигини айтиб, ўз ихтиёрига кўра ишдан бўшаб кетишини таклиф қилишди.

Абутолиб Қуттибоев Зарифа билан тўнғич ўғли Довулни олиб, область марказидаги бошқа бир районга кўчиб кетди. Овул мактабига ишга жойлашишди. Уй топиб, бир оз эпга келтирган бўлишди, қобилиятли ёш ўқитувчи Зарифа ўқув ишлари бўйича мудир этиб тайинланди. Аммо шу пайт бу ерда қирқ саккизинчи йилдаги Югославия билан боғлиқ бўлган воқеа қўзғалиб қолди. Энди Абутолиб Қуттибоевга урушда асир тушган кишигина эмас, балки Югославияда узоқ вақт туриб келган шубҳали одам сифатида ҳам қарайдиган бўлишди. У Югославия партизанлари билан бирга жанг қилганини исбот қилиб берган бўлса ҳам, эътиборга олишмади. Ҳаммалари тушуниб, ҳатто ачингандай бўлишди-ю, аммо биронтаси жавобгарликни ўз бўйнига олиб, унга ёрдам беришга ботина олмади. Яна Районога чақирди ва ўз ихтиёрига кўра, ишдан бўшатишни сўраб ариза бериш ҳангомаси билан тугади...

Шу йўсинда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб-кўниб юриб, Абутолиб Қуттибоевнинг оиласи эллик биринчи йилнинг охирида, қаҳратон қишнинг ўрталарида Сариўзак даштидаги Бўронли бекатига келиб қолди...

“Эллик иккинчи йил ёзи одатдагидан кўра иссиқ келди. Қақраган ер тарс-тарс ёрилиб, ҳарорат шу қадар заптига олдики, Сариўзакнинг эчкиэмарлари ҳам жонини қўярга

жой топмай, ўзини қуёшдан қаёққадир олиб қочиш учун одамлардан чўчимасдан, ҳалқумини лиқиллатганча оғзини катта очиб, остоналаргача чопиб келишарди. Калхатлар салқин жой излаб, юксак-юксакларда сайр этиб юришарди — оддий кўз билан кўриб бўлмасди уларни. Фақат аҳён-аҳёндагина кучли овоз чиқаришиб, бир-бировларини йўқлаб кўйишарди ва яна шу кўйи жимирлаб турган қайноқ сароб ичида узоқ вақт жимиб қолишарди.

Бироқ иш ишлигича қолади. Поездлар машриқдан мағрибга томон ва мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади. Бўронли бекатига неча-неча поезд келиб кетмади, дейсиз. Мамлакатнинг асосий қон томири бўлган транспорт қатновига ҳеч қанақа иссиқ халал беролмайди.

Ҳаммаси ўз маромида давом этарди. Йўлда қўлқопда ишлашга тўғри келарди, қўлқопсиз тошни, хусусан, темир-терсакни ушлаб бўлмасди. Қуёш тепадан олов пуркарди. Сув, одатдагидек, цистерналарда келтирилларди, бекатга етказиб келтирилгунча деярли қайнаб кетади. Эгнингдаги кийимнинг икки кун деганда куйиб тамом бўлади. Бунақа иссиқдан кўра Сариўзакнинг қаҳратон қишида яшаш енгилроқ туюларди. Шунинг учун ҳам Эдигей Бўрон ўша кунлари Абутолибнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди.

— Бизда бунақа иссиқ ҳар йилиям бўлавермайди. Бу сафар йил шунақа келди ўзи, — деди у худди бунинг учун ўзи гуноҳқордай.— Яна ўн беш-йигирма кунлардан сўнг ҳарорат қайтиб қолар. Падарига лаънат, ҳаммани қийнаб юборди бу иссиқ. Бу ернинг ҳавосига ишониб бўлмайди, ёзнинг охирида ҳаво бирдан ўзгариб, неча бор турланиб турган пайтлар ҳам бўлган. Шунда бутун куз бўйи, деярли қишгача об-ҳаво яхши келиб, моллар этга киради. Мени айтди дерсан, бу йил ҳам ўшанақа келади, сабр қилсанг кўрасан, шундай бўладиган аломатлар бор.

— Демак, об-ҳавонинг кафиллигини оласан, шундай-ми? — дея Абутолиб Эдигейнинг фикрини маъқуллагандай, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, кафиллик берсам ҳам бўлаверади.

— Шунисига ҳам раҳмат! Мен бўлсам ҳозир ҳаммомда ўтиргандайман. Қийналганим учун нолимайман. Зарифа иккаламиз чидаймиз. Бундан оғирларига ҳам чидаганмиз. Фақат, болаларга қийин бўлди... Қарашга юзим чидамайди...

Бўронлининг болалари нафасни бўғувчи жазирама иссиқда ҳолдан тойиб, ўзларини қўярга жой топмай, озиб-тўзиб кетган эдилар. Яқин атрофда болалар учун сув ва ҳаводай зарур бўлган на бир диккайган дов-дарахт, на жилгадан асар бор. Баҳорда Сариўзак атрофидаги сойликлар, манзилгоҳлар қисқа муддатга бўлса-да, ям-яшил тусга кирганда болакайлар яйраб қолишарди. Тўп тепиб, бекинма-чоқ ўйнашиб, дала-тузда қийқиришиб чопишиб, юмронқозикларни қувлашарди. Уларнинг узоқ-узоқларга таралиб кетган қувноқ овозларини эшитиш кишига ҳузур бахш этарди.

Бу йилги иссиқ ҳаммани ташвишга солиб, тиниб-тинчимас болаларни ҳам ланж қилиб қўйди. Улар иссиқдан қочиб ўзларини деворлар панасига олиб, ўтган-кетган поездларни кузатишарди. Бу томонга қанча ва у томонга қанча поезд ўтганини, уларда қанча пассажир вагонларию қанча юк вагонлари борлигини санашарди — болаларнинг топган эрмаклари шу эди. Пассажир поездлари бекатга ўтатуриб, суръатни пасайтирганда, болаларга худди тўхтаётгандай бўлиб туюларди ва шунда қўллари билан қуёш нуруни тўсганча нафаслари тиқилиб, ҳансирашиб, уларнинг орқасидан чопқиллашарди. Эҳтимол, болалар соддадиллик билан бу жазирамадан бош олиб кетишни орзу қилишар. Бўронли болаларининг қаёқларгадир кетаётган вагонлар ортидан катталар сингари ғамгин қараб қолиши жуда оғир эди. Дераза-эшиклари ланг очиб юборилган вагонлардаги пассажирлар ҳам димиқиб кетган, сассиқ ҳаводан, ғуж-ғуж пашшалардан хуноб бўлиб боришарди, аммо икки суткалардан сўнг салқин дарёлар ва яшил ўрмонларга етиб бориш ишончи ҳукмрон эди уларда.

Ўша ёз Бўронлида болаларга раҳми келиб ачинмаган бирорта она-ота қолмаган бўлса керак. Бироқ болалари учун Абутолиб чеккан азобни Зарифадан бўлак Эдигейгина биларди, холос. Зарифа иккисининг ораларидаги дастлабки суҳбат ҳам шу ҳақда бўлган эди. Шу мулоқотда иккаласининг тақдиридаги яна баъзи бир нарсалар очилиб қолди.

Ўша кунни улар темир йўл изларидаги шағалларни янгилаб юришган эди. Шпаллар ва темир изларнинг остидаги очилиб қолган жойларга шағал тиқиб жойлаштиришар, шу йўл билан тебраниш натижасида силжиб кетиши мумкин бўлган темир

йўл кўтармаларини мустаҳкамлар эдилар. Бу ишлар орасида, поездлар ўтказиб юборилгандан сўнг бажарилар эди. Тушга яқин Абутолиб бўшаб қолган бидонни кўтариб, ўзи айтгандай, бурчакдаги цистернадан сув опкелишга, бирйўла болалардан хабар олиб келишга кетди.

Кўёш олов пуркаётганига қарамай, у тез юриб борарди, болалар сари шошиларди, авзойи ҳам бежороқ эди. Кир босиб, ўнгиб кетган майкаси суяклари чиқиб қолган елкасида осилиб турарди, бошида офтобдан куйиб кетган похол шляпа, озиб кетган эгнида шалвираган кенг иштон, оёғида кийилавериб йиртилиб кетган боғичсиз иш ботинкаси. У шпаллар устидан ўзи билан ўзи бўлиб, ҳеч нарсага эътибор бермасдан шалоглаб юриб борарди. Орқасидан поезд келаётганига ҳам қарамай, парвойи палак кетаверди.

— Ҳой Абутолиб, йўлдан чиқ! Нима, кар бўлиб қолганмисан?! — деб қичқирди Эдигей.

Абутолиб эшитмади. Паровоз гудок бергандагина пастга тушди, бироқ шунда ҳам ёнгинасидан физиллаб ўтиб бораётган составга ўгирилиб қарамади, машинистнинг мушт ўқталиб кетаётганини ҳам кўрмади.

Урушда юриб, асирликда бўлиб, сочига оқ тушмаганди. Тўғри, унда ёш эди, ўн тўққизга чиққанда армияга чақирилди, кичик лейтенант бўлиб жангга кирди. Шу ерга келиб сочига оқ оралади. Сариўзак оқартирди сочини. Оралаганда ҳам қуюқ, қалин сочларининг дам у ерига, дам бу ерига кутилмаганда тез оралади. Хусусан, чакка сочларидаги оқлар кундан-кунга кўпая борди. Яхши замонлар бўлганида, у албатта хушрўй ва басавлат йигит бўларди — кенг манглайли, қирғий бурун, кекирдаги чиққан, лаблари қимтинган, кўзлари сузик, бўйи-басти ҳам келишган. Зарифа қаттиқ ҳазил қиларди: «Омадинг келмади, Абу, сен саҳнада Отелло ролини ўйнашинг керак эди». Абутолиб кулимсираб: «Унда мен сени энг пасткаш инсон сифатида бўғиб ўлдирган бўлардим, буни сенга нима кераги бор!» дерди.

Абутолибнинг орқадан етиб келаётган поездни пайқамагани Эдигейни қаттиқ ташвишга солди.

— Сен унга айтиб қўйсанг бўларди, нима қилгани бу, — деди Эдигей ўпкалагандай. — Поезднинг йўлидан юриш ман этилган, уриб кетса, машинист жавоб бермайди. Гап бунда ҳам эмас. Бунақа қалтис ишнинг нима кераги бор ўзи?

Зарифа қорайиб, бўғриқиб кетган юзларидаги терни енглари билан артиб, оғир хўрсинди.

— Ундан қаттиқ хавотирдаман.

— Нима учун?

— Қўрқаман, Эдике. Сиздан яширадиган сир йўқ. Мен деб, болаларни деб виждон азобида қийналиб юрибди. Унга турмушга чиққанимда туғишганларимнинг розилигини олмаган эдим. Катта акам фиғони чиқиб: «Бир умр афсунадомат чекиб ўтасан, нодон. Сен эрга чиқмаяпсан, бахтсизликка юз тутяпсан, болаларинг ҳам, уларнинг болалари ҳам туғилмасиданоқ бахтсизликка маҳкум этилганлар. Севгилингни ақли бўлганда, уйланиб юрмасдан, ўзини-ўзи осиб ўлдирган бўларди. Унга энг яхши йўл шу!», деб бақриб берди. Биз бўлсак, ўзимизча иш тутдик. Модомики, уруш тамом бўлган экан, ўлган-қолган билан кимнинг иши бор, деб умидвор бўлдик. Биз ҳамманинг кўзидан узоқда, қариндош-уруғларимиздан четроқда юрдик. Ниҳоят, кейин билишимча, акамнинг ўзи ариза ёзишгача бориб етибди, унда мени огоҳлантиргани, бизнинг турмуш қуришимизга қаршилиқ кўрсатганини айтибди. Яна аризасида, синглим ва чет элда узоқ вақт юриб келган ўша Абутолиб Қуттибоев деган кимса билан ҳеч қандай алоқам йўқ, деб ёзибди. Шундан сўнг яна дарбадарлик бошланди. Қаерга бормайлик, ишимиз ўнгидан келмайди, мана энди замоннинг зайли туфайли шу ерга кеб қолдик, бошқа борадиган жойимизнинг тайини йўқ.

Зарифа ўчакишгандай шағални кураб, шпал остига жойлаштирар экан, жимиб қолди. Олдинда яна бир саставнинг келаётгани кўзга ташланди. Улар белкурак ва замбилларни олиб, йўлдан четга чиқиб туришди.

Бошига оғир кун тушган одамларга нима биландир ёрдам бергиси келди Эдигейнинг. Бироқ бу мусибатнинг манбаи Сариўзакдан ташқарида эди, шунинг учун унинг қулидан ҳеч нарса келмасди.

— Биз бу ерда яшаётганимизга анча вақт бўлди. Сизлар ҳам бир амаллаб кўникиб кетасизлар ҳали. Яшаш ҳам керак-ку! — Дея таъкидлади у Зарифанинг юзига тик қараб. «Эҳ, бечорагина, Сариўзак чўлида яшашга ҳамма ҳам бардош бера олмайди. Қишда келганда оқиш юзли эди, энди бўлса юзига қараб бўлмайди, дея ўйлади ўзича Зарифанинг кўзларидаги гўзаллик сўниб бораётганини кўриб, ич-ичидан ачинганча.—

Сочлари қанақа эди, ҳозир рангиям билинмайди, киприкларини айтмайсизми, улар ҳам куёшдан куйиб кетибди. Лаблари ҳам чатнаб кетган, бояқишнинг жони азобда қолди. Бундай ҳаётга одатланмагансан, шундай бўлса-да, бўш келмаяпсан, чекинмаяпсан. Иккита боланг бўлатуриб қаёққа ҳам чекинардинг. Баракалла, отангга раҳмат!..»

Шу орада куйиб-оловланиб турган ҳавони тўлқинлан-тирганча, автоматдан ёғдирилган ўқдек тарақа-туруқ қилиб яна бир состав ўтиб кетди. Улар ишни давом эттириш учун курол-яроғларини кўтаришиб, йўл ёқасига чиқишди.

— Зарифа, кулоқ сол, — деди Эдигей унинг руҳини кўтараркан ҳақиқатга очиқ қарашга даъват этиб. — Тўғри, болаларга бу ерда анча оғир. Уларнинг аҳволини кўриб, юрагим ачиб кетади. Аммо об-ҳаво қачонгача шунақа бўлади, дейсан. Қайтиб қолар. Қолаверса, Сариўзакда сизлар ёлғиз эмассизлар-ку, атрофда одамлар бор, ҳеч бўлмаганда, мана, биз бормиз. Хўш, пешонага шу насиб қилган бўлса, ҳадеб ўкиनावермоқдан нима наф?

— Мен ҳам худди шуни гапиряпман-да, Эдике. Жароҳатини тирнайдиган бирор сўз айтмасликка ҳаракат қиламан. Қийналиб юрганини яхши тушунаман-ку.

— Тўғри қиласан. Сенга айтмоқчи бўлган насиҳатим ҳам шу эди, Зарифа. Фурсат кутаётганидим. Ҳаммасини ўзинг билиб турибсан-ку. Кези келиб айтдим-да, мени кечир.

— Турмуш баъзан жонингга тегиб кетади, денг. Ўзимга ҳам, унга ҳам раҳмим келиб кетади, болаларни ўйлаб, яна хунобим ошади; ҳеч бир гуноҳи бўлмаса ҳам бизни бу ёқларга бошлаб келганидан ўзини айбдор сезиб, ичидан зил кетиб юради. Ҳаётни эса, ўзича ўзгартира олмайди. Нимасини айтасиз, бизнинг юртларда ҳаёт бутунлай ўзгача, иқлим ўзгача эди: Олатов тоғлари, дарёлар... Ҳеч бўлмаса, болаларни ёзда ўша ёққа юбориб турсак экан. Лекин кимнинг олдига юборамиз? Ота-оналаримиз аллақачон оламдан ўтишган. Оғанини, қариндош-уруғлар борку-я... Уларни ҳам айблаб бўлмайди, ўзларининг ташвиши етиб ортади. Улар авваллари ҳам биздан ўзларини олиб қочиб юришарди, ҳозир эса кўрарга кўзлари йўқ. Шундай экан, болаларимизни сигдиришармиди? Бир-биримизга ошкора айтмасак ҳам, умр бўйи шу ерда қолиб кетамизми, деб чўчияпмиз, изтироб чекапмиз. Ҳаммадан кўра унга оғир бўлди... Олдинда бизни нималар кутаётганини биргина Эгамнинг ўзи биледи...

Иккаласи ҳам хаёл дарёсига фарқ бўлишди. Сўнг бу гапларга қайтмасдан, поездларни ўтказиб юбориб ишга тутинишди. Бошқа нима ҳам қиларди? Бу бир бедаво дард бўлса. Уларнинг мусибатларига кўмаклашиб, кўнгилларига яна нима билан таскин берса экан? «Дунё кезиб, мусофирчиликка юз тутиш даражасида эмасмиз-ку, — деб ўйлади Эдигей, — Иккаласи ишлайди, тирикчилик ҳам бир амаллаб ўтар, ахир. Уларни ҳеч ким бу ерга мажбуран юбориб, қамаб қўйгани йўқ. Эртага ҳам, индинга ҳам шу аҳвол давом этадиганга ўхшайди».

Бу оиланинг тақдири шахсан унга боғлиқдай, ачиниб ташвишланаётганидан Эдигейнинг ўзи ҳам ажабланарди. Улар сенга ким бўлибди, аслида бу ишларнинг сенга қанақа дахли бор ўзи, деб айтадиган одам йўқ. Ким бўпсан ўзинг, бировнинг ишига аралашини сенга ким қўйибди? Иш деса жонини жабборга берадиган сенга ўхшаган даштликлар камми? Нечун сен бу ишларга жиғибийрон бўлиб ғазабланасан, адолат нимаю адолатсизлик нима, деган масалалар билан бошингни ачитасан, виждонинг қийналиб безовта бўласан? Нечун? Бу ишларни ҳал этаётган кишилар сен — Эдигей Бўронга қараганда минг чандон ортиқ билишса керак. Сариўзак чўлида яшаётган Эдигейга нисбатан бу масалалар у ердагиларга янада равшанроқдир? Бу ишларга сен — Эдигей, нечун ташвиш чекасан? Аммо, барибир у томошабин бўлиб туrolмасди. Ҳаммасидан кўра, Зарифага ич-ичидан ачинарди. Унинг Абутолибга нисбатан бўлган чексиз садоқатига ва ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб, сабр-тоқат билан мардонавор курашиб келаётганига Эдигей қойил қолиб, тан берарди. Зарифа қаноти билан ўз ошёнини бўрондан ҳимоя қилаётган кушга ўхшарди. Бошқа аёл йиғлаб-сиқтаб, ўз ота-онасининг олдига бориб, кечирим сўраб, тиз чўккан бўларди. У эса, уруш келтирган жабру жафоларни эри билан бирга тортяпти. Эдигейни ҳаммадан кўпроқ безовта қилиб, ташвишга солиб қўйган нарса ҳам Абутолиб билан унинг болаларини бу фавқулodда мушкул аҳволдан ҳимоя қила олмаганлиги эди... Тақдир шумлик қилиб бу оиланинг Бўронлига кўчиб келганига Эдигей кўп афсус-надоматлар чекиб юрди. Бундай қайғу-ҳасратнинг унга нима кераги бор эди? Бундан хабар топмаганда, билмаганда, аввалгидай бемалол ҳаёт кечириб юрган бўлармиди...

Куннинг иккинчи ярмига бориб Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида тўлқинлар қўзғала бошлади. Америка қитъаси этагидан бошланган жануби-шарқдан эсаётган шамол аста-секин кучга кириб, бора-бора бир йўналишга тушиб, авжига чиқарди. Чексиз кенгликлардаги маҳобатли сув ҳам ҳаракатга келиб чайқалиб, шовуллаганча турнақатор тўлқинларни тобора ўрқачлантира бошлади. Буниси пўртана бўлмаса ҳам, ҳарҳолда, сувнинг узоқ муддатга тўлқинланиб туришидан дарак берарди.

Очиқ океандаги бундай тўлқинлар «Конвенция» авиабардори кемасига хавф туғдира олмасди. Бошқа вақтдаку кема ўз ҳолатини ўзгартирмаган ҳам бўларди, бироқ махсус ваколатли комиссиялар юқори доиралар билан бўлган кенгашлардан сўнг шошилинич суръатда яна қайтиб келишаётганию ҳадемай палубага келиб қўнишлари кутилаётгани сабабли авиабардор кема ёнбошдан келиб урилаётган тўлқинларга чап бериб, тумшуғини шамолнинг йўналишига қарши тўғрилаганча туриб олди. Ҳамма иш кўнгилдагидай бўлди. Аввал Сан-Франциско, сўнг Владивосток ҳаво лайнерлари палубага келиб қўнишди.

Комиссиялар тўла таркиб билан қайтиб келишди, ҳамма сукутда, қиёфалари ташвишли. Ўн беш дақиқадан сўнг улар ёпиқ кенгаш олиб бориш учун йиғилишди. Фазовий комиссия иш бошлагандан сўнг орадан беш дақиқа ўтгач, Эга Галактикасидаги 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирларга уларни «Паритет» самовий бекатининг бортига шошилинич суратда маълум қилиш учун шифрланган радиограмма юборилди: «Паритет» самовий бекатидаги 1—2 ва 2—1 назоратчи-фазогирларга. Куёш тизимидан ташқаридаги 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлар ҳеч қандай фаолият кўрсатмасин, деб огоҳлантирилсин. Қўшмарбош махсус кўрсатма бермагунча ўринларидан жилишмасин».

Шундан сўнг махсус ваколатли комиссиялар фазовий тангликни бартараф этиш юзасидан ўзларининг нуқтаи назарларини ва таклифларини баён этишга киришдилар...

«Конвенция» авиабардори Тинч океанининг тинимсиз тобора авжга минаётган тўлқинлариаро тўшини шамолга

қарши тўғрилаб турар эди. Шу лаҳзада унинг бортида бутун сайёрамизнинг тақдир-қисмати ҳал этилаётганини ҳеч ким билмасди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Она Байит қабристонига етишга яна икки соатча вақт бор эди. Сариўзак сари йўл олган дафн маросими карвони ҳамон бир маромда борар, туясига миниб олган Эдигей Бўрон олдинда, Қоранор ҳам аввалгидай ҳормай-толмай катта-катта қадам ташларди.

Ортада — тиркалма аравали трактор. Аравада марҳум Казангап, унинг ёнида куёви — қизи Ойзоданинг эри ёлғиз ўзи ғиқ этмай, сабр-тоқат сақлаб ўтирар, уларнинг ортидан эса «Белорусь» экскаватори келар эди. Ёнда эса тўшдор малла ит Йўлбарс гоҳ олдга йўртиб ўтиб, гоҳ орқада қолиб, гоҳида аллақандай муҳим нарсани кўргандай бир зум тўхтаб қолиб, ўз ишининг кўзини билгансиб, ҳамон аввалгидай бамай-лихотир эргашиб келарди.

Куёш найзага келиб, борлиқни қиздира бошлади. Буюк Сариўзак даштининг бепоён қир-адирларидан ўтиб борганингиз сари яна уфққача туташиб кетган янгидан-янги кимсасиз, чексиз кенгликлар кўз ўнгингизда гавдаланарди. Сариўзак даштининг боши-кеги кўринмайди. Бир замонлар бу ерларда жунгжанг деган бадкирдор келгиндилар яшаганлар. Улар Сариўзак ерларининг қарийб ҳаммасини босиб олиб, узоқ йиллар мобайнида ўз қўлларида сақлаб турганлар. Бу ерларда яшаган бошқа кўчманчи халқлар яйловлар ва қудуқлар учун ўзаро талашиб, икки ўртада мунтазам равишда уруш давом этиб келган. Гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг қўли баланд келиб, енгганлар ҳам, енгилганлар ҳам шу атрофда яшаб қолаверган, бироқ ғолиб келганларининг ерлари

ортиб, мағлубларининг ерлари эса камайиб бораверган. Елизаровнинг айтишича, Сариўзак манзилгоҳ қуриб тирикчилик қилиш учун ҳар қанча жангу жадалга арзигулик жой эди. Негаки, ўша замонларда бу ерларда баҳорда ҳам, кузда ҳам ёғин-сочин мўл-кўл бўларди. Ўт-ўланлар ҳар қанча мол-ҳолу қўй-қўзиларга етиб ортарди. Ўша кезлари бу ерларга турли томонлардан савдогарлар қатнаган, савдо-сотик ишларининг авжи баланд бўлган. Бироқ кейинчалик бу ерларнинг иқлими кескин ўзгариб кетади. Деярли ёғин-сочин бўлмай, қудуқларнинг суви қуриб, яйловлардаги ўт-ўланлар қувраб, қайта чиқмай қўяди. Ана шунда Сариўзакдаги халқлар ва қабилалар ҳар томонга булутдай тарқаб кетишади, ҳайдар кокилли жунгжанглар эса бутунлай йўқ бўлишади. Улар Эдил дарёси — у вақтларда Волга дарёси шундай аталарди — бўйларига бориб, ўша томонларда ном-нишонсиз ғойиб бўлишган. Уларнинг қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳам ҳеч ким билолмаган. Миш-мишларга қараганда, жунгжанглар қарғишга учрабди — қишда музлаб қолган Эдил дарёсидан тўп-тўп бўлиб ўтаётганларида бирдан муз ёрилиб, ҳаммаси мол-ҳоллари билан биргаликда муз остига чўкиб кетишибди...

Сариўзакнинг туб қозоқларигина ўша замонларда ҳам ўз ерларини ташлаб кетишмади, улар янгидан қудуқлар қазиб, сув чиқаришга муваффақ бўлдилар. Лекин Сариўзак даштининг энг гуллаб-яшнаган даври урушдан кейинги йилларга тўғри келади. Сув ташувчи машиналар пайдо бўлди. Битта сув ташувчи машина — агар унинг ҳайдовчиси бу жойларни яхши билса — олис яйловлардаги уч-тўртта турар овулни бир йўла сув билан таъминлай олади. Сариўзакдаги яйловларнинг ижарачилари — шу атрофдаги областларнинг колхоз ва совхозлари энди Сариўзак чўлида боқиладиган чорва молларининг доимий қишлови учун базалар ташкил этиш ҳақида ўйлаб қолишди ва бундай бинолар қуриш учун қанча маблағ сарфланишини хомчўт қилиб кўришди. Яхшиямки, улар ошиқишмаган экан. Биров билиб, биров билмай, секин-аста Она Байит мазори атрофида Почта қути деган номсиз шаҳар пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам уни Почта қутига кетибди, Почта қутида бўлибди, Почта қутидан сотиб олдим, Почта қутида кўриб қайтдим ва ҳоказо, деб айтадиган бўлишди... Почта қути кундан-кунга ўсиб, кенгайиб, обод шаҳарга айланди, унга чет кишиларнинг кириши эса ман этиб қўйилди. Асфальтланган йўлнинг бир учи космодромга олиб боради,

иккинчи учи темир йўл бекати билан туташади. Сариузакнинг янги, индустриал қурилиши мана шу кезлардан бошланди. Бу томонларда ўтмишдан фақат туянинг қўш ўрқачини эслатувчи Эгизтепа дўнглигига жойлашган Она Байит қабристонигина қолган эди, холос. Эгизтепа Сариўзак туманидаги энг мўътабар қадамжо эди. Қадим замонларда марҳумни Она Байит мазорига дафн этиш учун шунақа олис жойлардан келишардики, баъзан одамлар қоқ чўлда тунаб қолишарди.

Лекин шунча ташвиш тортиб келганларига қарамай, Она Байитга кўмилган марҳумнинг авлодлари аждодларимизни эъзозлаб жуда азиз, муқаддас жойга қўйдим, деб фахрланиб юришарди. Бу ерга элда иззат-ҳурмат топган, узоқ умр кечириб, кўпни кўрган, сўзи, иши билан шуҳрат қозонган энг мўътабар одамларни қўйишарди. Елизаров буларнинг ҳаммасини биларди ва шунинг учун ҳам Она Байитни Сариўзакнинг юраги, деб атарди.

Мана бугун ўша жойга Бўронли бекатдан чиққан туя — трактор аралаш, ит ҳамроҳлигида гаройиб дафн карвони яқинлашмоқда эди.

Она Байит қабристонининг ўз тарихи бор. Ривоятга кўра, ўтган замонларда Сариўзакни босиб олган жунжанглар асирга тушган жангчиларга нисбатан беҳад шафқатсизлик қилар эканлар. Улар кези келиб бундай тутқунларни қўшни ўлкаларга қул қилиб сотиб юборишаркан. Бу эса тутқуннинг омади келгани ҳисобланаркан. Чунки сотиб юборилган қул эртами-кечми, бир кун ўз ватанига қочиб келиши мумкин экан-да. Жунгжангларнинг қўл остида тутқун бўлиб қолганларнинг эса шўри қуриркан. Улар маҳкумнинг бошига териқалпоқ тортиш йўли билан даҳшатли бир тарзда қийнаб, унинг хотирасини йўқотар эканлар. Одатда бундай жазога жангда асир тушган ёш йигитлар гирифтор бўлишарди. Аввалига жунгжанглар тутқуннинг сочини дастлаб ўнгидан, сўнгра тескарисидан тақир қириб ташлашади. Сартарошлик маросими тугагач, жунгжангларнинг чапдаст қассоблари каттакон бир туяни сўйиб, терисини шила бошлайдилар. Улар биринчи навбатда, энг қалин ва энг оғир бўлган бўйин терисини ажратиб бўлақларга бўлишар, ҳовури чиқиб турган ёпишқоқ терини шу заҳотиёқ ҳозирда сузувчилар киядиган қалпоқча сингари, тутқуннинг янги қирилган тақир бошига кийгизиб қўйишарди. Мана шу — тери қоplash дейилади.

Бундай қийноққа дучор этилган кул ё даҳшатли азобларга бардош беролмай ўлиб кетар, ё хотирасидан умрбод маҳрум этилиб, ўтмишини эслай олмайдиган кулга — манқуртга айланиб қолар эди. Битта туянинг бўйин териси беш-олтита қалпоққа етади. Қалпоқ қоплангандан сўнг, ҳалокатга маҳқум этилган ҳар бир кул, қийналганда бошини ерга тегиза олмасин учун, бўйнига ёғоч бўйинтуруқ боғлашарди. Шу алфозда уларнинг юракни эзувчи, кулоқни қоматга келтирувчи беҳуда дод-фарёдлари эшитилиб қолмасин, деб одамлардан йироққа, сувсиз, емишсиз, кимсасиз яйдоқ далага, оёқ-қўллари боғлиқ ҳолда жазирама офтоб тигига элтиб ташлар эдилар. Бу қийноқлар бир неча кун давом этарди. Керакли жойларга соқчилар қалин қўйилиб, асирларнинг қабиладошлари уларни қутқаришга келиб қолишса ўтказмаслик учун чора-тадбир кўриб қўйилган эди. Бироқ, қутқазилган уринишлар жуда кам бўларди, чунки очик далада қилт этган шарпа дарҳол сезилиб қоларди. Бунинг устига, жунгжанглар фалончини манқурт қилишибди, деган хабар тарқалган тақдирда, тутқуннинг энг яқин биродарлари ҳам уни қутқазилганга ёки пул эвазига қайтариб олишга уринмаёқ кўярдилар, негаки, бу ўша одамнинг қуруқ жасадинигина қайтариш деган сўз эди. Фақат биргина найман волидаси — ривоятларда Найман она номи билан машҳур бўлиб кетган аёлгина ўз ўғлининг бу тахлит аччиқ қисмати билан муроса қила олмади. Сариўзак афсонаси шу ҳақда. Она Байит⁴ — Онаизор макони қабристонининг номи ҳам шундан келиб чиққан.

Далага ташланган асирларнинг кўпи Сариўзак қуёши тигида даҳшатли қийноқларга бардош беролмай ҳалок бўлган. Беш-олтита манқуртдан битта ёки иккитасигина тирик қолган. Бошқалари очликдан эмас, ҳатто ташналикдан ҳам эмас, каллага қопланган терининг қуёш иссиғида қовжираб, қоқ мияни чидаб бўлмас даражада сиқиши натижасида жон таслим қилар эдилар. Олов пуркаб турган қуёш остида тери қалпоқ шафқатсиз равишда торайиб, кулнинг қирилган бошини темир чамбарак сингари жингиртоб қилиб қисарди. Орадан бир кун ўтиши билан жабрдийдаларнинг тақир бошида

---

⁴ Она Байит номидаги иккинчи сўз «байт» маъносини билдиради, яъни фарзанд доғида изтироб чекаётган онанинг аламли фарёди, муножотини англатади (Таржимон).

соч ниш ура бошлайди. Осиёликларга хос тикондай тик дағал сочлар баъзида хом терини тешиб чиқарди, кўп ҳолларда эса, чиқишга йўл тополмай яна қайтадан қайрилиб, бош терисига қараб ўсарди ва аввалгидан ҳам баттар азоб берарди. Сўнгги синов давомида тутқунлар эс-хушларини буткул йўқотар эдилар. Орадан беш кун ўтгачгина жунгжанглар келиб тутқунлардан қай бири тирик қолганини кўздан кечиради. Ақалли битта тутқун тирик қолган бўлса ҳам, мақсадга эришилган ҳисобланарди. Бундай қулни қийноқдан бўшатиб, сув бериб, аста-секин кучга киритиб, оёққа турғизишарди. Бироқ у энди барибир одам саногидан чиқарди, зўрлаб эс-хушидан жудо этилган қул — манқуртга айланарди, худди шунинг учун ҳам бундай қуллар ўнта соғлом тутқундан кўра қимматроқ турарди. Ҳатто шундай қонунқоида ҳам бор эдики, ўзаро тўқнашувларда ўлдирилган битта манқурт учун бошқа эркин тутқунга нисбатан уч баробар ортиқ ҳақ ундириб олинарди.

Манқурт ўзининг ким эканини, қайси уруғ-аймоқдан эканини, исмини, болалик кезларини, ота-онасининг кимлигини бутунлай ёддан чиқарган бўлиб, ўзининг одамлигини ҳам унутиб юборади. Ўзининг инсоний қадр-қимматини идрок этолмаган манқурт хўжалик ишлари нуқтаи назаридан бир қанча афзалликларга эга эди. У нотавон ва забонсиз бир махлуқ бўлгани учун ҳам мутлақо итоаткор ва беозор. Қочаман-қўяман деган хаёл унинг тушига ҳам кирмайди. Қулдор учун энг даҳшатли нарса — қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Ёлғиз манқуртгина бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт. Бундай тушунчалар унга бегона! Унга соқчи қўйишга, айниқса бузуқ ниятли киши сифатида ундан гумонсирашга ҳожат йўқ. Манқурт худди ит каби фақат ўз эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ. Унинг фикри-зикри қорин тўйғазишда, шундан бошқа ташвиши йўқ. Аммо ўзига топширилган ишни ўйламай-нетмай, ўлартириларига қарамай, муқаррар бажо келтиради. Манқуртлар одатда энг паст, энг оғир ишларни бажаришга мажбур этилар ёки бўлмаса, уларга энг зерикарли, энг машаққатли, овсарларча сабр-тоқат талаб этиладиган машғулотлар топширилар эди. Кимсасиз Сариўзак яйловларидаги туялар подасидан бир қадам ҳам нарига жилмасдан, яккаю ёлғиз

яшашга маҳкум этилган манқуртгина бундай азоб-укубатларга чидай олиши мумкин эди! Биргина манқуртнинг ўзи бундай олис жойларда бир қанча туячиларнинг ўрнини боса олар эди. Бор-йўғи нияти — қорни тўйса. Шунда у қишин-ёзин демай, ёлғизлик азобига ҳам, бошқа ҳар қандай маҳрумликларга ҳам парво қилмай, тинимсиз ишлайверади. Хўжайиннинг амри манқурт учун ҳам фарз, ҳам қарз. Унинг ўзига эса, хўрагу дашти биёбонда музлаб қотиб қолмаслик учун кифоя қиладиган уст-бош бўлса бас. Бўлак ҳеч нарсани талаб қилмайди.

Инсоннинг инсонлик фазилати, яратилганда бирга яратилиб, ўлганда яна ўзи билан бирга кетадиган ва бошқа мавжудотлардан ажратиб турадиган бирдан-бир ноёб фазилати — хотираси, ақл-идроки бўлса-ю, уни таг-томири билан юлиб олсалар, ахир, бу қандай ёвузлик, қандай бедодлик?! Ундан кўра тутқуннинг қалбини поралаб, истаганча зиён-заҳмат етказиб, ўлимга маҳкум этишлари ёки бўлмаса бир йўла бошидан жудо этишлари юз чандон яхши эмасми? Ўзларининг мудҳиш тарихида хиёнаткор сифатида шуҳрат қозонган кўчманчи жунгжанглар энг муқаддас нарса — инсоннинг муқаддас инсонийлик моҳиятига ҳам чанг солдилар. Улар қулларни жонли хотирадан маҳрум этиш йўлини ўйлаб топдилар, бу билан бани одам зотига ақл бовар қиладиган ва бовар қилмайдиган ёвузликлар орасида энг қабиҳ жиноятга қўл урдилар.

Балки, шу боисдандир, манқуртга айлантирилган, ўғлининг ғами-ғуссаси оловида қоврилган Найман она шундай зикр қилди:

«Бўталоғим, сени хотирангдан жудо этаётганларида, бошингга кўринмас териқалпоқ ўрнатиб эс-ҳушингдан ажратаётганларида, ёнғоқ чақадиган қисқичдек бошингга кийдирилган туятери аста-секин қуриб-қовжираб бош чаноғингни жингиртоб қилиб сиқаётганида, даҳшатли кўрқувдан кўзларинг косасидан ирғиб чиққанида, Сариўзак даштиниинг дудсиз оташи остида ўлим талвасаси билан олишиб, лабингни хўллашга ҳам еру кўқдан бир томчи сув тополмай ташналик азобида қоврилаётганингда, ҳатто борлиққа ҳаёт бахш этувчи хуршиди олам сенга сўқир, балоқазо бўлиб, дунёдаги жамики юлдузлар қаро зулмат бўлиб кўрингандир?»

Тулпорим, жон азобидаги юракни ўртовчи оҳу фарёдинг сахро узра фалакка кўтарилганда, илондай тўлганиб, бақириб-чақириб куну тун Тангрига илтижо қилганингда, нажотсиз кўкдан мадад кутганингда, азоб-уқубат ичра нафасинг хиппа бўғилганида, оғиз-бурнингга сув келиб, аъзойи баданингдан тер чиқиб, ўша бадбўй ҳидга булганиб ётганингда, мўр-ма-лахдай пашшалар тўдасига ем бўлиб эс-ҳушингни йўқотаётганингда бу дунёда барчамизни яратиб қўйиб, сўнгра унутиб қўйган тақдирга жон-жаҳдинг билан лаънат ўқидингми?

Тулпорим, қийноқлардан майиб-мажруҳ бўлган ақл-идрокиннга мангу тун чойшаби ёпилаётганда, хотиранг ришталари зўрлик билан юлиб-ситиб олиниб, ўтган умринг билан сени боғлаб турувчи ҳалқалардан, жон талвасасида ўзингни ҳарён уриб она нигоҳини, ёз кунлари қирғоғида сен ўйнаб юрган тоғ жилғасининг шовуллашини унутаётганингда, шуурингни парчалаб, хотирангдан ўз номингни, отангинг номини ўчириб ташлаётганларида, атрофингдаги сен билан униб-ўсган одамларнинг чеҳралари сўнаётганида ва сенга уялиб-ийманиб табассум қилаётган маҳбубанинг жамоли қоронғилашаётганида, хотирасизлик жарига қулар экансан, ўз вужудида ҳомила пайдо этишга журъат этиб ва шу мудҳиш кун учун сени ёруғ дунёга таваллуд топтирган онаизоринга лаънатлар ёғдиргандирсан?..»

Бу воқеа Осиёнинг кўчманчи жанубий сарҳадларидан сиқиб чиқарилган жунгжанглар шимол сари ёпирилиб келиб, Сариўзак даштларини узоқ вақтгача эгаллаб, босиб олган ерларини кенгайтириш ва аҳолини қулликка солиш мақсадида туб халқлар билан тинимсиз уруш олиб борган замонларда юз берган эди. Дастлабки пайтларда улар тинч аҳоли устига тўсатдан бостириб келганлари туфайли Сариўзак атрофида яшовчи кўп сонли кишиларни, шу жумладан аёлларни ва болаларни асир туширадилар. Қўлга тушган тутқунларни эса ҳаммасини қулликка маҳкум этадилар. Бироқ келгиндиларнинг босқинчилик ҳаракатига қарши кураш тобора кучая боради. Аёвсиз тўқнашувлар бошланади. Жунгжангларнинг Сариўзакдан кетадиган сиёғи сезилмасди, билъакс, улар чорва учун кенг-мўл яйловлари бўлган бу манзилга тиш-тирноқлари билан ёпишиб олдилар. Маҳаллий қабилалар эса ўз ерларини йўқотишни истамас, эртами-кечми босқинчиларни бу ердан ҳайдаб чиқаришга ўзларини ҳақли

ва бурчли ҳисоблашарди. Алқисса, бундай катта-кичик жангларда гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли устун келиб турди. Аммо бундай урушлар орасида осойишта дамлар ҳам бўларди.

Осойишта дамларнинг бирида найманликларнинг юртига карвонда мол ортиб келиб қолган савдогарлар чой ичиб, гурунглашиб ўтираркан, ўзлари кўриб шоҳиди бўлган бир воқеани гапириб беришади. Айтишларича, Сарийўзак даштининг жунгжанглар томонидаги қудуқлар ёнидан бамайлихотир ўтиб бораётганларида йўлда каттакон туялар подасини ўтлатиб юрган бир навқирон чўпонга кўзлари тушиб қолади. Савдогарлар у билан гаплашмоқчи бўлиб оғиз очганларида чўпоннинг манқурт эканини пайқаб қоладилар. Сиртдан қараганда, чўпон соғлом йигитга ўхшар, бошидан нималар кечгани ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Балки у ҳам қачонлардир бошқалар сингари эсли-ҳушли, сўзамол бўлгандир. Ўн гулидан бир гули очилмаган, мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган, келбати келишган, аммо икки оғиз гаплашмоқчи бўлсанг, худди кеча туғилганга ўхшайди, бояқиш на ўзининг, на ота-онасининг исмини билади: жунгжанглар уни қандай кўйга солишганини, уруф-аймоқлари кимлигини ҳам унутиб юборган. Бирон нарса сўрасанг лом-мим демайди, фақат «ҳа» ёки «йўқ» деган жавобни беради, доим бошига бостириб кийилган телпагидан қўлини туширмайди. Гуноҳ эканини билишса-да, жисмоний майиб-мажруҳларни ҳам одамлар мазах қилишади. Шундай манқуртлар ҳам бўлар эмишки, уларнинг бошига кийдирилган туя териси баъзан бош териси билан бирга қўшилиб ўсар эмиш ва ҳоказо, ҳоказолар хусусида сўз юритиб кулишади. Бундай манқуртларни, кел, бошингни буғлаб юмшатамиз, деб кўрқитишса, гўё бундан ортиқ жазо йўқдек, кўзлари қинидан чиқиб кетар экан. Асов от сингари депсиниб, бировнинг қўлини бошига яқинлаштирмас экан. Бу хил манқуртлар куну тун, ҳатто ухлаганда ҳам телпагини ечмас экан... Аммо-лекин, суҳбатни давом эттиришарди меҳмонлар, манқурт ғирт аҳмоқ бўлса ҳам, ишига пухта экан — токи биз унинг туяларидан узаб кетмаганимизча кўз-қулоқ бўлиб турди. Карвончилардан бири ўша манқуртни мазах қилмоқчи бўлиб сўрабди:

— Борар еримиз олис. Сендан кимга, қайси сулувга, қайси юртларга салом айтайлик? Айтавер, яширмай. Эшит-япсанми? Балки, номингдан рўмол тортиқ қилайликми?

Манқурт йўловчига тикилганча узоқ вақт индамай турди-да, сўнг:

— Мен ҳар кун и ойга тикиламан, ой эса менга тикилади. Аммо биз бир-биримизнинг овозимизни эшитмаймиз... У ёқда кимдир ўтирибди... — деди гўлдираб.

Гурунг пайти ўтовда савдогарларга чой қуйиб ўтирган бир аёл ҳам бор эди. Бу Найман она эди. Сариўзак афсонасида у шундай ном билан қолди.

Найман она йўловчи меҳмонларга сир бой бермади. Бу хабарни эшитиб, ногоҳ даҳшатга тушганини, ранги-рўйи ўзгариб кетганини ҳеч ким сезмади. У савдогарлардан ёш манқурт тўғрисида яна нималарнидир сўраб-суриштиргиси келар, аммо худди мана шу нарса — яна ҳам кўпроқ нарсани билишдан ваҳимага тушарди. Найман она тилини тийди. Яраланган қушнинг чинқироғи сингари қалб тугёнини ичига ютди... Бу орада суҳбат мавзуи ўзгариб, турмушда нималар бўлмайди, деганларидай бечора манқурт ҳақидаги ҳозиргина гаплашиб ўтиришган воқеани бутунлай унутишди. Найман она бўлса, бутун вужудини қамраб олган қўрқувдан ўзини тинчитишга, қўлларининг титроғини босишга ҳаракат қиларди. У энди кўпдан бери оқара бошлаган сочларига ташлаб юрадиган қора рўмолини манглайи узра юзига тушириб олган эди.

Савдогарларнинг карвони кўп ўтмай ўз йўлига равона бўлди. Ўша кеча тонг отгунга қалар турли ўй-хаёллар оғушига чўмган Найман она Сариўзак даштидаги ўша манқурт-чўпонни топиб, унинг ўғлими, йўқми эканига ишонч ҳосил қилмагунча кўнгли тинчимаслигини англади. Она кўнглини аллақачонлардан бери жанг майдонида қолган ўғлининг бедарак кетгани ғаш қилиб келар эди, энди ўша сезги, ўша гумон қайта кўзғалиб, уни даҳшатга сола бошлади... Бундай қийноқлару азоб-уқубатлардан бир умр ғам чекиб, гумонсираб, хавотирланиб юргандан кўра, албатта, ўғлини бир эмас, икки бор кўмгани яхши эмасми?

Унинг ўғли Сариўзак томонларда жунгжанглар билан бўлган жангда шаҳид бўлган эди. Эри ундан бир йил муқаддам ҳалок бўлган — Найман элида маълум ва машҳур

киши эди у. Кейин ўғил отасининг ўчини олиш учун биринчилардан бўлиб жангга отланади. Бу элат одатида ҳалок бўлганларни жанг майдонида қолдириб кетиш номус саналади, қариндош-уруғлари жангчининг жасадини олиб келишлари лозим. Бироқ бунинг иложи бўлмади. Ўша катта жангда қатнашганлардан кўпгина киши душман билан рўбарў келиб жангга киришганида Найман онанинг ўғли от ёлини кучоқлаганча йиқилганини, жанг суронидан чўчиган от уни олиб қочганини кўришган экан. Шунда йигит эгардан қулайдию бир оёғи узангидан чиқмай ўзи отнинг ёнида осилиб қолади, бундан баттар ҳуркиб кетган от жон-жаҳди билан унинг жонсиз танасини чўл ичкарасига судраб кетади. Водариғ, от ғаним томон суриб кетади. Олатасир қиёмат кўпганига, ҳар бир жангчи кураш майдонида бўлиши лозимлигига қарамай, қочиб бораётган отни ва марҳумнинг жасадини зудлик билан қўлга киритиш учун қабиладошларидан икки киши отларини йўрттириб кетишади. Аммо шу пайт жунгжангларнинг сой ичида пистирмада турган бир неча ҳайдар кокилли суворилари қийқиришганча, йўлни кесиб чиқишади. Найманлардан бири шу заҳотиёқ камон ўқига учиб ҳалок бўлади, иккинчиси эса оғир яраланиб ортга қайтади, сафдошлари ёнига аранг етиб келиб шу ерда қулайди. Шу воқеа сабаб бўлиб, урушнинг ҳал этувчи энг қулай пайти жунгжангларнинг ён томондан зарба беришга шайланиб турган гуруҳлари пистирмада яшириниб ётганини вақтида сезиб қолишади. Найманлар қайта саф тузиб, яна жангга кириш учун шошилиш равишда чекинишди. Албатта, бундай қизғин жанг ичида Найман онанинг ўғли — ёш жангчининг нима бўлганини суриштириб ўтиришга ким ҳам фурсат топибди, дейсиз. Отида чопиб келиб, ўз сафига аранг қўшилган ҳалиги ярадор найман йигитнинг кейинчалик онага айтиб беришича, ўғлини судраб кетаётган отни қувлаб бораётганларида, от номаълум томонга бурилиб кетиб, дарҳол кўздан ғойиб бўлган...

Жангчининг жасадини излаб найманлар неча кунлаб дала йўлларини кезиб чиқдилар. Бироқ на марҳумнинг жасадини, на олиб қочган отини, на тушириб қолдирган қурол-яроғини, на бошқа бирон белги-аломатни топа олдилар. Унинг ҳалок бўлгани ҳеч кимда шубҳа қолдирмаган эди. Борингки, ярадор бўлган тақдирда ҳам орадан ўтган кунлар орасида чўлда

сувсизликдан ёки бўлмаса, қон кетишидан ҳалок бўлиши муқаррар. Ёш биродарларининг кимсасиз Сариўзак чўлида дафн этилмай қолиб кетгани аламидан ҳасрат-надомат чекдилар. Бу ҳаммага иснод эди. Найман она ўтовиди овоз чиқариб йиғлашган хотин-халажлар эрлари ва оға-инилари шаънига таъна тошларини ёғдирдилар: — Унинг кўзларини кўзғунлар чўқиди, шоқоллар гўштини бурдалаб кетди, энди сизлар қайси юз билан эл орасида бош кўтариб юрасизлар!..

Ўша кундан бошлаб Найман она учун еру кўк ҳувиллаб қолди. Тўғри, уруш қурбонсиз бўлмайди, буни она ҳам яхши тушунади, бироқ ўғлининг жасади кўмилмасдан жанг майдонида қолиб кетгани унга сира ҳам тинчлик бермасди. Аччиқ қайғу, поёни йўқ ўй-хаёллар она қалбини поралар эди. Чексиз дард-андухини енгиллаштириш учун кимга айтиб, кимга зорлансин, ғам-андухини енгиллаштириш учун Парвардигордан бўлак кимга ҳам илтижо қилсин...

Ўғлининг ўлимини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилмагунча, бундай мудҳиш хаёллардан қутулиб, жони жой топмас эди онанинг. Ўшанда тақдирга тан беришдан бўлак чора қолмаган бўларди. Ўғлининг оти ҳам дом-дараксиз кетгани кўнглини баттар хижил қиларди. От ҳалок бўлмаган, балки ҳуркиб қочган. У уюрдаги отлар сингари эртами-кечми, бир куни узангига осилиб қолган чавандоз жасадини судраб қадрдон жойига қайтиши керак эди. Шунда қанчалик даҳшатли бўлмасин, она ўғлининг жасади устида дод-фарёд уриб, ўпкаси тўлгунча йиғлаб, кўнглини бир оз бўшатиб олган бўларди. У ўз қисматидан, бахтиқаролигидан нолиб, юзларини тирноқлари билан юмдалаб тақдирни лаънатлар эди. Ўғлининг дараги чиққанида-ку, эртаю кеч ич-этини еб, гумонсираб, кўнглида совуқ шубҳани кўтариб юрмаган бўларди. Худодан узоқ умр бергин, деб илтижо қилиб ўтирмасдан, орзу-умидларидан бирйўла маҳрум бўлган ҳолда ўлимга тайёр туриб берган бўларди. Бироқ ўғлининг жасади топилмади, оти қайтиб келмади. Ҳар қандай йўқотиш бора-бора эсдан чиқарилгани сингари бу воқеа ҳам, вақт ўтиши билан уруғ-аймоқлари хотирасидан кўтарила бошлади... Фақат у — ёлғиз онаизоргина бесару сомон, бетоқат кутарди. Ўй-хаёллар гирдобиди онанинг фикри чувалгани чувалган. Отни қандай жин урди, эгар-жабдуқлари, қурол-яроғлари қаерда қолдийкин? Ақалли шулар топилганда ҳам ўғлининг

аҳволи не кечганини тахминлаб англаб оларди. Ахир, жунгжанглар Сариўзак даштининг бирон ерида ҳолдан тойган отни ушлаб олган бўлишлари мумкин. Яхшигина эгар-жабдуқли, яна бунинг устига ўз оёғи билан келган тулпор нақд ўлжа-ку. Ундай бўлса узангида оёғи илиниб келган ўғлининг жасадини ғанимлар нима қилишди — ерга кўмишдими ё чўл даррандаларига емиш бўлдими у? Бордию ҳали ўлмаган, фалакнинг гардиши билан тирик қолган бўлсачи? Чала ўлик йигитни улар уриб ҳалок қилишган ёинки яйдоқ далага куруқ жасадини ташлаб кетишган бўлишсачи? Ё... агар...

Гумон-шубҳаларнинг чеки йўқ эди. Сайёҳ савдогарлар чой ичишиб ўтиришганда, Сариўзакда учраган ёш манқурт ҳақида гап очиб Найман онанинг ўртанган юрагини баттар ўртаб, ярасига туз сепишганини ўзлари ҳам пайқашмаган эди. Она қандайдир фалокатни сезиб, юраги орқасига тортиб кетди. Ўша манқурт менинг ўғлим бўлиб чиқса-я, деган ҳадик борган сари кучайиб, унинг ақлу ҳушини, бутун вужудини тобора чуқурроқ, тобора кучлироқ чирмаб ола бошлади. Ўша манқуртни излаб топиб, ўз кўзи билан кўриб, унинг ўз пушти-камаридан бўлган ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилмагунга кўнгли тинчимаслигига кўзи етган эди.

Найманлар ёзлик манзил қурган тоғ этагидаги адирларда жилғалар жилдираб оқади. Найман она сувнинг жилдираб оқишига туни билан қулоқ тутди. Онанинг исёнкор руҳига ва муножотига унчалик ҳамоҳанг бўлмаган сув нималарни шивирлаётган экан? Қалб таскинга муҳтож. Ҳайҳотдай гунг-соқов Сариўзак чўли сари равона бўлиш олдидан шошқин сувнинг мусиқасини тўйиб-тўйиб тинглашга орзуманд эди. Кимсасиз чўлга якка-ёлғиз бориш хавф-хатарли эканини она биларди, аммо шунга қарамай ўйлаган ниятини бирор кимсага айтишни, кўнгил ёришни истамасди. Барибир, дардингга дардманд бир кимсани тополмайсан ҳам. Ҳатто энг яқин кишилари ҳам унинг бу ниятини маъқулламаган бўларди. Аллақачонлар ўлиб кетган ўғлини излаб чиқиш на ҳожат. Мабодо аллақандай тасодиф туфайли ўғли ўлмай, манқуртга айлантирилган тақдирда ҳам, уни қидириб, пораланган юракни қайта поралаш на ҳожат?! Чунки манқурт аввалги одамнинг шунчаки ташқи қиёфаси, зоҳирий кўринишидан иборат, холос...

Ўша туни йўлга тушиш олдидан Найман она ўтовдан бир неча бор ташқарига чиқди, узоқ вақт тун қаърига тикилиб, атрофга назар ташлаб, қулоқ осиб, ўй-хаёлларини бир ерга жамлаб олишга ҳаракат қилди. Ярим кеча. Мусаффо осмон, тепага келган ой қир-адирларни бир текисда оппоқ сугга чайиб олгандай нур таратиб турибди. Қир-адирларнинг ёнбағирларига сочилиб кетган оқ ўтовлар шовқин солиб оқаётган шўх жилғалар бўйига тунаш учун келиб қўнган қушлар галасини эслагади. Овулнинг этагига жойлашган қўй кўралари ва ундан нарида — жилғалар бўйида ўтлаб юрган от уюрлари томондан итларнинг ҳуриши, одамларнинг гангур-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ҳаммадан ҳам овулнинг бериги томонидаги қиз-жувонларнинг бир-бирига жўр бўлиб куйлашидан Найман онанинг юраги жиз этиб кетди. Ўзи ҳам бир вақтлар тунлари мана шу қизлар сингари ўлан айтарди... Янглишмаса, келин бўлиб тушганидан бери улар ҳар йил ёз мол-жони билан шу ерга кўчиб келишарди. Бутун умри шу ерларда ўтган. Оилада одам сони кўплигида улар бирданига тўртга ўтов тикишарди — бири ошхона, бири меҳмонхона, иккитаси ётоқхона бўларди. Кейин эса — жунгжанглар истилосидан сўнг ҳувиллаган уйда ёлғиз ўзи қодди...

Мана энди эса у ҳам бу ёлғиз ўтовдан бадар кетмоқда... Кеча оқшомдаёқ сафар жабдуқларини бут қилди. Егулик ва ичгулигини ғамлади. Айниқса, сувни мўлроқ олди. Сариўзакнинг чўлида қудуқ топилмай қолгудай бўлса дегандай, ҳар эҳтимолга қарши, икки мешни тўлдирди... Кеча оқшомдаёқ совлиқ туя Оқмояни шай килиб қозиққа боғлаб қўйган эди. Умиди-ишончи ҳам, бирдан-бир ҳамроҳи ҳам ўша. Оқмоянинг куч-қувватигаю йўрғасига ишонмаганда Сариўзакдек соқов чўлга йўл олишга журъат эта олармиди?! Оқмоя икки бор болалагандан сўнг ўша йили қисир қолиб, обдан дам олган. Унинг айна авжи кучга тўлиб, минишга қўл келиб турган кезлари эди. Озғин, чайир оёқлари узундан келган, товонлари юмшоққина, қарилигу оғир юкдан ҳали толиқмаган, қўш ўрқачли, камондек эгилиб келган бақувват бўйнию боши келишимли, капалакнинг қўш қанотидай дириллаб, енгил елиб, йўл-йўлакай ҳавони сипқариб бораётган Оқмоя бебаҳо туя бўлиб, унинг бир ўзига бутун бир уюрни алиштира арзир эди. Бундай йўрға туя айна авжи кучга тўлганида, ундан насл олиб қолиш мақсадида

ҳамёнини аямаган кишилар четдан излаб келишарди. Найман она қўлидаги сўнгги хазина, бор бисотидан қолган ягона ёдгорлик эди бу туя. Қолган бойликларининг кули кўкка соврилди. Топган-таянганини қарзга тўлади, урушда ҳалок бўлган фарзандларининг қирқию йиллик маърака ошларига сарфлади... Мана, ҳозир ғам-ғуссага тўлиб, ўзини қўярга жой тополмай, тонг отиши билан излаб йўлга чиқмоқчи бўлиб турган ўғлининг ҳам сўнгги маъракасини ўтказди, ўтказгандаям яқин-атрофдаги Найман уруғларининг барчасини чақирган ҳолда, каттагина қилиб ўтказди.

Найман она эрта тонгда ўтовдан чиқди. Чиқдию остона ҳатлаганича эшикка суяниб, уйкуга чўмган овулга нигоҳ ташлаб ўйланиб туриб қолди. Ҳозир у мана шу қадрдон овулни ташлаб йўл тортади. Ҳали ҳам аввалги қаддиқоматини, гўзаллигини йўқотмаган Найман она олис сафарга жўнаётган кишилар сингари белини маҳкам боғлаб олган эди. Оёғида ўкчали этик, эғнида чалвор, кўйлаги устидан енгсиз камзул кийиб, устига чакмон ёпиниб, бошини оқ рўмол билан маҳкам танғиб олган. Модомики, ўғлимни тирик кўриш насиб қилармикан, деган умидда йўлга чиққан эканман, мотам либоси кийишга на ҳожат, мабодо умидим рўёбга чиқмаса, кейин ҳам ўла-ўлгунча қора рўмол ўраб юришга улгураман-ку, деб ўйлади она. Ҳаёт уринишлари она қалбига ўз муҳрини босиб улгурган эди. Субҳи козиб шу лаҳзаларда қайғу-алам чекавериб ҳасратда доғ бўлган онанинг оқ оралаган сочларию юзларидаги чуқур ажинларини яшириб турганди. Она кўзларига ёш олиб, огир хўрсинди. Бошида бундай савдолар борлигини ўйлаганмиди, билганмиди? Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди. «Ашҳаду анлоилоҳа иллолоҳу»¹ деб пичирлаганча калима қайтарди. Сўнг туяси томон шахдам одимлаб бориб, уни чўктирди. Оқмоя жаҳли чиққанидан эмас, балки шунчаки, одатга кўра секин бақириб қўйди-да, бемалол кўкрагини ерга бериб чўкди. Найман она хуржунларини иккала ўрқач оралиғига ортасолиб, ўзи ҳам дарҳол туянинг устига чиқиб ўтириб олди ва қани, бўлақол, дегандай уни ниқтаб қўйди. Туя у ён-бу ён қўзғалиб тура бошлаганда Найман она гўё қанот боғлаб заминдан учиб кетгандай бўлди. Узоқ сафарга йўл олаётганларини Оқмоя энди тушунди...

¹ Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ.

Найман онанинг овулдан чиқиб кетаётганини узатишга чиқиб, уйқуси очилмай эснаб турган қайнсинглисидан бошқа ҳеч ким сезмади. Она унга кеча оқшомдаёқ турқунлари — қизлик кезларидаги қариндош-уруғлариникига меҳмонга кетаётганини, агар у ердан зиёратга бораётганлар билан учрашиб йўли тушиб қолса, бирга-бирга қипчоқлар манзилига, ҳазрати Яссавий мақбарасини зиёрат қилиб келишга бормоқчи эканини айтган эди...

Найман она одамлар сўраб-суриштириб бошни қотирмасин деб барвақтроқ йўлга чиққанининг сабаби ҳам шунда эди. Овулдан узоқлашиб бораркан, Найман она Сариўзак дашти томон бурилди, уни олдинда ғира-шира кўзга ташланган тунд, чексиз чўл кенгликлари кутарди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради...

«Конвенция» авиабардоридан «Паритет» самовий бекатидаги назоратчи-фазогирларга яна битта шифрланган радиограмма узатилди. Бу радиограммада айни ўша қатъий таҳдид оҳангида Қуёш Галактикасидан ташқарида парвоз қилаётган 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлар билан уларнинг самовий бекатга қайтиш вақти ва имкониятини муҳокама қилиш мақсадида радиоалақа қилмаслик, шундан сўнг Қўшмарбош кўрсатмаларини кутиш маслаҳат берилди.

Уммон секин тўлқинланиб, авиабардор сезиларли даражада чайқалиб турарди. Кичик-кичик, аммо шиддатли тўлқинлар улкан кеманинг қуйруғига келиб урилиб ўйнардди. Қуёш эса тўлқинлар ҳаракатидан тинимсиз мавжланиб, сутдай қўпикланиб турган океан юзасига ҳамон нур сочар, бир маромда ғир-ғир шамол эсиб турар эди.

«Конвенция» авиабардори, авиақанотлар ва давлат манфаатлари хавфсизлиги гуруҳлари ишга шай, хушёр туришарди...

Оқмоя неча кундан бери буюк Сариўзак даштининг қир-адирларию сойликлари бўйлаб пишқирганича, бир маромда йўртиб борарди. Найман она ҳамон уни қайноқ қумлар устидан қичаб, қамчилаб ҳайдашда давом этарди. Улар йўлда дуч келиб қолган бирорта қудуқ бошида кечаларгина тўхташарди. Тонг отиши билан яна оёққа туриб қат-қат ястаниб кетган Сариўзак адирларини кезиб, катта туялар тўдасини излашарди. Ҳалиги савдогарларнинг айтишларига қараганда, улар туячи манқуртни Сариўзак чўлининг худди мана шу қисмида — олис-олисларга чўзилиб кетган Малакумдичоп жарлиги этагида кўришган. Найман она худди мана шу манқуртни излаётган эди. Мана икки кундирки, она жунгжангларга йўлиқиб қолишдан қўрқиб, атрофга олазарақ бўлиб қараб, Малакумдичоп жарлигининг у ёқ-бу ёғини айланиб юрар, аммо у қаёққа кўз югуртмасин, қаерни изламасин, фақат чексиз дашти-биёбонларга, алдоқчи саробларга дуч келарди, холос. Бир сафар шундай саробга дуч келиб алданди, олисдан мачитларию қалъа деворлари билан муаллақ ҳолда элас-олас кўринган шаҳарга кўзи тушиб у томон йўл олди ва илон изи сўқмоқлардан ўтиб, йўл босса ҳам мўл босди. Ўғлим балки ўша шаҳарда, қуллар бозорида учраб қолармикан, деб умид қилган эди, бояқиш. Қанийди, шундай бўлса, ўғлини Оқмояга мингаштириб оларди-да, Найман яйлови қайдасан, деб дарҳол жўнаб қоларди, қани шунда уларга етиб олишсин-чи... Чўли азимда ёлғиз юра-вериб ҳолдан тойган она кўзига сароб кўринган эди.

Аслида Сариўзак чўлларидан одам зотини излаб топиш амримаҳол, бу ерларда одам қум заррасидай гап. Аммо катта майдонда каттакон уюр ўтлаб юрган бўлса, уни кўрмасдан бўлармиди, албатта. Аввало битта-иккита туянинг қораси чалинса, сўнг қолганлари кўзга ташланади. Уюр топилдими, туячиси ҳам топилди, деган сўз. Найман онанинг кўзлаган умиди шу эди.

Бироқ ҳали ҳеч нарсадаи дарак йўқ. Вақт ўтган сари Найман она хавотирлана бошлади, уюрни бошқа томонларга ҳайдаб кетишмаганмикин, ёки жунгжанглар бу туяларни кўтарасига сотиш учун Хива ёки Бухоро бозорларига ҳайдаб кетишмаганмикин? Агар улар шунчалик олис ерга кетишган бўлса, ҳалиги туячи яна қайтиб келармикин ёинки туя билан қуша сотилиб ном-нишонсиз кетармикин?.. Ўғлимни тирик

кўрсам, манқурт бўлса ҳам, ақлдан озиб ҳеч нимани эслай олмайдиган меров бўлиб қолган бўлса ҳам майли, ўша чўпон ўғлим ишқилиб жони омон бўлса, бас... Шунга ҳам минг қатла шукр — соғинчу гумонлардан жони бўғзига келган онанинг овулдан чиқиш олдидаги биргина умиди шу эди. Бироқ она Сариўзак сари ичкарилаб, ҳалиги карвон тортган савдогарлар биз туячи манқуртни шу ерда кўрдик, деган мўлжалга яқинлашиб борар экан, ўғлимнинг ўрнига овсар ва мажруҳ бир кимсага дуч келиб қолсам ҳолим не кечади, деб дили хуфтон бўлаверди. Шунда у яна Худодан ёлвориб сўрадики, агар ундай бўлса, ўша манқуртнинг ўғлим бўп чиқмасдан бошқа бир бахтиқаро гумроҳ бўп чиққани маъқул, ўшанда мен ҳам: «Ўғлим энди йўқ, у ўлган экан», деб тақдирга тан берган бўлардим. Ҳозир эса онанинг нияти ўша манқуртни бир кўриш, фарзанди эмаслигига ишонч ҳосил қилгандан сўнг яна ортга қайтиш эди, шунда шубҳа-гумонлардан эзилиб, азоб чекиб юрмайди, тақдир яна нимани раво кўрган бўлса, шукрона айтиб яшайверади... Соғинчдан тутдек тўкилган юрак бунга ҳам бардош бера олмади, дашти биёбонни кезиб юриб, нима бўлса ҳам, бирон кимсани эмас, балки ўз дилбандини топиш иштиёқи она қалбини чулғаб олган эди...

Мана шундай минг хил ўй-хаёллар ва шубҳалар оғушида бораркан, она ясси қум тепаликларидан ошаётиб ногаҳон кўп сонли туялар уюрини кўриб қолди: кўнғир тусга кириб, семириб кетган юзлаб туялар майда буталару янтоқларнинг учларини кемириб, кенг майдона бемалол ўтлаб юришарди. Найман она Оқмоясига қамчи босиб, чоптириб кетди. Уюрни излаб топганидан қувончи ичига сиғмай нафаси бўғзига тикилди. Аммо шу заҳотиёқ манқурт қилиб қўйилган ўғлини кўришни эслаб, кўрққанидан аъзойи бадани музлаб кетди. Сўнг юраги яна қувончга тўлди ва шу билан не аҳволга тушганини ўзи ҳам англамай қолди.

Мана, туялар ўтлаб юрибди, аммо туячи қаерда экан? Ҳархолда, шу атрофда юргандир. Шу пайт яйловнинг нариги чеккасида одамнинг қораси кўринди. Олисдан унинг кимлигини таниб бўлмасди. Туячи узун таёғига суянган ҳолда ортидаги юк ортилган туясининг тизгинини ушлаб, қош устига бостириб кийган телпаги остидан онанинг яқинлашиб келаётганини бамайлихотир кузатиб турди.

Найман она туячига яқин келиб уни танидию туясидан қандай тушганини билмай қолди. Йиқилиб тушдими, сурилиб тушдими — шу топда онага бунинг аҳамияти йўқ эди!

— Ўғилгинам, қароғим! Сени изламаган жойим қолмади! — дея ўғли томон талпинди. — Мен сенинг онангман!

Бирдан она аҳволни тушунди. Тушундию депсиниб қичқирганча йиғлаб юборди. Алам ва даҳшатдан лаблари дириллаб, шунча уринса ҳам ўзини қўлга ололмасди. Йиқилиб тушмаслик учун лоқайд ўғлининг елкасига ёпишиб олиб, қачонлардан бери хавф солиб турган, энди эса уни босиб тушган тоғдай ғам юки остида эзилиб фарёд чекар, кўз-ёшлари селдай оқарди. Она бўзлаб йиғлар экан, кўз ёшлари орасидан, ҳўл бўлиб чаккаларига ёпишиб қолган бурул соч толалари орасидан юзларини чанг билан булаган қалтироқ бармоқлари орасидан фарзандининг таниш қиёфасига боқар, унинг ўзига нигоҳ ташлашини орзиқиб кутар ва мени таниб қолар, деб умид қилар эди. Ахир, туққан онасини таниб олиш қийин эмас-ку!

Бироқ онанинг келгани унга гўё ҳар доим ёнида юргандай, заррача таъсир қилмади. У ҳатто онадан кимсан, нега йиғлаяпсан, деб сўрамади ҳам. Маълум лаҳзалардан сўнг туячи онанинг қўлини елкасидан суриб ташлаб, устида юк бор туясини етаклаганча одимлаб кетди: у шўхлик қилиб бир-бирлари билан ўйнашаётган бўталоқлар уюрдан узоқлашиб ажралиб кетмасин, деб туялар тўдасининг нариги чеккаси томон йўл олган эди.

Найман она букчайиб ўтириб қолди, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади ва шу ўтиришда юзини чангаллаганча бош кўтармай узоқ қолиб кетди. Сўнг бор кучини тўплаб, ўзини хотиржам кўрсатишга уриниб, ўғли томон юра бошлади. Манқурт ўғил ҳеч нимани кўрмагандай-билмагандай, пинагини бузмасдан, бостириб кийиб олган телпаги остидан маъносиз ва лоқайдлик билан қараб турарди. Чўл шамолида қорайиб, дағаллашиб кетган юзида хиёл жилмайиш пайдо бўлди. Аммо кўзлари дунёни тарк этган кишининг кўзларидай лоқайд боқарди.

— Ўтир, гаплашамиз, — деди оғир хўрсиниб Найман она. Улар ерга чўкдилар.

— Мени танияпсанми? — сўради она. Манқурт йўқ дегандай бош чайқади.

— Отинг нима?

— Манқурт, — деди у.

— Сени ҳозир шундай деб аташади. Аввалги отинг эсингдами? Асли исмингни эслаб кўр-чи.

Манқурт жим қолди. У ҳақиқий исмини эшлашга ҳаракат қилаётгани, қийналганидан қаншари устида мунчоқдек тер томчилари пайдо бўлиб, кўз ўнгини туман қоплаганини она кўриб турди. Аммо қаршисида қандайдир тўсиқ пайдо бўлдию уни енгиб ўтишга қурби етмади...

— Отангнинг отини биласанми? Ўзинг кимсан? Эли-юртинг қаерда? Қаерда туғилганингни биларсан, ахир?

Йўқ, манқурт ҳеч нимани тушунмасди, ҳеч нарсани эслай олмасди.

— Ҳали, шунчалик аҳволга солишдим сени! — дея пичирлади она. У нажотсизликдан лаблари титраб, ғам-ғуссаю қаҳр-ғазабдан ўзини тута олмай яна қайтадан ўксиниб-ўксиниб йиғлади, тинчланишга беҳуда уринар эди, холос. Онанинг оху-фиғонига манқурт пинагини ҳам бузмади.

— Ердан маҳрум этиш мумкин, мол-дунёдан маҳрум этиш мумкин, ҳатто инсонни яшашдан маҳрум этиш ҳам мумкин, — дерди она ўз-ўзича гапириб, — бироқ одамни хотирасидан маҳрум этишни ким ўйлаб топди экан, бунга кимнинг қўли борди экан?! Ё раббий, агар оламда бор бўлсанг, бандаларингга бу ёвузликни қандай раво кўрдинг. Ер юзида усиз ҳам ёвузлик каммиди?

Она манқурт ўғлига қараб туриб, қуёш, Худо ва ўзи тўғрисида тўқиган машҳур марсиясини айтди. Сариўзак воқеалари ҳақида гап очилиб қолганда, билган кишилар, ҳанузга қадар Найман онанинг ўша сўзларини бир-бирларига ривоят қилиб айтиб юришади...

Шунда она машҳур марсияни бошлади, билган кишилар бу сўзларни ҳозирга қадар эслаб юришади:

*Тулупин келиб искаган,
Бўтаси ўлган бўз мояман...⁶*

Она қалбидан отилиб чиққан дод-фарёд оҳанги кимсасиз, ҳад-худудсиз Сариўзак чўлини ларзага солгандай янграб турди...

---

⁶ Туянинг боласи улганида, сут бермай қўимасин, деб бўтало-гининг терисига сомон тикиб, онасига курсатилади, Шунда ҳайвоннинг меҳри товланиб слинига сут келади (Тарж).

Бироқ бу нола-фарёд манқуртнинг тўпиғига ҳам чиқмади.

Шунда Найман она сўраб-суриштиришлар билан эмас, балки ақлини ковлаш, қитиқлаш билан эс-ҳушини ўзига келтирмоқчи бўлди.

— Сенинг отинг Жўломон. Эшитдингми? Сен Жўломонсан, отангнинг оти — Дўнанбой. Отангни эслай олмайсанми? Ахир, у сени болалик чоғингдан камон отишга ўргатган. Мен сенинг онангман. Сен эса менинг ўғлимсан. Сен найман уруғидансан, тушундингми? Сен наймансан...

Онасининг ҳамма гапларини ўғил аввалгидай мутлақо лоқайдлик билан эшитди. Она гўё деворга гапираётгандай эди. Онанинг сўзлари карнинг қулоғига азон айтгандай гап эди.

Найман она манқурт ўғилдан сўради:

— Бу ерга келганингга қадар нималар бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деди ўғил.

— Кечасимиди ё кундузимиди?

— Ҳеч нарса, — деди у.

— Ким билан гаплашгинг келади?

— Ой билан. Бироқ бир-биримизнинг гапимизни эшитмаймиз. У ерда кимдир ўтирибди.

— Яна нимани истагинг келади?

— Хўжайинимнинг бошидаги сингари кокил қўйишни.

— Қани, бери кел-чи, бошингни бир кўриб қўяй, улар нима қилиб қўйишганини, — деб она унга томон талпинди.

Манқурт шартта тисарилиб, ўзини олиб қочди, бошидаги телпагини чангаллаган бўйича қайтиб онага боқмади. Бош ҳақида ҳеч қачон сўз очиш мумкин эмаслигини она энди тушунди.

Шу пайт олисдан туя минган кишининг қораси кўринди. У шу ёққа томон келаётган эди.

— Бу келаётган ким? — сўради она.

— У менга овқат олиб келяпти, — деди ўғил.

Найман она ташвишга тушди. Бевақт пайдо бўлиб қолган бу жунгжангнинг кўзига чалинмаслик учун тезроқ ғойиб бўлиши керак эди. У туясини чўктириб, дарҳол миниб олди.

— Сен унга ҳеч нарса айтмагин. Мен тезда қайтиб келаман, — деди Найман она.

Ўғли лом-мим демади. Унинг парвойи палак эди. Ўтлаб юрган туялар орасидан қочиб бораётган Найман она хато

иш қилиб қўйганини тушунди. Бироқ вақт ўтган эди. Оқ туяга миниб бораётган онани жунгжанг кўриб қолиши мумкин эди. Оқмоясини етаклаб, ўтлаб юрган туялар орасидан беркиниб яёв жўнаган маъқул эди.

Яйловдан хийла олислаб кетгач, Найман она четларида эрман-шувоқлар ўсиб ётган чуқур жарликка кириб бордида, Оқмояни чўктириб кузата бошлади. Гумони тўғри чиқди, пайқаб қолган экан. Кўп ўтмай, туясини йўрттириб келаётган ҳалиги жунгжангнинг қораси кўринди. У найза ва ўқ-ёй билан қуролланган эди. Жунгжанг, ҳалиги оқ туя миниб олган одам қаёққа ғойиб бўлди, дегандай атрофга аланглаб қарар эди ҳайратланиб. У қайси томонга қараб юришини билмай, гангиб қолган эди. Гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа туя чоптириб ўтди. Ниҳоят, жарликка жуда яқинлаб келди. Яхшиямки, Оқмоянинг тумшуғини рўмол билан боғлаб қўйиш эсига келган экан. Акс ҳолда, у бўкириб ёки пишқириб юбориши ҳам мумкин эди. Найман она жарлик ёқасидаги эрман орасига яшириниб олган жойидан жунгжангни энди аниқ кўра бошлади. У бароқ туя устида атрофга олазарак бўлиб қарарди, кўпчиб кетган юзлари жиддий тусда, бошидаги қора қалпоғининг иккала учи тепага қайрилиб кетган, гўё қайиқни эслатарди. Бошининг орқа томонида эса бир ўрам қоп-қора хайдар кокили ялтираб, осилиб турарди. Жунгжанг узангида тик туриб, найзасини ўқталганча кўзларини чақчайтириб атрофга назар ташларди. Бу одам Сариўзакни босиб олиб, қанчалаб аҳолини қул қилиб ҳайдаб кетган, онанинг оиласига ҳам чексиз кулфатлар келтирган ғанимлардан бири эмасми? Мана шу қутурган йиртқич ёвга қарши ёлғиз она — қурол-яроқсиз аёл нима ҳам қила оларди? Инсонни хотирасидан маҳрум этишдек шафқатсизлигу ваҳшийликка уларни қайси турмуш, қайси воқеа-ҳодисалар мажбур этди экан, деб ўйларди ожиз қолган она ўзича...

Жунгжанг у ёқ-бу ёққа зир югуриб ҳеч нимани учратмагандан сўнг тезда ортга, туялар тўдаси томон қайтди.

Кеч кириб қолган эди. Куёш ботган бўлса ҳам осмонни оловлантириб турган шуъласи алламаҳалгача дала юзини ёритиб турди. Сўнг бирдан қош қорайиб, борлиқни тун зулмати қоплади.

Найман она бу тунни танҳо ўзи бечора манқурт ўғли яқинида — даштда тунаб ўтказди. Ўғлининг ёнига боришга

чўчиди, ҳалиги хавфсираб қолган жунгжанг кечаси уюр олдида қолиши ҳам мумкин.

Ўғлини қулликда ташлаб кетмай, бир амаллаб бирга олиб кетишга қарор қилди она. Ўғли манқурт бўлса ҳам, майли, ҳеч нимани тушуниб, англаб етмаса ҳам майли, кимсасиз чўлда, жунгжангларнинг туясини боқиб хор бўлиб юрганидан кўра ўз уйида, ўз одамлари орасида яшагани яхши эмасми? Она қалби шуни истарди. Бошқалар тақдирга тан бериб кетиши мумкин бўлган ҳолга она сира ҳам кўна олмасди. У ўз қони ва жонини, кўз қорачиғини қулликда қолдириб кетишни сира-сира истамасди. Балки боласи ўз ерида хушига келиб, болалик кезларини эслаб, барча кўрган-кечирганларини қайта тиклаб олар, дея умид қиларди.

Эртасига эрталаб Найман она Оқмояга миниб яна йўлга тушди. Уюр бу ердан хийла узоқлашиб кетган эди. Излаб, айланма йўллардан эҳтиёткорона ўтиб, узоқ йўл босди. Туяларни кўргандан кейин ҳам жунгжанглардан биронтаси кўриниб қолмасин, деб узоқ вақт кузатиб турди. Ҳеч қимнинг йўқлигига кўзи етгач, ўғлининг отини айтиб чақирди.

— Жўломон! Жўломон! Омонмисан?

Ўғли бурилиб қараган эди, она қувончидан бақириб юборди, аммо шу заҳотиёқ, ўғли шунчаки, овоз чиққан томонга қараганини пайқаб қолди.

Найман она ўғлининг хотирасини тиклашга яна уриниб кўрди.

— Отинг нима, эслаб кўр-чи! — деб ялиниб-ёлбориб инонтиришга ҳаракат қиларди у. — Отангнинг оти Дўнанбой, билмайсанми уни? Сенинг исминг манқурт эмас, Жўломон. Найманларнинг яйловига кўчиб бораётганимизда йўлда туғилгансан. Шунинг учун отингни Жўломон қўйганмиз. Сен туғилганингда биз ўша ерда қолиб уч кеча-кундуз тўй-томоша қилганмиз.

Бу гаплар манқурт ўғилга заррача таъсир этмаётганини билса ҳам, барибир она унинг сўнган хотирасида нимадир йилт этиб кўриниб қолар, деган умидда беҳуда уринарди. Аммо у деворга гапираётгандай эди. Шунга қарамай, ўтган-кетганлардан гапириб, ҳадеб ўзиникини такрорлайверди:

— Отинг нима, эслаб кўр! Отангнинг оти Дўнанбой!

Сўнг она ўзи билан олиб келган таомларидан едириб-ичириб бўлгандан сўнг, алла айта бошлади.

Алла манқуртга маъкул келгандай бўлди шекилли, кулоқ солиб тинглаб ўтирди. Қорайиб, униқиб кетган юзига қандайдир илиқлик югургандай бўлди. Шунда она ўғлини бу ердан — жунгжангларнинг измидан ўз туғилиб ўсган қадрдон ерига бирга олиб кетишга кўндиришга киришди. Манқурт эса туяларни қолдириб, қаёққадир бош олиб кетишни миясига сингдира олмади: йўқ, хўжайиним туялардан бир қадам ҳам жилмайсан деб буюрган, шунинг учун уюрни ташлаб бирон ёққа кетмайман...

Чиқмаган жондан умид деганларидай, Найман она барбод этилган хотира эшигини очиб киришга қайта-қайта ҳаракат қиларди:

— Эслаб кўрчи, кимнинг ўғлисан? Отинг нима? Отангнинг оти Дўнанбой!

Ўғлини ҳушига келтириш учун беҳуда уринаётган она орадан қанча вақт ўтганини ҳам пайқамай қолди, шу маҳал уюр чеккасидан яна ўша жунгжанг туя миниб келаётганини кўриб эси чиқиб кетди. Бу сафар жунгжанг жуда яқин келиб қолганди, юриши ҳам жуда илдам. Найман она тезда Оқмояга мина солиб, қочиб қолди. Бироқ яйловнинг нариги томонидан яна бир жунгжанг туя йўрттириб онанинг йўлини кесиб чиқди, шунда Найман она туясида уларнинг ўртасига қараб солди. Бедов туя олға томон елдай учиб кетди, ортдан таъқиб остига олган жунгжанглар бақриришиб-қийқирришиб, найзаларини силтаб, дағдаға қилганча уни қувлаб боришарди. Бироқ Оқмояга етмоқ қаёқда?! Уларнинг ҳарсиллаб чарчаб қолган туялари орқада қолиб кетди. Оқмоя бўлса тобора қизишиб, нафасини ростлаб, Найман онани ўлимдан қутқарганча, Сариўзак чўллари бўйлаб қушдай учиб борарди.

Ҳазабланган жунгжанглар қайтиб келгандан сўнг манқуртни роса дўппослашганини она билмасди. Аммо дўппослашгани билан манқурт нимани ҳам биларди. У ҳадеб бир гапни такрорларди:

— У сенинг онанг бўламан, деб айтаяпти.

— Ҳеч қанақа онанг эмас у! Сенда она йўқ! Бу ёққа нима учун келганини биласанми? Биласанми?! Телпагингни сидириб олиб, бошингни қайноқ сувга солгани келган! — деб баттар қўрқита бошлашди жунгжанглар шўрлик манқуртни.

Бу сўзларни эшитиб, манқуртнинг қорамтир юзлари бўздай оқариб-кўкариб кетди, қўллари билан телпагини чангаллаб, бўйинини елкалари орасига қисиб, худди йиртқичдай ола-кула атрофга қарай бошлади.

— Сен кўрқмагин! Мана буни ушла! — деб жунгжангнинг каттаси манқуртга ўқ-ёй тутқазди.

— Қани, мўлжалга ол-чи! — кичик жунгжанг қалпоғини осмонга отди. Ўқ қалпоқни тешиб ўтди. — Ўҳ-ў, — ажабланди қалпоқ эгаси. — Қўлида хотира сақланиб қолибди!

Уясидан чўчитиб учириб юборилган қуш каби Найман она Сариўзак чўлларида оёғи куйган товукдай елиб-югурарди. Энди нима қиларини, нимага умид боғлашни билмасди. Жунгжанглар энди нима қилишаркин? Ўтовдаги туяларни, манқурт ўғлини она етиб бора олмайдиган бошқа ерларга, ўзларининг катта ўрдаларига яқин жойга ҳайдаб кетишармикин ёки уни қўлга тушириш учун пайт пойлаб ётишармикин? Минг хил хаёлларга фарқ бўлган она боши қотиб, пастқам йўллардан ўтиб бориб, яйловни синчковлик билан кузатаркан, ҳалиги иккита жунгжанг уюрни ташлаб кетиб бораётганини кўрди-да, қувониб кетди. Улар ўнгу сўлига қарамасдан ёнма-ён кетиб боришарди. Найман она узоқ вақт кўз узмай турди, қачонки уларнинг қораси кўринмай қолгач, ўғли томон йўл солиб қандай бўлмасин, уни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлди. У ким бўлса ҳам майли, тақдир бошига шундай қора кунларни солиб, душманлар шунчалик таҳқир этган экан — бу унинг айби эмас. Майли, овсар бўлса ҳам ўғлини қулликда, асоратда қолдириб кетмайди. Босқинчилар тутқун этилган фарзандларимизни майиб-мажруҳ қилганларини, хўрлаб, ақдан оздириб, нотавон бир аҳволга солиб қўйганларини найманлар кўриб қўйсин-да, газабдан, ор-номусдан қўлга қурол-яроғ олсин. Гап босиб олинган ерда эмас. Ер ҳаммага етиб ортади. Аммо-лекин, жунгжангларнинг ёвузлигини сира ҳам кечириб бўлмайди, уларнинг хиёнаткорлиги етти ёт қўшни бўлиб ҳам яшаш мумкин эмаслигини кўрсатиб турибди...

Она ўғли томон борар экан, шу кечасиёқ бу ердан кетиш зарурлигини унга қандай қилиб тушунтирсам экан, деб йўл-йўлакай ўйларди.

Қош қорая бошлади. Қанчалаб ўтган ва ўтиши лозим бўлган сон-саноқсиз тунлар сингари ложувард-қизғиш шуълага чулганган тагин бир тун сойликлару водийлар узра буюк

Сариўзак саҳросини босиб кела бошлади. Оқмоя катта уюр томон бекасини елдириб борарди. Ботаётган қуёш шуълалари қўш ўрқач ўртасида ўтириб олган она қиёфасини баралла кўрсатарди. У жиддий тусда, юзларининг қони қочган ҳолда хушёр тортиб, хавотирланиб ўтирарди. Сочлари оқариб кетган, манглайини ажин босган, гам-ғуссали кўзларига эса Сариўзак хуфтони сингари гам-ташвиш чўккан эди... Мана, у уюрга ҳам етиб бориб, ўглаб юрган туялар орасидан ўтиб кузата бошлади, бироқ ўгли кўринмасди. Туяси эса тизгинини чувалантириб судраганича бемалол ўглаб юрарди... Нима бўлди экан унга?

— Жўломон! Қулуним Жўломон, қанисан? — деб чақира бошлади Найман она.

Қилт этган жон кўринмади, ҳеч қандай овоз эшитилмади.

— Жўломон! Қаердасан? Бу мен, онанг бўламан! Қаердасан? — Она ташвиш ичида атрофга олазарақ боқар экан, манқурт ўгли туясининг соясига беркиниб, тиззалаб ўтирганича камонни таранг тортиб мўлжалга олаётганини пайқамай қолди. Фақат у қуёш нури кўзини қамаштираётгани сабабли қулай вазиятни кутаётган эди.

— Жўломон! Болагинам! — деб чақирди она ўглини, бирон ҳодиса юз бермадимикан деб ташвишланиб. Сўнг эгарда ўтирганча ўгрилиб қараган эди, ўзини мўлжалга олиб турган ўглига кўзи тушиб қолди. Шу заҳотиёқ Оқмояни буриб чап бермоқчи бўлган ҳам эдики, визиллаб келган ўқ унинг чап қўлтигининг остига санчилди. Она: «Отма!» дейишга улгурди, холос.

Бу ўлим зарбаси эди. Найман она икки букилди ва Оқмоянинг бўйнига ёпишганча шилқ этиб тушди. Лекин ундан олдинроқ бошидан оқ рўмол учиб кетиб, ҳавода қушга айланиб чирқирай бошлади: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Отинг нима? Отангнинг оти Дўнанбой! Дўнанбой! Дўнанбой!..»

Ўшандан бери Сариўзак дашти тепасида ҳар куни кечаси Дўнанбой деган қуш учиб юради, дейишади. Ўша қуш йўловчига дуч келиб қолса: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Эслаб кўр! Отинг нима? Отангнинг оти Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой!..» деб садо чиқарар экан.

Шундан бери Найман она дафн этилган ўша жой Сариўзак музофатида Она Байит қабристони — Онаизор макони деб аталади...

Оқмоя туясидан кўп насллар қолди. Урғочилари ўзига тортиб, оқбош тугилиб, найман элига маълум ва машхур, норлари эса, аксинча, ҳозирги Қоранор Бўрон сингари қорадан келган, жуда бақувват бўлади.

Раҳматли Казангап Қоранор Бўрон оддий туялардан эмас, балки Найман она ўлгандан сўнг Сариўзак даштида қолган машхур Оқмоянинг наслидан тарқаган, деб ҳар доим гапириб юрарди ва буни доимо исботлаб берарди. Мана, энди унинг жасадини Она Байит қабристонига олиб бо-ришяпти.

Эгидей Казангапга жуда ишонарди. Нега ишонмасин... Қоранор Бўрон Оқмоянинг зотидан дейишга арзигулик. Қанчалаб яхши-ёмон кунларни ўтказишди бошларидан, ҳамиша жонларига ора кириб келди жонивор Қоранор... Бироқ бир ёмон томони — куйиккан пайтида ёвузлашади. Ҳар гал қиш чилласи кириши билан Қоранор ҳам чилла аёзи каби қутура бошлайди. Икки қиш кетма-кет шундай бўлди. Шундай кезларда у бир лаҳза тинчлик бермай жонингдан безор қилиб юборади... Бир куни Қоранор Эдигейни шарманда қилишига сал қолди. Мабодо Қоранор, фараз қилайлик, ҳайвон бўлмасдан бошқа бир эсли-ҳушли мавжудот бўлганда эдими, Эдигей Бўрон унинг бу қилиғини сира ҳам кечирмаган бўларди... Бироқ қочириш муддати келиб мояталаб бўлиб қолган ҳайвон билан ўчакишишдан нима фойда?! Гап бунда ҳам эмас. Ахир, одам деган ҳайвондан ҳам хафа бўладими? Гапнинг келишимиде айтилди-қўйилди-да, бу шунчаки тақдир тақозоси, Қоранор Бўронда нима айб? Бу воқеани Казангап яхши биларди, агар у аралашмаганда ким биларди — яна бошига не кунлар тушишини.

VII

1952 йил ёзининг охирларию кузининг бошларини Эдигей Бўрон яхши эслайди. Эдигейнинг башорати мўъжиза янглиғ юзага чиқди. Ўша йили жазирама иссиқдан жон сақлаш илинжида ҳатто Сариўзак калтакесаклари кўланка излаб, хонадонларнинг бўсағасигача келишган эди. Бироқ августнинг ўрталарига келиб ҳаво бирдан ўзгарди, қуёшнинг

дами қайтиб, аста-секин салқин тушди — ҳарҳолда кечалари тинчроқ ухлаш мумкин бўлиб қолди. Бундай оромбахш дамлар Сариўзакда ҳар йили бўлмаса-да, ора-сира бўлиб туради. Қиши ҳамиша бир хилда, қаттиқ келади, ёзи эса мўътадил. Бундай ҳодиса, бир пайтлар Елизаров гапириб бергандай, ҳаво оқимининг юқори қатламларидаги катта силжишлар натижасида само оқимларининг йўналиши ўзгариши сабабли содир бўлади. Елизаров одатда бунақа нарсалар хусусида мароқ ила сўзларди. Унинг айтишича, осмону фалақда тарам-тарам тармоқлари, соҳилларию оқимларига эга бўлган кўз илғамас улкан дарёлар узлуксиз ҳаракатланиб, ер шарини гўё ювиб турар экан. Шамоллар билан қуршаб олинган ер шари ўз доираси бўйлаб ҳаракат қиларкан, мана шунинг ўзи вақт оқими ҳисобланаркан...

Елизаровнинг гапларини тинглаш кишига бир олам ҳузур бағишларди. Бундай бағри кенг кишилар камдан-кам учрайди: Эдигей Бўрон уни беҳад ҳурмат қилар, Елизаров ҳам уни юксак қадрларди. Демак, шундай қилиб, Сариўзак даштларига гоҳ-гоҳ ором бахш этувчи самовий оқим авжи саратонда нима учундир пасайиб, Ҳимолай тоғларига келиб урилади. Ҳимолай дегани қаерда, унинг қанчалик олислигини тангрининг ўзи билади, холос. Аммо, барибир у ер шари миқёсида унчалик олис эмас. Ҳаво оқими Ҳимолайга келиб урилади-да, яна тўлқинланиб ортга қайтади; аммо Ҳиндистон билан Покистонгача етиб боролмайди, у ердаги иссиқлик ўзгармасдан, аввалгисича қолаверади. Ортга қайтган ҳаво оқими Сариўзакнинг тепасига келганда ёйилади, чунки Сариўзак даштлиги денгиз сингари очиқ бўлиб, дарё оқимини тўса олмайди... Шу тариқа ўша оқим Ҳимолайдан салқин шабада келтиради...

Ўша йил ёзининг охири ва кузининг бошларида ажойиб кунлар барибир туриб берди. Сариўзакда ёмғир ёғиши жуда танқис ҳол. Ҳар бир ёққан ёмғирни узоқ йиллар эслаб юришади. Айниқса, ўша кезларда ёққан ёмғирни Эдигей Бўрон умр бўйи ёдидан чиқармайди. Аввалига секин-аста қоплаб келган булут, кутилмаганда абадий бўм-бўш, мисдай қизиб турган Сариўзак осмонини қаърига буркаб олишининг ўзи кишини танг қолдиради. Буғга айланган димиқтирувчи ҳаво нафасни қиса бошлайди. Эдигей ўша куни вагонларни тирковчи бўлиб ишларди. Бекатнинг боши берк йўлида шағал

ва янги келтирилган қарағай шпалларидан бўшатирилган учта платформа турарди. Юкларни кечаги куниеқ тушириб олишган. Одатдагидай, олдин бирон ишни зудлик билан бажариш талаб қилинади, кейинчалик эса, унчалик зарур эмаслиги маълум бўлади. Юкдан бўшаган платформалар яна бир кун бекор турди. Юкларни туширишга эса ҳамма ёпирилиб киришган эди: Казангап, Абутолиб, Зарифа, Уккубола, Бўкей — темир йўлдагиларнинг барчаси бу долзарб ишга сафарбар этилган эди. У вақтлар барча юмушлар қўлда бажариларди. Эҳ-ҳе, ўша кунлар куёш тепадан олов пуркарди. Худди ўчакишгандай юкларнинг яна шундай жазирамада келганини айтмайсизми. Бажариш керак деб айтилдими, демак, бажариш керак. Улар жонларини жабборга бериб ишлашди. Уккубола кўнгли беҳузур бўлиб, қайт қила бошлади. У қатронланган шпалларнинг иссиқ ҳидини кўтара олмагач, уйга жўнатишди. Сўнг уйда қолиб, иссиқдан қийналиб кетган болаларнинг раҳмини еб, бошқа аёлларга ҳам жавоб бериб юборишди. Фақат эркакларгина қолиб, ҳолдан тойиб бўлса-да, ишни охиригача етказишди.

Эртаси — ёмғир ёққан куни, бўш вагонлар йўл-йўлакай Қумбелга келаётган паровоз билан қайтди. Нари-бери ҳайдаб, паровознинг қуйруғини то вагонларга тақаб тиркагунча аскарларнинг ҳаммомидаги сингари нафасни димиқтирувчи ҳаводан Эдигейнинг жони ҳалқумига келди. Бундан кўра куёш жазирамасида ишлаш маъкул эди. Яна, аксига олгандай, машинистнинг бир ландовури тўғри келиб қолди — аччиқ ичкадай вақтни чўзгани-чўзган. Охири, вагон остидан уч букилиб, у ёқдан-бу ёққа ўтиб юрган Эдигей жаҳл устида машинистни чунон бўралаб сўқди. Аммо машинист ҳам жавоб қайтарди. Унга ҳам паровоз ўтхонаси олдида туриб ишлаш осон эмас-да. Иккаласи иссиқдан эс-ҳушини йўқотаёзган эди. Хайрият, юк ташувчи состав жўнаб кетди.

Шу маҳал бирданига жала қуйиб берди. Қуйганда ҳам шунақа қуйдики, гўё осмоннинг туби тешилгандай эди. Қанчадан бери ёғмаган ёмғир бир йўла хуморидан чиқмоқчидек эди. Ер ларзага келди. Бир зумда ҳаммаёқ кўлоблару пуфакчаларга тўлиб кетди. Ёмғир тобора қутуриб, даҳшатли равишда ёғарди. Агар ўша гап рост бўлса, Ҳимолайнинг мангу музликларидан келаётган салқин намлик захиралари Сарийўзакнинг иссиқ даштларига ёмғир бўлиб

куйилаётган эди. Ҳимолай деганлари ҳам бор бўлсин! Қудратингдан ўргилай! Эдигей уйи томон югуриб қолди. Нега эканини ўзи ҳам билмасди. Шунчаки таомилига. Ёмғирда қолган киши одатда уйига ёки бўлмаса бирон панароқ жойга чопади-ку. Бўлмаса, бунақа ёмғирдан қочиб қутулишга на ҳожат? У буни кейин тушунди, Қуттибоевларнинг барчаси — уйлари олдига чиққан Абутолиб, Зарифа, иккала ўғли Довул ва Эрмакларнинг ёмғирда бир-бирлари билан қўл ушлашиб, сакрашиб, ўйинга тушаётганларини кўриб тўхтаб қолди. Бу манзара Эдигейни ҳайратлантирди. Эдигей уларнинг ёмғир ёғишидан қувониб, севиниб ўйнаётганларидан эмас, бошқа нарсадан ҳайратланган эди, яъни ёмғир ёғиш олдидан ишдан қайтаётган Абутолиб билан Зарифанинг темир изларидан наридани бери ҳатлаб ўтишиб, уй томон шошиляётганларини кўрган эди. Аслида улар ёмғир ёғишини бутун оиласи, бола-чақаси билан биргаликда кутиб олмоқчи бўлишган экан. Бу эса Эдигейнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Улар бўлса худди Орол денгизига тасодифан учиб келиб қолган ғозлар сингари жала селида чўмилишиб, ўйинга тушишар, ғала-ғовур кўтаришарди. Ёмғир табиат инъом этган қут-барака, катта бир байрам эди. Сариўзақда юриб, ёмғирни кўмсаб, тоқатлари тоқ бўлган эди-да. Уларнинг Бўронли бекатидаги йилт этган бундай бахтли дақиқаларни шунчалик шод-хуррамлик билан қаршилаётганларини кўриб турган Эдигейнинг ҳам қалби қувонди, ҳам ўксиди, ҳам кулгиси қистади, ҳам ачинди.

— Эдигей! Қани биз билан! — деб бақирди Абутолиб савалаб ёғаётган ёмғир аралаш юзувчилардай қўл силтаб.

Ўз навбатида болалар қувонганидан у томон югуриб қолишди.

— Эдигей амаки!

Эндигина уч ёшга қадам қўйган, Эдигей жуда яхши кўрадиган Эрмак қўлларини кенг ёзиб, оғзини катта очиб ёмғирдан энтикканча Эдигей сари чопиб келарди. Чексиз қувончдан кўзлари чақнаб, ғайрати ичига сиғмасди. Эдигей болакайни дарҳол қўлтиғидан кўтариб олди-да, айлантира бошлади. Бироқ боланинг қувончига шерик бўлган Эдигей сўнг нима қиларини билмай гангиб қолди. Эдигей уларнинг оилавий байрамларига қўшилайин, деган хаёлда эмасди. Бироқ шу маҳал бурчақдан қий-чув кўтаришиб қизлари —

Саула билан Шарофатлар Қуттибоевларнинг шовқин-суронии эшитиб югуриб чиқишди. Қизлар бахтиёрлигидан: «Ота, юринг, чопамиз!» — дея қўлидан ушлаб тортқилашарди. Уларнинг қистови отани ноқулай аҳволдан қутқазгандай бўлди. Энди ҳаммаси биргалашиб, тинимсиз жала остида роса ўйин тушишди.

Эдигей болакайни, тўс-тўполон ичида йиқилиб, оғзига сув кирмасин, деб хавфсираганча қўлидан туширмасди. Абутолиб бўлса унинг кенжа қизи Шарофатни елкасига мингазиб олган эди. Шу тахлит болаларнинг кўнглини кўтариб, дилхушлик қилиб анча чопиб юришди. Эрмак Эдигейнинг қўлида талпинар, овози борича қичқирар, оғиз-бурунларига сув кирганда дарҳол Эдигейни қучганча юзларини яширар — бу эса жуда кўнгилли эди. Эрмакнинг амакиси билан бунчалик иноқлашиб кетганидан мамнун бўлган Абутолиб билан Зарифа уларга миннатдорчилик билан завқланиб қараб қўйишарди. Буни пайқаган Эдигей ичидан руҳланиб кетди. Қуттибоевлар бошлаган бу олатасир шодиёнадан унинг қизларининг ҳам кўнгли чоғ эди. Шу гала-ғовур ичида бехосдан Эдигей Зарифа нақадар латофатли эканини пайқаб қолди. Ёмғир Зарифанинг қоп-қора сочларини юзлари, бўйни, елкалари узра ёзиб тарар, бошидан то оёғигача сизиб тушаётган сув қўйлагини баданига ёпиштириб, миқти гавдасини, кифти, қўлларини бўрттириб, сонларию яланг оёқларининг болдирларигача ажратиб кўрсатар эди. Кўзлари эса бахтиёрликдан нур сочиб чақнаб, кумуш тишлари тобора ярқирар эди.

Сариўзақда ёмғир жала бўлиб қуйилади, кори эса аста-секин эриб, ерга сингиб кетади. Ёмғир қанақа ёғишидан қатъи назар, кафтдаги симоб сингари тўхтамасдан, шиддат билан шовқин-сурон солиб келади-да, худди сув сепгандай бир зумда жарликлар сари оқади-кетади. Жала бошлангандан сўнг орадан сал ўтмай ариқлар тўлиб тўлқинланиб, кўпикланганча тобора шиддат билан оқа бошлайди. Шунда бўронлиликлар ариқ бўйлаб чопишиб, сакрашиб, жом ва тосларини сувга ташлашиб, қийқириб ўйнашарди.

Ёмғир ҳамон авжида. Улар сузишга берилиб кетиб, тосқайиқлар ортидан қувлаб боравериб бекатнинг бошланишига, темир йўл кўтармасининг шундоққина ёнбошига келиб қолишган эди. Шу маҳал Бўронлидан пассажир поездеи ўтиб

бораётган эди. Поезднинг ланг очиб қўйилган эшик ва деразаларидан то ярим белигача чиқариб олган йўловчилар бу бечора саҳройи афандилардан кўзларини узмай кулиб боришарди. Улар алланималар деб қийқиришар: «Эй, чўкиб кетманглар!», дегандай ичак узилгудек қаҳ-қаҳ уриб кулишар, ҳуштак чалишар эди. Бўронлиликларнинг бу хатти-ҳаракатлари уларга жуда ғалати бўлиб туюлган бўлса керак. Йўловчилар бир-икки кундан кейин, уй-уйларига етиб олгач, суҳбатдошларини кулдириш учун балки кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб беришар. Сал вақт ўтмай, поезд жалада ювилганча ўтди кетди.

Зарифа йиғлаётгандек бўлиб туюлмаганда эди, Эдигей буларни ўйлаб ҳам овора бўлмасди. Челақлаб куяётган ёмғир кишининг юз-кўзидан оқиб турганда, у йиғлаб турибдими, йўқми — билиши қийин. Ҳар нечук Зарифа йиғлаётган эди. У ўзини чексиз қувончдан қаҳ-қаҳ уриб, қийқириб кулаётгандек кўрсатмоқчи бўларди, аслида йиғлаётган эди. Абутолиб хавотирланиб хотинининг қўлини олди:

— Сенга нима бўлди? Мазанг қочдими? Юр, уйга борамиз.

— Йўғ-э, шунчаки ҳиқичоқ тутяпти,— жавоб қилди Зарифа. Улар беҳос ёғиб қолган ёмғир саховатидан баҳраманд бўлиб қолишга ошиқиб, қайтадан болаларни ўйнатишга киришишди. Бироқ Эдигейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Бу ердан, бу одамлардан йироқда бошқача турмуш тарзи мавжуд эканини, у ерда ёмғир ёғиши оддий бир ҳодиса бўлиб, одамлари тоза ва тиниқ сувда чўмилишларини, болалар учун эса ўзгача шарт-шароит, ўзгача ўйин-кулги, ўзгача гамхўрлик муҳайё этилганини англаб, буларга қанчалик оғирлигини тасаввуридан ўтказди... Бироқ болаларнинг кўнгли кўтарилсин, ўйин-кулги қилаётган Абутолиб билан Зарифа хижолатга қолмасин, деб улар қанчалик шодланса, Эдигей ҳам шунчалик шодланар эди...

Болалар ҳам, катталар ҳам роса яйраб, мириқиб ўйнашди, ёмғир эса ҳамон тинмасди. Ниҳоят, ҳаммалари уй-уйларига югуришди. Шунда Эдигей болалари билан бирга ёнма-ён чопиб кетаётган Қуттибоевларнинг ортидан хайрихоҳлик билан қараб турди. Ҳамма шалаббо бўлди. Бир кунгина бўлса-да, Сариўзакка бахт кулиб боққан эди!

Кенжа кизалогини кўтариб, каттасини етаклаб олганча, остонада Эдигей пайдо бўлганда уларнинг турқини кўрган Уккубола ҳангу манг бўлиб, дарҳол кафтларини бир-бирига уриб қўйди.

— Вой-бўй, сизларга нима бўлди? Кимларга ўхшаб кетдиларинг?

— Кўрқма, онаси, — дея Эдигей уни тинчлантирмоқчи бўлдию ўзи кулиб юборди. — Нор туя маст бўлса, бўталоқлари билан ўйнашар, дейишади.

— Кўриб турибман, — дея таъна қилди Уккубола кулимсираб. — Қани, сувга тушган товуққа ўхшаб турмасдан тезроқ ечина қолинглар.

Ёмғир тинди, бироқ у ҳали олисдан эшитилиб турган момақалдироқ овозига қараганда, Сариўзакнинг чекка қисмларига тун бўйи ёғиб чиққанга ўхшарди. Уйғониб кетган Эдигей кўзларини йириб-йиртиб бўлса-да, даштнинг турли бурчакларида ярқ-юрқ этиб чақнаётган яшин нурларининг деразаларидаги аксини кўриб қоларди.

Ўша тун Эдигей Бўрон туш кўриб чиқди. Тушида у яна фронтда, ўқ ёмғири остида ётган эмиш. Бироқ негадир снарядлар унсиз келиб тушар, унсиз портлаб, кўкка кўтарилган куюнли тупроқ қалқиганча осмонда муаллақ туриб қолар ва яна қалқиганча вазминлик билан секин-аста ерга қайтиб тушар эди. Шундай портлашлардан бирида ўзи ҳам осмону фалакка учиб кетди ва муаллақ ҳолда секин-аста кулай бошлади, кулаганда ҳам жон талвасасида чексиз бўшлиқ сари кулаб борарди... Сўнг у шиддатли ҳужум сари югуриб кетди, ҳужумга ўтган кулранг шинелли аскарлар жуда кўпчилик эди. бироқ уларнинг юз-кўзларини кўриб бўлмасди. Гўё ёлғиз шинелларгина қўлларида автоматлари билан чопиб бораётгандай. Бир маҳал шинеллар «ура» деб қийқириб қолишган ҳам эдики, Эдигейнинг рўпарасида ёмғирга ботиб кулиб турган Зарифа пайдо бўлди. Танг қолдирадиган бир ҳол. Чит кўйлаги баданига жикқа ёпишган, ёзиғлик сочларию юзларидан ёмғир қуйилар, ўзи бўлса тиним билмай кулар эди. Эдигейга эса кечикиш бўлмайди, чунки у ҳужум қилмаётибди. Шунда: «Нега мунчалик куляпсан, Зарифа? Бу яхшиликка эмас», деди Эдигей. «Кулаётганим йўқ, йиғлаяпман», деди Зарифа ва савалаётган ёмғир остида яна кулаверди...

Кўрган тушини эртаси кун у Абутолиб билан Зарифага айтиб бермоқчи бўлди. Аммо тушининг таҳлили унчалик ўзига маъқул бўлмагани учун фикридан қайтди. Уларни беҳудага хафа қилгиси келмади.

Бу катта ёғиндан сўнг Сариўзак даштида иссиқ қайта бошлади. Казангапнинг таъбири билан айтганда, энди ёзнинг ҳақи битган эди. Худди шу пайтдан Сариўзак кузининг роҳатбахш дамлари бошланди. Бўронлининг болалари ҳам толиқтирувчи жазирамадан қутилиб, қўнғироқдай овозлари яна чиқиб қолди. Шу маҳал Қумбел бекатидан бизга Қизил Ўрданинг қовун-тарвузлари келтирилди, улушларингни олиб кетасизларми ёки бериб юборайликми, деб хабар қилишди. Бу Эдигейга яхши баҳона бўлди. У ўзимиз бориб танлаб оламиз, бўлмаса, қаёқдаги яроқсиз хомхаталани юборишлари мумкин, деб бекат бошлиғини қўндирди. Маъқул, Қуттибоевларни ҳам бирга олинглар, яхшисидан танланглар, деди бошлиқ. Эдигейга худди шу керак эди. У Абутолиб ва Зарифа икковини болалари билан бир кунга бўлса ҳам Бўронлидан олиб чиқиб, шамоллатиб келишни ният қилган эди. Қолаверса, ўзлари ҳам бир оз айланиб келишади-ку. Шу тариқа, икки оила бола-чақалари билан бирга эрта азонда Қумбелга бораётган йўловчи поездга тушиб жўнаб қолишди. Ҳаммалари кийинишган, ясанишган эди. Болаларнинг суюнганини айтмайсизми?! Эртакларда тасвирланган ғаройиб бир ўлкага бораётгандай хурсандчиликдан учиб-кўниб, йўл-йўлакай саволларни ёғдиришарди: у ерда дарахтлар ўсадими? Ўсади. У ернинг ҳам ўт-ўланлари ям-яшилми? Ям-яшил. Ҳатто гуллар ҳам борми? Уйлари каттами, кўчаларидан машиналар физиллаб ўтиб турадими? Қовун-тарвуз истаганингча кўпми? Музкаймоқ борми? Денгиз-чи?..

Шамол юк вагонига келиб уриларди. Вагон эшигининг шундоққина тагида Абутолиб билан Эдигей бўш қутилар устида ўтирган бўлишларига қарамай, болалар йиқилиб тушмасин учун ҳар эҳтимолга қарши эшик тахта билан тўсиб, миҳлаб қўйилган эди. Қия очиқ эшикдан ёқимли ҳаво кириб турарди. Икки эркак у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб боришар, ора-сира болаларнинг саволларига ҳам жавоб беришарди. Эдигей Бўрон бирга бораётганларидан, ҳавонинг кулиб турганидан, болаларнинг севиниб қувонишганидан беҳал мамнун эди. Ҳаммасидан ҳам Абутолиб билан Зарифанинг

кувноқ чехраларини кўриб, ўзини кушдек енгил ҳис этди. Улар ғам-ташвишдан, руҳий тушкунликдан бир оз бўлса-да, озод бўлиб эркин нафас олишяпти-ку. Балки Абутолибга Сариўзакда қўлингдан келгунча, бардошинг етгунча яшайвер, деб рухсат этишар. Эҳ, худойим, қани энди шундай бўла қолса эди. Зарифа билан Уккуболанинг турмуш икир-чикирлари ҳақида дилдан суҳбатлашиб ўтиришганини кўришнинг ўзи мароқли. Улар шу дамда ўзгача бахтиёр эдилар. Шундай ҳам бўлиши керак. Инсон учун энг кераги шу... Эдигей Куттибоевларнинг бошқа йўриғи бўлмагани учун ҳам Бўронлининг ҳаётига бир амаллаб кўникиб, ўтроқлашиб қолишларини ва бошдан ўтган барча кўнгил-сизликларни эсдан чиқариб юборишларини жон-дилидан истарди. Улар асабга тегувчи ҳуда-беҳуда гапларни қўзғамай, бир-бировлари билан нима демоқчи эканликларини дарҳол англаб олишар эди. Абутолиб у билан ёнма-ён, елкама-елка ўтириб бораётгани, унга умид-ишонч билан қараши ҳам Эдигейни мамнун қилган эди. Эдигей Абутолибнинг ақли-хушли, камсуқумлиги учун, ҳаммадан ҳам кўра уйга — оилага меҳр қўйгани, уни деб яшаб, барча қийинчиликларга бардош бериб келгани ва ундан мадад олаётгани учун ҳам қадрларди. Абутолибнинг сўзларини эътибор бериб тинглаб, Эдигей инсоннинг ўзгаларга қилган энг катта яхшилиги ўз оиласида муносиб фарзандларни тарбиялаб етиштиришдан иборат экан, деган хулосага келди. Тарбиялаганда ҳам кимнингдир ёрдами билан эмас, балки шахсан ўзи кун сайин, соат сайин бутун қалбини бахш этиб, иложи борича улар билан бирга бўлиш қанчалик муқаддас иш эканини тушуниб етди.

Э-ҳе, бу Собитжон дегани қаерларда ўқимади, дейсиз: интернат ҳам, институт ҳам, турли малака ошириш курслари ҳам қолмади. Бечора Қазангап бутун топган-тутганини унга сарфлади. Ишқилиб, шаҳарда тарбия топсин, бошқалардан ёмон яшамасин, деди. Охир-оқибат нима бўлиб чиқди? Билими-ку бошқалардан қолишмайди, бироқ ҳеч кимга нафи тегмайдиган яроқсиз одам бўлиб чиқди. Ўшанда улар қовун-тарвуз олиб келиш учун Кумбелга бораётганларида Эдигейнинг ўйлаган ўйи шу бўлди: ҳамонки бошқа бир яхшироқ йўли топилмай турган экан, унда Абутолиб Куттибоевнинг Бўронлига яхшироқ ўрнашиб олишига нима етсин. Хўжалигини тиклаб олади, мол-ҳол қилади, сўнг

дашда фарзандларини қўлидан келгунча тарбиялаб вояга етказди. Тўғри, унга ақл-идрок ўргатмоқчи эмас, аммо Абутолибнинг ҳам, сўзининг авзоига қараганда, шу фикрда эканини фаҳмлади. Картошкани қандай ғамлаб олиш кераклигини, хотини билан болаларига қаердан кигиз этик излаши зарурлигини йўл-йўлакай сўраб борди. Ўзим ҳам қишни этикчан ўтказаман, дейди. У яна Қумбелда кутубхона борми, бекатчага олиб кетиш учун китоб берадими, деб ҳам сўради.

Ўша куни кечқурун улар ОРСдан ўзларига ажратилган қовун-тарвузларни олиб, яна йўловчи поездда уйга қайтиб келишди. Болалар чарчаганига карамай, кўнгиллари чоғ эди. Қумбелни ҳам кўришди, ўйинчоқлар харид қилишди, музқаймоқ ейишди, хуллас, яйраб келишди. Айтгандай, бекат сартарошхонасида бир оз кўнгилсиз воқеа содир бўлди. Болаларнинг сочини олдириб кетайлик, деб киришган эди, Эрмакнинг навбати келганда ҳаммаёқни бошига кўтариб, шунақа йиғлаб бердики, қани энди бирон кимса уни кўндира олса. Ҳаммани чарчатди. У кўрқар, юлқиниб, қичқириб, отасини чақирарди. Абутолиб шу маҳал ёнларидаги дўконга чиқиб кетган эди. Зарифа нима қиларини билмай, хижолат тортиб қизариб-бўзариб кетди. Сочлари жуда ҳам чиройли, жингалак бўлгани учун ҳам туғилганидан буён ўз эркига қўйиб қўйдик, олдиришга кўзимиз қиймади, деб ўзини оқлагандай бўлди, бечора. Ҳақиқатан ҳам Эрмакнинг сочлари ойисиникига ўхшаб гоятда кўркам, қалин ва кўнғироқли, ўзи ҳам Зарифага тортган эди. Боши ювилиб, жингалак сочлари тараб қўйилгандан сўнг чиройига қараб тўймасди киши. Ниҳоят, ҳийла ишлатишгача боришди. Уккубола Сауланинг сочини қирқтирмақчи бўлди: мана кўряпсанми, қиз бола бўлсаям кўрқмай ўтирипти, деди. Эрмак сал тинчлангандай бўлди. Бироқ сартарош қўлига машинкасини олиши биланоқ яна қий-чув кўтариб сапчий бошлади. Шу тобда эшикдан бирдан Абутолиб кириб қолди. Эрмак отасининг кучоғига отилди. Отаси уни кўтариб олиб, бағрига босди. Болани ортиқча қийнаш фойдасиз эканини тушунди.

— Кечирасиз,— деди у сартарошга. — Бошқа сафар келармиз. Белни маҳкам боғлаб олмасак бўлмайдиганга ўхшайди, ўшанда... Ҳозирча юра турсин, шошилмаса ҳам бўлади. Яна йўлимиз тушиб қолар...

«Конвенция» авиабардори бортидаги алоҳида ваколатга эга бўлган комиссияларнинг фавқулодда кенгаши давомида иккала томоннинг розилиги билан «Паритет» самовий бекатига яна бир кодланган радиограмма жўнатилди. «Паритет» у радиограммани ғайризаминий тараққиётга эришган сайёрадаги 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирларга етказиши мўлжалланган эди. Радиограммада Қўшмарбошнинг махсус кўрсатмасисиз бирон бир ҳаракат қилиш мумкин эмаслиги айтилди.

Кенгаш аввалгидек ёпиқ ҳолда олиб бориларди. «Конвенция» авиабардори одатдагидек ўз ўрнида, Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида — Сан Франциско билан Владивостокнинг қоқ ўртасида турарди.

Олам олам бўлганидан бери Галактикалараро буюк воқеа содир бўлганини — Эга ёритқич тизимида ғайризаминий тараққиётга эришган сайёра кашф этилганини ва ундан онгли мавжудотлар ерликлар билан алоқа ўрнатишни таклиф этганликларини ҳали ҳеч ким билмасди.

Фавқулодда кенгаш қатнашчилари кутилмаганда бу муҳим муаммо юзасидан, ниманидир ёқлаб, қарши чиқиб, баҳслашиб ётган эдилар. Ҳар бир комиссия аъзосининг столи устида ёрдамчи материаллар билан бирга 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлар томонидан юборилган маълумотларнинг тўла текстлари турарди. Хужжатлардаги ҳар бир фикр, ҳар бир сўз ўрганиб чиқилди. Тўқайтўш сайёрасидаги онгли ҳаёт қурилишига доир келтирилган ҳар бир деталь факт сифатида, энг аввало, ердаги тараққиёт эришган тажрибага асосланган ҳолда, шунингдек сайёранинг етакчи мамлакатларнинг манфаатларига мос келиши ёки келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашилган ҳолда қараб чиқилди. Бундай муаммоларга ҳозирга қадар ҳеч ким дуч келмаган эди. Яна бунинг устига масалани зудлик билан ҳал этиш талаб этиларди...

Тинч океани аввалгидек секин тўлқинланиб турарди...

Қуттибоевлар оиласи Сарийўзак ёзининг даҳшатли жазирамасига бардош берганидан сўнг, яъни кўч-кўронини кўтариб, умидсизлик билан Бўронлидан боши оққан ёққа кетиб қолмаганидан кейин бўронлиликлар, энди улар шу ерда қолиб ҳозирча яшаб туришади, деб ишонч ҳосил

қилишди. Абутолиб Куттибоев бирмунча дадилланиб, Бўронлининг оғир юмушларига бир оз кўникаб қолган эди. Ҳа, албатта бекатчанинг турмуш шароитини ўз кўзи билан кўрди, ўрганди. Ҳар қандай бошқа одам сингари Бўронли дунёнинг қарғишига учраган жой экан, дейишга у ҳақли эди. Ичиладиган сув бир ёқда турсин, ҳатто бошқа эҳти-ёжларга ишлатиладиган сув ҳам аллақаерлардан поездда цистерналаб келтирилса, бунга нима ҳам дейиш мумкин. Кимда-ким ҳақиқий тоза сув ичгиси келиб қолса, албатта, туяни жабдуқлаб, мешларни ғамлаб, тупканнинг тагидаги кудуққа бориб келиши керак. Шундай ишга Эдигей билан Казангапдан бошқа ким ҳам журъат эта оларди, дейсиз.

Дарвоқе, бу аҳвол эллик иккинчи йилдан то олтмишинчи йилларгача, қўйинги, бекатга электр-шамол ёрдамида сув тортгич ўрнатилгунга қадар давом этди. Бироқ у кезларда бунга ҳали ҳеч ким умид ҳам қилмаган эди. Буларнинг ҳаммасидан қатъи назар, Абутолиб ҳеч қачон Бўронли бекатини ҳам, Сарийўзак даштини ҳам лаънатлаб сўккан эмас.

Ёмонни ёмонлигича, яхшини яхшилигича қабул қилиб юраверган. Ахир, бу ер ҳеч ким ва ҳеч нарса олдида гуноҳкор эмас-ку. Яшайдими, йўқми — буни инсоннинг ўзи ҳал этиши керак...

Шунақа ерларда ҳам одамлар, қандай бўлмасин, яхшироқ яшашнинг ҳаракатида эди. Куттибоевлар бошқа ерларга бориш ниятидан воз кечиб, Бўронлида қолиб яшашга қатъий қарор қилганларидан сўнг, ташвишлари яна кўпайди: мустаҳкам ўрнашиб олиш учун уй-жой дегандай юмушларга вақт етишмасди. Кундалик смена ишларини адо этиши керак, шундан кейин ҳам ташвишлари етиб ортарди. Печкани қайта қуриш, эшикларга мато қоқиш, дераза ромларини созлаш каби қишга тайёргарлик ишлари билан олишиб, Абутолибнинг шашти анча қайтиб қолди. Қолаверса, унинг бунақа ишларга айтарли уқуви йўқ эди. Шунинг учун ҳам Эдигей уни ёлғиз қолдирмасдан асбоб-ускуна ва материаллар билан ёрдам бериб турди. Бостирмаси ёнидан ертўла қазий бошлаганларида Казангап ҳам қараб турмади. Учаласи биргалашиб кичикроқ ертўла қазииш, устини шпаллар билан ёпиб, сўнг похол тўшаб, унинг устига эса лўмбоз ётқизиб, шуваб кўйишди. Ниҳоят, бировнинг моли келиб қулаб тушмасин учун томчасини ҳам жуда мустаҳкам қилиб

қуришди. Учаласи қайси иш билан банд бўлмасин, Абутолибнинг ўғиллари уларнинг атрофида гирдикапалак эди. Баъзан ишга халал бериш ҳам, аслида кишига аллақандай қувноқлик ва ўзгача ҳузур-ҳаловат бахш этар экан. Эдигей билан Казангап Абутолибнинг уй-рўзғор ишларига ёрдамлашиш юзасидан маслаҳатлашиб, бу ҳақда маълум қарорга келишгандай бўлишди. Келаси баҳорга чиқиб унга соғин туя ажратишни лозим кўришди. Муҳими — у соғишни ўрганиб олса бўлгани. Ахир, бу сигир эмас, уни туриб соғиш керак. Ортидан далама-дала юриш керак, ва энг асосийси, елинига кўз-қулоқ бўлиб туриш керак — вақтида эмизиб, вақтида ажратиб турмаса бўлмайди. Ҳарқалай, ташвиши оз эмас. Йўлини билиш керак...

Ҳаммадан ҳам Эдигей Бўронни қувонтирган нарса Абутолибнинг хўжалик ишларига киришиб кетгани ёки бўлмаса Зарифа билан бирга иккала оила фарзандларини ҳар куни ўқиш-ёзишга, расм чизишга ўргатишларигина эмас, балки Бўронлини тарк этмасдан, унинг оғир шароитига бардош бериш, ўзининг ҳам билимини ошираётгани бўлди. Ахир, Абутолиб Қуттибоев ўқимишли киши эди-да. Китоб ўқиш, нималарнидир ёзиш-чизиш унга сув билан ҳаводек зарур эди. Шундай дўсти бўлганидан Эдигей ич-ичидан фахрланарди. Шу сабабли ҳам юраги унга талпиниб турарди. Бу томонларга серқатнов бўлиб турган Сариўзак геологи Елизаров билан унинг дўстлашиб қолиши ҳам бежиз эмасди. Умуман, Эдигей кўпни кўрган, кўпни билган одамларни, олимларни ҳурмат қиларди. Абутолиб ҳам кўп нарсаларни биларди, лекин у ҳуда-беҳуда гапиришни ўзига эп кўрмасди. Аммо бир куни уларнинг жиддий суҳбатлашиб олишига пайт ҳам бўлди.

Кечқурун йўл ишларидан қайтиб келишарди. Ўша куни еттинчи километрдаги йўл ёқасига қор тўсувчи ғов ўрнатишди, чунки қиш фасли у ерда ҳамиша бўрон кўтарилиб, йўлни қор босиб қоларди. Куз энди бошланаётганига қарамай, қишнинг ғамини ҳозирданоқ кўриб қўймаса бўлмайди. Шундай қилиб, иккаласи секин келишаётган эди. Ним қоронғу оқшомда бамайлихотир суҳбатлашиш ўзгача гаштли эди. Шундай ойдин оқшомларда сокинлик оғушига чўмган Сариўзак кенгликлари гўё қайиқда сузиб бораётиб Орол денгизининг тубини кузатгандай қуёш шафағида элас-элас кўзга ташланарди.

— Абу дейман, кечалари қачон ўтмай, доимо дераза олдида ўтирганингни кўраман. Алланималарни ёзасанми ёки ўқиб ўтирасанми, ёнингда чироқ ўчмайди? — деди Эдигей.

— Шунчаки, одатдаги ишлар-да, — мамнунлик билан жавоб берди Абутолиб белкурагини у елкасидан бу елкасига оларкан. — Ёзув столим йўқ. Зумрашалар уйқуга кетиши биланоқ Зарифа ниманидир ўқишга тутинади, мен бўлсам унутилиб кетмасин, деб хотирамда қолган баъзи бир нарсаларни — урушни, энг муҳими Югославияда ўтган кунларимни ёзиб ўтираман. Йил сайин улар тобора узоқлашиб кетяпти. — У бир оз жимиб қолди-да, яна давом этди: — Болаларим учун нима қилсам экан, деб ўйлаб ўйимга етмайман. Едириши-ичириш, тарбия қилиш — булар ўз йўлига. Қўлимдан келгунча ҳаракат қиламан. Бошимдан шунчалик оғир кунларни ўтказдимки, Худо кўрсатмасин, бошқа биров буни юз йилдаям кўриб улгурмаса керак. Ҳозир ҳам яшаб турибман. Демак, беҳудага ҳаёт кечирмабман, эҳтимол тақдир менга қолганда шафқат қилгандир, балки у болаларингга дилингдагини айтиб қол, деяётгандир. Модомики, уларни дунёга келтирган эканман, фарзандларим олдида ҳисоб беришим керак, деб ўйлайман. Ҳамма учун умумий ҳақиқат бор, албатта. Аммо, шу билан бирга, ҳар бир киши ўз тушунчасига эга. У эа инсоннинг ўзи билан бирга кетади. Ҳаёт билан ўлим ўртасидаги қонли кураш гирдобидан ўтаётганингда у сени юз марталаб ўз комига тортиб кетиши мумкин. Агар сен ундан тирик чиқсанг, яхшилик билан ёмонликнинг ва ҳақиқат билан ноҳақликнинг моҳиятини чуқурроқ англаб оласан...

— Шошмай тур, бир нарсага тушунмаяпман. — Эдигей ажабланиб унинг сўзини бўлди. — Ҳақ гапни айтаётганга ўхшайсан, бироқ болаларинг ҳали мишигини эплаёлмайди, ҳатто саргарошнинг машинкасидан чўчийди, улар нимани ҳам тушунарди, дейсан?

— Шунинг учун ҳам ёзаётирман-да. Уларга сақлаб қўймоқчиман. Ким билади яна қанча яшашимни. Овсарга ўхшаб, сал бўлмаса ҳалиги поезднинг остига тушиб қолаёзганимни уч кундан бери ўйлаб, ўзимни-ўзим сўкаман. Агар Казангап йўлдан туртиб чиқармаганда... Сўнг шунақаям тўзитиб сўкдики, асти кўяверинг, болаларинг Худога минг қатла шукр қилишсин, дейди.

— Тўғри айтибди. Мен сенга аллақачон айтганман, Зарифага ҳам, — Эдигей қизишиб кетди ва фурсатдан

фойдаланиб хавотир олиб юрганини яна бир бор айтиб қўймоқчи бўлди. — Йўлнинг ўртасида сенга нима бор, паровоз издан чиқиб сенга йўл бериши керакми? Хавфсизлик қоидалари бор, ахир. Саводли киши бўлсанг, тоқайгача айтиб туриш керак. Энди темирйўлчисан, нишолда бозорида юрганинг йўқ. Ажал билан ўйнашма.

— Агар шунақа ҳодиса юз берганда, ўзим айбдор бўлардим, — деди Абутолиб маъюслик билан бош ирғаб. — Ҳарқалай, сен аввал сўзларимни тинглагин, кейин гапирасан.

— Шунчаки ўрни келиб қолди-да, сен гапиравер.

— Қадим замонларда одамлар болаларига мерос қолдиришган. Яхшиликками, ёмонликками, ҳарҳолда, ҳар ким қурбига яраша мерос қолдирган. Бу ҳақда ўша замонларда қанчалаб китоблар ёзилиб, эртақлар айтилиб, театрларда қанчалаб пьесалар ўйналган. Уларда меросни қандай бўлиш ва меросхўрлар тақдири хусусида ҳикоя қилинади. Нега дейсанми? Сабаби, ўша мероснинг кўпчилик қисми ноҳақ йўллар билан юзага келар эди, бошқаларнинг пешона тери эвазига, алдоқчилик йўли билан тўпланар эди. Шу сабабли ҳам бу мерос бошланишиданоқ ёвузлик, гуноҳқорлик ва адолатсизликлар билан тўлиб-тошган бўларди. Биз эса, худога шукр, бундан холимиз. Мен ўзимга шу билан тасалли бераман. Менинг қолдирадиган меросим ҳеч кимга зиён-заҳмат келтирмайди. Бу ёзганларим менинг руҳимгина холос, уларда урушда кўрган-билганларим жамланган. Болаларимга қолдирадиган бошқа бойлигим йўқ. Сариўзак даштида юриб шундай фикрга келдим. Тақдир мени шу ёқларга сургаб келибди, энди мен болаларимга кўнглимдагиларимни ёзиб қолдирмоқчиман, қачонлардир кези келиб, улар ҳам буни тушунишар. Мен эриша олмаган, уддасидан чиқа олмаган нарсаларга эҳтимол эришишар... Бизга нисбатан улар оғирроқ турмуш кечиришади. Шундай экан, ёшлигидан ақли тўлишиб боргани яхши...

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз ўй-хаёллари билан банд бўлиб, бирмунча вақт сукут сақлаб боришди. Бундай сўзларни эшитиб Эдигей ҳайратда қолди. Дунёга келган одам ҳаётнинг маъносини бундай тушунса ҳам бўлар экан-да, деб таажжубланди. Гарчи шундай бўлса-да, у ўзини таажжублантирган нарсани аниқлаб олмоқчи бўлди:

— Элу халқ, бу ёқда радио ҳар куни болаларимиз келгусида яхши ҳаёт кечиришади, деб турса, сен бўлсанг

бизга нисбатан оғирроқ бўлади дейсан. Атом уруши бўлади, шуни ўйлаб айтяпсанми?

— Йўқ, унгагина эмас. Эҳтимол, уруш бўлмас. Бўлганда ҳам ҳали-бери бўлмайди. Гап ризқ-рўзда эмас. Шунчаки замон чархи тезлашиб бормоқда. Болалар буларнинг барчасини ўз ҳаракатлари, ақл-идроқлари билан тушуниб олишлари керак, қолаверса, бизлар учун ҳам қисман жавоб беришларига тўғри келар. Ақл юритишнинг эса ўзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам бизга нисбатан уларга қийинроқ бўлса керак, деб ўйлайман.

Ақл юритиш ҳаммавақт ҳам осон эмаслигини Эдигей ойдинлаштириб ўтирмади. Кейинчалик у бўлиб ўтган суҳбатни эслар экан, бу гапнинг мазмунини сўраб-суриштириб билиб олмагани учун жуда-жуда афсусланди...

— Буларни нима учун айтяпти дерсан, — Абутолиб Эдигейнинг шубҳаларини сезгандай, сўзида давом этди: — Ёш болаларнинг назарида катталар ҳамиша ақлли, эътиборли бўлиб кўринади. Улғайгандан сўнг кўришадикки, муаллимлари, бошқача айтганда бизлар улар ўйлаганчалик кўпни кўрган, ақлли одамлар эмаслигимиз маълум бўлади. Ҳалиги мулоҳазакор кишилар устидан энди кулиб қўйса ҳам бўлади, ҳатто бу кекса мураббийлар ёшларнинг кўзига баъзида аянчли кўринадилар. Замон чархпалаги борган сари тезроқ айланаётир. Шунинг учун ҳам ўзимиз ҳақимизда сўнгги сўзни болаларга қолдирмай ўзимиз айтиб кетишимиз керак. Ота-боболаримиз бундай сўзларни ривоятларда айтиб кетишган. Ўзларининг нақадар улуг кишилар эканликларини авлодлар билишсин, дейишган. Энди биз уларни руҳи бўйича баҳолаймиз. Ўсиб келаётган болаларимни деб қўлимдан келгунча ишлаётганимнинг боиси ҳам шунда. Менинг ривоятларим — урушда бошдан кечирганларим. Фарзандларимга атаб партизанлик дафтаримни битаётирман. Кўрган-билганларимни, бошимдан кечирганларимни қандай бўлса шундай ёзиб қолдираман. Болалар улғайганда асқотиб қолар. Бундан ташқари, яна баъзи бир ўйлаб қўйганларим бор. Болаларимиз Сарийўзакда ўсадиганга ўхшайди. Вояга етганларида қуппа-қуруқ даштда ўсган эканмиз, деб ўйлашмасин яна. Қадимги қўшиқларимизни ёзиб олдим, кейин уларни топиб олиш қийин бўлиб қолади. Қўшиқ менинг тушунчамда — ўтмиш хабарчаси. Сенинг Уккуболанг улар-

нинг кўпини билади-ку. Ёдимга келиб қолса, яна янгиларини айтиб берман, деб ваъда берди.

— Бўлмасам-чи? Оролнинг қизи эмасми! — деди Эдигей дарҳол гурурланиб кетиб. — Орол қозоқлари денгиз бўйида яшайди. Қирғоқ бўйлаб куйлашга нима етсин. Денгиз ҳаммасини тушунади. Нимани айтма, дилдан чиқариб айтсанг, денгизга хуш келаверади.

— Буни тўғри айтдинг. Ҳақ гап. Ёзиб олганларимни яқинда қайта ўқиб чиқдим. Зарифа иккаламиз йиғлаб юборишимизга сал қолди. Қадимда нақадар гўзал қилиб куйлашган! Ҳар бир кўшиқ ўзи бир тарих. Ўша одамларни шундоққина кўриб тургандайсан. Улар билан сирлашсанг, ўшалардек сева олсанг, куя олсанг... Кўрдингми, уларнинг қолдириб кетган ёдгорлигини. Мен Казангапнинг Бўкейини ҳам кўндиришга ҳаракат қилдим, қорақалпоқча кўшиқларимизни ёдингга келтир, алоҳида дафтарга ёзиб оламан дедим. Демак, қорақалпоқ дафтари ҳам бўлади бизда...

Улар шу йўсинда темир йўл бўйлаб секин юриб боришарди. Уларнинг суҳбати фароғатли дамга тўғри келган эди. Ўша куз олди кунларидан бирининг сўлим оқшоми, бутун борлиқ қоронгулик оғушига чўмиб бораётгандек эди. Сарийзак ўрмонлари ҳам, дарёлари ҳам, далалари ҳам кўздан гойиб бўлиб бораётгандай, бироқ ботиб бораётган қуёш ер саҳнидан нур ва сояларнинг ҳаракати туфайли дашт бағрини тўлдириб тургандай таассурот қолдирарди. Бутун кенгликни чулғаб олган беқарор, кўкимтир осмон ўзига мафтун этиб, фикрга қанот боғларди, узоқ яшашга, кўп ўйлашга даъват этарди...

— Ҳа, айтгандай, Эдигей, — деди Абутолиб сўраб олмоқчи бўлган нарсаси ёдига тушиб, — кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб юрардим Дўнанбой деган қуш хусусида. Сен бу ҳақда нима дейсан, шунақа қуш бўлса керак-а табиатда, номини ҳам шундай атасалар керак. Учратганмисан бунақа қушни?

— Афсона-ку бу.

— Тўғри, буни ўзим ҳам биладман. Аммо афсона ҳам кўпинча турмушдан олинган ҳақиқат бўлиб чиқади. Масалан, зарғалдоқ деган қуш бор, бизнинг Еттисувда тоғдаги боғларда кун бўйи «Биёв-биёв, мен кимга куёв», деб сайрагани-сайраган. Бу ерда шунчаки сўз ўйини, яъни оҳанг билан сўзларнинг ўзаро мослашуви бор, холос. Бироқ қушнинг

нима учун шунақа сайраши ҳақида эртақ ҳам тўқилган. Дўнанбой хусусидаги эртақда ҳам шунақа ўхшашлик йўқмикин, деб ўйлайман. Балки даштда шундай бир қуш бордир. Дўнанбой деган сўзга мослаб сайрайдиган. Эҳтимол шунинг учун афсона тўқилгандир?

— Йўқ билмайман. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман, — дея шубҳаланди Эдигей. — Бу ерлардан неча бор ўтиб қайтганман, аммо бунақа қуш борлигини учратмаганман. Умуман, бўлмаса керак.

— Эҳтимол, — деди Абутолиб ўйланқираб. Эдигей безовгалана бошлади.

— Модомики, бундай қуш бўлмаган экан, унда буларнинг бари бекорчи гап бўлиб чиқадими?

— Йўқ, нега? Она Байит қабристонни борми, демак, бу ерда нимадир бўлиб ўтган. Ҳарқалай, мен негадир ҳалиги қуш бор бўлса керак, деб ўйлаб юраман. Уни кимдир, қачонлардир учратади, албатта. Болаларга шундай деб ёзиб қўяман.

— Болаларга бўлса майли, — деди Эдигей қатъиятсизлик билан, — унда тўғри қиласан...

Найман она ҳақидаги Сариўзак афсонасини ўз вақтида фақат икки кишигина ёзиб олганини хотирлайди Эдигей Бўрон. Даставвал, эллик иккинчи йилнинг охирларида болаларим улғайганда ўқишар, деб Абутолиб Қуттибоев ёзиб олган эди. У қўлёзмалар йўқолиб кетди. Шундан кейин тортган азобларини айтмайсизми. Қассоб мой қайғусида, эчки жон қайғусида, дегандай уни эслашга фурсат бўлибдими! Кейинчалик, орадан аллақанча вақт ўтиб, эллик еттинчи йилларда Афанасий Иванович Елизаров бу афсонани ёзиб олди. Энди Елизаровнинг ўзи йўқ. Унинг қўлёзмалари ким билсин, балки Олмаотадаги уйида, қоғозлари орасида қолиб кетгандир... Иккаласи ҳам асосан Казангапнинг оғзидан ёзиб олган. Ўша суҳбатда Эдигей қатнашган; у айтиб-эслатиб турган.

«Йилларнинг учишини!.. Тавба, бу гапларнинг ҳаммаси қайси замонларда бўлган эди!» ўйларди Эдигей Бўрон ёпқи ташланган Қоранорнинг икки ўркачи ўртасида тебраниб бораркан. Энди эса у Казангапнинг ўзини Она Байит қабристонига олиб боряпти. Вақти келиб, ҳаммаси ўз ўрнига қарор топади. Афсонани калбида ардоқлаб сақлаб, эл орасига

ёйиб, авлодларга етказган айтувчининг ўзи энди қабристонда сўнги оромини топиши керак.

«Энди ёлғиз ўзимиз — мену Она Байит қолдик. Ҳа, кўп ўтмай, мен ҳам ўша ерга бораман — жойи ростонимга. Бу ёғи шунга қараб бораётир!» дея ғамгин қиёфада ўйга чўмганча, Эдигей туя устида дафн карвонини бошқариб борарди. Ортида тиркалма аравали трактор, орқасида гилдиракли «Белорусь» экскаватори. Дафн карвонига ўзича кўшилиб олган малла ит Йўлбарс гоҳ олдинда, гоҳ тўданинг ортида, гоҳ ён томонда йўртиб борар, гоҳ бир зум кўздан ғойиб бўлар эди... У ўз ишининг кўзини билгандай, думини диккайтириб, теварак-атрофга жиддий кўз ташлаб кўярди.

Куюёш найзага келди. Қоқ пешин. Она Байит қабристонига оз қолган эди.

VIII

Ҳарқалай, эллик иккинчи йилнинг охирлари — аниқроқ қилиб айтганда, куз фасли, сал кечикиб бўлса-да қорбўронларсиз тушган қиш фасли ҳам ўша кезлардаги Бўронли бекатининг бир сиқим аҳолиси учун маъқул келди. Эдигей кейинчалик ўша кунларни узоқ эслаб юрди.

Бўронлиликларнинг оқсоқоли Казангап хушмуомалали киши бўлиб, бировларнинг ишига бўлар-бўлмасга аралашмасди. Унинг айни кучга тўлган пайтлари эди. Ўғли Собитжон Қумбелдаги интернатда ўқирди. Қуттибоевлар оиласи эса эндигина Сариўзак шароитига кўникиб, ўтроқлашиб қолишган кезлар. Қишга бориб баракни иситиб, картошка ғамлаб олишди, Зарифа билан болаларига кигиз этик харид қилишди, Қумбелдан бир қоп ун келтиришди. Унни Эдигей бақувват Қоранорида ортиб келди. Абутолиб вақтида ишлаб, бўш вақтларини одатдагидай, болалар ёнида ўтказар, тунлари эса дераза тоқчасидаги мойчироқ ёруғида ниманидир ёзгани ёзган эди.

Бекатда яна икки-уч оила бўлиб, афтидан вақтинча туришарди. Ўша кезлардаги бошлиқлари Абилов ҳам ёмон одам эмасди. Бўронлиликлардан биронтаси касалга чалинмади ҳисоб. Болалар ўсиб-униб, ишлар ўз маромида давом этаверди. Темир йўлларни ихоталаш, ремонт қилиш сингари қиш олди ишлари ўз муддатида бажарилаётган эди.

Қизариб пишган ширмойи нон сингари қўнғир тусга кирган Сариўзак кузининг фароғатли дамлари! Қиш ҳам кириб келди, ана-мана дегунча, атрофни оппоқ парқуга буркаб, у ҳам ўзгача гўзаллик касб этганди. Сутга чўмган ана шу сокин буюк даштликни таранг тортилган қора ип сингари кесиб ўтган темир йўлдан одатдагидек поездлар пайдарпай қатнаб ётади. Темир йўлнинг ёнбошида мўъжазгина қишлоқча — Бўронли бекатининг жамоаси жойлашган. Бир нечта хонадон ва уларга ёндош қурилган майда иморатлар... Ўтган-кетган қатновчилар вагонлардан кўз қирини ташлаб ўтишар, баъзи бирлари эса уйқу аралаш кўзларини йириб-йириб қараганча ёлғиз яшаётган бекатча аҳолисига ачингандай боқишарди...

Бироқ ўткинчиларнинг бундай лаҳзалик ачинишлари ўринли эмас эди. Бўронлиликлар ёз жазирамасини ҳисобга олмаганда — у ортда қолган эди — йилни яхши ўтказаетган эдилар. Умуман олганда, урушдан кейин ҳамма ерда ҳам ҳаёт аста-секин изга тушиб борарди. Янаги йилда озиқ-овқат, саноат молларининг нархи яна тушса керак, деб умид қилишар, дўконларда мол-мулк ошиб-тошиб ётмаса ҳам, ҳайтовур, турмуш йилдан-йилга яхшиланиб бораётган эди...

Одатда, бўронлиликлар Янги йилга унчалик эътибор қилишмас, тунги соат ўн икки бўлишини орзиқиб кутиб ўтиришмасди ҳам. Бекатда ҳар қандай шароитда ҳам иш тўхтамасди. Янги йил қачон, қаерда кириб келишидан қатъи назар, поездлар елиб ўтаверарди. Қиш келиши ҳаманоқ хўжалиқда ишлар яна ошиб-тошиб кетарди: печкаларни иситиш, яйловдагими, қўрадагими мол-қолларга кўз-қулоқ бўлиб туриш... Одам уззукун ишлаб чарчаганиданми, кечга бориб, сал вақтлироқ ётиб дам олгиси келади.

Шу йўсинда бирин-кетин йиллар ўтаверади...

Лекин, эллик учинчи йил арафасида бўронлиликлар ҳақиқий байрам қилдилар. Байрамни Қуттибоевлар оиласи бошлаб берди. Янги йил тайёргарлигига Эдигей кечроқ келиб қўшилди. Ҳамма нарса Қуттибоевлар оиласи болаларга атаб арча ясатмоқчи бўлишганидан бошланди. Арчани қаердан топишади? Сариўзакда динозавр тухуми топилса топиладики, арча топилмайди. Елизаров геология сўқмоқларида кезиб юрган чоқларда бундан миллион йиллар илгари яшаган динозавр тухумини Сариўзакдан топиб олган-ку, ахир!

Катталиги тарвуздай келадиган бу тухумлар тошга айланиб кетганди, уларни Олмаотадаги музейга олиб кетишганлари ҳақида газеталарда ҳам ёзишган эди.

Абутолиб Қуттибоевга қиш чилласида Қумбелга боришга, катта бекат маҳаллий комитетига учраб, Бўронлидек катта бекат учун у ерга келган бешта арчадан биттасини ундириб олишга тўғри келди. Ҳамма гап шундан бошланди. Дала шамолида қиров босган юк поездеи биринчи йўлда тўхтади, Эдигей шу пайт омбор ёнида бекат бошлиғидан янги кўлқопларни олаётган эди. Тўрт филдиракли узундан-узун юк вагонларининг ҳамма эшиклари тамғаланиб ташланганди. Охирги вагоннинг очиқ майдончасидан муздек этиклари ичида тарашадек қотиб қолган оёқларини аранг судраб Абутолиб тушди. Поездни кузатиб бораётган қалин пўстинли, мўйнали қалпоғини томоғигача бостириб кийиб олган кондуктор майдончада ўралашганча Абутолибга қўпол бир нарсани узатди. Арча-ку, деди Эдигей дарҳол фаҳмлаб, аммо дейишга дедию ўзи ҳайратда қолди.

— Эй, Эдигей! Эдигей Бўрон! Бу ёққа кел, қани мана-ви одамга ёрдамлашиб юбор-чи! — дея бақирди кондуктор норғул гавдаси билан вагон зинасидан пастига тушаркан.

Эдигей дарҳол етиб келдию Абутолибни кўриб кўрқиб кетди. У қошларигача оппоқ қорга ботган, шунчалик совқотганидан лабларини қимирлатишга ҳам ҳоли келмасди, қўлини ҳам қимирлата олмасди. Ёнгинасида эса арча турарди. Ана шу игнабаргли арчани деб, Абутолибнинг нариги дунёга равона бўлишига сал қолибди!

— Одамларингиз шу аҳволда ҳам йўлга чиқадими? — деди кондуктор бўғиқ овозда норози бўлгандай. — Орқангдан уриб турган шамол жонингни суғуриб олгудай. Пўстинимни ечиб берай десам, ўзим совқотиб қолгудайман.

Абутолиб оғзини аранг очиб, узр сўради:

— Кечирасиз, шунақа иш бўлиб қолди. Етиб келдим-ку, энди исиниб оламан.

— Ман ана унга айтаман! — ҳамон бўғилиб гўлдирарди кондуктор Эдигейга юзланиб. — Мени кўр, устимда поча-пўстин, ичимда нимча, оёғимда кигиз этик, бошимда шапка. Шунда ҳам поездни манзилга етказиб олгунимча ўлиб бўламан. Дийдираб юриб бўладими бу совуқда!

Эдигей ўзини ноқулай сезди:

— Бундан кейин ҳисобга оламиз, Трофим! Раҳмат. Энди жўнайвер, оқ йўл сенга.

У арчани қўлига олди. Одам бўйи келадиган арча муздек эди. Арчадан қишки ўрмоннинг ҳиди келиб турарди. Эдигейнинг юраги шув этиб кетди. Урушда кўрган ўрмонларни эслади. У ёқда арчазорларни кўз билан илғаб бўлмасди. Уларни танклар қулатиб, снарядлар туби билан қўпориб кетишаверарди. Ушанда арча ҳиди бунчалик қимматга тушишини ким хаёлига келтирибди, дейсиз.

— Кетдик! — деди Эдигей Абутолибга назар ташлаб, арчани елкасига оларкан.

Абутолибнинг юзлари гезариб, кўзёшлари ёноқлари узра музлаб қолган бўлса-да, аммо оппоқ қошлари остидаги кўзлари шодликдан тантанавор чақнаб турар эди. Эдигейни бирдан ваҳима босди: болалари отанинг бу меҳрини қадрлашармикин? Ахир, ҳаётда кўпинча тескариси бўлиши мумкин. Миннатдорчилик ўрнига лоқайдлик, гоҳо эса нафратланишади ҳам. «Бундайлардан ўзинг асра. Бусиз ҳам ғам-ташвишлари етарли», ўйлади Эдигей.

Арчани, даставвал катта ўғли Довул кўрди. У шоду хуррамлик билан қичқириб, ўзини баракка урди. Ичкаридан Зарифа билан Эрмак ички кийимда югуриб чиқишди.

— Арча, арча! Қара, қанақа арча! — тинмай сакраб қичқирарди Довул.

Зарифанинг қувончи ҳам уларникидан қолишмасди:

— Ҳарҳолда, топиб келибсан! Қандай яхши!

Эрмак арчани энди кўраётган эди. У Эдигей елкасидаги арчадан сира кўз узмасди.

— Апа, арча шуми? Яхши-а? У энди бизникида яшай-дими?

— Зарифа, — деди Эдигей, — руслар айтгандек шу «ёлка-полка»ни деб, эрингни музлаб қолишига сал қопти. Тезроқ уйга олиб кириб илитиш керак. Аввало этигини ечинглар.

Этик музлаб, тарашадай қотиб қолганди. Ҳаммалари биргалашиб этикни унинг оёғидан ечиб олишга киришдилар, оғриқдан Абутолибнинг юзлари буришиб кетди, у тишини-тишига қўйиб инграб юборди. Айниқса, болалар жонжаҳдлари билан ҳаракат қилишарди. Улар мол терисидан тикилган зил-замбил этикни қўлчаларида гоҳ у ёққа, гоҳ бу

ёққа тортишар эди, бироқ тошдек қотиб қолган этик қани энди чиқа қолса.

— Болаларим, нари туринглар, қани мен ўзим, — дея опаси қувласа ҳам пашшалашашишарди.

Аммо Эдигей паст овозда деди:

— Майли, ўз ҳолига қўявер.

Болаларнинг меҳрибонлиги, куйиб-пишиб қайғуришлари Абутолиб учун катта мукофот эканлигини у қалбдан сезиб турарди. Демак, болаларининг одам қаторига кириб қолгани, ниманидир ўзларича тушуна бошлаганлари ана шунда эмасми. Айниқса, кенжасининг ҳаракатлари одамнинг кулгисини қистаб, қалбини қувончга тўлдирарди. Эрмак негадир отасини «атика» дер эди. Одамзот тилида пайдо бўлган энг биринчи сўзни бола ўзича ўзгартириб олгандан сўнг ҳеч ким уни қайта тўғрилаб ўтирмади.

— Атика! Атика! — деб дадаси атрофида гирдикапалак бўларди бола беҳуда уринишлардан қип-қизариб кетиб. Унинг жингалак сочлари тўзғиб кетганди. Кўзлари энг зарур бир ишни дўндириб қўйиш иштиёқида чақнар, ўзи эса шунчалик жиддий эдики, кўрган одамнинг беихтиёр кулиб юборгиси келар эди.

Болалар ўз ниятларига тезроқ эришишни истаб қолишганди. Эдигей дарҳол чорасини топди: этиклар бу орада эрий бошлади, энди уларни Абутолибнинг жонига озор бермасдан суғуриб олиш мумкин.

— Қани болалар, орқамга келиб ўтирингларчи. Поездга ўхшаб бир-биримизни тортамыз. Довул, сен мени ушла, Эрмак сен эса Довулни.

Абутолиб Эдигейнинг мақсадини тушунди шекилли, бош ирғаб маъқуллаб қўйди. Музлаб иссиқда эрий бошлаган кўзёшлари аралаш жилмайди.

Эдигей Абутолибнинг рўпарасида турар, ортидан эса болалар занжирдай боғланишган эди. Улар тайёрланиб бўлишгач, Эдигей этикни суғуриб олишга тугинди.

— Қани болалар, ҳа денглар, бараварига тортинглар! Бўлмаса — эплотмайман. Ёлғиз ўзимнинг кучим етмайди. Ҳа, денглар Довул, Эрмак! Яна қаттиқроқ!

Болалар орқадан кучаниб, зўр бериб тортишди. Зарифа: «Ҳай баракалла!», деб қараб турди. Эдигей атайлаб ўзини зўр бераётгандай қилиб кўрсатарди болаларга. Ниҳоят,

этикнинг бири суғуриб олинганда, болалар голибона қичқириб юборишди. Зарифа жун мато билан эрининг товонини уқалаш пайига тушиб қолди, аммо Эдигей уни тўхтатди.

— Қани болалар, қани опаси! Бу нима деган гап? Иккинчи этикни ким тортади? Ёки оталарингни бир оёғини сарпойчан, иккинчисини эса музлаган этикда қолдираве-рамизми?

Ҳаммаси бирдан хохолаб юборишди. Полда ағанашиб, узоқ вақт қотиб-қотиб кулишди. Айниқса, Абутолиб билан болалар росаям кулишди.

Ким билсин, Эдигей Бўрон ўша даҳшатли жумбоқни тагига етиш учун ўша кезларда кўп бош қотиргандир, ким билсин, эҳтимол, худди ўша вақтлар қаердадир, Бўронли бекатидан жуда олис жойларда Абутолиб Қуттибоевнинг номи қайтадан қоғоз юзига тушиб, бу қоғозни олган кишилар унга асосланиб, на Қуттибоевлар хонадонида, на бекатда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган масалани ҳал қилаётгандирлар?!

Бу мусибат кутилмаганда содир бўлди. Бунақа ишларда Эдигей тажрибали ва айёрроқ бўлганда ҳам, ҳар қалай фаҳмига унча етмаса-да, эҳтимол, кўнгли бир оз ташвиш торган бўлармиди...

Нимадан ҳам ташвиш тортсин? Одатдагидек, йил охирида бекатга участка ревизори келарди. График бўйича бекатма-бекат айланиб чиқарди. Бир-икки кун бўларди-да, маошлар қандай тарқатиляпти, материаллар қандай сарфланяпти, хуллас, шунга ўхшаш нарсаларни текшириб, бекат бошлиғи ва яна бирорта ишчи билан уч кишилашиб ревизия актига қўл қўярди-да, сўнг яна қайтиб кетарди. Бекатда нима иш ҳам бўларди? Баъзан Эдигей ҳам тафтиш актларига қўл қўйган. Бу гал ревизор Бўронли бекатида уч кун туриб қолди. Бекатнинг асосий биносидаги навбатчи хонада тунади — бу ерда телефон ҳамда бошлиқнинг кабинети деб аталмиш кичкинагина хона бор эди. Бекат бошлиғи Абилов югуриб-елиб унга чойнақда чой таширди. Бир гал Эдигей ревизор турган хонага мўралади. Бир одам қоғозларга кўмилиб ўтириб, папирос бурқситарди. Эдигей аввалги таниш ревизорларданмикин, деб ўйлади. Бироқ, буниси нотаниш эди. Аллақандай юзлари қип-қизил, тишлари тушган, сочларига

оқ оралаган кўзойнакли бир киши эди. Унинг кўзлари аллақандай маккорона кулимсираб турарди.

Қош қорайганда тўсатдан учрашиб қолишди. Эдигей навбатчиликдан қайтиб келаётган эди. Қараса, навбатчилар хонаси олдида фонарь ёруғида ревизор нари-бери юриб турган экан. Барра ёқасини кўтариб олган, бошида ҳам барра телпак, кўзойнақда, этиги билан қум устида ғарч-ғурч босиб, хаёлчан чекиб юрарди.

— Ассалому алайкум. Чеккани чиқдингизми? Ишлаб чарчагандирсиз? — деди Эдигей хайрихоҳлик билан.

— Ҳа, албатта, — деб жавоб берди у илжайиб. — Осон иш йўқ...

— Тўғри айтасиз, — деди Эдигей одоб юзасидан.

— Эртага эрта билан жўнаб кетаман, — деди ревизор. — Ўн еттинчи поезд тўхтаб ўтади. Ўшанга тушиб кетаман, — деди-да, яна кулимсиради. У паст овозда ҳатто қийналиб гапирар эди. Қисик кўзлари билан эса ниманидир излаётгандай тикилиб қарар эди. — Эдигей Жонкелдин деганлари сиз бўласизми? — суриштириб қолди ревизор.

— Ҳа, мен бўламан.

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. — Ревизор сийрак тишлари орасидан бамайлихотир тугун бурқситарди. — Урушда бўлгансиз. Қирқ тўртинчи йилдан бери бекатда ишлайсиз, шундайми? Йўловчилар сизни Бўрон деб аташадими?

— Тўғри, тўғри, — соддадиллик билан жавоб берди Эдигей. Унга ўзи ҳақида бунчалик кўп нарса билгани қанчалик кўнгилли бўлса, айти пайтда, ревизорнинг бунчалик маълумотларни билиб, эсида сақлаб қолгани уни танг қолдирди.

— Хотирам яхши, — деди ревизор Эдигейнинг нима ҳақда ўйлаётганини пайқагандай илжайиб. Сўнг у: — Мен ҳам Қуттибоевларингизга ўхшаб ёзиб тураман, — дея папирос тутунини шуъла таратиб турган дераза томонга пуфлади. Дераза олдида Абутолибнинг дафтарга энгашганча нималардир ёзаётгани кўриниб турар эди. — Уч кундан бери кузатаман — ҳадеб ёзгани-ёзган. Ўзим ҳам ёзиб турганим учун, бунини тушунаман. Аммо мен фақат шеър машқ қиламан. Депонинг кўптиражли газетасида тез-тез чиқиб туради. Бизда адабиёт тўғараги бор — ўзим бошқараман. Область газетасида

ҳам чиқиб тураман. Бир сафар саккизинчи мартда, бу йил эса биринчи май сонида чиқдим.

Улар жимиб қолишди. Эдигей хайр-хўшлашиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, ревизор яна гап бошлаб қолди:

— У Югославия ҳақида ёзадими?

— Очигини айтсам, бу ҳақда ҳеч нарса билмайман, — деди Эдигей. — Афтидан, ўша ёқларда кўп йил партизанлик қилиб юрган кўринади. Асосан, ўзининг болалари учун ёзади у.

— Хабарим бор. Абиловдан суриштириб, билиб олдим. Асирда ҳам бўлган экан. Қайси бир йилларда ўқитувчилик ҳам қилган. Энди ёзувчиликда омадини синаб кўрмоқчи эмиш, — дея чийиллаб кулиб қўйди. — Аммо, бу ўйлаган-чалик осон иш эмас. Мен ҳам каттароқ асарлар устида ўйлаб юраман. Фронт, фронт орқаси, меҳнат ҳақида. Э-э, бизга ўхшаган кишиларнинг бош қашишга қўли тегмайди. Умримиз командировкада ўтади...

— У ҳам фақат тунлари ёзади, кундуз юмушдан бўшамайди.

Улар яна жимиб қолишди. Эдигей кетишга ҳозирланаётганда, яна гапга тутиб қолди.

— Ёзгани-ёзган! Бошини ҳам кўтармайди-я! — деб яна илжайди ревизор Абутолибнинг деразасидан тушиб турган шарпаси томонга ишора қилиб.

— Бекор ўтиргандан кўра эрмак-да, — деди Эгидей. — Билимдон одам бўлса. Атроф жимжит, ҳеч ким халал бермайди. Шундай бўлгандан сўнг ёзади-да, ёзмай нима қилади.

— Ийи, рост айтдингиз. Атроф жимжит. Ҳеч ким халал бермайди. — Ревизор кўзларини қисиб, ўзича ниманидир мулоҳаза қилди-да, тўнгиллади. — Атроф жимжит. Ҳеч ким халал бермайди... Билган номаъқулчилигингни қил. Ўзингга ўзинг хўжайинсан... Ҳа, бу ҳам бир гоё...

Шу билан иккаласи хайрлашишди. Эдигей ревизор билан ораларида бўлиб ўтган тасодифий суҳбат тафсилотини эртиндин Абутолибга айтиб бераман, деб чоғланиб юрди-ю, аммо пайти келмади, кейин эса бутунлай хаёлидан кўтарилиб кетди.

Қишнинг ташвишлари ҳам ўзига яраша бўлади. Ҳаммадан ҳам Қоранорни айтмайсизми. У аини кучга тўлиб, бошга

битган бало бўлди. Бичилмаган Қоранор икки йил муқаддам кучга тўлиб, етилган эди. Аммо у икки йил олдин бунчалик қайноқ ҳирс билан қутуриб кетмаганди, ҳарҳолда, бақириб-чақириб, чўчитиб йўлга солса бўларди. Яна бунинг устига бўронлиликлар уюридаги Казангапнинг бўғраси Қоранорга кун бермас эди. Уни тегиб, тишлаб модаларга яқин йўлатмасди. Бироқ чўл поёнсиз. Бир ёқдан ҳайдаса, иккинчи ёқдан кириб келаверади. Шу бўйи қари туя уни кун бўйи қувавериб, охири, ўзи ҳолдан тойиб қолар эди. Шунда қони жўшиб кетган ёш Қоранор бир амаллаб ўз мақсадига эришарди.

Аммо қиш чилласи тушиб, табиатнинг азалий қонунияти бўйича туяларнинг қони кўпирадиган янги мавсум бошланганда, бўронлиликлар уюрига Қоранор бош бўлиб олди. У қудратли кучга эга бўлиб, ҳеч кимга бўйсунмай қўйди. Казангапнинг қари туясини кимсасиз чўлга бемалол ҳайдаб бориб, жарликка қамаб тишлаб, ғажиб, чала жон қилиб ташлайди. Уларни ажратадиган кимса йўқ. Табиатнинг бу шафқатсиз қонуни муттасил давом этади, ахир, энди кези келиб Қоранор ҳам насл қолдириши керак-да.

Бироқ ана шуни деб Казангап билан Эдигей биринчи бор айтишиб қолишди. Жар тубида депсиниб ётган бўғрасини кўриб, Казангап чидаб туролмади. Яйловдан хафа бўлиб келди-да, Эдигейга захрини сочди:

— Бу нима қилганинг-а, Эдигей? Майли, уларни-ку, ҳайвон дейлик, аммо сен билан биз одаммиз-ку, ахир! Қоранорнинг қирғин келтирди-ку! Сен бўлсанг, уни бемалол даштга қўйиб юборяпсан!

— Уни мен қўйиб юбораётганим йўқ, Казаке. Ўзи бўшалиб кетибди. Уни қандай қилиб боғла дейсан? Занжирлаб қўяйми? У занжирни ҳам узиб кетади. Ўзингдан қолар гап йўқ. «Куч отасини ҳам танимайди», деганлари шу эканда. Қоранорнинг ҳам фурсати келди.

— Сен бунга қувонаяпсан-а. Шошмай тур, ҳали бундан баттари бўлади. Сен уни аяб, бурнига тешиб чўп солишга кўнмаяпсан. Ҳали зор-зор йиғлаб орқасидан зир югуриб қоласан. Бундай йиртқич битта уюр билан қаноат ҳосил қилмайди. У ҳали бутун Сариўзак бўйлаб санғиб кетади. Ўшанда ҳеч кимга тутқич бермайди. Ана айтди дерсан...

Эдигей хурмат юзасидан Казангап билан сану манга бормай кўя қолди. Қолаверса унинг гапида жон бор эди. У мурсога келиб мингиллаб кўйди:

— Нима қилай, эмизиклигида уни ўзинг ҳадя қилган бўлсанг, энди мазаммат қиляпсан. Маъкул, ўйлаб кўрайчи, бир йўли топилар.

Аммо Қоранордек келишган бўғранинг бурнини тешиб чўп ўтказиб, бедаво қилиб кўйишга унинг ҳечам кўли бормади. Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик Эдигей Казангапнинг сўзларини тез-тез эслаб турадиган бўлди. Ҳазабланиб кетган чоғларида туясининг бурнини тешиб, чўп ўтказмоқчи бўлиб қоларди-ю, лекин, бари бир, яна кўли бормасди. Бир вақтлар ахта қилдирмоқчи ҳам бўлди. Аммо ботина олмади, бунга юраги дов бермади. Йиллар эса ўтаверди. Ҳар гал қиш чилласи келган сайин қони қайнаб қутурган Қоранорнинг ташвиши ошиб-тошиб кетарди...

Аслида бу ишларнинг ҳаммаси ўша қишдан бошланди. Кечагидек эсида турибди. Қоранорни қамаб кўйиб бир оз ақлини киритиш учун кўра ҳозирлай дегунча янги йил ҳам кириб келди. Куттибоевлар айни арча байрамига тайёргарлик кўра бошлаган кезлар эди. Бўронлининг барча болалари учун бу катта воқеа бўлди. Уккубола қизчалари билан тўғридан-тўғри Куттибоевлар барагига кўчиб келди, деса ҳам бўлади. Кун бўйи арчани безатиш билан банд бўлишди. Эдигей ишга кетаётганда ҳам, ишдан қайтиб келаётганда ҳам Куттибоевлар арчани қандай ясатаётганликларини бир бор кўриб ўтмаса, кўнгли жойига тушмасди. Арча кўлда ясалган ҳар хил ўйинчоқлар, ленталар билан безатилиб, яна ҳам очилиб, чиройли бўлиб кетган эди. Буларнинг бари Зарифа билан Уккуболанинг хизмати — улар болакайларни деб бор ҳунарларини ишга солишган эди. Албатта, гап фақат арчадагина эмасди, улар Янги йилдан ҳамма учун янги ўзгаришларни, эзгу ишларни умидвор бўлиб кутмоқда эдилар.

Абутолиб бу ишлар билан тинчиб қолмади, у болаларни ҳовлига бошлаб чиқиб, каттакон қорбобо ясай бошлади. Бу, аввал Эдигейга эрмақдай туюлди, кейин эса буни ўйлаб топганларидан ҳайратга тушди. Нақ одам бўйи келадиган улкан Қорбобо — қорбобо эмас, балки қордан ясалган аллақандай бир ялмоғиз пайдо бўлди: қошлари кўмирдан ясалган, кўзлари қоп-қора, бурни қизил, оғзини очиб кулиб

турарди. Казангапнинг титиғи чиқиб кетган тумоғини қий-шайтириб кийиб бекатнинг рўпарасидан ўтган поездларни кутиб оларди. Бир қўлида темирийўлчиларнинг «Йўл очиқ» деган яшил байроқчаси, иккинчи қўлида: «Янги 1953 йилингиз қутлуғ бўлсин!» деган табрик сўзлари ёзилган фанерли тахтачани ушлаб турарди у. Жудаям ғаройиб бўлган эди ўшанда! Бу Қорбобо биринчи январдан кейин ҳам узоқ вақт турди...

Ўтиб бораётган йилнинг ўттиз биринчи декабрь куни Бўронлининг болалари номозшомгача арча атрофида ва ҳовлида ўйин тушишди. Навбатчилигини тугатиб келган катталар ҳам шу ерда бўлишди. Абутолиб Эдигейга эрта тонгда болаларнинг бурниларини тортишиб тўшагига суқилиб кириб келишганини, ўзини эса қаттиқ уйқуга солиб ётганини гапириб берди.

— Туринг атике, туринг! — дея Эрмак мени тортқилай бошлади. — Ҳадемай Қорбобо келади. Кутиб олишга чиқамиз.

— Яхши, — дедим. — Ҳозир туриб ювинамизда, кийиниб борамиз. Қорбобо келишга ваъда берган.

— Қайси поездда келади? — дея сўрайди каттаси.

— Ҳоҳлагани билан, — дедим. — Қорбобога қайси поезд бўлса ҳам тўхтайверади, бизнинг бекатда ҳам тўхтайди.

— Унда тезроқ туришимиз керак!

Шундай қилиб, тантанавор, жиддий равишда тўпландик.

— Апамларчи? — сўради Довул. — Апамлар ҳам Қорбобони кўришни хоҳлайдилар-а?

— Албатта-да. Апаларингни ҳам чақиринглар.

Ҳаммамиз йигилишиб уйдан чиқдик. Болалар навбатчилар хонаси томон чопқиллаб кетишди. Биз уларнинг кетидан борардик. Болалар атрофда зир югуришар, аммо Қорбободан дарак йўқ эди.

— Атике, Қорбобо қани?

Эрмакнинг кўзлари жовдираб, йиғламсирагандай бўлиб турарди.

— Ҳозир, шошмай турчи, — дедим унга. — Навбатчидан сўраб билайлик-чи.

Навбатчилар хонасига кирдим. У ерга кеча Қорбобо номидан хат ёзиб совға тайёрлаб, халтачада яшириб қўйган эдим. Ташқарига чиқишим билан болалар:

— Нима бўлди, атике? — деб сўрай бошлашди.

— Ҳа, мана, — дейман, — Қорбобо сизларга хат қолдириб кетибди. Мана у: «Азиз болаларим, Довул билан Эрмак! Мен сизларнинг машҳур Бўронли бекатларингга эргалаб соат бешда келдим. Сизлар ҳали ухлаб ётган эдиларинг. Тун жуда совуқ эди. Менинг ўзим ҳам қордан ясалганман, соқолим ҳам қор толаларидан. Поезд бўлса икки дақиқагина тўхтади, холос. Ушбу хатни ёзиб улгурдимда, сизларга олиб келган совғаларим билан бирга қолдириб кетдим. Халтачада бекатнинг ҳамма болаларига мендан биттадан олма, иккитадан ёнғоқ бор. Хафа бўлманглар, ҳали қиладиган ишларим кўп! Бошқа болаларга ҳам боришим керак. Улар ҳам мени кутиб ўтиришибди. Келаси Янги йилда, албатта, сизлар билан учрашадиган бўлиб келишга ҳаракат қиламан. Ҳозирча хайр. Қорбоболарингиз, Аёзота». Ия, тўхтангларчи, бу ерда яна аллақандай ёзувлар ҳам борку. Поезд юриш олдида шошилиб ёзган бўлса керак — ўқиб бўлмайди. Ҳа, мана бундай дебди: «Довул, кучукчангни урма. Бир куни сен уни калишинг билан урганингда, росаям гингшиганини эшитиб қолдим. Бироқ кейин бошқа кўрмадим. Эҳтимол, унга яхши қараётган бўлсанг керак. Шу билан сўзим тамом. Яна бир бор Аёзотангиз». Тўхта, тўхта, бу ерда яна аллақандай ёзувлар бор. Ҳа, ҳа тушундим: «Қорбобони жудаям қойилмақом қилиб ясабсизлар. Мен у билан қўл олиб кўришдим».

Болаларнинг қувончи ичига сиғмасди, албатта. Қорбобонинг хатига дарҳол ишонч ҳосил қилишди. Ҳеч қанақа хафагарчилик бўлмади. Аммо, Қорбобонинг совға-саломлар солинган халтасини ким кўтариб боришлиги хусусида тортишиб қолишди. Онаси эса уларни мурасага келтириб қўйди:

— Довул катта бўлганлиги учун аввал ўн қалам ерга кўтариб боради; сўнг Эрмак ўн қадам жойгача кўтариб боради, ҳар қалай кичкинасан...

— Уларнинг ўрнида бўлганимда мен ҳам чиппа-чин ишонган бўлар эдим, — дея чин дилдан яйраб кулди Эдигей.

Кундузи эса болалар орасида ҳаммадан ҳам Эдигей оғиздан тушмади. У болаларга учиш учун чана ҳозирлаб берди. Казангапнинг қачонлардан бери ётган бир чанаси бўлар эди. Чанага Казангапнинг хомутда тинч ва осойишта юрадиган қари туясини қўшишди. Қоранорни бунақа ерга йўлатиб бўлармиди. Қўшишди-да, устига тўдалашиб чиқиб олишди.

Роса шовқин кўтаришди. Эдигей эса туякаш бўлди. Ҳаммалари унинг ёнида ўтириш учун ўрин талашиб ёпишишар, «Тезроқ, тезроқ ҳайданг!» дея унга илтижо қилишарди. Абутолиб билан Зарифа чананинг ёнида гоҳ юриб, гоҳ чолиб боришарди. Аммо нишабликка келганда чананинг бир четига ўтириб олишарди. Бекатдан икки чақиримча олислаб кетишди. Сўнг тепалиқдан нишаблик сари сирпаниб тушишди. Қари туя чарчаб қолиб, дам олишга тўғри келди.

Кун ажойиб келди. Сариўзакнинг оппоқ қор босган чексиз кенгликлари узра сукунат чўккан. Қир-адирлару паст-баландликлар билан ястаниб кетган бепоён даштлик қор остида сирли яширинган. Сариўзак осмонида жилосиз нур ёғилиб, илиқлик таралади. Элас-элас майин шабада кулоққа чалинади. Олд томонда темир йўл бўйлаб қизил-сарғиш тусдаги узун составни иккита қоп-қора паровоз иккита мўрисидан тутун пуркаб тортиб боради. Мўриларида кўтарилаётган қоп-қора тутун ҳалқа шаклида қалқиб аста-секин ҳавода тарқаб кетарди. Семафорга яқинлашганда олдинги паровоз бор овозда узоқ гудок берди. У бекатга кираётганидан хабардор қилиб, гудокни яна икки бор такрорлади. Бу ўткинчи поезд бўлганлиги учун ҳам худди бошқа жой қуригандай нақ темир йўл биқинида, нобоп жойлашган беш-олтита кулба ҳамда семафорлар олдидан тезлигини пасайтирмай бекат бўйлаб гулдираганча ўтиб кетди. Яна ҳаммаёқ музлагандек жимжит бўлиб қолди. Қимир этган жон йўқ. Фақат Бўронлининг томлари тепасидан чиқаётган кўкимтир тутун тўлғаниб кўкка бўй чўзади. Ҳаммаёқ сокин. Ҳатто шу аснода чанада учавериб қизиб кетган болалар ҳам жимиб қолишган эди. Зарифа эрига оҳистагина пичирлади:

— Қандай яхши ва қандай даҳшат!

— Тўғри айтасан! — деди Абутолиб ҳам оҳистагина.

Эдигей уларга бошини бурмасдан, кўз қирини ташлаб турди. Эр-хотин бир-бирларига жуда ўхшаб кетишарди. Зарифанинг пичирлаб бўлса-да, аниқ-аниқ айтган сўзлари, гарчи Эдигейга тегишли бўлмаса ҳам, унинг кўнглини ранжитди. Тутун чиқиб турган ана шу ўн чоғли уйларга Зарифа қанчалик соғинч ва даҳшат ила термулиб турганини Эдигей ногоҳ англаб қолди. Бироқ Эдигей уларга ҳеч қандай ёрдам беролмасди, негаки, темир йўлнинг биқинига

жойлашган мана шу уйлар уларнинг ҳаммаси учун бирдан-бир бошпана эди.

Эдигей чанага қўшилган туяни қамчи уриб ҳайдади. Чана орқага бурилди-да, бекат томон йўл олди...

Янги йил кечаси арафасида жами бўронлиликлар Эдигейникига йиғилишди. Бир неча кун илгари Эдигей билан Уккубола шу қарорга келиб қўйишган эди:

— Ҳамонки янги кўчиб келган Қуттибоевлар болаларимизга Янги йил арчасини ясатишдимиз, худо бизга шуни лозим кўрган, — деди Уккубола. — Келинг, биз ҳам қўлдан келганча хизмат қилайлик.

Эдигей бундан фақат хурсанд бўлди. Тўғри, ҳамма ҳам ўтиришга қатнаша олмади. Баъзи бирлари навбатчиликда бўлса, бошқалари кечқурун навбатчиликда туришлари лозим. Поезд қатнаб турибди. Унга оддий иш куними, байрамми, барибир, ҳисоблашиб ўтирмайди. Казангап бир оз ўтирди-да, кейин кечанинг бошланишидаёқ чиқиб кетди. У кечқурун соат тўққизда темир йўл кўрсаткичларини бошқаришга кетди. Эдигей эса график бўйича биринчи январь куни эрталаб соат олтида линияда бўлиши лозим. Хизмат тақозоси шунақа. Лекин, барибир, чиройли ўтириш бўлди. Ҳаммаларининг кўнгиллари чоғ эди. Кунига ўн марталаб кўришиб-сўрашиб юришган бўлсалар-да, ўтиришга худди узоқдан келган меҳмонлардек яسانيб келишган эдилар. Уккубола ҳар хил таомлар билан дастурхонни қойилмақом қилиб безатганди. Арақ, шампан ичимликлари ҳам бор эди. Кўнгли тусаган одам Казангапнинг тиниб-тинчимас хотини Бўкейнинг қисир қолган туя сутидан тайёрлаган шубатидан татиб кўрди.

Биринчи қадахларни кўтариб юбориб, газакбосди қилишгач, ашула бошланганда, ўзиям байраммисан бэйрам бўлиб кетди. Охири шундай дақиқалар келдики, уй эгаларининг меҳмоннавозлиги бир оз енгиллашиб, майда-чуйда нарсаларга алаҳсимамай, эл билан бир бўлишиб, меҳмонлар эса тортинмасдан ёзилиб-яйралиб кўнгилхушлик қила бошлашди. Бундай пайтларда доимо кўриб юрган, беш бармоғингдай билган одамлардан янги-янги фазилатлар тоғасан, кашф қиласан, аслида байрамнинг яхши бир хосияти ҳам одамларни бир-бирига қўшиб янгидан яратишида эмасми?! Тўғри, номатлуб томонга ўзгартириб юборган вақтлар ҳам бўлади. Аммо бу ерда, бўронлиликлар орасида бундай бўлиши сираям мумкин эмас.

Сариўзакда яшаб турганда одамови ёки жанжалкаш, деб ном чиқарсанг, нима деган гап бу... Эдигейнинг бир оз кайфи ошиб қолди. Бироқ унга бу ярашиб туради. Уккубола эрига:

— Эрта билан соат олтида ишга боришингни унутма, — деб секингина эслатиб қўйди.

— Хўп, Укку тушунарли, — деди у.

У Уккуболанинг бўйнидан кучоқлаб олганча хиргойи қилиб ўтирди, тўғри, унчалик ўрнига қўйиб айтмаса-да, уй ичини сидқидилдан янгратаиб ўтирди. Ақл равшанлиги билан кўнгил кўтаринкилиги бирлашиб, Эдигей қалбини яйратиб юборган эди. У қуйларкан, меҳмонларга меҳри товланиб табассум билан зимдан қараб қўяр, бошқаларнинг ҳам ўзи сингари, шоду хуррам ўтирганидан кўнгли тўқ бўларди. Қорамурт, қорақош Эдигей Бўрон қўй кўзлари чақнаб, садафдек тишлари порлаб ғоят очилиб кетган эди. Уни ҳозир ҳар қандай учкур хаёллар қариган чоғида қандай бўлишини тасаввур қилишдан ожиз қолдирарди. Ўтирганларнинг ҳаммаси унинг назар-эътиборида эди. Хушфёъл Бўкейни елкасига қоқиб, бўронлиликларнинг момоси деб, сиҳат-саломатлиги учун, унинг сиймосида Амударё соҳилида яшаётган қорақалпоқ халқи учун қадаҳ кўтаришни таклиф этди ва Казангап иши борлиги туфайли даврадан барвақт чиқиб кетганлиги сабабли Бўкейга кўнгли чўкмасин деб мулозамат қилиб ўтирди.

— Шундоғам жонимдан тўйдириб юборган! — тажанг ҳолда жавоб қайтарди Бўкей.

Эдигей Уккуболасини тўлиқ, асл номи билан эркалаб «Уккунинг боласи» деб атарди. Бу ўтиришда Эдигей ҳар бир одам учун самимий илиқ сўзлар топарди, бу кичик ўтиришдаги одамларнинг ҳамма-ҳаммасини, Сариўзакдаги кичкина темир йўл ходими бўлиб ишлайдиган бекат бошлиғи Абиловни ҳам, унинг яқин вақт ичида Қумбелдаги туғуруқхонага олиб бориб қўймоқчи бўлиб юрган рангпар хотини Сакенни ҳам ўзи учун оға-ини, ака-ука, опа-сингилдек яқин тутиб ўтирди. Ҳақиқатан ҳам, барилари бирга туғишгандай бўлиб қолганларига, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига Эдигейнинг имони комил эди. Ашула айта туриб кўзларини бир лаҳза юмдими, бас, кўз олдида Сариўзакнинг қор билан қопланган ҳудудсиз кенгликлари-ю уйида аҳил бир оиладек жамланган шу бир гуруҳ одамлар

келаверарди. Аммо ҳамма ҳам Абутолиб билан Зарифага қараб ич-ичидан қувонарди, ҳаваси келарди. Бу иккаласи шунга муносиб эди. Зарифа дўмбирани сайратиб чертар, куйдан куйга ўтиб куйларди. Унинг овози тоза, қўнғироқдек, Абутолиб бўлса бўғиқ овозда чўзиб куйларди. Улар татарча йўсинда лапар айтишди. Иккаласи бири қўйиб бири куйлашар, бошқалар эса уларга жўр бўлишарди. Қадимий ҳамда замонавий қўшиқлардан қанчалик кўп айтишса-да, барибир чарчашмасди, қайтанга баттар авжга чиқишарди. Бундан меҳмонларнинг кўнгли чоқ эди. Эдигей Абутолиб билан Зарифанинг рўпарасида ўтириб олиб, улардан кўзини узмасди. Агар аччиқ тақдир уларни не-не куйларга солмаса, ҳамиша мана шундай яшаган бўлур эдилар. Ёзнинг даҳшатли жазирамаси Зарифани худди ёнғинда қолган дарахтдек қовжиратиб юборганди, қўнғир сочлари ўнгиб, лаблари қуруқшаб ёрилиб кетган эди. Аммо у ҳозир таниб бўлмас даражада ўзгарган, қоп-қора кўзларидан нур ёғилиб, осиеча сип-силлиқ юзлари тиниқ тортиб, ҳозир ўта даражада гўзаллашиб кетган эди. Унинг қалбини, руҳиятини қошлари шундоққина айтиб турарди: у гоҳ ўйнаб, гоҳ чимирилиб, гоҳ учиб қадимий қўшиқлар билан парвоз қилиб, бирга куйлаётгандек эди. Абутолиб ҳар бир сўзнинг маъносини чуқур ҳис қилиб, чайқалган қўйи жўр бўлар эди:

*... Йўргачамнинг белидан айил изи кетмайди,
Ўтган севги онлари хотирамдан ўчмайди...*

Зарифа бармоқлари билан чертаётган дўмбира торлари Янги йил кечаси бу кичик даврада гоҳ ҳазин, гоҳ шодон сас таратарди. Эдигейнинг тасавурида гўё Зарифанинг ўзи ҳам куйга сингиб кетгандек эди. Бу куйларга маҳлиё бўлиб ўтирган Эдигей хаёлидан қайирма оқ ёқали кўкимтир нимчада Зарифа дўмбирасини сайратиб, гоҳ қор босган кенг далада қушдай енгил чопиб борарди; гоҳ тун зулмати тарқалиб, туман ичида ғойиб бўлиб кетарди, фақат дўмбиранинг аллақандай нолиш қилган овози эшитилади, бироқ Бўронли бекатидаги одамларга унингсиз қийин бўлади, деган хаёлда ортига қайтиб, ногаҳон дастурхоннинг бошида ўтирган бўйича пайдо бўлади...

Кейин Абутолиб партизанликда юрганда қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб олиб, оёқлари билан ер тепиб,

қандай ўйинга тушганликларини кўрсатиб берди. Зарифа уларга жўр бўлди, Абутолиб эса сербча шўх бир ашулани бошлаган эди, ҳаммалари қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб, «опля, опля...» дея қичқирганча, давра олиб, ўйинга тушиб кетдилар.

Кейин яна ашула айтишди, ичишди, Янги йил билан бир-бирларини табриклашди, кимдир чиқиб кетди, кимдир кириб келди... Бекаг бошлиғи билан унинг ҳомиладор хотини ўйин бошлангунга қадар чиқиб кетишганди. Шу тариқа Янги йил кечаси шодон ўтди...

Зарифа ҳаво олгани ташқарига чиққан эди, кетидан Абутолиб ҳам кўзгалди. Ҳаммалари терлаб турганликлари учун Уккубола уларни кийинтирмасдан совуққа чиқармасди. Зарифа билан Абутолиб анча вақтгача қайтиб келишмади. Эдигей кетидан боришга қарор қилди — уларсиз байрамнинг файзи кетганди. Уккубола уни чақириб тўхтатди:

— Эдигей, шу аҳволда қаёққа, кийиниб ол, шамоллаб қоласан!

— Мен ҳозир, — дея Эдигей остонадан ҳатлаб, ярим тунда муздек тоза ҳавога чиқди ва: — Абутолиб! Зарифа! — дея чақирди чор-атрофга назар ташларкан.

Ҳеч ким жавоб қайтармади. Уй орқасидан гангур-гунгур товуш эшитилди. Эдигей уйга қайтиб киришини ҳам, ёки яқин бориб эргаштириб келишини ҳам билмай жойида туриб қолди. Улар орасида гап қочганди, шекилли.

— Кўриб қолмагин деб бу ёққа чиққан эдим, — пиқ-пиқ йиғларди Зарифа. — Кечир, беҳад қийналиб кетдим. Кечир, мени жоним...

— Тушунаман, — Абутолиб унга тасалли берарди. — Ҳаммасини тушунаман. Бироқ шундай яралиб қолган бўлсам, менда нима гуноҳ. Агар биргина менга теглишли бўлганда майли эди-я. Э, Худойим-эй, бир одамни деб дунё камайиб қолармиди. Бунчалик ёпишиб олмасалар. — Иккалови жимиб қолишди, сўнг Абутолиб яна қўшимча қилди: — Болаларимиз бунақа ташвишлардан холи бўлишади. Бутун умид шулардан...

Эдигей гап нима ҳақда бораётганини тушунмай, елкалари совуқдан учиб, товуш чиқармай секингина изига қайтди. У уйга кириб борганда байрам ниҳоясига етиб, ҳамма нарса хира тортиб қолгандек эди. Янги йил ўз йўлига, бироқ ҳар бир нарсанинг ҳам меъёри бўлиши керакда.

1953 йил 5 январь куни эрталаб соат ўнда Бўронли бекатига пассажир поезди келиб тўхтади. Йўлларнинг ҳаммаси очик бўлганлиги учун ҳар сафаргидек тўхтамай ўтиб кетавериши мумкин эди. Бироқ буниси тўхтади. Тўхтаганда ҳам ҳаммаси бўлиб бир ярим дақиқа тўхтади. Афтидан, шу вақтнинг ўзи кифоя эди. Қора хром этик кийган бир хил фасондаги уч киши бир вагондан тушишди-да, тўғри навбатчилар турадиган хонага қараб юришди. Улар ён-верларига қарамай ишонч билан жимгина боришарди. Фақат қорбобо рўпарасида бир дақиқагина тўхтаб қолишди. Тахтачадаги табрик сўзларини жимгина ўқигач, қорбобо бошига қўндирилган Казангапнинг эски тумоғига қараб қўйишди, кейин навбатчилар хонасига ўтишди.

Кўп ўтмай, эшик шартта очилиб, бекат бошлиғи Абилов отилиб чиқди. Қорбобо билан тўқнашиб кетишига сал қолди. У сўкиниб олди-да шошилини равишда нарига югуриб кетди. Бунақа одати йўқ эди-ку? Орадан ўн дақиқалар ўтгандан сўнг Абутолиб Қуттибоевни иш жойидан топиб, ҳансираганча ёнида бирга олиб келарди. Ранги оқариб кетган Абутолиб тумоғини қўлига ушлаб олган эди. Иккаласи навбатчилар хонасига кириб кетишди. Аммо у ердан бояги келган хром этикли икки киши кузатувида дарҳол чиқиб, ҳаммалари Қуттибоевлар яшайдиган баракка томон йўл олишди. У ердан ҳам тезда қайтиб чиқишди. Улар Абутолибдан бир қадам ҳам нари жилишмасди, қўлларидан эса унинг уйдан олиб чиқишган аллақандай қоғозлар.

Кейин ҳаммаёқ жимжит бўлди-қолди. Навбатчилар хонасига ҳеч ким кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам.

Эдигей бу воқеани Уккуболадан эшитди. Уккубола Абиловнинг топшириғига биноан, ремонт ишлари кетаётган тўртинчи чақиримгача деярли югуриб борди. Эдигейни бир четга чақириб:

— Абутолибни сўроқ қилишяпти, — деди.

— Ким сўроқ қиляпти?

— Билмадим. Қаердандир келишибди. Абилов, агар суриштириб қолишгудек бўлишса, Янги йилда Абутолиб, Зарифалар билан бирга бўлишганини айтмасин, деди.

— Нима бўпти?

— Қайдам. Сенга шуни айтиб қўйишимни сўради. Кейин ўзинг ҳам соат иккиларда бўлишинг керак экан. Афтидан,

Абутолиб тўғрисида сендан ҳам у-бу нарсаларни сўраб-суриштиришса керак.

— Нимани сўраб-суриштиради?

— Мен қаёқдан билай? Чўчиб кетган Абилов келиб менга шуларни айтди. Мен эса сенга айтяпман.

Бусиз ҳам Эдигей соат иккида уйига овқатлангани борарди. Йўлда бораётиб ҳам, уйда ўтириб ҳам нима бўлаётганига ақли етмасди, жавоб тополмасди. Наҳотки ўтмишда асир тушгани учун бўлса? Аллақачон текшириб бўлишган эди-ку. Яна нима гап? Қўрқувдан юраги безовталана бошлади. Уградан икки қошиққина ичди-да, нарига суриб қўйди. Соатига қаради. Иккига беш дақиқа қолибди. Иккига кел, дейишибдими, демак иккига боради. Уйдан чиқди. Навбатчилар хонаси олдида Абилов нари бориб, бери келиб турарди. У руҳи тушган, ҳаяжонланган ҳолда эди.

— Нима гап?

— Фалокат, фалокат юз берди, Эдиге, — дея қўрқа-писа эшик томон қараб қўярди Абилов лаблари титраганча. — Қуттибоевни қамаб қўйишди.

— Нима учун?

— Қандайдир таъқиқланган ёзувларни топиб олишди уйдан. Кечалари билан нималарнидир ёзиб чиқарди. Буни ҳамма биларди-ку! Мана охир-оқибати.

— Ёзса болалари учун ёзар эди-да.

— Кимга атаб ёзганини билмайман. Умуман, ҳеч нарса билмайман. Бор, сени кутишяпти.

Бекат бошлиғининг кабинети деб аталмиш чоғроқ хонада қарийб Эдигей билан тенгдош, балки ундан ҳам ёшроқ чиқар — ўттизлар чамасидаги сочини кирпи тикан қилиб олдирган хумкалла бир киши ниманидир ўқиб ўтирарди. Ўқиб фикр юритаверганиданми кенг катакли гўштдор бурни терлаб кетган эди. У қовоғидан қор ёғиб рўмолчаси билан бурнини артди. Кейин бутун суҳбат давомида ҳам терлаб турган бурнини артиб турди. У стол устидаги «Казбек» кутисидан бир дона узун папиросни олиб, эзгилаб-эзгилаб чекди ва эшик бўсағасида турган Эдигейга лочин кўзи сингари сарғиш чағир кўзлари билан тикилиб қаради-да, қисқа қилиб:

— Ўтир! — деди.

Эдигей стол рўпарасидаги курсига ўтирди.

— Ҳеч қандай шубҳа бўлмасин учун, — дея чағиркўз расмий кителининг кўкрак чўнтагидан қандайдир жигарранг муқовали билетини олиб очиб кўрсатди-да, сўнг дарҳол ёнига солиб «Тансиқбоев»ми ёки «Тисиқбоев»ми деди гўлдираб, Эдигей шу бўйидан унинг фамилиясини аниқ эслаб қололмади.

— Тушунарлими, — деди чағиркўз.

— Тушунарли, — деди Эдигей ноиложликдан.

— Ундай бўлса, ишга киришайлик. Сени Куттибоевнинг энг яқин дўсти дейишяпти. Тўғрими?

— Шундай бўлса ажаб эмас.

— «Шундай бўлса ажаб эмас» дегин, — такрорлади чағиркўз папирос тутунини чўзиб тортар экан, эшитган сўзини мулоҳаза қилиб кўраётгандай. — Шундай бўлса ажаб эмас. Маъкул ҳам дейлик. Тушунарли.

У шу гапни айтар экан, олдиндан лаззатланиб қувончга тўлгандай ва бу қувонч унинг шишадек тиниқ кўзларида акс этиб тургандай ногоҳ илжайганча сўз қотди:

— Шундай қилиб, жон дўстим, ёзиб ўтирибмиз дегинчи?

— Нимани ёзиб ўтирар эканмиз? — деди Эдигей тоқатсизланиб.

— Шуни билмоқчимаи-да.

— Гап нима ҳақда эканлигини тушунолмаёпман.

— Наҳотки? Бир ўйлаб кўр-чи!

— Айтаяпман-ку, гап нимадалигини тушунолмаёпман.

— Куттибоев нималар ҳақида ёзиб юради.

— Билмайман.

— Нега билмайсан? Ҳамма билганда сен билмасанг.

— У нималарнидир ёзиб юришини биламан. Аммо, нималарни ёзади, мен қаёқдан билай? Нима ишим бор? Ёзгиси келса, ёзаверсин. Кимнинг иши бор?

— Кимнииг иши бор деганинг нимаси? — чағиркўз ҳайратланганча ўқ каби тешиб юборгудай тикилиб қаради. — Демак, кимки нимани хоҳласа, ўшани ёзаверсин, демоқчисан-да? Буни сенга ўша ўргатдим?

— У менга ҳеч нарсани ўргатгани йўқ.

Чағиркўз унинг гапига эътибор ҳам бермади. У жуда тутоқиб кетди:

— Душманнинг ташвиқоти дегани шу бўлса керак! Ҳар ким ҳар нарсани ёзаверса, нима бўлади, ўйлаб кўрдингми? Бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисан? Ҳар бир кимса хаёлига келган нарсаларини ёзаверса! Сенга шу керакми? Бундай ёт гоюларни қаердан олгансан? Йўқ, огайни, бунга биз йўл қўймаймиз. Бунақа контрреволюция кетмайди!

Эдигей бу дағдагадан руҳи тушиб, саранг бўлиб чурк этмай ўтирди. Бироқ атрофда одатдагидек ҳаёт давом этаётганлигидан ҳайратланди. Ҳамма нарса ўз жойида, ўз маромида эди. Деразадан лип-лип ўтиб бораётган Тошкент поездини кўриб, бир лаҳза хаёлга чўмди: вагонларда ўз тирикчилиги билан бораётган кишилар, бирлари чой, бошқалари ароқ ичиб гангур-гунгур қилиб боришарди. Худди шу маҳал бу Бўронли бекатида Эдигей бошига бало-қазодек ёпирилиб тушган мана бу чағиркўзнинг қаршисида ўтиргани билан кетиб бораётганларнинг ҳеч қанча иши йўқ эди, улар Эдигейни хаёлига ҳам келтиришмасди. Эдигей шу лаҳзадаёқ навбатчилар хонасидан отилиб чиқсам-да, узаб кетаётган поездни қувиб етиб, дунёнинг нариги бурчагига бўлса ҳам бош олиб кетсам, ишқилиб шу ерда ўтирмасам, деб ўйладию юраги санчиб оғрий бошлади.

— Хўш, масаланинг моҳиятига тушуниб етдингми?

— Тушуниб турибман, — деди Эдигей. — Фақат бир нарсани сўрамоқчиман. Унинг ёзганлари болаларига аталган эскиртма-ку. Фронтда, тутқунда, партизанликда бошидан кечганларини ёзиб қолдирсам, деган эди. Бунинг нимаси ёмон?

— Болалар учунми? — дея яна қичқирди чағиркўз. — Бу гапингга ким ишонади! Гўдаклар учун ким хотира ёзади? Жумбоғингни қўйсанг-чи! Мана, кўрдингми, тажрибали душман қандай ҳаракат қилади. Чор атрофи кимсасиз, ҳеч ким кузатмайдиган овлоқ жойга кириб олади-да, хотираларини ёзиб ўтираверади!

— Ёзгиси келса нима қилсин, — эътироз билдирди Эдигей. — Эҳтимол, ўзининг шахсий сўзларини айтгиси келгандир, болаларим улғайганда ўқир, деган ниятда қандайдир фикрларни баён этмоқчидир.

— Яна қанақа шахсий сўз? Бу деганинг нимаси? — чағиркўз таъна қилгандай бошини сарак-сарак қилиб, ўпкасини тўлдириб нафас олди. — Яна қанақа шахсий фикри, шахсий сўзи бўлиши мумкин? Шахсий дунёқараши де-

моқчимисан? Алоҳида, шахсий фикрми ёки?.. Ҳеч қандай шахсий сўзи бўлиши мумкин эмас. Қоғозга тушдим, демак шахсий бўлмай қолади. Айтилган гап — отилган ўқ. Ҳамма хаёлига келганини айтаверсинми? Унда эл қутуриб кетмайдими. Мана унинг ёзган «Партизанлик дафтарлари». «Югославиядаги кунлар ва тунлар» деб тагига сарлавҳача ҳам қўйибди яна. Мана улар! — У клеёнка билан муқоваланган учта қалин дафтарни стол устига ташлади. — Бемаънилик-ку бу! Сен бўлсанг дўстингни ҳимоя қилишга ҳаракат қиляпсан. Биз эса уни фош қилдик!

— Нимасини фош қилдингиз?

Чағиркўз ўтирган жойида бир кўзғалиб қўйди-да, яна боягидай, олдиндан лаззатланиб қувончга тўлгандай бад-хоҳлик билан киприк қоқмай, илжайганча сўз қотди:

— Нимасини фош қилганимизни бизга қўйиб берсан. — У ҳар бир сўзни қироат билан талаффуз этиб, унинг зарбасидан роҳатланарди. — Бу бизнинг ишимиз. Ҳар кимга ахборот беравермайман!

— Ундоқ бўлса, нима ҳам дердик? — деди довдираб қолган Эдигей.

— Унинг ғаламислик руҳида ёзилган эсдаликлари оқибатсиз қолмайди, албатта, — таъкидлади чағиркўз ва ниманидир ёзишга тутинди гапиратуриб. — Мен сени ақлли, ўзимизнинг одам деб ўйловдим. Илғор ишчи, собиқ жангчи, душманни фош қилишда ёрдам берар, деган умидда эдим.

Эдигей ҳурпайиб олган эди, у шубҳага ўрин қолдирмайдиган қилиб вазминлик билан шартта деди:

— Мен ҳеч нарсага қўл қўймайман, мен буни сизга ҳозироқ айтиб қўяйин.

Чағиркўз еб қўйгудек тикилди: — Сенинг имзоингни бизга кераги йўқ. Қўл қўймасам, иш битмайди деб ўйляпсанми? Чучварани хом санабсан. Уни жавобгарликка тортиш учун сенинг қўлингсиз ҳам бизда материаллар етарли.

Эдигей руҳи тушиб, ичидан зил кетаётганини сезиб, жим бўлиб қолди. Айни пайтда, бўлиб турган воқеага нисбатан ички қаҳр-ғазаб ва норозилик туйғулари Орол денгизи тўлқинларидек ич-ичидан босиб келарди. Шу дамда бу чағиркўзни қутурган ит каби бўғиб ўлдиргиси келди. Бунақа иш қўлидан келарини ҳам билиб ўтирди. Мана шу қўллари билан бўғиб ўлдирмаганмиди урушда ўша чайир,

бўйни йўғон фашистни. Бошқа иложи ҳам йўқ эди. Душманнинг мудофаа чизигини ёриб киришаётганда иккаласи тўсатдан ҳандақда рўбарў келиб қолишди. Ён томондан ҳандақларга гранаталарни улоқтириб, йўлакларга автоматлардан ўқ ёғдирганча йўлни душмандан тозалаб олға томон жанг қилиб боришаркан, тўсатдан тўқнашиб қолди. У, афтидан, пулемётчи бўлса керак, окоп олдида туриб сўнгги ўқларни ҳам отиб бўлганга ўхшайди. Уни асир олсам яхши бўларди, деган фикр хаёлидан ўтди. Аммо душман Эдигейнинг боши узра ханжар кўтаришга улгурди. Эдигей унинг юзига каскаси билан калла қўйган эди — шунда иккалови ҳам бирдек ағанаб тушди. Томоғидан маҳкам бўғиб олишдан бошқа чора қолмади. Душман эса типирчилаб хириллар, бармоқлари билан қўлидан тушиб кетган ханжарини пайпасларди. Ҳар лаҳзада орқасига ханжар урилишини кутган Эдигей, баттар ўчакишиб, қорайиб-кўкариб кетган ва тиржайганча оғзи очилиб бораётган душманни жон-жаҳди билан кекирдагидан ушлаб, ғайритабий, ваҳшиёна бир куч билан бўкиртириб сиқарди. Дами ичига тушиб, сийдик иси аниқ кетгандан кейингина томоғига ботиб кетган чангадек бармоқларини бўшатди. Шу заҳотиёқ кўнгли айниб, қайт қилиб юборди, қусуғига беланиб кўз олди қоронғулашиб инграганча нари кетди. Бу ҳақда Эдигей ўша вақтда ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса айтмади. Бу даҳшатли воқеа гоҳо тушларига кириб, эртасига ҳам жонини кўярга жой тополмай, ҳаётдан ҳам воз кечгиси келиб кетар эди... Эдигей ҳозир ўша воқеани эсларкан, жирканиб, ижирганиб кетди. Бироқ Эдигей чағиркўзнинг айёр ва муттаҳамлиги билан устун келаётганлигини сезиб турди. Бу иззат-нафсига тегарди. Эдигей чағиркуз ҳали ёзиб ўтираркан, унинг далилларидан нуқсон топишга интилди. Чағиркўз айтган гаплардан бири ўта мантиқсизлиги билан Эдигейни ҳайратга солди: бирор кимсани ўтмишни «душманлик руҳида хотирлади», деб айблаш мумкинми? Одамнинг хотираси душманлик ёки нодушманлик руҳида бўлиши мумкинми, ахир? Хотира — бу қачонлардир ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар, ҳозир эса улар мавжуд эмас. Демак, инсон ҳақиқатда нимаки содир бўлган бўлса, ўшани эслайди.

— Бир нимага ақлим етмай турибди,— деди Эдигей ҳаяжонланганидан томоғи қақраётганини сезиб. Аммо у бу

сўзларни хотиржамлик билан айтишга ўзини мажбур қилди. — Сен айтяпсанки... — У атайлаб «сен»-сираб гапирди. Бу билан: «Билиб қўй, сенга хушомад қилмайман, сендан кўрқадиган жойим ҳам йўқ, мени барибир Сариўзақдан нарига ҳайдаб юборолмайсан» демоқчи бўлди. — Сен айтяпсанки, — такрорлади у, — душманлик руҳидаги хотиралар деб. Буни қандай тушунса бўлади? Хотира душманлик ёки нодушманлик руҳида ҳам бўлиши мумкинми? Менимча, одам аллақачон ўтиб кетган воқеаларни қаерда, қачон, қандай содир бўлганлигини хотирлайди. Ёки бундан чиқди, яхши нарсаларни эслаш керагу, ёмон, нохуш нарсаларни эса унутиш керак демоқчимисан? Бунақаси ҳеч қачон бўлмаган бўлса керак. Ёки бирон туш кўрсанг уни эслаш мумкин эмасми? Агар у туш ёмон туш бўлса-чи, бировларга ёқмайдиган кўрқинчли туш бўлса-чи?..

— Оббо сен-эй! — дея ажабланди чағиркўз. — Баҳшашгинг келиб қолдими. Бу ернинг философи бўлиб чиқмасанг эдинг. Бўпти, қани бўлмаса. — У чоғланиб, ҳозирлик кўраётгандай, бир лаҳза тўхтаб қолди-да, яна сўзга киришди: — Тарихий воқеалар сингари ҳаётда ҳар хил ҳодисалар юз бериши мумкин. Нималар бўлмайди дейсан. Аммо кечмишни оғзаки, айниқса, ёзма равишда тасвирлаганда замон талабига яраша, ҳозирги кунимиз талабларига яраша тасвирлаш муҳим. Бизнинг манфаатимизга хизмат қилмайдиганларини эса эслатмаса ҳам бўлади. Бунга амал қилмасанг, душманлик йўлига кирганинг шу бўлади.

— Мен бунга қўшилмайман, — деди Эдигей. — Бундай бўлиши мумкин эмас.

— Сен қўшилсанми-қўшилмайсанми бунга ҳеч кимнинг муҳтожлик жойи йўқ. Гапдан гап чиқиб айтдим-да. Сен сўрадинг, мен сенга яхшиликча тушунтираяпман. Бўлмаса, сен билан ади-бади айтиб ўтиришим шарт эмас. Яхшиси, қуруқ гапдан ишга ўтайлик. Хўш, менга айт-чи, Қуттибоев билан кўнгилхушлик қилиб гапиришиб ўтирган пайтларингда ёки ичкилик устида, дейлик, қандайдир инглизча исмларни сенга айтмадими?

— Бу кимга керак экан? — Эдигей очиққўнгиллик билан таажубланди.

— «Бу кимга керак экан?» Мана, эшит кимга кераклигини. Чағиркўз Абутолибнинг «Партизан дафтарлари» дан

бирини очиб, қизил қалам билан ости чизилган жойини ўқиди: «27 сентябрь куни биз турган жойга бир полковник ҳамда икки майордан иборат инглиз вакиллари келди. Биз уларнинг олдидан саф тортиб ўтдик. Улар биз билан саломлашди. Кейин командирлар чодирда ҳамма бирга овқатланди. У ерга югославиялик партизанлар билан бирга жанг қилиб юрган чет эллик партизанлардан беш-олти киши келиб, бизни ҳам таклиф қилишди. Мени полковник билан таништирганларида у астойдил қўлимни қисиб, бу ерга қандай тушиб қолганимни таржимон орқали сўраб-суриштирди. Мен қисқача гапириб бердим. Менга вино қуйишди, улар билан бирга мен ҳам ичдим. Кейин узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Инглизларнинг очиққўнгил, содда одамлар эканлиги менга ёқиб қолди. Полковник: «Европада фашизмга қарши қўлни-қўлга бериб курашганимиз улкан бахтдир, — деди, яна унинг таъбири билан айтганда, Худонинг қудрати бизга мадад берибди. Бусиз фашизмга қарши курашиш жуда оғир бўларди, эҳтимолки, бу кураш бирлашмаган халқлар учун фожиали қисмат билан тугарди» — деди ва ҳо казолар. Чағиркўз ўқиб бўлгандан сўнг дафтарни бир чеккага суриб қўйди. «Казбек»дан яна бир дона олиб жимгина чекиб ўтирдида, тутун бурқситганча сўзида давом этди: — Демак, Куттибоев инглиз полковнигига Европада партизан бўлибми, ёки бошқача йўллар биланми қанчалик уринмангиз, барибир, Сталиннинг даҳоси бўлмаганда галабага эришиб бўлмасди, деб эътироз билдирмаган. Демак у ўртоқ Сталинни хаёлига ҳам келтирмаган! Энди тушунгандирсан?

— Эҳтимол, у бу ҳақда гапирган бўлса ҳам ёзаётганда унутиб қолдирган бўлиши мумкин, — Эдигей Абутолибни ҳимоя қилишга уриниб кўрди.

— Қаерда шундай деб ёзилган? Ишотлаб беролмайсан! Бундан ташқари, биз Куттибоевнинг бу ёзувларини қирқ бешинчи йилда у югослав партизанлари қўшилмасидан қайтиб келиб, назорат комиссиясидан ўтиш олдида берган сўроқлари билан солиштириб кўрдик. Унда инглиз миссияси ҳақида ҳеч нарса эслатилмайди. Демак, бир балоси бор. Унинг инглиз разведкаси билан алоқаси йўқ, деб ким гувоҳлик бера олади!

Яна Эдигейнинг кўнгли вайрон бўлиб кетди. Чағиркўз гапни қаёққа бураётганини тушунолмади қолди:

— Қуттибоев сенга бирон нарса демадими? Инглиз исмларини атамадими? Ҳалиги англиз миссиясидагиларнинг кимлигини билиш биз учун жуда ҳам муҳим.

— Уларнинг исмлари қанақа бўлади?

— Мисол учун Жон, Кларк, Смит, Жек, дейлик...

— Бунақа номларни умримда эшитмаганман.

Чағиркўзнинг қовоғидан қор ёғиб, ўйлаб қолди. Эдигей билан суҳбати уни қаноатлантирмади. Кейин айёрлик билан сўради:

— Қуттибоев бу ерда қандайдир мактаб очиб, болаларни ўқитар эмишми?

— Қанақа мактаб бўлсин! — Эдигей беихтиёр кулиб юборди. — Унинг иккита ўғли, менинг иккита қизим бор. Мактаб дегани, шу бўлади. Катталари беш ёшда, кичиклари уч ёшда. Бояқишлар учун яйраб ўйнайдиган жойнинг тайини йўқ, атроф ҳувиллаган чўл. Болалар уйга ўрганган, уйда тарбиялашади. Эр-хотин иккаласи ҳам собиқ ўқитувчилар эмасми, китоб ўқиб беришади, сурат чиздиришади, ҳисоб ўргатишади.

— Қанақа ашулалар айтишади?

— Ҳар хил. Болаларнинг ашулалари. Ёдимда йўқ.

— Болаларга нималарни ўргатиб, нималарни ёздиретишади?

— Ҳарфларни. Қандайдир одатий сўзларни.

— Масалан, қанақа сўзларни?

— Қанақа сўзлар! Буниси эсимда йўқ.

— Эсингда бўлмаса, мана! — чағиркўз қоғозлар орасидан дафтар варағини излаб топди-да, — мана дастлабки сўзлар, — деди. Варақда бола қўли билан ёзилган «бизнинг уй» деган сўз бор эди. — Кўряпсанми, боланинг ёзган биринчи сўзини. Нима учун «бизнинг ғалаба» деб ёздирмаган? Ҳозир болаларнинг биринчи навбатда айтадигани қайси сўз бўлиши керак, қани айт-чи? «Бизнинг ғалаба» деган сўз бўлиши керак. Шундай эмасми? Нима учундир бу сўзлар Қуттибоевнинг хаёлига ҳам келмаган. Ғалаба билан Сталин эгизак сўзлардир!

Эдигей гангиб қолди. У ҳали эс-хушини танимаган шу болаларни деб бутун борлигини бериб, қанча вақт сарфлаб келаётган Абутолиб билан Зарифага ичи ачиб кетганидан, ўзини эса буларнинг ҳаммаси олдида таҳқирланаётгандай ҳис этиб кескин деди:

— Агар шундай бўладиган бўлса, биринчи навбатда: «Бизнинг Ленин» деб ёзиш керак. Шундай ёзиш бизнинг бурчимиз. Ҳарҳолда, Ленин биринчи ўринда турмайдими!

Чағиркўз кутилмаганда бу гапдан дами ичига тушиб кетди. Кейин хийла вақтгача оғзидан тутун бурқситиб ўтирди. Ниҳоят, ўрnidан турди. Бир оз юргиси келиб қолди, шекилли. Аммо қаёққа ҳам юрсин бу тор уйчада.

— Биз Сталин деганда Ленинни англаймиз! — У сўзларни дона-дона қилиб чертиб-чертиб гапирарди. Сўнг чопиб келган одамдай енгилгина нафас олиб, муросага келди: — Бўпти, орамизда бунақа гап бўлмади, деб ҳисоблаймиз.

У ўрнига ўтирди-да яна аввалгидек нурсиз юзидаги лочинникидек тиниқ, сарғимтир кўзлари билан амирона қадалиб қаради.

— Куттибоев болаларни интернатда ўқитишга қарши чиққан, деган маълумотлар бор бизда. У бу хусусда гапирганда сен ҳам бор экансан. Хўш, бу ҳақда нима дейсан?

— Бунақа маълумотлар қаердан олинган? Ким берди бундай маълумотларни. — Эдигей танг қолди ва шу заҳотиёқ хаёлидан бир ҳадик ўтди: бунинг ҳаммасига бекат бошлиғи Абилов айбдор! Буларнинг ҳаммасини ўша еткизган. Чунки бу гапнинг устида Абилов ҳам бор эди.

Эдигейнинг саволи чағиркўзнинг ғазабини яна кўзгатиб юборди:

— Мана қара, сенга айтдим-ку, маълумотни қаердан олиш билан сенинг ишинг бўлмасин деб! Бу бизнинг ишимиз. Биз ҳеч кимнинг олдида ҳисоб бермаймиз. Бунинг ёдингда тут. Сен менга у нима деганини айтиб бер.

— Нима деган эди? Эслаб кўриш керак. Хўш... Бескатимизнинг энг кекса ишчиси кўшнимиз Казангапнинг ўғли Қумбелдаги интернатда ўқийди. Ўспирин бола эмасми, бир оз бебошроқ чиқди. Гоҳо одамларни ҳам алдаётганга ўхшайди. Сентябрь олдидан болани яна ўқишга юбориш керак бўлиб қолди. Отаси уни туяда олиб борди. Онаси, Казангапнинг хотини Бўкей эса йиғлаб-сиқтаб зорлана бошлади — болам интернатга бордию ўзгарди-қолди, бутун ўй-хаёли, қалби билан уйга боғланган бояғи бола эмас, аввалгидай ота-онанинг ҳурмати қолмади дейди. Чаласавод аёлда. Тўғри, болани ўқитиш керак, лекин у ота-онасидан йироқда...

— Майли, майли, — дея Эдигейнинг сўзини бўлди чағиркўз. — Ўшанда Қуттибоев нима деди?

У ҳам орамизда эди. Она-да, юраги ёмонликни дарров сезади, деб айтди. Оилада бир ишқал бўлмаса, ҳеч ким боласини интернатга бермайди. Интернат болани оиладан, ота-онадан ажратиб қўяди, узоклаштиради. Бу, умуман, жуда мушкул масала. Ҳамма учун — унинг учун ҳам, бошқалар учун ҳам бирдек қийин масала, деди. Бошқа чораси бўлмагандан кейин, на илож! Мен унинг аҳволини тушунаман. Мениям болаларим бор, катта бўлишяпти. Интернатни ўйласанг, нима бўлади, деб ҳозирдан жонинг ачишади. Албатта, ёмон...

— Буниси кейин, — дея Эдигейнинг сўзини кесди чағиркўз. — Демак, у совет интернати ёмон деб айтибди-да?

— У «совет» деб айтмади. Интернат, деди холос. Болаларимиз ўқийдиган интернат Қумбелда. «Ёмон», деб мен айтдим, у эмас.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Қумбел ҳам Совет Иттифоқининг бир бўлаги.

— Нега аҳамияти бўлмасин? — чағиркўз уни чалғитиб ётганлигини сезиб, Эдигейнинг жаҳли чиқиб кетди. — У гапирмаган гапни нега унга тикиштирасан? Мен ҳам шундай фикрдаман. Бекатда эмас, бошқа жойда яшаганимда болаларимни сираям интернатга бермасдим. Мана, менинг ўйлаган ўйим. Демак мен...

— Ўйлайвер, ўйлайвер! — деб гулдиранди чағиркўз, бир оз сукут сақлаб, сўнг яна сўзида давом этди: — Демак, у коллектив тарбияга қарши. Тўғрими?

— Ҳеч ҳам қарши эмас-да! — Эдигей ўзини тутиб туролмади. — Нега тухмат қиласан? Шунақаям бедодлик бўладими?

— Бўлди, бўлди, бас қил, — деб қўл силтади чағиркўз тушунтириб ўтиришни ҳам ўзига эп кўрмай. — Сен ундан кўра мана бу — «Дўнанбой қуши» деган дафтар ҳақида гапириб бер-чи, унда нима ёзилган? Қуттибоевнинг айтишича, буни Казангапнинг сўзларидан, анча-мунчасини эса сендан ёзиб олган эмиш. Шундайми?

— Худди шундай, — дея жонланди Эдигей. — Қадимда Сариўзакда бир воқеа содир бўлиб, кейинчалик эл оғзида

афсонага айланиб кетган эмиш. Сал нарида найманларнинг қабристонни бор, бир вақтлар у найманларники экан, ҳозир ҳаммага қарашли — Она Байит деб аталади. Ўша ерга манқурт ўгли томонидан ўлдирилган Найман она дафн этилган экан...

— Бўлди, бўлди, дафтарни ўқиб чиқиб бу қушнинг қаноти остида қандай сир-асрор борлигини ўзимиз билиб оламиз — деди чағиркўз дафтарни варақлаган Эдигейга боягидек эшиттириб ўқиб, ўз муносабатини билдиргандай: — Дўнанбой қуши эмиш! Ҳм, ўйлаб топганларини қара. Одамнинг исмига қўйилган қуш эмиш. Яна бир янги ёзувчи чиқибди-да. Янги Мухтор Авезов пайдо бўлганга ўхшайди. Феодал ўтмиш ёзувчиси. Дўнанбой қуши ҳам... Бизни тушунмайди деб ўйласа керак... Хилватхонада яшириниб олиб, ёзиб ётибди. Болаларига эмиш, ҳм... Мана бу-чи, бу нима? Бу ҳам сенингча болаларига аталганми? — чағиркўз клеёнка муқовали яна бир дафтарни Эдигейнинг юзига тутди.

— Бу нима? — деди Эдигей тушунмасдан.

— Нима эмиш? Нималигини сен билишинг керак. Мана кўр, нима деб номланганини: «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга айтгани».

— Тўғри, бу ҳам афсона, — деб гап бошлади Эдигей. — Бу бўлиб ўтган воқеа. Эски одамлар бунинг тарихини яхши билишади...

— Овора бўлма, мен ҳам биламан! — чағиркўз Эдигейнинг гапини бўлди. — Қулоғимга чалингандай бўлувди. Алжиб қолган қари чол ўн тўққиз яшар қизни севиб қолади. Бунинг нимаси яхши? Бу Қуттибоев деганинг душмангина эмас, маънавий бузуқ киши ҳам экан-ку! Бу ифлосликларни ипила-нигнасиғача ёзиб олганига қара-я.

Эдигей қизариб кетди. Уялганилан эмас, унинг калби ғазабдан жўшиб кетган эди, чунки Абутолибга нисбатан бундан ортиқ адолатсизлик бўлиши мумкин эмас эди.

Эдигей аранг ўзини босиб деди:

— Сен шуни билиб қўйки, қанақа лавозимда эканлигини билмайман, аммо бу масалада Абутолибга тил теккиза кўрма. Қанийди, энди ҳамма ҳам шундай эр бўлса! Қанақа одамлигини шу ердаги истаган кишидан сўра, айтиб беради. Бу ердагиларни бармоқ билан санаса бўлади, бир-биримизни беш қўлдай яхши биламиз.

— Бўлди, бўлди, ўпкангни бос, — деди чағиркўз. — Бошларингни айлантириб қўйибди у. Душман ҳаммавақт ўзини турли мақомга солиб юради. Биз эса уни фош этамиз. Бўпти, озодсан, бораверсанг бўлади.

Эдигей ўрнидан турди. Телпагини киятуриб, тутилиб қолди:

— Унинг тақдири нима бўлади? Энди нима қилиш керак? Шунақа ёзувлар учун ҳам одамни қамаш мумкинми, ахир?

Чағиркўз ўрнидан туриб кетди:

— Эй, сенга яна қайтариб айтаман: бу сенинг ишинг эмас! Душманни нега таъқиб этамиз, қанақа муомала қиламиз, қандай жазолаймиз — бунинг ўзимиз биламиз. Бунинг учун сен бош қотирмай қўяқол. Ўз йўлингни бил. Бор!

Шу куни кечаси ётар олдида пассажир поезди Бўронли бекатида яна тўхтади. Фақат бу гал тескари томонга борарди. У кўп турмади. Уч дақиқалар чамаси. Биринчи йўлнинг саҳнида қоронғида Абутолибни олиб кетаётган ҳалиги хром этикли уч киши поезднинг келишини кутишарди. Улардан бир оз нарироқда, бесўнақай гавдалари билан Абутолибни тўсиб турган ўша кишилар ортида бўронлиликлар — Зарифа билан болалари, Эдигей, Уккубола ва бекат бошлиғи Абилов туришарди.

Абилов бўлар-бўлмасга бўзчининг моксидек у ёқдан-бу ёққа юриб турарди, чунки поезд жадвалда кўрсатилганига қараганда ярим соат кечикаётган эди. Аммо, унинг бу ишга даҳли йўқ-ку! Жимгина туравермайдими. Абутолибнинг уйдан топилган ўша машъум ривоятлар хусусида сўроқдан ўтган Казангап эса бу маҳал навбатчиликда эди. У Абутолибни Сариўзакдан олисларга олиб кетадиган поездга ўз қўли билан йўл очиши керак эди. Бўкей Эдигейнинг уйда унинг қизалоқларига қараб қолган эди.

Этик кийган ўша уч киши шамолдан ёқаларини кўтариб, сукут сақлаб туришарди. Абутолиб билан видолашишга чиққан бўронлиликлар ҳам чурқ этишмасди.

Шамол қор тўзонини учуриб билинар-билинемас хуштак чалиб турарди. Чамаси, қор бўрони бошланишидан дарак берарди. Қоп-қоронғи Сариўзак осмони рутубатли ҳаво билан тўйиниб, янада куюқлашиб бораётгандек. Ой бўлса сарғиш бир доғ сингари маънос тортиб аранг шуълаланиб турарди. Аёз қулоқ-чаккани чимдилайди.

Зарифа эрига бериб юбормоқчи бўлиб олиб келган кийим-кечакни, озиқ-овқат солинган тугунчагини ушлаганча, ич-ичидан йиғлаб турарди. Уккуболанинг оғзидан бўралиб чиқаётган қалин буғ унинг энтикиб-энтикиб йиғлаётганини кўрсатарди. У пўстагининг бари билан Довулни ўраб-чирмаб олганди. Довул ниманидир сезгандек индамасдан холаси Уккуболага ёпишиб олганча безовталанарди. Ҳаммадан ҳам Эрмакка қийин бўлди. Эдигей уни шамолдан пана қилиб, қўлига кўтариб олганди. Бу нарсалардан ҳали унинг хабари йўк. эди.

— Атика, атика! — дея чақирарди у отасини. — Бу ёққа келинг, биз ҳам сиз билан бирга борамиз!

Абутолиб ҳар гал боласининг вижир-вижирини эшитганда бутун вужуди қақшаб унга ялт этиб қараб оларди-да, беихтиёр, нималарнидир демоқчи бўларди-ю, лекин унга қайрилиб қарашга рухсат беришмасди. Охири ўша уч кишидан бири ўзини тутиб туrolмади:

— Бу ерда турманглар! Эшитяпсизларми? Нарӣ кетинглар! Кейин келасизлар, — дея ўшқиргандан кейингина орқага чекинишга тўғри келди.

Бу орада узоқдан паровознинг чироғи кўринди. Ҳаммалари ўринларидан кўзғалиб қолишди. Зарифа ўзини тута олмай энтикиб, йиғлай бошлади. Унга қўшилиб Уккубола ҳам йиғлай бошлади. Ахир, бу поезд унинг бошига айрилиқ савдосини солиб кетади-да. Поезд пешонасидаги ёғду билан аёзли ҳавонинг зулмат қатламини ёриб ўтиб, паға-паға туман орасидан даҳшат солиб яқинлашиб келарди. Яқинлашган сайин паровознинг ловиллаб ёнаётган чироқлари ер узра юқорилаб борар, темир излар орасида ғужғон ўйнаётган қор учқунлари ёғду аралаш кўзга янада равшанроқ ташланар, тинимсиз ишлаб турган паровознинг шовқини тобора кучайиб, ерни ларзага келтирарди. Мана, унинг ўзи ҳам кўзга яққол ташланди. Шунда Эрмак:

— Атика, атика! Қаранг, поезд келяпти, — деб қичқирди-да, отасининг жавоб бермаётганидан ҳайратлангандай яна жим қолди. Сўнг яна унинг эътиборини тортмоқчи бўлди: — Атика, атика!

Куймаланиб юрган бекат бошлиғи Абилов ҳалиги уч кишининг ёнига борди:

— Почта вағони составнинг бошида бўлади. Барака топкурлар, олдинга юринглар, марҳамат, анави ёққа.

Ҳаммаси у кўрсатган томонга тезгина юриб кетишди, негаки ордан поезд етиб келиб қолган эди. Олдинда портфелини кўтариб олганча ҳеч қаёққа қарамай чағиркўз борарди, ортидан Абутолибни кузатиб чағиркўзнинг кенг елкали икки ёрдамчиси, улардан сал орқароқда ҳаллослаганча Зарифа, сўнг Довулни етаклаган Уккубола, ниҳоят ён томонда ҳаммадан кейин Эрмакни кўтариб олган Эдигей биргалашиб боришарди. У аёллар билан болаларнинг олдида кўзёши қилишни ўзига эп кўрмас, йўлда бораётиб томоғида қадалиб турган аллақандай аччиқ бир нарсанинг иложини қилолмай ўзи билан ўзи олишиб борарди.

— Сен ақли боласан-а, Эрмак. Тўғрими, ақллисан-а? Ақлинг кўп, йиғламайсан, тўғрими? — деб жужиқни бағрига босганча пойма-пой сўзлаб борарди.

Бу орада поезд юришини секинлатиб, тўхташ жойига етиб келди. Паровоз яна хиёл юриб, уларнинг ёнидан вишиллаганча буғ таратиб қулоқни қоматга келтириб хуштак чалганда Эдигейнинг қўлидаги бола кўрққанидан сесканиб тушди.

— Кўрқма, кўрқма, — деди Эдигей. — Сен билан биргаман-ку. Ҳамиша бирга бўламан.

Поезд узоқ гижирлаб тўхтади, қор тўзони билан қопланиб, деразалари музлаб хиралашиб кетган вагонлар таққа тўхтади қолди. Ҳаммаёқ сукунатга чўмди. Бироқ, паровоз шу заҳотиёқ яна йўлга ҳозирланиб, пишиллаб буғ чиқарди. Почта вағони паровоздан кейинги юк вагонига тиркалган эди. Унинг деразаларига панжара тутилган бўлиб, икки табақали эшиги ўртада эди. Эшиклари ичига очилди. Бошларига почта ходимларининг фуражка, эгниларига эса пахталик шим ва фуфайка кийиб олган бир эркак билан бир аёл бош чиқариб қаради. Чироқ кўтарган семиз, кўк-ракдор аёл лавозими жиҳатидан каттароққа ўхшарди.

— Ҳа, сизларми? — деб сўради у чироқни ҳаммани ёритадиган даражада боши узра кўтариб. — Сизларни кутяпмиз. Жой тайёр.

Биринчи бўлиб каттакон портфель кўтариб олган чағиркўз кўтарилди.

— Қани бўлинглар, бўлинглар, йўлдан қолдирманглар! — дея шошилтиришди бу ёқдаги иккаласи.

— Тезда қайтаман! Бирон англашилмовчилик бўлса керак! — Шошилинч равишда деди Абутолиб. — Тезда қайтаман, кутинглар!

Уккубола чидаб туролмади. Абутолиб нима бўлаётганини тушунмай аланглаб қўрқиб турган болаларини жон-жаҳди билан бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпиб, алланималарни айтаётганини кўрганда, Уккубола чидаб тураолмай, чинқириб йиғлаб юборди. Паровоз эса йўлга чиқишга шай турарди. Бутун воқеа ҳалиги аёл кўтарган чироқнинг ёруғида содир бўлаётган эди. Шу пайт яна гўё поезднинг у бошидан бу бошигача электр токи югуриб ўтгандай, кучли хуштак овози янгради.

— Қани энди, бўлди, вагонга чиқ, тез бўл! — деб ўша икки киши Абутолибни вагон зиналари томон тортқилашди.

Эдигей билан Абутолиб сўнггида қаттиқ кучоқлашиб, тикандек дағал, намли юзларини босишиб, бирининг қалбидагини иккинчиси бутун борлиғи, ақл-идроки билан сезиб тургандай, бир зум жим туриб қолишди.

— Болаларга денгиз ҳақида сўзлар бер! — дея шивирлади Абутолиб. Унинг охирги айтган сўзи шу бўлди. Эдигей буни дарҳол тушунди. Ота болаларимга Орол денгизи ҳақидаги ривоятларни сўзлаб бер, демоқчи эди.

— Бўлди энди, етар, бўл деяпман сенга! — Йигитлар иккаласини икки томон тортқилашди. Улар орқадан елкалари билан сурганча Абутолибни вагонга киргизишди. Мана шундагина болалар видолашувнинг даҳшатли моҳиятини фаҳмлаб қолишди. Улар бараварига чинқириб йиғлаб юборишди:

— Атика! Ата! Атика! Ата!

Шунда Эдигей, чўчиб кетгандай, қўлида Эрмак билан вагон томон отилди. Чироқ кўтарган аёл кенг елкаларида ёпирилганча йўлакни тўсиб олиб:

— Қаёққа, қаёққа? Худо кўтарсин сени! — дея жон-жаҳди билан Эдигейнинг кўкрагидан итара бошлади.

Бироқ болалар чинқириб йиғлаганда жони ачиб кетган Эдигей Абутолиб билан бирга қамалиб кетишга ҳам рози бўлиб, йўлда бораётганда чағиркўзни ўз қўлларида бўғиб ўлдиришга тайёр эканлигини ҳеч ким хаёлига келтирмади.

— Бу ерда турманглар! Нарига кетинглар, нарига! — деб чироқ кўтарган хотин шовқин соларди. Оғзидан тамаки ҳиди билан пиёз ҳиди аралашиб чиққан буғ Эдигейнинг юзига урилди.

Тугун қўлида қолганини Зарифа бирдан эслади.

— Мановини бериб қўйинг, йўл озиғи! — деб у тугунини вагон ичига ирғитди.

Почта вагонининг эшиклари ёпилди. Ҳаммаёқ жимиб қолди. Паровоз сигнал бериб, ўрnidан кўзгалди. Филдирақлар гижирлаб айланиб, секин-аста юриб кетди.

Бўронлиликлар зич ёпилган вагон билан ёнма-ён юриб, поезд жўнаётган томонга талпиниб боришарди. Аввало Уккуболанинг эсига келди. У Зарифани кучоқлаб, бағрига босганча қўймай турди:

— Довул, кетиб қолма! Шу ерда тур! Опангни қўлидан ушлаб ол! — дерди у баланд овозда ёнгиналаридан тобора тезлигини ошириб ўтиб бораётган филдирақларнинг тақатук овозини босишга уриниб.

Эдигей Эрмакни кўтариб олганича поезд билан баравар югуриб кетаверди, ниҳоят вагон қуйруғини қизартириб ўтиб кетганидан сўнггина аранг тўхтади. Поезд тиниб бораётган овозларини ўзи билан бирга олиб олислаб кетди, милтираган чироқлар ҳам сўниб қолди. Паровознинг сўнгги бор чўзиб гудок бергани эшитилди.

Эдигей орқасига бурилди. У йиғлаётган болани анча вақтгача овута олмади...

Уйига келгандан сўнг печка ёнида боши гангиб ўтираркан, тун ярмига бориб Абиловни эслади. Ўрnidан туриб, кийина бошлади. Уккубола дарҳол тушунди:

— Қаёққа? — деб эрининг енгидан ушлаб олди. — Яхшиси, унга тега кўрма! Хотини кўз ёрай деб турган бўлса. Қолаверса унга тегишга ҳаққинг йўқ, исботлашга қўлишда далилинг ҳам йўқ!

— Сен ташвиш тортма, — деди Эдигей бамайлихотир. — Мен унга тегмайман, бироқ бу ердан кетиши маъқул эканлигини билиши керак. Ишончинг комил бўлсин, қўл кўтармайман! — дея енгини тортиб олиб, уйдан чиқиб кетди.

Абиловлар деразасидан ҳали ёруғ тушиб турарди. Демак, ҳали ухлашмабди.

Эдигей ёлғизоёқ йўлдан ғарч-ғурч қор босиб келди-да, музлаб қолган эшикни қаттиқ тақиллатди. Эшикни Абилов очди.

— Ҳа, Эдике, кир, кир, — деди-да кўрқиб кетганидан ранги ўчиб орқага тисланди.

Эдигей совуқдан буғ таратиб, индамай ичкарига кирди-да, ўзи билан эшикни ёпиб олди.

— Сен бу шўрликларни нега етим қолдирдинг? — деди у ўзини вазмин тутишга ҳаракат қилиб.

Абилов тиз чўкиб, Эдигейнинг пўстини этагига ёпишди.

— Худо урсин, мен эмасман Эдике! Агар ёлгон гапирган бўлсам хотиним туғолмай ўлсин! — У бирдан тилга кириб, кўркувдан қотиб қолган ҳомиладор хотинига ўгирилиб қаради. — Худо урсин мен эмас, Эдике! Наҳотки мен шундай қилсам! Бу ўша ревизорнинг иши! Эсингдами, Қуттибоев нима ёзади, нега ёзади, деб ҳадеб сўраб-суриштираверарди. Ҳа, бу ўша ревизор! Наҳотки мен шу ишни қилсам! Хотиним туғолмай ўлсин, майли! Ҳали поездни кутиб турганда ўзимни кўярга жой тополмай қолдим. Ер ёрилмадию ерга кириб кетсам! Ўша ревизор жони-ҳолимга кўймай ҳадеб саволга тутаверди, тутаверди, мақсадини мен қаердан билайин... Агар билганимда эди...

— Майли, қани ўрнингдан тур,— деб сўзини бўлди Эдигей. — Одам қатори гаплашайлик. Мана, хотининг гувоҳ. Ишқилиб, омон-эсон қутилиб олсин. Гап ҳозир бошқа ёқда. Сен ҳатто сувдан тоза, судан оқ бўлган тақдирда ҳам... Қаерда яшасанг, сенга бари бир эмасми. Биз бўлсак, эҳтимол, ўла-ўлгунимизча шу ерда қолиб кетармиз. Бир ўйлаб кўр. Балки вақти келиб бошқа ишга ўтиб олганинг маъқулдир. Маслаҳатим шу. Гап тамом-вассалом! Бу тўғрида бошқа гап очмаймиз. Сенга шуни айтгани келган эдим, холос...

Эдигей эшикни шартта ёпиб, ташқарига чиқди.

IX

Тинч океанда, Алеутнинг жануб томонида аллақачон кеч кира бошлаган эди. Океан ҳали ҳам секин тўлқинланиб, сув юзаси ҳамон кўз илғаганча жимирлаб-кўпикланиб, тўлқинлар ортидан тўлқинлар қувлашиб, уфқдан-уфққача ёйилган бутун сув олами ҳаракатланиб турарди. «Конвенция» авиабардори тўлқинда чайқалмоқда. У аввалги ўрнида, Сан-Франциско

билан Владивосток орасидаги ҳаво йўлининг қоқ ўртасида эди. Халқаро илмий дастурни бажараётган кеманинг барча ишчи-хизматчилари ҳаракатга шайланиб туришарди.

Эга ёруғлик тизимида ғайризаминий тараққиёт борлиги аниқлангани натижасида вужудга келган фавқуллодда ҳолатни тадқиқ этиш учун авиабардор бортидаги махсус ваколатга эга комиссиянинг шошилинич йиғилиши ниҳоясига етаётган пайт. Ўзбошимчалик билан ўзга сайёралардан келган жонзотларга қўшилиб кетиб қолган 2—1 ҳамда 1—2 паритет-фазогирлар ҳанузгача Тўқайтўш сайёрасида туришган эди. Улар Қўшмарбош томонидан, «Паритет» самовий бекатининг радиоалоқаси орқали уларнинг кўрсатмасисиз ҳеч қандай хатти-ҳаракат қилмаслик тўғрисида уч маротаба огоҳ-лантирилди.

Қўшмарбошнинг бунчалик қатъий талаби ҳақиқатда кишиларнинг саросимага тушиб қолганидангина эмас, балки ҳамкорликнинг тўла-тўқис барбод бўлишидан, айниқса, очикдан-очик қарама-қаршиликка олиб борувчи ғоятда мураккаб ва тобора кескинлашиб бораётган вазиятдан, томонлар орасидаги ихтилофнинг шиддатли тус олаётганидан дарак берарди. Яқиндагина буюк давлатларнинг илмий-техникавий қудратини мутаносиблаштириш мақсадида икки томонни бир-бирига боғлаб турган «Демидург» дастури ўз-ўзидан иккинчи планга тушиб қолди — ғайризаминий тараққиётнинг кашф этилиши муносабати билан кутилмаганда пайдо бўлган супермуаммолар қаршисида илгариги аҳамиятини йўқотиб қўйди. Комиссия аъзолари шуни яхши тушунар эдиларки, мисли кўрилмаган ва ҳеч нима билан қиёс этиб бўлмайдиган бу кашфиёт ҳозирги жаҳон уюшмаси асосларини, авлод-аждодаларнинг онгида асрлар давомида тарғиб этилиб, шаклланиб келган тушунчаларни, яъни яшаш қоидаларининг бутун мажмуини мутлақо янгича имтиҳондан ўтказишни тақозо қиларди. Ер юзининг умумий хавфсизлиги ҳақидаги мулоҳазалар қаршисида бундай қалтис ишга ким журъат эта оларди, дейсиз?!

Тарихий инқироз пайтларида рўй берганидек, бу сафар ҳам Ердаги икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг асосий зиддиятлари бор кучи билан ошкор бўлди.

Бу масала муҳокамаси қизгин мунозарага айланиб кетди. Нуқтаи назарларнинг турличалиги, масалага бўлган муносабатнинг ҳар хиллиги сабабли баҳс тобора муросасиз тус ола бошлади. Баҳс-тортишувлар кучайиб тўқнашувларга, ўзаро дўқ-пўписаларга, агар томонлар ўзларини тия олмасалар, албатта, жаҳон урушига айланиб кетадиган ихтилофларга яқинлашмоқда эди. Томонлар воқеалар бу йўсинда жиддий тус олиши ҳамма учун хатарли эканини назарда тутиб, ўзларини тийишга ҳаракат қилишарди, бироқ ҳар икки томонни ўзини тия билишга ундайдиган яна бир муҳим омил, бу — Ердан ташқари тараққиёт тўғрисидаги хабарнинг бутун одамизот орасида тарқалишини хоҳламаслик, аниқроқ айтганда, Ер юзидаги онг-сезгининг стихияли равишда портлаб кетиши хавфи эди. Бу тақдирда, ишнинг не оқибатларга олиб келишига ҳеч ким кафил бўла олмас эди...

Охири акд-идрок устунлик қилди. Томонлар ноиложликдан бу сафар ҳам қатъий барабарлик негизида муросаи мадорага келишди. Шу муносабат билан «Паритет» самовий бекатига Кўшмарбошнинг қуйидаги мазмунда кодлашган радиограммаси жўнатилди:

«1—2 ҳамда 2—1 назоратчи-фазогирларга. Сизларга «Паритет» борт тизимлари орқали Куёш Галактикасидан ташқарида — «Эга» деб аталмиш ёруғлик тизимидаги Тўқайтўш сайёрасида юрган 1—2 ҳамда 2—1 паритет-фазогирлар билан тўхтовсиз равишда радио алоқаси боғлаш вазифаси юкланади. Уларни зудлик билан хабардор этмоқ керакки, 1—2 ҳамда 2—1 паритет-фазогирлар кашф этган ғайризаминий тараққиёт тўғрисидаги маълумотларни ўрганиб чиққан иккала томон комиссияларининг хулосасига асосланиб, Кўшмарбош қуйидаги қатъий қарорга келди:

а) собиқ 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирларни Ер тараққиётига номатлуб шахслар сифатида «Паритет» самовий бекатига, шу билан бирга Ерга қайтиб келишларига йўл қуйилмасин;

б) ерликларнинг бугунги тарихий тажрибаси, ҳаётини манфаатлари ҳамда ҳозирги тараққиёт хусусиятлари Тўқайтўш сайёрасида истиқомат қилувчи жонзотларга мутлақо тўғри келмаслиги туфайли улар билан ҳар қандай алоқа боғлашдан воз кечганимиз маълум этилсин;

в) собиқ 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлари, шунингдек, улар билан муносабатда бўлган ўзга сайёралар огоҳлан-тирилсинким, ўзга сайёраликлар «Трамплин» орбитасидан «Паритет» самовий бекатига келган чоқларидагидек яна ерликлар билан алоқа боғлашга, айниқса, Ер атрофи муҳитига киришга ҳаракат қилмасинлар;

г) ўзга сайёраларнинг учар аппаратлари бостириб келиш эҳтимолидан Ер атрофидаги космик фазони асраб қолиш мақсадида «Чамбарак» деб аталмиш фавқулудда транскосмик тезликда операция бошланганини Кўшмарбош эълон қилади. Коинотда Ер куррасига яқинлашиб келаётган ҳар қандай нарсани ядролазер нури билан йўқ қилиб ташлашга мўлжалланган ҳарбий ракета-роботлар белгиланган орбиталарни кўриқлаб учиб юришлари дастурлаштирилсин;

д) ўзга сайёралик мавжудотлар билан ўзбошимчаларча алоқага киришган собиқ паритет-фазогирларга ерликларнинг хавфсизлиги ҳамда барқарор геосиёсат структурасини сақлаб қолиш мақсадида улар билан алоқа боғлаш мумкин эмаслиги маълум қилинсин. Сўнг, содир бўлган ҳодисани ниҳоятда қаттиқ сир сақлаш ва янгидан алоқа боғлашга йўл қўймаслик учун барча чора-тадбирлар кўрилсин. Шу мақсадда «Паритет» бекатининг орбитаси тўхтовсиз равишда ўзгартирилиб, бекатнинг радиоалоқа каналлари янгидан кодлаштирилсин;

е) Ер курраси атрофини қуршаб олган «Чамбарак» зонасига яқинлашиш хавфли экани ҳақида ўзга сайёраликлар қайта огоҳлантирилсин.

Кўшмарбош. «Конвенция» авиабардори борти».

Кўшмарбош ана шундай хавфсизлик чораларини кўриш билан бирга, номаълум сайёрани ўзлаштириш учун қурилган «Демиург» дастурини белгиланмаган вақтга қадар тўхтатиб қўйишга мажбур бўлди. «Паритет» самовий бекатини бошқа айланиш параметрларга ўтказиш, ундан кундалик космик кузатишлар учун фойдаланиш лозим. Илмий-тадқиқот учун кооперативлашган «Конвенция» авиабардорини сақлаб туришни нейтрал Финляндияга топширишга қарор қилинди. «Чамбарак» тизими олис космосга учирилгач, барча паритет хизмат соҳалари, илмий ва маъмурий ходимлар, жамики ёрдамчи хизмат идораларидан Кўшмарбош фаолиятининг

тўхташ сабабларини ўла-ўлгунча ҳеч кимга ошкор этмайман, деган мазмунда тилхат олингандан сўнг уларни тарқатиб юбориш лозим топилди.

Кенг жамоатчиликка номаълум сайёрада жуда катта тадқиқотлар ўтказиш зарурати туғилгани муносабати билан «Демиург» дастури бўйича белгиланган ишлар маълум вақтгача тўхтатилади, деб эълон қилиш назарда тутилди.

Ҳамма нарса пишиқ-пухта ўйлаб кўрилган, «Чамбарак» шошилинич равишда Ер курраси айланасига чиқарилиши биланоқ ана шу тадбирларнинг ҳаммаси амалга оширилиши лозим эди.

Бундан олдин, комиссиялар кенгаши тугатилиши биланоқ барча ҳужжатлар, шифровкалар, собиқ паритет-фазогирлар юборган маълумотлар, протоколлару плёнкалар ҳамда бу қайғули воқеага бирор-бир алоқаси бўлган жамики қоғозлар йўқ қилиб ташланди.

Тинч океанда, Алеутнинг жануброғида кеч кирарди. Об-ҳаво аввалгидай мўътадил. Бироқ, ҳарҳолда океан тўлқинлари аста-секин кучая бошлади. Чор атрофдан тўлқинларнинг шов-шуви эшитиларди.

Авиабардордаги авиақанот хизматчилари махсус ваколатга эга бўлган комиссия аъзоларининг кенгаши тугаб самолётга чиқишларини сабрсизларча кутарди. Ниҳоят, улар бир-бирлари билан хайр-хўшлашиб бир қисми шу самолётга, қолгани эса бошқа самолётга чиқишди.

Авиабардорнинг сал-пал чайқалиб туришига қарамай, учиш ҳийла яхши ўтди. Лайнерларнинг бири Сан-Францискога, иккинчиси қарама-қарши томон — Владивостокка қараб йўл олди.

Шамол ялаб-юлқаётган Ер ўзининг азалий ўқи атрофида айланарди. У ҳад-ҳудудсиз коинотда қум зарраси янглиғ кўринарди. Оламда бундай қум зарраларининг адоғи борми?.. Фақат ана шу заррада, яъни Ер сайёрасидагина одам зоти яшаб келмоқда экан. Яшаганда ҳам қўлидан келганча, ақл заковати етганча яшаб келмоқда. Гоҳида эса бошқа сайёраларда ҳам бизга ўхшаш жонзотлар бормикан, деб билишга уриниб кўришди. Баҳс-мунозара, фаразларга ишониб, Ойга ҳам кўнишди, автомат аппаратларни бошқа самовий жисмларга учуришди, бироқ Қуёш тизими атрофида уларга ўхшаган ҳеч ким ва ҳеч нарса, умуман ҳаёт йўқлигига

ишонч ҳосил қилиб, қаттиқ афсусланишди ҳам. Сўнг улар буни унутиб юборишди. У ҳақда ўйлаш у ёқда турсин, турмушларини, ўзаро муносабатларини ўнглай олмай қолдилар. Яшаш учун ризқ-рўз топиш қийин бўлиб қолди-да... Кўпчилик осмон билан шуғулланиш бизнинг ишимиз эмас, деган хулосага келди. Ер эса ҳамон ўз ўқи атрофида айланаверарди.

Ўша январь ойи қиш қаттиқ келиб, қуёш ғира-шира нур сочарди. Бу совуқ Сариўзакка қаёқдан келди экан! Поездлар изғирин аёздан оқариб, тўнғиб қолган буксалар билан ўтишарди. Ажиб бир манзара: қорайиб кетган нефть қуювчи қатор-қатор цистерналар изғирин шамолдан, қировдан бутунлай оқариб кетганча бекаатга келиб тўхташар эди. Уларни силжитиш ҳам осон эмас. Бир-бирига уланган паровозлар гўё икки елка билан тортгандай цистерналарни кучаниб тортишар, тўнғиб қолган ғилдиракларни рельслардан узиб олгудек бўлишарди. Вагонларни кўзгатишга зўр бераётган паровозларнинг ўшқирishi темирларнинг тарақ-туруқ садоларига қўшилиб, аёзли ҳавода узоқ-узоқларгача эшитиларди. Тунлари бўронлиликларнинг болалари гумбургумбурдан чўчиб уйғонар эдилар. Бу ҳам камлик қилгандек, йўлларни қор уюмлари беркитиб ташлаган. Ўлганнинг устига тепгани шуда! Ўчакишгандай шамол қутура бошлади. Сариўзақда шамол учун кенг майдон мавжуд, унинг қайси томондан бошланишини билиб бўлмайди. Бўронлилар наздида, шамол қорни атайлаб темир йўлга суриб келаётгандек туюларди. У гўё ҳар қандай кичик тешикни қидириб топарди-да, уни қор билан тўлдириб, темир йўлни кўмиб юбормоқчи бўларди.

Эдигей, Казангап, яна уч нафар ишчи эртадан кечгача йўл тозалаш билан овора. Бекаатнинг гоҳ у томонида, гоҳ бу томонида йўл тозалашади. Туя чаналари ишга яраб қолди: қор уюмларининг устки қатламини чана билан суриб, йўлдан чиқариб ташлар, колганини қўл билан курашарди. Эдигей Қоранорни аямасди, юк тортишда Қоранорга тенг бир туяни чанага қўшиб қичаганча қамчилаб ишлатарди. У қор тўдаларини кўндаланг қўйилган тахта ёрдамида чиқариб ташлар, орқасидаги тахтанинг устига чиқиб, чанани оғирлиги билан босиб турарди. Бундан ўзга мослама у маҳаллари йўқ эди. Махсус қор тозалаш машинаси — қор уюмларини икки

томонга суриб, йўл очадиган локомотивлар чиққани ҳақида миш-миш гап тарқалган эди, холос. Тез орада ана шундай машиналардан юборамиз, деб ваъда беришди, аммо бу ваъдалар қуруқ гаплигича қолаверди.

Ёзда икки ой чамаси ҳаво мияни суюлтириб юборгудай кизиди, энди аёз ҳаводан нафас олишга киши юраги бетламайди, ўпкани ёриб юборгудай бўлади. Бари бир, поездлар бу йўлдан ўтиб туришарди, демак ишни тўхтатиб қўйиш мумкин эмас. Эдигейнинг соқоли роса ўсиб кетди. Ўша қиш биринчи марта соқолига оқ оралаганини кўрди. Уйқусизликдан кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб кетди, юзини кўзгуда кўриш қўрқинчли, чўянга айланиб кетган эди. Пўстини эгнидан сира тушмайди. Унинг сиртидан брезент чопон кийиб олган. Оёғида кигиз этик.

Бироқ, Эдигей қандай иш билан машғул бўлмасин, қийинчиликларга дуч келмасин Абутолиб Куттибоевнинг бошига тушган мушкулот ҳаёлидан нари кетмасди. Юрагига қаттиқ ботган экаи. Қандай қилиб бу ҳодиса юз берди, нима билан тугалланади, деб Казангап иккови ҳадеб бош қотиришарди. Казангап кўпинча хомуш юрар, қовоғини солиб, узоқ ҳаёлга чўмарди. Бир марта у:

— Ҳамиша шундай бўлиб келган. Текшириб кўришганларича... Илгари замонларда: «Хон худо эмас. У ёнидагиларнинг нима билан банд бўлиб юрганини ҳамиша ҳам билавермайди, ёнидагилар эса бозорда солиқ йиғиб юрганларнинг нималар билан шуғулланаётганини билишмайди», деб бежиз айтишмаган. Ҳамиша шундай бўлган, — деди.

— Шу ҳам гап бўлди-ю, ақлингга баракалла! — Эдигей норози бўлгандай уни мазах қилди. — Шунинг учун ҳам хонларнинг адабини бериб қўйишди-да. Ахир, гап бунда эмас-ку!

— Нимада бўлмаса? — сўради Казангап ҳақли равишда.

— Нимада, нимада! — Эдигей жаҳли чиқиб пўнғиллади, бироқ жавоб қайтармади. Бу савол миясига ўрнашиб қолдию жавоб тополмай юраверди.

Фалокат келса устма-уст келар экан. Абутолибнинг тўнгич ўғли Довул қаттиқ шамоллаб, иситмаси ошиб ётиб қолди. У алаҳсирарди, йўталдан қийналарди, томоғи оғрир эди. Муртак безлари шамоллагани учун Зарифа уни ҳар хил доридармонлар билан даволамоқчи бўларди. Аммо афсуски,

болалар ёнида доимо бўлолмасди: стрелкачи — йўл очувчи бўлиб ишлар, гоҳ кечаси, гоҳ кундузи навбатчилик қилишга тўғри келарди. Болалар ташвишини Укқубола ўз зиммасига олди. Абутолиб оиласи шароитини кўриб ўзининг икки қизи билан бирга тўрт болани боқарди. Эдигей ҳам қўлидан келганча ёрдам берди. Эрта тонгда бостирмадан улар барагига кўмир олиб келар, вақти бўлганида, печкага ўт ёқиб кетарди. Ахир, тошкўмирни тутатиш учун ҳам маҳорат керак. Болаларга кечгача иссиқ бўлсин деб, бир ярим челақ кўмирни печкага солиб қўяди. Боши берк йўлда турган цистернадан ҳам ўзи сув олиб келади, тутантириқ қилиш учун ўтин ёради, хуллас қўлидан келганини қилади. Булар-ку, унча оғир эмас. Бироқ Абутолиб болаларининг мўлтираган кўзларига қараркан, саволларига жавоб бера олмай юрак-бағри эзиларди. Каттаси тўшакда касал ётибди, у ўзини босиб олган, камгап, лекин кенжаси Эрмак онасига тортган. Ҳаракатчан, меҳрибон, ниҳоятда сезгир, ҳам кўнгилчан. У билан бирга бўлиш осон эмас. Эдигей эрталаб кўмир келтириб, печкага ўт ёққан пайтларда болаларни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилар, аҳён-аҳёнда болаларга билдирмай чиқиб кетарди, холос. Эрмак сал нарсага уйғонарди. Кўзини очиши биланоқ унинг биринчи саволи шу эди:

— Эдигей амаки, атикам бугун келадими?

Болакай яланғоч, оёқяланг ҳолда кўзларида сўнмас умид билан у томон югуради, Эдигей «ҳа» деса — бас, гўё отаси эртасигаёқ, албатта, қайтиб келиб, яна улар билан уйда бирга бўладигандай. Эдигей бу озғин болани кучоқ очиб бағрига босиб олади-да, яна қайта тўшагига ётқизади ва катта киши билан гаплашгандай гаплашади:

— Бугун отангнинг келиш-келмаслигини айтолмайман, Эрмак. Бироқ, у қайси поездда келарини бекатдан хабар қилишлари керак. Пассажир поездларнинг бизда тўхтамаслигини ўзинг яхши биласан. Энг катта диспетчер буйруғи билангина тўхтайтиди. Тахминимча, эрта-индин хабар қилишади. Ана ўшанда икковимиз, агар унча Довул ҳам тузалиб қолса, учаламиз отангни кутиб олгани чиқамиз..

— Атика, мана, биз сизни кутиб олгани чиқдик, деймиз-а? — дейди катталардек бола.

— Албатта, худди шундай деймиз! — дея унинг сўзини маъқуллайди Эдигей.

Зийрак болани алдаб кетишнинг ўзи бўлмайди.

— Эдигей амаки, келинг, у сафаргидек поездга тушайлик-да, ҳалиги энг катта диспетчерга бориб, атикам келаётган поездни тўхтатиб беришини сўрайлик.

— Ахир, у маҳал ёз, кун иссиқ эди. Ҳозир юк ташувчи поездда қандай борамиз? Аёз, изғирин. Ана кўряпсанми, дераза ойналари музлаган, етолмасдан қотиб қоламиз. Йўқ, у ёққа бориш жуда хавфли.

Бола кўнгли чўкиб, индамай қолади.

— Сен ҳозирча ётиб тур, мен Довулга қарайин, — дея Эдигей баҳона топади-да, касалнинг тўшаги олдига келиб, кафтларини боланинг иссиқ чаккасига босади.

Довул зўрға кўзини очиб, иситмадан қақраган лаблари билан аранг жилмаяди. Иситмаси ҳали ҳам пасаймаган, шекилли.

— Устингни очма. Терлабсан. Тушундингми, Довул? Бешбаттар шамоллаб қоласан. Эрмак, Довул ёзилгиси келса жомни олиб бер, хўпми? Ўрнидан турмасин. Ҳадемай, ойинг ҳам навбатчиликдан келиб қолади. Уккубола янганлар эса, ҳали-замон келиб овқат беради сизларга. Довул соғайгандан сўнг бизникига чопиб келасизлар-да, Саула, Шарофатлар билан ўйнайсизлар. Мен ишга борайин, йўқса, поездлар тўхтаб қолишади, қара, қор ёғяпти, — дерди Эдигей кетиш олдидан.

— Эдигей амаки, — дерди шунда тиним билмас Эрмак бўсағага етиб қолган Эдигейга. — Атикамнинг поезди келиб тўхтаган куни агар кўп қор ёғса, мен ҳам бориб қор курайман. Кичкинагина куракчам бор.

Эдигей ҳар сафар болалар олдидан юраги ўртаниб чиқиб кетарди. Аламдан, ожизликдан, ачинганидан изтироб чекарди. Бутун олам кўзига қоронғи кўринар, охири аламини шамолдан, қор уюмларидан, тиним бермай ишлаётган туялардан олмоқчи бўларди. Бутун Сариўзакда кўтарилган бўронни гўё бир ўзи тўхтага оладигандек, жон-жаҳди билан ишларди.

Кунлар томчилардек бир зайлда орқама-кетин ўтиб борди. Мана, январь ҳам ўтиб, совуқнинг захри бир оз пасайди. Абутолиб Қуттибоевдан эса ҳеч қандай хабар йўқ. Эдигей билан Казангап турли ўй-хаёлларга бориб, бошлари қотарди. Бошқалар учун эмас, ўзи учун бир нима ёзганнинг айби нимада, у ерда ҳеч қандай ортиқча нарса ёзилмаган-ку, ахир.

Шунинг учун яқин кунлар ичида бўшатиб юборишлари керак, деб ўйлашарди. Иккаласининг ҳам умиди сўнмаган эди. Улар кўнгли чўкмасин, руҳи тушмасин, деб Зарифага ҳам ўгит беришга ҳаракат қилар эдилар. Зарифанинг ўзи ҳам азбаройи болаларни деб, тош-метиндек бардошли бўлиши зарурлигини тушунарди. У чиндан ҳам тош-метинга айланди: ўз дарди билан бўлиб индамай юрар, оғиз очиб биров билан гапиришмас, фақат кўзларигина хавотирланаётгандай жовдираб турарди. Бу сабр-тоқатнинг қанчага етишини ким билибди?!

Эдигей Бўрон бу маҳал кўли ишдан бўшаб яйловдаги ўтлаб юрган туя подаларидан, аввало Қоранорнинг қандай юрганидан хабар олиб келмоқчи бўлди. Қоранор подадаги туяларнинг биронтасини майиб қилиб қўймадимикин? Ҳовиридан тушмаганмикин?

У чанғида овулдан чиқди. Йўл унча узоқ эмас эди. Тез бориб, тез қайтди. Ҳаммаси жойида. Моллар Тулки Қуйруқ сойликларида ўтлаб юрибди, қор деярли йўқ. Шамол қорларни учуриб, ёнбағирлардаги ўтларни очиб кетган. Хавотирланмаса ҳам бўлади, деб Казангапга айтиб қўймоқчи бўлди. Бироқ, Эдигей аввал чанғини уйга ташлаб чиқай, деб йўлдан қайрилди. Катта қизи Саула уйдан чўчиб чиққан кўйи отасига назар ташлаб:

— Ота, ойим йигляпти! — дедию яна ичкарига кириб кетди. Эдигей чанғини ирғитиб хавотирланганча шошиб уйга кирди.

Уккуболанинг хўнграб йиғлаётганини кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Нима гап? Нима бўлди ўзи?

— Бу лаънати дунёда ҳамма нарса қуриб кетсин! — дея энтикиб-энтикиб йиғларди Уккубола. Ахир у жуда ҳам бардошли, ақлли-иродали аёл эди-ку.

— Ҳаммасига сен айбдорсан! Сен!

— Нега? Нима учун? — деди Эдигей ҳайратланиб.

— Бечора болаларнинг бошини айлантириб, ёлғон-яшиқ гапларни айтибсан. Эҳ, яна бир пассажир поезд келиб тўхтаса бўладими?! Қараса, рўпарадан бошқаси келаётган экан. Уни ўтказиб юбориш учун тўхтаб турибди. Икковининг шу бекатда учрашганларини айтмайсанми? Поезднинг тўхта-

ганини кўриб қолган Абутолибнинг икки боласи бирдай қичқирганча югуриб: «Ота, отажон! Отажоним келди!» деб поездга ёпишса бўладими. Мен болаларнинг ортидан югурдим. Иккалови вагондан-вагонга ирғиб: «Ота! Отажон! Отамиз қани?» дея чинқариб юришди. Поезднинг тагида қолади, деб жоним чиқаёзди. Бирор эшик очилмасди. Улар эса оталарини чақиришиб, югуриб-елиб боришарди, қичқаришарди, вагондан-вагонга ирғиб чиқишарди. Поезднинг узунлигини-ей! Мен етиб келиб кичигини ушлаб олдим, каттасининг қўлидан тортгунимча поезд юра бошлади. Иккаласи ҳам қўлимдан юлқиниб чиқиб «Отажонимиз кетти, поезддан тушолмай кетти!» деб шундай ўкириб доллашдики! Бирам йиғлашди, бирам йиғлашдики, юрагим зардобга тўлди, жинни бўлиб қолмасам, деб ўйладим. Эрмак ёмон аҳволда. Бориб болани юпат! Бор! Пассажир поезд келиб тўхтаганда, отанг келади, деб айтган сенсан. Поезд кетиб, отаси келмай қолганини кўрсанг эди! Кошки кўрсанг эди! Нега энди ҳаёт шундай қурилган, нега энди ота болага, бола отага шунчалик юрак-бағри билан бирлашиб яратилган экан-а? Жонни шунчалар қийнаш нима зарур экан-а!

Эдигей болалар олдига қатл этилган киши сингари йўл олди. Худойим, бу маъсум қалбларни беихтиёр алдаганим учун ўларимдан олдин кечир, деб тангрига илтижо этиб борарди. Ахир, уларга ёмонликни раво кўрмаган эди. Энди нима дейди, қандай жавоб қайтаради?

У кириб келиши билан йиғидан кўзлари таниб бўлмас даражада шишиб кетган Эрмак билан Довул қайтадан ўкириб йиғлай бошлашди, «Поезд келиб тўхтадию, отамиз туша олмай кетиб қолди, Эдигей амаки, сиз поездни тўхтатинг», деб бўзлаб, бир-бирига гал бермай чуғурлашиб унга бўлган воқеани тушунтирмоқчи бўлишди.

— Соғиндим, отажонимни! Соғиндим, соғиндим! — дея Эрмак чинқирар, умид, ишонч билан, бутун вужуди билан ялиниб-ёлворарди Эдигейнинг бўйнидан кучоқлаганча.

— Мен ҳозир ҳаммасини билиб келаман. Жим бўлинглар, бас энди, йиғламанглар. — Эдигей йиғидан ўзини тиёлмай болаларни ишонтиришга, юпантиришга интиларди, уларнинг назарида ишонган, таянган кишиси бўлгани учун ҳам ўзини йўқотиб қўймасликка қиёфасини ўзгартирмасликка ҳаракат

қиларди. Лекин буниси ўта қийин бўлди. «Мана, биз ҳозир борамиз, учовлон борамиз! — дерди-ю, «Қаёққа борамиз? Қаёққа? Кимга борамиз? Нима қилмоқ керак? Қандай иложи бор?» каби саволлар миясини чулғаб олди. Мана, ҳозир ташқарига чиқамиз, сўнг ўйлашиб, гаплашиб оламиз. — Эдигей нималарнидир ваъда берарди, нималарнидир айтиб гулдиарди.

Зарифа каравотда юзини ёстиққа буркаб олганча чўзилиб ётарди. Эдигей унинг ёнига борди.

— Зарифа, Зарифа! — деди Эдигей елкасига қўл текизиб. Бироқ, у ҳатто бошини ҳам кўтармади.

— Биз ташқарига чиқиб, бир оз сайр қилмоқчимиз, сўнг бизникига кирамиз, — деди у Зарифага. — Мен болаларни олиб кетяпман.

Болаларни юпатиш, қолаверса, ўй-фикрларини жамлаб олиш учун ўйлаб топган бирдан бир йўли шу бўлди. Эрмакни опичлаб, Довулни эса қўлидан ушлаб олди. Кейин темир йўл бўйлаб гангиб кетаверишди. Эдигей Бўрон ўзгалар қайғусини ҳали ҳеч қачон бунчалик чекмаган эди. Уни опичлаган Эрмак ҳануз ҳиқиллаб йиғларди, ғам-ғуссага тўлиб нафас оларди. Ана шу увовқина, соғинчдан қалби дард-аламга тўлиб-тошган мурғак бола унинг елкаларидан ушлаб кетаётирки, Эдигейнинг ўкиргиси келарди.

Шу зайлда учовлон темир йўл бўйлаб, бепоён Сариўзак саҳроси сари кетаверишди. Фақат поездлар гоҳ у томон, гоҳ бу томон гулдираб ўтишарди. Келишарди кетишарди...

Эдигей иложсизликдан яна бир марта болаларга ёлғон гапиришга мажбур бўлди. Сизлар янглишибсизлар, деди. Ҳалиги, тасодифан бу бекатга тўхтаб қолган поезд бошқа томонга кетмоқда, отангиз бўлса тескари томондан келади. Афтидан, у яқин орада келмайди. Маълум бўлишича, уни катта бир кемада қандайдир денгизга матрос қилиб юборишган экан, ҳалиги кема узоқ сафардан қайтиб келган заҳоти отангиз уйда ҳозир бўлади. Ҳозирча сабр қилиш керак. Эдигей бу ёлғон сўзни болаларга ҳақиқат рўёбга чиққунча сабр-тоқат қилиб туриш учун мадад бўлади, деган ниятда айтган эди. У Абутолиб Қуттибоевнинг қайтиб келишига шубҳаланмасди. Вақт ўтиб, ҳақиқат қарор топгач унга жавоб беришлари керак. Болаларини шунчалар севган ота бир дақиқа ҳам чидаб тура олмайди... Шунинг учун ҳам Эдигей

ёлгон гапирди. Абутолибни яхши билган Эдигей уй, болачақасидан ажраб юришнинг унга нақадар оғирлигини ўзгалардан кўра яхшироқ тасаввур этарди. Ўз эрки билан кетмаган бўлса ҳам, яқинда қайтарман, деган умидда оиладан вақтинча йироқлашиб кетган бошқа биров балким, бунчалик қаттиқ қайғуриб, азоб чекмаган бўларди. Аммо Абутолиб учун бу айрилиқ энг оғир жазога тенг эканини Эдигей жуда яхши биларди. Шунинг учун ҳам суд ишини текшириб, тақдирини ҳал этгунларича чидаб тура олармикин деб, Абутолибдан хавотирланар эди...

Зарифа бу орада эрини сўраб, у билан учрашиш мумкинми ёки йўқлигини хабар қилишларини илтимос қилиб, тегишли идораларга аллақачон бир нечта хат ёзиб юборди. Ҳозирча ҳеч қандай жавоб келгани йўқ. Казангап билан Эдигей ҳам бош қотиришарди. Аммо улар бунинг учун Бўронли бекатида бевосита почта алоқаси йўқлигини сабаб қилиб кўрсатишга мойил эдилар. Мактуб ёзган киши уни бирон кимса орқали юбориши ёки бўлмаса ўзи Қумбел бекатига олиб бориб ташламоғи лозим эди. Қолган хат-хабарлар ҳам аввало Қумбел бекатига келади, сўнгра ҳалигидай восита орқали юборилади... Алоқанинг бундай йўли, маълумки, ҳамма-вақт ҳам ишончли бўлавермайди.

Бир сафар шундай ҳам бўлди...

Февраль ойининг сўнги кунларида Казангап интернетдаги Собитжондан хабар олиб келиш учун Қумбелга борди. Туясини миниб кетди. Қиш совуғида ўткинчи юк поездларига тушиб бориш осон эмас. Вагонларга киролмайсан, ман этилган, тамбурда кетсанг манзилга етгунча изғирин шамолга чидаб бўлмайди. Иссиққина кийиниб, туяда жўнасанг, шунда ҳам қичаб ҳайдаганда, бир кунда бориб келиш мумкин, ишларинг ҳам битади.

Казангап ўша куни кечгача қайтиб келди. Туясидан тушаётганда негадир хафахонлигини, қош-қовоғидан қор ёғилаётганини кўриб, балки ўғли интернетда бирон ишқал қилиб қўйдимикин ёки туя устида юравериб чарчагандир, деб ўйлади Эдигей.

— Хўш, қандай бориб келдинг? — деб гап қотди у.

— Бир нави — дея истар-истамас жавоб берди Казангап, юқларини тушираётиб. Кейин ўгирилиб қарадию бир оз ўйланиб туриб: — Ҳозир уйингда бўласанми? — деб сўради.

- Уйда бўламан.
- Иш бор, ҳозир кираман.
- Кирақол.

Казангап кўп ўтмай Бўкейини эргаштириб кириб келди. Ўзи олдинда, хотини ортида. Ҳар иккаласи ҳам нимадандир ташвиш тортган кўринарди. Казангап афтидан чарчаган эди: узун бўйни янада чўзилиб, елкалари чўкиб, саланглаб, мўйловлари ҳурпайиб турарди. Семириб кетган Бўкей ҳансирар, худди юраги талпинаётгандай энтикиб нафас оларди.

— Нечук ҳурпайиб турибсизлар, уришиб қолган эмас-мисизлар? — дея кулиб қўйди Уккубола. — Ярашгани кел-дингларми? Қани, ўтиринглар.

— Уришиб қолган бўлсак майли эди-я, — дея йиғлам-сираб жавоб берди Бўкей, ҳамон оғир нафас олар экан.

Казангап атрофга кўз югуртириб:

— Қизларинг қайда? — деб сўради.

— Зарифаникида, болалари билан ўйнаб юришибди, — деб жавоб берди Эдигей. — Уларнинг нима кераги бор сенга?

— Хунук хабар олиб келдим, — деди Казангап Эдигей билан Уккуболага юзланиб. — Ҳозирча болалар билишмасин. Оғир мусибат. Абутолибимиз ўлибди.

— Нима деяпсан?! — Эдигей ўрнидан ирғиб турди. Уккубола эса, бир чинқирди-да, оғзини кафти билан тўсди, ранги девордек оқариб кетди.

— Ўлибди! Ўлибди! Шўрлик болалар, тирик етимлар! — дея Бўкей хириллаб йиғлай бошлади.

— Қандай ўлар экан? — Эдигей ҳали ҳам эшитганига ишонмай, кўрқувдан Казангапга яқинлаша бошлади.

— Катта бекатга шунақа қоғоз келибди.

Уларнинг ҳаммаси ерга боққанча сукут сақлаб қолишди.

— Қандай бахтсизлик! Қандай бахтсизлик! — Уккубола бошини ушлаганча ҳар томонга тебраниб инграй бошлади.

— Қани у қоғоз! — сўради ниҳоят Эдигей.

— Қоғоз ўз жойида, бекатда, — дея сўзлай бошлади Казангап.

— Интернетга бориб болани кўрдим-да, сўнг Бўкейнинг совун олакелинг дегани эсимга тушиб, вокзалдаги, ўша кутиш залидаги дўконча томон қайрилдим. Эндигина эшикни очмоқчи эдимки, бекат бошлиғи Чернов билан рўбарў келиб

қолдик. Кўпдан бери танишимиз. Кўришиб бўлгач, у менга: «Йўлиққанинг яхши бўлди, юр, кабинетимга кирайлик, хат бор, бекатгача олакетасан», деди. Кабинетини очди, иккаламиз кирдик. Столидан муҳрланган конверт чиқарди. «Абдутолиб Қуттибоев сизларнинг бекатчангизда ишлаганми?», деб сўради у. «Ҳа, ишлаган. Нима бўпти?» «Мана бу хат келганига уч кун бўлди. Бўронлига элтиб берадиган бирон кимса топилмайди. Ма, аёлига олиб бориб бер. Унинг сўроқларига жавоб кепти. Эри ўлди, деб ёзишибди, бу ерда». Сўнг у менга яна қандайдир сўз айтди, тушунмадим. Инфарктдан ўлган, деди. Инфарктдан дегани нима дегани деб сўрадим. Юраги ёрилиб ўлган, деб тушунтирди. Қара-я, юраги ёрилган эмиш! Ўтирган жойимда ҳанг-манг бўлиб қолибман. Аввалига ишонмадим. Қоғозни қўлимга олиб қарадим. Унда бундай деб ёзилган экан: «Кумбел бекатининг бошлиғига. Бўронли бекатчасида яшовчи фалончи гражданкага билдириб қўйиш учун сўроғига расмий жавоб...» Сўнгра сўроқда ётган Абутолиб Қуттибоев ана шу тарзда, касали хуруж қилиб ўлди, деб айтилган. Худди шундай ёзилган. Ўқиб бўлгач, Черновга мўлтираб қараб ўтираверибман. «Гаплар ана шунақа, — дея Чернов икки қўлини ёзди. — Олакет, хотинига берасан». Йўқ, дедим мен, бизнинг одатга кўра бундай қилишмайди. Шум хабар тарқатишни истамайман. Болалари ҳали ёш, уларни тириклайин ўлдираман-ку! Йўқ, дедим! Биз бўронлиликлар аввалига ўзаро кенгашиб олиб, кейин бир қарорга келамиз. Ёки бировимиз атайин келиб, бу қоғозни олиб кетармиз, қайғули хабар етказишнинг ўз йўл-йўриғи бўлади. Ахир, чумчуқ эмас-ку, одам ўлибди. Эҳтимол, хотини Зарифа Қуттибоевнинг ўзи келиб, қўлингиздан ўзи олар. Ўшанда қандай содир бўлганини ўзингиз айтиб тушунтириб берарсиз. Чернов эса: «Бу сенинг ишинг, — деди. — Билганингча қил. Бироқ, мен нимани айтиб тушунтирардим. Ҳеч қандай тафсилотни билмайман. Бу қоғозни тегишли кишига топшириб қўйишим керак. Вассалом». Ундай бўлса, кечирасиз, дедим Черновга, бироқ қоғоз ҳозирча сизда тура турсин, мен бориб, оғзаки айтиб бераман-да, сўнг ўша жойда ўзаро маслаҳатлашиб оламиз. «Майли, нима қилишни ўзинг биларсан», деди Чернов. Шундан сўнг у ердан чиқдим. Бутун йўл бўйи туяни чоптириб келдим. Энди нима қиламиз? «Унга

бу шум хабарни айтишга ким журъат этар экан?» деб ўйлайвериб юрагим эзилди.

Казангапнинг нафаси ичига тушиб кетди. Эдигей эса, устига тоғ қулагандек икки букчайиб қолди.

— Энди нима бўлади? — деди ниҳоят Казангап. Лекин унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

— Шундай бўларини билган эдим, — деб куйинганидан бош чайқади Эдигей. — Болаларидан ажраганига чидай олмабди. Шунисидан кўпроқ кўрқардим. Жудоликка чидай олмаган. Қўмсаш — бу даҳшатли нарса. Болалар эса отани соғиниб, шунчалар қўмсашиб юришибдики, уларга назар ташлашга юрак дов бермайди. Абутолиб ўрнида бошқа киши бўлганда-ку, нима учунлигини билмасак ҳам, судланиб қамоққа ҳукм этилди дердик, бир йилми ёки икки йилми ўтириб, охири чиқиб келарди. Ахир, у немисларга асир тушган, концлагерларда инсон кўрмаган кўргуликларни бошидан кечирган, партизанликнинг ҳам азоб-уқубатларини кўрган, шунча йиллар ўзга юртларда урушиб, иродаси синмаган эди, чунки у маҳаллар ёлғизбош, хотин, бола-чақаси йўқ эди... Энди бўлса, уни энг азиз нарса — болаларидан юрак-бағрини, этини тириклай шилиб олишгандек, юлиб олишди. Ана шунга у чидай олмади. Охир-оқибат нимага олиб келди...

— Ҳа-а, мен ҳам шуни айтмоқчиман-да, — деди Казангап. — Одам жудоликдан ўлади, деган сўзларга ишонмасдим. У ёшликка-ку ёш эди, ақлли, билимдон эди, текшириб бўлгач, бўшатиб юборишларигача чидаб турса бўларди-ку... Ахир, бирор гуноҳи йўқ эди-ку! Буларнинг ҳаммасига, албатта, ақли етиб турган бўлса-да, афтидан юраги бардош беролмаган экан-да. Устига устак, шўрига шўрва тўкилиб болаларини ўлгудек яхши кўрар эди.

Узоқ вақт ўтиришиб, вазиятни мулоҳаза этиб кўришди, Зарифага қандай қилиб ётиғи билан тушунтириш, уни бу мудҳиш хабарга руҳан тайёрлаш йўлини қидиришди, нари ўйлашди, бери ўйлашди, лекин бориб-бориб ҳамма гап ана шу аччиқ ҳақиқат билан тугалланди, оила отадан ажралди, болалар етим қолишди, Зарифа бева қолди, ўнганмас, ўрни тўлмас фожиа юз берди. Охирида, Уккуболадан ҳар нечук оқилона гап чиқди:

— Зарифа бекатга бориб, қоғозни ўзи олсин. Бу мудҳиш дамларни бу ерда, болалари олдида эмас, даставвал, ўша ерда бошидан кечирсин. Ўша ерда, бекатда йиғлаб, эс-хушини йиғиб олар. Кейин йўлда қайтиб келаётиб нима қилиш зарурлигини ўйлаб кўриш учун ҳам вақти бўлади. Болаларнинг ҳозирча бу гапдан хабардор бўлишлари керакми, йўқми, балким улар бир оз улғайиб, кўникма ҳосил қилгунларича кутиб туришар, буни ҳам ўйлаб олсин. Уларга кўққисдан айтиб бўладими бу воқеани...

— Тўғри айтасан, — дея маъқуллади Эдигей. — У она. Абутолибнинг ўлганини болаларига айтадими, йўқми, буни унинг ўзи ҳал этсин. Менинг эса, бу ишга юрагим бетламайди. — Кейин Эдигей айтадиган гапини айтиш учун тили бормади, раҳми келганлигидан нимадир томоғига тикилгандай бўлди-да, йўталиб олди.

Бир қарорга келишгач, Уккубола:

— Казаке, — дея маслаҳат солди Казангапга, — Зарифага ўзингиз гапиринг, бекат бошлиғида унга келган қандайдир бир хат бор экан, деб айтинг. Балки сўровларингизга жавоб хатидир, денг. Ўзи келсин, деб айтишди, денг. Яна бир гап, Зарифани бу аҳволда ёлғиз юбориб бўлмайди. Унинг бу ерда қариндош-уруғлари ҳам йўқ, яқин кишилари ҳам. Фам-алам пайтлари ёлғиз қолишдан ёмони йўқ. Эдигей, сен биргалашиб бор, бу дамларда унинг ёнида бўл. Бундай бахтсиз кунларда бирор хунук ҳодиса юз бермасин яна. Бекатда ишим бор деб, кўшилиб кетавер. Болалари бизникида бўлиб туришади.

— Бўпти, — деди Эдигей хотинининг фикрларига рози бўлиб. — Зарифани бекатдаги касалхонага олиб бораман, деб эртага Абиловга айтаман. Ўткинчи поездни бир зумга ўзи тўхтатсин.

Ана шундай қарорга келишди. Бироқ Қумбелга фақат икки кундан кейин аранг чиқишди, бекатча бошлиғининг илтимоси билан тўхтаб ўтган поездга тушиб кетишди. Ўша куни 5 март эди. Эдигей Бўроннинг ёдида ана шу кун бир умр сақланиб қолди.

Умумий вагонга тушиб боришарди. Вагон ичи турли одамларга лик тўла: бола-чақалари билан, йўл учун албатта олинадиган юклари билан сафарга чиққан кишилар, ароқ-шаробнинг анқиган ҳиди, вагондан-вагонга тинмай нари-бери ўтаётганлар, миялари суйилиб кетгунча қарта ўйнаётганлар, тирикчиликнинг оғирлигию эркакларнинг

ароқхўрлиги, эр-хотинларнинг ажралишларию аллакимларнинг никоҳ тўйлари, дафн маросимлари тўғрисида бир-бировларига паст овозда кўнгил бўшатаётган аёллар... Йўловчиларнинг манзили олис. Йўлда кетаётган бўлсалар ҳам ҳар хил кундалик юмушлар давом этарди... Зарифа ва Эдигей Бўрон ҳам ўз кулфатлари, ғам-аламлари билан қисқа муддатга бўлса-да, уларга қўшилишди.

Албатта, Зарифа қаттиқ изтиробда эли. Бекат бошлиғидаги хатда қандай жавоб берилгани ҳақида ўйлаётир, шекилли, йўл бўйи чехраси очилмай, ҳаяжонланиб, ўй-хаёллар оғушида индамай келарди. Эдигей ҳам кўпинча сукут сақлаб ўтирарди.

Инсон қалбида бир нохушлик кечаётганини бир қарашда пайқаб оладиган сезгир, меҳрибон кишилар дунёда оз эмас. Зарифа ўрнидан туриб, тамбур деразаси ёнида ўз ўй-хаёллари билан бўлиш учун чиққанда Эдигейнинг рўпарасида ўтирган рус кампир бошини кўтариб, ёшлик чоғлари тиниқ-кўкимтир бўлган бўлса керак, ҳозир эса қариликдан туси ўчиб бораётган меҳрибон кўзлари билан тикилиб:

— Ҳа, ўғлим, аёлинг касалмандми? — деб сўради. Эдигей бу гапдан чўчиб тушди:

— Аёлим эмас, бувижон, синглим бўлади. Касалхонага олиб бораяпман.

— Шундай дегин... Қарасам, бояқиш қийналиб боряпти. Аҳволи оғирга ўхшайди. Кўзларида битмас-туганмас қайғу. Ич-ичидан кўрқяпти, шекилли. Касалхонада бирор-бир даҳшатли дардни қидириб топишмасалар, деб кўрқаётган бўлса керак. Эҳ, тирикчилик курсин! Туғилмасанг ёруғликни кўрмайсан, туғилсанг яна бир дарди-бедаво. Дунё шундай қурилган экан-да. Тангри ёрлақасин, ҳали ёш, тузалиб кетади, — дерди кампир унга чой тутар экан. Кампир бекатга яқинлашган сайин Зарифанинг қалбини тобора кучлироқ қамраб олаётган изтироб ва қайғуни қандайдир бир йўсинда пайқаб, чуқур ҳис этиб бораётган эди.

Бўронлидан Қумбелгача бир ярим соатлик йўл. Пасажирлар учун қандай жойлардан ўтаётганларининг аҳамияти йўқ. Фақат бундан сўнг қайси бекат келади, деб сўрашади. Сариўзакнинг кимсасизлик ҳукм сурган бепоён бўшлиқлари эса, ҳануз қор остида. Бироқ, қиш этагини йиғиб, баҳор яқинлашганининг илк аломатлари аллақачон кўзга ташланди.

Тоғ бағирларининг кунгай томонларида қорлар эриб, ер қорайган, жарлик чеккалари қордан очилиб қолган, қир-адирлар олачипор бўла бошлаган. Март ойи келиши билан қор эриб чўка бошлаган эди. Аммо ҳавонинг пастки қатламида сузиб юрган кулранг булутлар ҳали ҳам қуёш юзини беркитиб турарди. Қиш ҳали қишлигини қилиши мумкин, ёмғир аралаш қалин қор ёғиши ё кучли изғирин кўтарилиш эҳтимоли бор эди...

Эдигей гоҳ-гоҳ деразага қараб қўяркан, рўпарасидаги раҳмдил кампир билан онда-сонда гаплашиб, ўз жойидан жилмай ўтираверди. Аммо Зарифанинг ёнига яқинлашмасди. Вагон деразаси олдида ёлғиз туриб, ўз ҳолатини мулоҳаза қилиб кўрсин, деб ўйлади Эдигей. Эҳтимол, ички кечинмалари унга бирор йўл-йўриқ кўрсатар. Балким ўтган йили куз бошида ҳаммалари биргалашиб, икки хонадон болачақалари билан юк ташийдиган вагонга тушиб, тарвуз, қовун олиб келиш учун Қумбелга борганлари, ўшанда ниҳоятда шод-хуррам бўлганлари, айниқса болалар учун бу саёҳатнинг унутилмас байрамга айлангани ёдига тушар. Шуларнинг ҳаммаси яқиндагина бўлиб ўтгандай туюларди. Ушанда Эдигей билан Абутолиб қия очилган эшик олдида юзларини шамолга тутиб, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб боришар, болалар атрофларида гир айланишиб, ташқарида гўё сузиб ўтаётган қир-адирларни қизиқиб томоша қилишарди. Зарифа билан Уккубола эса қандайдир юрак сирларини айтиб ўтиришарди. Сўнг дўкондан дўконга ўтиб, бекат боғида сайр этишган, кино кўришган, сартарошхонага киришган. Болалар музқаймоқ ейишган эди. Ҳаммасидан ҳам Эрмакнинг қўрққанидан сартарош машинкасини бошига яқинлаштирмагани кулгили бўлган. Ҳаммалари бир бўлиб ҳам уни соч олдиришга кўндиролмаган эдилар. Ўшанда Абутолиб сартарошхона бўсағасида пайдо бўлиши билан ўғлининг ота кучоғига отилгани, ота ҳам уни ердан кўтариб, сартарошдан ҳимоя этгандек бағрига босгани, куч-ғайратимизни йиғиб, келаси сафар келамиз, ҳозирча туратурсин, дегани ҳали-ҳали Эдигейнинг кўз ўнгида. Эрмакнинг қоп-қора жингалак сочи туғилганидан бери ўсаётган эди, энди эса у етим бўлиб қолди.

Эдигей Бўрон нима учун Абутолиб Қуттибоев иши ҳал бўлгунча кутолмай ўлгани сабабини яна қайта-қайта ўйлаб,

бунинг маъносини тушуниб етмоқчи бўларди. У яна ўша хулосага келарди: болаларини ҳаддан ташқари соғинганидан юраги бардош беролмаган. Абутолиб болаларисиз яшашни ҳатто ҳавосиз нафас олишдек тасаввур этадиган киши эди. Ҳавосиз ҳаёт эса бир зумда тўхтаб қолади. Жудоликнинг қанчалик оғирлигини ҳамма ҳам Абутолибчалик сеза-вермайди. Болалар отасидан ажраб, қандайдир бир бекатчада, кимсасиз, сувсиз Сариўзакда тақдирнинг қаҳрига учраб қолди, деган мунгли ўй-хаёлларгина ўлдирди уни...

Эдигей бекат ёнидаги хиёбонда скамейкада ўтирган қўйи Зарифани кутиб олаётганида ҳам ҳамон шу ҳақда ўйларди. Улар Зарифа бекат бошлиғи олдига кириб, қоғозларни олиб чиққач, шу ерда учрашишга аҳдлашган эдилар.

Кун яримлаб қолган, бироқ ҳали ҳам ҳавонинг авзойи бузуқ эди. Қор учкунларими, ёмғир томчиларими, ҳарқалай, нимадир, ора-сира киши юзига уриларди. Дашт бўйлаб аллақачон эрий бошлаган қор ҳидидан тўйинган шамол эсиб турарди. Эдигей совқотиб, паришонхотир ўтирарди. У одатда мавриди келса бекатда ҳар ёққа ўтаётган одамлар орасида тикилишиб юришни яхши кўрарди. Ўзи-ку узоқ ерга бормайди, бирор нарсадан ташвишланмайди, лекин келган-кетган поездларни кўради, вагондан сакраб тушиб перронда шошилиб, югуриб-елиб кетаётган пассажирларни томоша қилади. Турмуш кинога ўхшаб кетарди: поезд келса эл йиғилиб, кино бошланади, поезд кетса одамлар ҳам тарқалишади, перрон бўм-бўш бўлиб қолади.

Ҳозир эса бунақа нарсаларнинг мавриди эмасди. Ўтган-кетганларнинг бефарқ қиёфасини, уларнинг қандайдир бепарво, чарчоқ ҳолда эканликларини кўриб ҳайрон қоларди... Бунинг устига шамоллаб, томоғи оғриб қолган кишидек хириллаб, бекат майдонига радиодан таралаётган музика ҳам ўзининг бир зайлда увлаган садоси билан кишини ғам-ғуссага соларди. Шу ҳам музика бўлдию! Негадир дикторларнинг салобатли, улуғвор овозлари ҳам жимиб қолди. Гўё бошқаси қуригандек шу музикани кўйгани-кўйган!..

Зарифанинг вокзал биносига кириб кетганига йигирма дақиқача, эҳтимол ундан ҳам кўпроқ вақт ўтди. Эдигей безовталана бошлади. Ўтган сафар Абутолиб болалари билан келишганларида шу ўриндиқда ўтириб музқаймоқ ейишган

эди. Эдигей Зарифа билан қатъий келишган бўлса ҳам кўнгли тинчимай ортидан бормоқчи бўлди.

Шу пайт у Зарифани вокзал эшиги ёнида кўриб, бирдан чўчиб кетди. Зарифа кириб-чиқиб турган одамлар тўдаси орасида ҳамма нарсадан холи, ёлғизлангандай кўзга ташланди. Ранг-рўйи мурданикидай оқариб кетган, худди атрофда ҳеч нарса йўқдек, даштда ёлғиз ўзи юриб бораётгандай эди. Кўзлари ожизларники сингари юмилган, бошини тик тутиб, гам-ғуссасини ичига ютиб, лабларини қаттиқ қимтиб олганча келарди. Яқинлашганда Эдигей ўрнидан турди: у секин яқинлашиб келаётгандай туюлди, қаршисида ҳеч нарсани илгаммай, кўз олди шу қадар қоронғилашиб, секин-аста тунд ҳолда келиши даҳшатли эди. Муҳрланган қалин конвертни ушлаб яқин келгунча, афтидан бутун бир абадиёт кечди, чидаб бўлмас интизорликнинг ўртадаги тубсиз, зулматли масофасини босиб ўтгунча бир олам замон ўтди, яқинлашиб келдию аранг шивирлаб сўради.

— Сен билармидинг?

Эдигей оҳиста бошини эгди. Зарифа ҳолсизланиб скамейкага ўтирди-да, қўллари билан юзини беркитиб, гўё боши танасидан қулаб тушиб, тарс ёрилиб кетгудай қаттиқ сиққанча, бутун вужуди билан дард-алам ва жудоликдан зор-зор йиғлай бошлади. Йиғлаганда ҳам жон азобида ларзага келиб, ўзига эрк бериб йиғлар, чексиз қайғуга берилганидан чўкиб борарди. Ёнида ўтирган Эдигей эса Абутолибни олиб кетаётганларидаги сингари бу муштипар аёлни жабр-ситамлардан қутқариб қолиш учун Абутолиб ўрнига, ҳеч қандай иккиланмасдан, ўзи кетишга, ҳар қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиришга тайёр эди. Айни замонда, эс-ҳушини олиб қўйган бу биринчи зарбадан зор-зор йиғлаб ўзига келмагунча уни ҳеч нима билан кўнглини кўтариб ҳам, юпатиб ҳам бўлмаслигини тушуниб турарди.

Шу йўсинда улар бекат олдидаги хиёбон скамейкасида ўтиришарди. Зарифа титраб-қақшаганча хўрсиниб йиғларли. У бир маҳал қўлидаги ғижимланган конвертни хосиятсиз мактуб билан бирга ирғитиб юборди. Модомики, Абутолибнинг ўзи тирик эмас экан, қоғознинг энди кимга кераги бор? Бироқ Эдигей конвертни олди-да, чўнтагига солиб қўйди. Сўнг рўмолчасини чиқариб йиғлаётган Зарифанинг ғужанак

бўлиб қолган бармоқларини аранг очган ҳолда унга тутқазди ва кўзёшларини артишга ундади. Лекин бу ҳам ёрдам бермади.

Радиодан атайлаб эшиттираётгандек, бекат узра юракни ҳадсиз эзадиган мотам марши тараларди. Март ойи осмондаги кулранг, намхуш булутлар тепадан босиб тургандек туюлар, изгирин шамол эса кишини беҳузур қиларди. Ўтган-кетганлар Зарифа билан Эдигейга қараб-қараб қўйишарди-да, ичларида уришишган бўлсалар керак, эри хотинини қаттиқ койиган кўринади, деб ўйлашарди. Аммо маълум бўлишича, ҳамма ҳам шундай деб ўйламаган экан.

— Йиғлаш ...яхшилаб йиғланг, — дея кимдир яқиндан ҳамдардлик изҳор этган бўлди. — Меҳрибон отажонимиздан айрилиб қолдик! Энди нима бўлади?

Эдигей бошини кўтариб, олдидан ўтиб бораётган эски шинелда, қўлтиқтаёқ билан кетаётган аёлни кўрди. Унинг бир оёғи сонидан йўқ эди. Эдигей уни таниди. Фронтовик, ҳозир бекатнинг билет кассасида ишлайди. У изгироб чекиб йиғлаганидан кўзлари шишиб кетган, йиғи орасида ўзича гапириб борарди: «Йиғлангиз, йиғлангиз. Энди нима бўлади-а?» Йиғлаганича қўлтиқтаёғига суяниб нари кетар экан, икки елкасини ғайритабиий равишда кўтариб борарди, қўлтиқтаёғи тақиллаб ҳатлаганида бир оёғи кийилавериб эскириб кетган солдат этиги ҳам ортидан етиб борарди...

Бу аёл айтган сўзларнинг маъносини Эдигей вокзал дарвозаси ёнида бирдан тўпланган одамларни кўрганда тушунди. Одамлар бошларини юқори кўтарганча бир неча киши нарвонга чиқиб, Сталиннинг мотам лентасига ўралган каттакон портретини терак бўйи баландликка осаётганликларига қараб туришарди.

Радиодан нима учун бунчалик мунгли куй таралаётганининг сабабини ҳам энди тушунди. Бошқа бир вақт бўлганда эди, у ҳам ўрнидан туриб, одамларга қўшилиб, олам чархини ҳеч ким унингсиз тасаввур этолмайдиган бу улуғ инсоннинг нечук, қачон вафот этганлигини сўраб, билиб олган бўларди. Бироқ ҳозир ўз қайғусидан ортмасди. У оғиз очмай ўтираверди. Зарифа ҳам ўзи билан ўзи бўлиб, бирон нарсага алаҳсимасди...

Дунёда не-не воқеалар содир бўлаётганлигига қарамай, ўз одати бўйича, ҳаракатда бўлган поездлар келиб-кетишарди. Ярим соатдан сўнг олисга йўл оладиган ўн еттинчи номерли

поезд ҳамма пассажир поездлари сингари Бўронлига ўхшаган бекатчаларда тўхтамай ўтарди. У ўз ҳисоб-китоби бўйича ҳаракат қиларди. Аммо бу сафар ўн еттинчи поезд Бўронли бекатчасида тўхтади, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эдигей ўзича қатъий равишда ва бамайлихотир уни тўхтатишга қарор қилди! У Зарифага деди:

— Қайтишимизга ҳам оз қолди, Зарифа. Болаларга отасининг нима бўлганини ҳозир айтасанми ёки кутиб турасанми, ҳозироқ яхшилаб ўйлаб олишинг керак. Сени юпатмоқчи, ақл ўргатмоқчи эмасман. Энди уларнинг отаси ҳам, онаси ҳам ўзингсан. Бироқ, сен бу ҳақда йўлдаёқ фикр юритиб олишинг керак. Агар болаларга ҳозирча айтмай турайлик десанг, унда эс-ҳушингни йиғиб ол. Уларнинг олдида кўзёши қилиш асло мумкин эмас. Ана шунга кучинг етадими, чидай оласанми? Биз уларнинг олдида ўзимизни қандай тутишимизни билиб олмоғимиз даркор. Тушундингми? Ҳамма гап ана шунда.

— Маъкул, ҳаммасини тушуниб турибман, — деди Зарифа йиғи аралаш. — Уйга етгунча ўйлаб ўйимга етайин, ўшанда нима қиларимизни айтаман. Мен ҳозир... ўзимга келиб олай... Ҳозир...

Қайтишда поездда яна ҳалиги манзара: одамлар тирбанд, ҳаммаёқ папирос тутуни... Поезд аввалгидек бепоён Сарийўзак бўшлиқларининг у чеккасидан бу чеккасига қатнаб турарди.

Зарифа билан Эдигей купе вагонга тушган эканлар. Пассажирлар бу ерда бир оз камроқ эди. Ўтган-кетганларнинг йўлини тўсмаслик ҳамда ўз ишлари юзасидан суҳбатлашиб кетиш учун иккаласи йўлакнинг энг чеккасидаги дераза остига жойлашиб олишди. Эдигей йиғилма ўриндиққа ўтириб олди. Зарифа, ўтир деса ҳам унамай, ёнида тик турганча деразалан ташқарига қараб келарди.

— Шундай турганим яхши, — деди у.

Ҳали ҳам онда-сонда ҳиқиллаб йиғлар, бор кучи билан ўзини қўлга олиб, бошига тушган кулфатга бардош беришга, фикр-хаёлларини йиғиб олишга тиришарди. Деразага қараб турганча ўзининг янги — бевалик турмушини энди қандай изга солишни ўйларди. Илгарилари буларнинг ҳаммаси даҳшатли туш каби бир кунмас бир кун ўтар кетар, бу англашилмовчилик ечими топилмасдан шу ҳолича қолиб кетиши мумкин эмас-ку, ахир, Абутолиб эртами, кечми,

ярқ этиб келиб қолар, хонадон аҳли яна бирга яшаб, ҳар қанча қийин бўлса ҳам турмушларини қайтадан ўнглаб, болаларни тарбиялаб ўстиришар, бошқа ҳамма қийинчиликлар аста-секин бартараф этилар, деган умид бор эди. Энди эса умид қолмади. Хуллас, унинг ўйлаб оладиган нарсалари оз эмас эди...

Бу оила тақдирига бефарқ қарай олмаган Эдигей Бўрон ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Ахир, аҳвол шундай бўлиб қолди. Модомики, энди бундан буён уларнинг таянчи бўлиб қолар экан, ўзини ҳар қачонгидан кўра вазмин, хотиржам тутиб, шу билан Зарифага қандайдир ишонч бағишлаш лозим, деб ҳисобларди. Эдигей уни шоширмасди. Шундай қилгани ҳам тўғри бўлди. Йиғлаб бўлгач, Зарифанинг ўзи сўз бошлади:

— Оталарининг энди йўқ эканини ҳозирча уларга айтмай туришга тўғри келади, — деди у кўзёшларини ютиб, ўзини йиғидан тўхтатишга уринар экан. — Аммо ҳозир айтолмайман. Айниқса, Эрмак... Ота-бола бир-бирига шунчалар ҳам меҳр кўядими... Даҳшатку бу! Умидларини пучга чиқариб бўладими? Энди тирикларнинг ҳоли не кечади? Ахир, улар фақат шу умид билан, соғинч билан яшаб келишар эди... Кун санаб, соатлару дақиқаларни санаб орзиқиб кутиб юришарди. Кейинчалик бу ердан кетиб, бошқа бирор жойда яшамасак бўлмас. Бир оз вақт ўтсин. Эрмакдан қўрқаман. Бир оз бўлса ҳам ўсиб-улғайса... Ўшанда айтарман, унгача ўзлари ҳам кам-кам пайқаб қолишар. Ҳозир бўлмайди, айтишга тилим бормади... Ундан кўра азоб-уқубатни ўзим тортиб турганим маъқул... Ўзимнинг ҳам, унинг ҳам оғанисию туғишганларимизга хат ёзаман. Энди улар биздан нега кўрқишсин? Бирорталари келиб, бизни кўчириб кетишга ёрдам берар. У ёғи бир гап бўлар... Модомики, Абутолиб кўз юмган экан, энди болаларини бир амаллаб ўстирсам...

Зарифа шундай мулоҳаза юритарди. Эдигей Бўрон эса чурқ этмай қулоқ соларди, ҳар бир сўзининг маъзини чақиб, уқиб олди, айтилган гаплар унинг хаёлини чулғаб олган туйғулар қуюнининг фақат озгина қисми, энг устки қатламигина эканини англаб етди. Бундай пайтларда ичингдагининг ҳаммасини айтиб тугата олмайсан... Шунинг учун ҳам Эдигей, иложи борича мавзу доирасини кенгайтирмасликка уриниб деди:

— Агар болаларингни қурмаган-билмаган бўлганимда, сўзларингга шубҳаланган бўлардим. Бироқ, сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам ботиниб оғиз очолмасдим. Бир оз кутиб туриш керак. Қариндош-уруғларинг хабарлашгунча, иккиланмасдан бизга мурожаат қилавер. Кўнглинг тўқ бўлсин. Қандай яшаб келган бўлсак, шундай яшайверамиз. Илгаригидек ишлайвер, болаларинг бизнинг болалар билан бирга бўлишади. Ўзинг биласан-ку, Уккубола уларни ўзиникидек севади. Кейин бир гап бўлар...

Ўша суҳбатда Зарифа оғир хўрсиниб яна бундай деди:

— Турмуш ўзи шундай қурилган экан-да... Нақадар қўрқинчли, нақадар оқилона, шу билан бирга ўзаро узвий боғлиқ: боши, охири ва давоми бор... Агар болалар бўлмаганида эди, ростини айтсам, Эдигей, мен учун энди яшашнинг қизиғи қолмасди. Жонимдан кечиб қўя қолардим. Яшаб нима қилардим? Бироқ, уларни тарбиялаш менинг бурчим, улар мени ушлаб туришибди. Нажоткорим шулар... Аччиқ ва оғир бўлса ҳам ҳаёт давом этади... Ҳозир қўрққаннинг сабаби болалар отадан жудо бўлганини билиб қолишлари эмас. Тўғри, бир куни билиб олишадилар-ку, албатта. Бундан буён ҳаётимиз не кечаркан, деб ўйлаяпман ҳозир. Оталарининг тақдирдан қалблари бир умрга жароҳатланиб қолади-да. Ўқишга киришадими, ишга жойлашишадими, эл-юрт кўзига тушишадими, қачон бўлмасин, бу фамилияда юришнинг ўзи уларга тўғаноқ бўлади... Шу ҳақда ўйлаганимда, назаримда, тақдир бизнинг йўлимизга қандайдир қудратли тўсиқ қўйгандек туюлади. Абутолиб икковимиз бу ҳақда гапиришдан ўзимизни тияр эдик. Мен уни аясам, у ҳам мени аярди. Унинг кўзи тириклигида болаларининг тенгқурларидан кам бўлмай ўсишларига шубҳаланмас эдим. Бизни ана шу умид ҳар қандай ғам-андухлардан, бахтсизликлардан сақлаб келди... Энди эса бошим қотиб қолди. Мен унинг ўрнини босолмайман... Чунки Абутолибнинг ўзигина Абутолиб эди — у ҳаммасининг уддасидан чиқа оларди! Ўзини турли муқомга солиб, болаларининг қалбига сингиб кетгандек яшарди. Шунинг учун ҳам у соғинчдан, фарзандларидан жудо этилганидан ўлиб кетди...

Эдигей унинг сўзларини диққат билан тингларди. Зарифа ўзининг энг яқин кишисидек билиб, юракдаги гапларини айтиб бераётганидан таъсирланган Эдигей қандайдир бир

яхшилик билан жавоб қайтаргиси, уни ҳимоя этгиси, ёрдам бергиси келди; аммо ўзининг ноиложлигини тушуниб, алаmidан юрак-бағри эзилди.

Улар Бўронли бекатига яқинлашиб қолишган эди. Кўп йиллардан бери ёзин-қошин ишлаб юрган таниш жойлардан ўтиб боришарди...

— Тайёрлангин, — деди у Зарифага. — Келиб қолдик. Демак, ҳозирча бу ҳақда болаларга оғиз очмаймиз, деган қарорга келдик. Бўпти, ўйлаганимизча бўлсин. Сен сир бой бериб қўймагин яна. Ўзингни сал тартибга солгин. Тамбурга бор, эшик ёнида тур. Поезд тўхташи биланоқ ўзингни бамайлихотир тутиб, вагондан тушгач, мени кутатур. Бирга кетамиз.

— Сен нима қилмоқчисан?

— Ҳеч нима. Буёғини менга қўйиб бер. Осмон узилиб тушса ҳам сенинг поезддан тушишга ҳаққинг бор-ку.

Ўн еттинчи номерли пассажир поезде, одатдагидек, семафор қаршисида юриш суръатини бир оз секинлатган бўлса ҳам, бекатчада тўхтамай ўтиб бораётган эди. Шу пайт, Бўронлига кираверишда поезд кескин тормозландию вишиллаб, буксалари даҳшатли вижирлаганча таққа тўхтади. Ҳамма чўчиб тушди. Поезднинг бошидан-оёғигача қий-чув, ҳуштак овозлари кўтарилди.

— Нима гап ўзи?

— Стоп-кранни босибдимиз?!

— Ким?

— Қаерда?

— Купе вагонда!

Шу орада Эдигей эшикни очди-ю, Зарифа поезддан тушди. Ўзи эса проводник билан кондуктор келгунча тамбурда кутиб турди.

— Тўхта! Стоп-кранни ким босди?

— Мен, — деди Эдигей.

— Кимсан ўзинг? Бундай қилишга нима ҳаққинг бор?

— Керак эди.

— Керак эди, деганинг нимаси? Судга тушгинг келдимиз?

— Шунақа. Судингами, бошқанггами, актга истаганингча ёзиб олавер. Мана ҳужжатларим. Собиқ фронтчи, темир йўл ишчиси Эдигей Жонкелдин Бўронли бекатчасига етганда, ўртоқ Сталиннинг вафоти муносабати билан мотам

аломати сифатида стоп-кранни босиб, поездни тўхтатди, деб ёзиб олинглар.

— Нечук? Наҳотки Сталин ўлган бўлса?!

— Ҳа, радио орқали эълон қилишди. Эшитиш керак эди.

— Ундай бўлса, бошқа гап, — дея анови иккаласи гангиб қолишди-да, Эдигейга йўл беришди. — Ундай бўлса боравер.

Бир неча дақиқадан сўнг ўн еттинчи поезд яна йўлида давом этди...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Ўша кезлари бу ўлкада — Сариўзак космодромидан номнишон ҳам йўқ эди. Эҳтимол, у космик парвозларнинг ижодкорлари хаёлидагина мавжуд эди, холос.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Эллик учинчи йилнинг ёзи билан кузи Эдигей Бўрон ҳаётида энг оғир, энг машаққатли дамлар бўлди. Ўша йилгача ҳам, ундан сўнг ҳам Сариўзак темир йўлини қор уюмлари босган пайтларда ёки Сариўзақда бир томчи сув тополмай, офтобда куйган чоғларида, фронтда Кенигсберггача жанг қилиб бориб, минг бор ҳалок бўлиши ё ярадор бўлиши, минг бор шикастланган бўлиши мумкин бўлган кезларда ҳам, ўша кунлардагидек азоб-уқубат чеккан эмас эди...

Қандай қилиб ер кўчишини, уни дунёда тўхтатиб қоладиган ҳеч қандай куч йўқлигидан тоғ ёнбағриларииничг ўрnidан силжиб, қулаб кетишларини, ҳатто бутун бошли тоғларнинг яширин ётган кўкси ёрилиб, бир ёнга ўпирилиб тушишини Афанасий Иванович Елизаров бир вақтлар Эдигей Бўронга гапириб берган эди. Ўшанда оёғи остида қандай фалокат яшириниб ётганини сезган одамлар ваҳимага тушишади. Ер кўчишининг энг хавfli томони шундаки, бу ҳодиса секин-аста, кун сайин, сезилмасдан етила боради, чунки сизот сувлар ер қатламларини бора-бора ювиб кетади, ўшанда ер озгина силкинса, момақалди роқ ёки қаттиқ сел ёғса, бас, туби бўшаган тоғ пастга қараб аста-секин, узлуксиз

равишда жойидан силжий бошлайди. Қор кўчиши-ку бирданига юз бериб, тезда тугайди. Аммо ер кўчиши даҳшатли бўлади, уни тўхтата оладиган куч эса дунёда йўқ!..

Шунга ўхшаш ҳодиса одамда ҳам рўй беради: ўзи яккаю ёлғиз қолганда ичидаги бартараф этиб бўлмас қарама-қаршилиқлар натижасида руҳи тушиб, умидсизланиб, ўзини ҳар томонга уради. Дунёда ҳеч ким ёрдам бера олмайдиган бўлгандан сўнг бировга сир очишнинг ҳам кераги бўлмай қолади. Буни ўша кишининг ўзигина тушунади ва шундан кўрқади. Бу кўрқув эса ер кўчиши сингари тўхтовсиз босиб келаверади...

Эдигей ер кўчиши пайтида бўладигандек кўрқув ҳиссини қалбида биринчи марта сезди, бу ҳодисанинг маъносини Зарифа билан қилган сафаридан сўнг орадан икки ой ўтгач, яна ўз ишлари билан Қумбелга борганда аниқ англади. Эдигей почтага кириб, хат борми ёки йўқлигини аниқлаб, агар хат-хабар бўлмаса, унга — Зарифа берган уч адресга учта телеграмма юборишга ваъда берган эди. Ўша кунгача Зарифа қариндош-уруғларига ёзган бирорта хатига жавоб келмади. Энди ҳалиги телеграммаларни ёза туриб Зарифа фақат бир нарсани — хатларни олишдими, йўқми, шуни билмоқчи эди, холос. Хатларга жавоб ёзиш шарт эмас деган. Афтидан, Абутолибнинг ака-укалари, опа-сингиллари унинг оиласи билан ҳатто хат орқали ҳам алоқа боғлашни истамай қўйишган кўринади.

Эдигей Бўрон Қоранорига миниб, кечгача қайтиб келишга улгуриш мақсадида эрталаб йўлга чиқди. Юксиз, салтисувой борганда эди, таниш шофёрларнинг қайси бири бўлмасин, уни бемалол машинасида олиб кетарди. Қумбелгача ярим соатлик йўл. Бироқ, Эдигей Абутолибнинг болаларидан қочиб, поездга тушишдан ўзини тиярди. Ҳар иккалови, каттасию кичиги отасининг қайтишини кутиб, кун сайин темир йўл бўйлаб юришади. Ўйнашса — ўйинида, сўзлашса — сўзларида, айтган топишмоқларию чизган суратларида, ишқилиб, уларнинг болаларга хос туриш-турмушларида оталарини жон-дилдан кутиш сезиларди. Болалар учун, шубҳасиз, энг обрўли киши Эдигей амакининг ўзи ҳисобланади, уларнинг ишончи — Эдигей амаки ҳамма нарсани билади ва ундан ўзга ҳеч ким ёрдам беролмайди.

Унингсиз болаларнинг бу бекатда бешбаттар қайғуга берилиб, етимсираб қолишларини Эдигейнинг ўзи яхши билади, шунинг учун ҳам ишдан бўшаши биланоқ болалар ёнига ўтиб, уларни беҳуда кутишлардан чалғитишга нима биландир андармон қилишга уринарди. Эдигей Абутолибнинг денгиз ҳикояларини болаларга кўпроқ сўзлаб бер, деган васиятини эслаб болалик чоғларида, ўспиринлик вақтларида балиқ овлаганининг янги-янги тафсилотларини хаёлига келтиради-да, Орол денгизи тўғрисида рости ёлғон аралаш ҳикоялар айтиб беради. Бу ҳикояларни болаларнинг онг, сезгисига мослаб айтарди-ю, ҳар сафар уларнинг фаҳм-фаросатига, сезгирлигига қойил қоларди; отасининг тарбияси уларга сингиб кетганини пайқаб жуда хурсанд бўларди. Эдигей бўлган-бўлмаган ҳодисаларни кўпроқ кичигига, Эрмакка мослаб айтарди. Бироқ, кенжа Эрмак катталардан қолишмасди. Эдигейнинг икки қизи билан бирга унинг ҳикояларини эшитадиганлар тўрт нафар бўлса-да, Эрмак улар орасида Эдигей кўнглига энг яқини эди, лекин буни бошқаларига сездирмасди. Эрмак унинг айтган ҳикояларини ҳаммадан қизиқиб тинглар, маъносини бошқалардан кўра яхшироқ тушунтириб берарди. Нима ҳақда сўз юритилмасин, қайси бир ҳикоя қаердан бошланиб, қандай ривожланмасин, у ҳаммасини отаси билан боғларди. Отаси унинг учун ҳамма ишда, ҳамма жойда ҳозир у нозир эди. Мисол учун, дейлик, мана бу ҳақда сўз боряпти:

— Орол денгизининг ёқасида қамиш босган қўллар кўп. Қамишлар орасида эса қўлларида курул билан беркиниб юрган овчилар бор. Баҳор чоғи Оролга ўрдаклар учиб келишади. Улар қишни илиқ денгизларда ўтказишган, Оролда музлар эриш! биланоқ кечани кеча, кундузни кундуз демай орзиқиб учиб келишади, чунки бу ерларни жуда соғиниб қолишган. Ёлғиз учмай, тўп-тўп бўлиб учишади, сувда сузиб, думбалоқ ошиб чўмилгиси келади. Денгиз яқинлашган сайин пастлаб учадилар. Шу пайт қамиш ичидан ялт-юлт ўт аралаш тутун бурқсиб чиқади, тарс-турс отилган милтиқ овозлари эшитилади. Ўқ еган ўрдаклар чинқирган қўйи сувга қулашади. Бошқалари эса чўчиб денгиз ўртасига учиб кетишади. Денгиз ўртасида улар қандай яшашларини, қаерга яширинишларини билмай, тўлқинлар устида чинқириб, учиб юришади. Ахир, ўрдаклар қирғоққа яқин

яшаб ўрганиб қолишган. Энди қирғоққа яқинлашгани кўрқишади.

— Эдигей амаки, ўрдаклардан бири дарҳол келган томонига учиб кетади-а?

— Нега қайтиб учиб кетади?

— Нега бўларди, ахир у ерда менинг отам матрос-ку! У каттакон кемада сузиб юради. Ўзингиз гапириб берган эдингиз-ку, Эдигей амаки.

— Ҳа, тўғри, тўғри, худди шундай, — дея эслай бошлади ноқулай аҳволда қолган Эдигей. — Хўш, кейин нима бўлади?

— Кейин ўрдак отамнинг ёнига учиб боради-да, овчилар қамишзорга кириб олиб, бизга ўқ узишяпти, деб айтади. Яшайдиган жойимиз йўқ, деб айтади.

— Рост, рост, бу гапинг тўғри.

— Отам ўша ўрдакка, яқин орада ўзим ҳам бораман деб айтади, бекатда Довул, Эрмак деган икки бола бор, яна Эдигей амаки бор деб айтади. Мен борганда ҳаммамиз йиғилишиб, Орол денгизига борамиз, қамишзорга беркинган ҳамма овчиларни қувиб чиқарамиз. Кейин сизларга ҳеч ким ўқ узмайдиган бўлади. Орол денгизига учиб келиб яшай-верасизлар, деймиз... Ўрдаклар сувда чўмилишаверади, боши билан умбалоқ ошиб юзишаверади...

Эдигей Бўрон ҳикоялари тугагач, тошчалар билан фол очишга тутинади. Энди у доимо чўнтагида ҳар бири катта нўхатдай келадиган қирқ битта тошча олиб юрарди. Фолбинлик — бу қадимги усулнинг ўзига хос мураккаб сўз, атамалари бор. Эдигей бу тошчаларни бир жойга тўпларкан: очик айтиб, ҳақ гапир, дея ўзича уларни сеҳрлагандай шивирлаб гапирар, Абутолиб қайда экан, йўли очикмикин, ёпиқмикин, шуни айт, пешонаси ёруғмикин ё йўқми, кўнгли ғашми ёки хурсандми, бунисини ҳам айт, деб фол очарди. Болалар Эдигейнинг тошчаларни тўпидан ажратиб, сўнг ҳар бирининг ўз ўрнини топиб қўяётганини кўз узмай, диққат билан, индамай кузатиб турадилар. Бир гал Эдигей уйлари муюлишида секин шивирлашиб гапиришаётган болаларнинг овозини эшитиб қолди. Секингина қараса, Абутолибнинг болалари экан. Эрмакнинг ўзи тошчалар билан фол очарди. Тошчаларни билганича жойлаштириб ҳар бирини пешонасига ҳамда лабига тегизиб, тасдиқлаб қўярди;

— Мен сени севаман. Сен жуда ақлли, яхши тошсан. Янглишмай, қоқинмай, Эдигей амакининг тошчаларидай, рост гапни, очигини айтавер. — Кейин у Эдигей амакиси гапларини айнан такрорлаб, тошларни қандай жойлаштиришнинг аҳамиятини тушунтира бошлади. — Мана кўряпсанми, Довул, умумий манзара ёмон эмас, жуда ҳам яхши. Мана бу йўл, йўлни бир оз туман босган. Қандайдир бир туманлик кўзга ташланади. Лекин бунинг ҳечқиси йўқ. Эдигей амакининг айтишича, бу йўл азоби. Йўл бусиз бўлмайди. Отам доимо йўлга ҳозирлик кўради. У отга минайин деса, айили бир оз бўшаб қолибди. Мана, кўряпсанми, айил тортилмаган. Яна ҳам маҳкамроқ тортса бўлади. Демак, отамни яна нимадир ушлаб турибди, Довул. Кутишга тўғри келади. Энди ўнг қовурғасини ва чап қовурғасини қарайлик. Қовурғалар бус-бутун. Буниси яхши, албатта. Пешонаси нимани кўрсатар экан?.. Негадир қовоғи солиқ. У биз ҳақимизда жуда ташвишланаяпти, Довул. Аммо юраги, мана бу тошларни кўряпсанми, юраги ҳасрат, соғинч билан тўлиб-тошган. У уйни жуда соғинган. Йўли қачон очилар экан?.. Яқин орада. Бироқ, отининг кейинги оёғида тақаси бўшаб қолибди. Янгидан тақаламаса бўлмайди. Демак, яна кутишга тўғри келади. Хуржунини қарайлик-чи, нима бор экан?.. Эҳ-ҳе, хуржунида бозордан сотиб олинган нарсалар! Мана энди унинг юлдузи тўғри келармикин?.. Мана бу юлдузни кўряпсанми, бу от боғлайдиган олтин қозиқ. Отнинг изи ўшандан бошланибди. Бу излар ҳали аниқ кўзга ташланмайди. Демак, отам ҳадемай олтин қозиққа боғланиб турган отини ечиб минганча йўлга чиқар экан-да...

Эдигей Бўрон буларнинг ҳаммасидан таъсирланиб, ҳам хафа бўлиб, ҳам ҳайратланиб ўзини билдирмасдан нари ўтиб кетди. Ўша кундан бошлаб тош билан фол очишдан воз кечди...

Аммо болаларнинг йўриғи бошқа. Уларни ҳар қалай овутиш, умидлантириш, борингки, гуноҳ бўлса ҳам маълум муддатга алдаб туриш мумкин. Бироқ Эдигей Бўроннинг юрагини бир ғам-ғусса эзарди. Ўша вазиятда, воқеалар шу тарзда рўй бераётган кезларида, бу ғам-ғуссанинг пайдо бўлиши, қачондир ер кўчиши сингари ўрнидан кўзғалиши турган гап эди, уни эса тўхтатиш қўлидан келмасди...

У Зарифа учун жуда-жуда қайғурарди. Ҳар кунги тирикчиликдан бошқа иккови орасида гап бўлмаса-да, бошқа гап-сўз учун Зарифа ҳеч қандай баҳона кўрсатмаса-да, Эдигей доимо у ҳақда ўйларди.

Эдигей уни шунчаки аяб, раҳми келганидан, бошига тушган кулфатларнинг ҳаммасини кўриб, билиб юрган ҳар қандай киши сингари унга фақат ачиниб юрганидан эмас — ундай бўлганда бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди — Эдигей Зарифани суйганидан ўйларди, ўйламай туролмаслигидан ўйларди, ҳаётига доир ҳамма масалаларда менга ишониб, таянса, дерди ичида. Зарифа Эдигейнинг энг садоқатли кишиси эканини, уни ғоятда севишини билган бўлса, Эдигей ўзини бахтли инсон, деб ҳисобларди.

У Зарифага нисбатан ҳеч қандай айрича муносабатим йўқ, орамизда ҳеч қанақа гап бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ўзини-ўзи беҳуда қийнар эди!..

Кумбелга етгунча шу мулоҳазаларга кўмилиб, адоий-тамом бўлаёзди. Миясига ҳар турли хаёллар келарди. Тез орада келадиган байрам ёки бедаво дардга чалинганини олдиндан сезгандек ажиб бир ҳиссиёт оғушида эди. Шундай аҳволда келаркан, ўзини яна Орол денгизида сузиб юргандек ҳис этарди. Денгизда юрган киши, сув юзаси қанчалик тинч бўлмасин, ҳатто бирор хавф-хатардан нишон бўлмаса ҳам ўзини бошқача ҳис қиларди. Теварак-атроф қанчалар кенг бўлса ҳам, қиладиган ишинг бўлса-да, тўлқиндан-тўлқин ошиб, гоҳо қанчалар севишиб-қувонсанг ҳам, куёш ботиши ва тонг отишининг сув сатҳидаги акси қанчалар гўзал бўлмасин, бари бир соҳилга қайтиш керак, у ёғигами, бу ёғигами, ишқилиб бирор соҳилга қайтиш керак. Бир умр сузиб юролмайсан. Соҳилда эса, бутунлай ўзгача ҳаёт кутади. Инсон денгизда вақтинча, қуруқликда эса, доимо яшайди. Агар соҳилга чиқиб олиш хавfli бўлса, бирор оролни топиб, ўша ерни турар жойинг, коққан қозинг деб билишинг керак. У ҳатто ўшандай оролни тасаввур этди: шундай орол топилса, Зарифани болалари билан олиб кетиб, ўша ерда яшайверарди. Болаларни денгизга ўргатарди, ўзи ҳам тақдиридан нолимай, фақат қувониб, умрининг охиригача шу оролда ҳаёт кечирарди. Зарифа доимо ёнида бўлса, Зарифага энг керакли, энг азиз, энг сеvimли киши бўла олишини билса кифоя...

Бироқ, ўзига келиб бундай орзу-хаёлларга берилиб кетганидан уялиб кетди. Юзлаб чақиримларга чўзилиб кетган яйдоқликда бирор жон зоти йўқлигига қарамай, юзлари қизариб кетганини сизди. Ёш болалардек оролни қўмсаб, хаёлларга берилиб кетишини қаранг-а! Хўш, нечук, нега энди? Бир умр бола-чақага, ишга, темир йўлга, борингки, Сариўзакка бутун қўл-оёғи, вужуди, жону дили билан ўзи ҳам сезмаган ҳолда боғланиб қолган Эдигей нечук ана шундай орзу-хаёлларга боради?.. Зарифа минг қийналгани билан Эдигей унга керак бўлармикан, нима учун у ўзини эр билиб, нега энди Зарифа мени ёқтиради, деб ўйлайди? Болалар ҳақида-ку шубҳаланмасди; уларни жондан севарди, болалар ҳам доимо унга интилиб туришарди. Хўш, нега энди Зарифа у истагандек бўлишини хоҳласин экан?! Турмуш уни аллақачонлар қозигига чамбарчас боғлаб, умринг тутагунча шу ерда бўласан деб, ҳукмини чиқариб қўйган бўлса-ю, Эдигейнинг бундай орзу-хаёлларга бориш учун ҳақи бормикин?..

Қоранор Бўрон кўп маргалаб ўтиб-қайтиб, таниш бўлиб қолган сўқмоқ йўллар бўйлаб юраркан, йўлнинг олис-яқинлигини сезиб, эгасининг қамчилашини кутмай елиб-йўртиб, Сариўзакнинг чексиз масофаларини ортда қолдириб, баҳорги қир-адирлару сойликлар бўйлаб, бир замонлар қуриб қолган шўр кўлнинг ёнидан шаҳдам одимлаб борарди, баъзида оғир энтикиб, бўкириб нолиш қилгандек бўларди. Эдигей эса унинг устида ўз ўй-хаёллари билан банд бўлиб, азоб чекарди. Қалбини бу қарама-қарши ҳиссиёт шу қадар қамраб олган эдики, ўзини қўярга жой топмай, юраги Сариўзакнинг ўлчанмаган кенг бўшлиқларига сиғмай, орому қарорини йўқотиб борарди. У ич-ичидан куйинар эди.

Қумбелга ана шундай кайфиятда етиб келди. Зарифа ўз қариндош-уруғларидан зориқиб кутган жавобларини олган бўлсин-да, ишқилиб. Бироқ, улар бева қолган Зарифанинг бола-чақаси билан ўз юртларига кўчириб кетишлари мумкинлигини ўйлаб, юраги ўпирилиб кетгандай бўларди. Почтадаги хат-хабар олиш деразачасидан Зарифа Қуттибоева номига ҳеч қандай хат келмаганини айтишди. У ўзи ҳам кутмаган ҳолда хурсанд бўлди. «Келмагани яхши бўлибди», деган виждонига номуносиб, ғайриинсоний фикр миясидан йилт этиб ўтди. Кейин Зарифанинг топширигини виждонан

бажо келтирди: учала адресга учта телеграмма юборди. Шу билан кечга яқин қайтиб келди...

Бу орада баҳор ўтиб, ёз бошланди. Сариўзакнинг ранги ўчиб, гиёҳлари куйиб кетди. Гўё тушдагидек ўт-ўланлардан ном-нишон қолмади. Сариқ чўл яна сарғайиб қолаверди. Ҳаво қиздирарди. Саратон чилласи яқинлашарди. Қуттибоевларнинг қариндош-уруғларидан эса ҳали ҳам дарак йўқ. Улар на хатга жавоб беришди, на телеграммаларга. Поездлар эса, Бўронлидан пайдарпай ўтиб қайтишар, ҳаёт ҳам ўз навбати билан сувдек оқиб ўтарди...

***

Зарифа энди жавоб хати кутмасди. У қариндош-уруғларнинг ёрдамига умид боғлаш, уларга ёрдам сўраб хат юбориш фойдасиз эканини тушунди. Ана шунга ишонган Зарифа қайга бош олиб кетишини, не қиларини билмай умидсизлангандан нафаси ичига тушиб кетди. Болаларга отасининг ўлганини қандай айтади, гапни нимадан бошлайди, издан чиққан турмушни қандай қилиб ўнглаб олади? Бу саволларга ҳозиргача жавоб тополмасди.

Эдигей булар ҳақида, эҳтимол, Зарифадан ҳам кўпроқ қайғурарди. Бўронлидагиларнинг барчаси улар учун куйинишарди, аммо бу оиланинг фожиаси шахсан Эдигей учун не кулфатлар келтирганини фақат унинг ўзигина билади. Эдигей энди ўзини бу оиладан ажрата олмас эди. У энди куну тун ана шу болаларнинг, Зарифанинг тақдири билан яшарди. Буларнинг ҳоли бундан буён не кечади, деб ич-ичдан куйинарди. Аммо, буларнинг устига устак, Зарифа томон оҳанграбодек тортиб турган кучни қандай босиб-тийиш тўғрисида ҳам ҳамиша ўйларди, ўртаниб, изтироб чекиб ўйларди. Бу саволларга ҳеч қандай жавоб тополмасди. Ҳаётида бундай муаммоларга дуч келишини ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Эдигей кўп марталаб Зарифага сир-асрорини очмоқчи бўлди, уни қанчалар севишини, бошига тушган барча қийинчиликларни ўз зиммасига олажагини, чунки уларсиз яшай олмаслигини очиқчасига айтмоқчи бўлди. Бироқ бунга қандай қилиб айтиш мумкин? Қай тарзда? Аёл унинг мақсадини тўғри тушунармикан? Ёлғиз бошига шунчалар

кулфат тушган бир пайтда Эдигей ўз ҳис-туйғуларини унга изҳор этмоқчи бўлса, бу унинг кўнглига сиғармикан? Пасткашлик эмасми бу? Доим шу ҳақда ўйласа, боши қотар эди; одамларнинг кўз ўнгида қандай бўлиши керак бўлса у ўзини сиртдан шундай тутиб юриш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилар эди.

Ҳарқалай, бир бора... ишора қилиб кўрди. Темир йўлни кўздан кечириб қайтаётганда челақ кўтариб сув олиш учун цистерна томон кетаётган Зарифани узоқдан кўриб қолди. Нимадир уни ўша томонга тортди. У, беихтиёр, Зарифа томон бурилди. Челақ кўтаришга ёрдам беришни баҳона қилиш учун ҳам қулай пайт эмас эди. Деярли кун оралаб, баъзан ҳар куни йўлларда бирга ишлашарди, керагича гаплашиб олишлари мумкин эди. Лекин Эдигей худди шу заҳотиёқ секин-аста унинг ёнига бориб, ичига сиғдиролмай юрган туйғуларини изҳор этиш истагининг бартараф қилиб бўлмас даражада эканини сизди. Тушунмаса ҳам, рад этса ҳам, майли, шуниси яхши, деб ўйларди у, қизиққонлик қилсам юрагимдаги олов сўниб, жоним тинчийди... Зарифа уни кўрмади, яқинлашиб келаётганини пайқамади. Цистерна кранини очиб, тескари ўгирилиб турди. Битта челаги аллақачон сувга тўлиб, четроққа олиб қўйилган, иккинчиси ҳам тўлиб ундан сув тошиб турарди. Кран тўла очилган эди. Сув жўшиб, тўкилиб, челақ атрофида қўлмакчалар ҳосил бўлган, Зарифа эса цистернага суянган ҳолда бошини эгиб, ҳеч нарсани сезмай турарди. У бултурги катта жалани кутиб олган чит кўйлақда эди. Эдигей унинг ўрам-ўрам сочларига қарар экан, онасига тортган Эрмакнинг жингалак сочлари ёдига тушди. Зарифанинг озгин юзлари, нозиклашган бўйни, чўкиб қолган елкалари ҳамда шалвираган қўлларига кўз ташлади. Шилдираб қуйилаётган сув Еттисувдаги тоғ сувларию шилдираб оқаётган жилғаларни эслатиб, ҳушидан кеткиздими ёки шу лаҳзада уни аччиқ ўй-хаёллар қуршаб олдимикан? Ким билсин! Эдигей уни шунчалар ўзига яқин тутганидан, силаб-сийпаб эркалатгиси, ғам-қайғусига сабаб бўлаётган ҳамма нарсадан эҳтиёт қилгиси, асрагиси келганидан чидаб туролмай жони қийналиб кетган эди. Лекин бундай қилиш мумкин эмас. У фақат индамайгина бориб кранни бураб, сувни тўхтатди. Зарифа уни кўриб ҳайратланмади. Эдигей гўё ёнида эмас, балки узоқ-узоқларда тургандек, унга ўй-хаёл аралаш лоқайд назар ташлади.

— Нима гап? Сенга нима бўлди,— деб сўради у ҳамдардлик билан. Зарифа ҳеч нима демади, фақат лабларининг бир чеккаси кулимсираб қўйгандай бўлди-ю, қошларини чимириб ҳечқиси йўқ, шунчаки, деган маънода қаради.

— Аҳволинг ёмонми?— деб яна сўради Эдигей.

— Ҳа,— деди Зарифа оғир хўрсиниб.

Эдигей нима деярини билмай саросималик билан елкасини қисиб Қўйди.

— Бунча жонингни қийнайсан? — деди Эдигей уни койиб, ваҳолонки, айтмоқчи бўлган гапи бошқа эди. — Токайгача шу аҳволда юрасан? Ахир, бу билан ишни ўнглаёлмайсан-ку. Сенга қараб туриб биз ҳам (мен ҳам, демоқчи эди) қийналамиз, болаларга ҳам оғир. Тушунсанг-чи, бундай қилмагин-да! Бирор чорасини топиш лозим, — деди у, дилидаги дардини ифодалайдиган сўзларни қидириб. — Ўзинг ўйлаб кўрчи. Хатингга жавоб беришмаса беришмасин, худога сол уларни. Бир кунимизни кўрармиз. Сен билан биз (мен, демоқчи эди) бегона эмасмиз. Сен фақат руҳингни туширмагин. Ишла, ўзингни маҳкам туг. Болалар эса олдимизда (олдимда, демоқчи эди) ўсиб улғая беришади. Ҳамма нарса аста-секин ўрнига тушиб кетади ҳали. Бирор ёққа кетишнинг на ҳожати бор? Бу ерда ўзимизнинг одамлар. Ўзинг биласан, мен болаларингни кўрмай бир кун ҳам туролмайман. — Эдигей гапиришдан тўхтади, чунки бундан ортиқ кўнглини очиб сўзлашга ботина олмади.

— Ҳаммасини тушунаман, Эдике, — деди Зарифа. — Раҳмат. Биламан, хор-зор бўлиб қолмаймиз. Аммо барибир бу ердан кетмасак бўлмайди. Бу ерда нима бўлганини болалар унутиши керак. Ўшандан кейингина ҳақиқатни уларга айтишим мумкин. Ўзингга маълумки, бир умр сир сақлаб юриш мумкин эмас. Шунини ўйлаб ўйимга етолмаяпман.

— Гапларинг тўғри, — дея ноилож унинг фикрига қўшилди Эдигей. — Лекин шошилмай тур. Яна ўйлаб кўр. Шу гўдақлар билан қаерга борасан, қандай кунларга дуч келасан? Сизлардан ажраб қолишимни ўйласам, мени ваҳима босади...

Ҳақиқатдан ҳам, Эдигей Зарифани ва болаларни ўйлаган сари гоятда қайғурмоқда эди. Шунинг учун ҳам эртанги кунни ўйлашга юраги дов бермасди, бироқ шу аҳволда юравериш мумкин эмаслигини ҳам тушунарди. Орадан бир

неча кунлар ўтгач, яна бир бор суҳбатлашиш пайти келди-ю Эдигей ичидаги бутун сир-асрорини бир йўла очиб ташлади-да, кейин ич-этини еб пушаймон қилиб юрди.

...Кумбелга боришганда Эрмак сартарошдан кўрқиб, сочини олдирмаган кундан буён кўп ойлар ўтиб кетди. Бола шу бўйи ўсиб кетган жингалак қора сочини олдирмай юрарди, сочи ўзига ярашиб тургани билан бу чумчуқюрак эркатойнинг сочини олиш маҳали аллақачонлар келган эди. Эдигей кези келганда боланинг майин тепа сочларига юзини ишқалаб ўпарди. Бироқ унинг елкасигача ўсиб тушган сочлари ўйнаганда халал берарди. Боланинг назарида соч олдириш одатдан ташқари, гайритабиий, тушуниб бўлмас бир ҳолдек туюларди. Шунинг учун ҳам ҳеч кимнинг гапига кирмай юрдию Казангап уни кўндирди. Сочи узун болаларни улоқча ёмон кўради, гаши келиб, сузади деб бир оз чўчитиб ҳам кўйди.

Казангап чинакамига куч ишлатишга мажбур бўлди: болани икки тиззаси орасига қисиб, машинка билан сочини ола бошлади. Эрмак эса бекатни бошига кўтариб йиғлаб берди. Сартарошлик тугагач, кўнгилчан Бўкей болани овутиш учун, қани, ўзингга қарачи, қандай чиройли бола бўлиб қолдинг дегандек қўлига кўзгу тутқазган эди, бола ўзини танисмай бешбаттар дод-фарёд кўтарди. Зарифа уни ана шундай додлаётган ҳолда етаклаб кетаётган пайт йўлда Эдигейга дуч келиб қолди.

Сочи тақир олиниб, афт-ангори мутлақо ўзгариб, ингичка бўйни очилиб, иккала қулоғи диккайиб қолган, қовоқлари шишиб кетган Эрмак йиғлаганича онасининг қўлидан юлқиниб Эдигей томон ташланди.

— Эдигей амаки, буни қаранг, бошимни нима қилиб кўйишди!

Эдигей Бўронга биров оғир аҳволга тушиб қоласан деб аввалроқ айтганда, ҳаргиз ишонмаган бўларди. У югуриб келган Эрмакни ердан кўтариб, бағрига маҳкам босиб олди-да, унинг ҳимоясизлигини, арзу додини, ишончини бутун вужуди билан ўзиникидай, гўё ўз бошига тушгандек сезиб, болани ўпа бошлади:

— Тинчлан жигарим! Йиғлама! Сени ҳеч кимга хафа қилдириб қўймайман, сенга ота бўламан! Сени отадек севаман, фақат йиғламасанг бас! — Шу пайт ўзини йўқотиб, қотиб

қолган Зарифага кўзи тушди-ю, ўзининг қандайдир нозик чегарадан чиқиб кетганини тушунди ва нима қиларини билмай шошилиб қолди, болани кўтарган бўйича ҳадеб бир гапни гулдираб такрорлаганча тескари қараб кетди: — Йиглама! Казангапми, мен унга ҳозир кўрсатаман! Ҳозирнинг ўзидаёқ кўрсатиб қўяман, ҳап Казангап шошмай турсин-чи, бир боплаб қўяй! Мана ҳозир, ҳозир унга кўрсатаман!..

Шундан сўнг Эдигей бир неча кун ўзини Зарифадан четга олиб юрди. Назарида, Зарифа ҳам унга йўлиқишдан ийманиб юрарди. Унингсиз ҳам ғам-ғуссага кўмилиб юрган бояқиш аёлни уялтириб қўйгани учун Эдигей Бўрон қаттиқ пушаймон қилди. Зарифа нима аҳволда-ю, бу бўлса дарду аламини янада ошириб ўтирибди!.. Зарифанинг кўзлари Эдигейнинг ёдида узоқ йиллар, эҳтимол, умрининг охириги дамларигача сақланиб қолиши мумкин.

Эдигей Бўрон ўша воқеадан сўнг бир неча муддат хомуш бўлиб юрди. Қалбида туғён ураётган ҳис-туйғуларни пинҳон сақлади. Эрмаги болалар бўлди. Ишдан қўли бўшаган пайтлари болалар билан бирга бўлиб, денгиз қиссаларининг кўпини такрорлаб, кўпини қайтадан эсга тушириб, айтиб берарди. Болаларга ёққан мавзу ҳам шу эди. Оқ чорлоқлару балиқлар, бошқа томонлардан учиб келган қушлар, Орол кўлларида сақланиб қолган, бироқ бошқа жойларда йўқолиб кетган жониворлар тўғрисида ҳикоя қилиб берарди. Эдигей Орол денгизида ўзи бошидан кечирган бир воқеани ҳадеб эслай-верарди. Лекин у бу воқеани бошқа ҳеч кимга айтмаслигини афзал кўрарди. Қолаверса, уни болаларга тегишли жойи ҳам йўқ эди. Бундан фақат Уккубола иккаласигина хабардор бўлиб, улар ҳам ҳеч қачон бу ҳақда ўзаро оғиз очмасдилар. Бу сир уларнинг бевақт қазо қилган тўнғич ўғиллари билан алоқадор эди. Агар ҳаёт бўлганида Бўронли болаларининг барчасидан каттароғи, ҳатто Казангапнинг Собитжонидан ҳам икки ёш катта бўларди. Бироқ умри қисқа экан. Ота-она болани кўп яшайди, умри узоқ бўлади, ҳатто тасаввур этиб бўлмас даражада чексиз умр кўради, деган ниятда туғилишини кутадилар, аке ҳолда одамлар азоб чекиб бола кўришармиди?!

Ўша балиқчилик қилиб юрган ёшлик чоғлари, уруш бошланмасдан олдин Уккубола билан иккаласи ажойиб бир воқеани бошидан кечиришган. Чамаси, бундай воқеа киши

хаётида бир мартагина рўй бериб, бошқа ҳеч қачон такрорланмайди.

Эдигей уйлангандан сўнг денгизда узоқ вақт қололмай, уйига шошиладиган бўлиб қолди: Уккуболани севарди. Уккубола ҳам уни орзиқиб кутишини биларди. Эдигей учун ундан ортиқ, ундан азиз аёл йўқ эди. У ўзини Уккубола учунгина яратилгандай, фақат у ҳақда доим ўйлаш учун денгиз кучини, қуёш кучини ўзига сингдириб олиб, сўнгра уни кутиб турган хотинига бериш учунгина яратилгандай сезарди. Чунки ана шу икки томонлама фидоийликдан асл бахт юзага келади, қолган нарсаларнинг ҳаммаси шу бахтни тўлдиреди, холос. Қуёш билан денгиз бахш этган куч эса ўзаро баҳра олишлари учун уларга кўмаклашади. Бир куни Уккубола ўзида қандайдир ўзгариш юз берганини — бўйида бўлганини сезди, яқин орада она бўлиб, бола кўражагини билди, кўнглида илиқ умид уйғонди. Уларнинг ўша кезлардаги ҳаёти кўм-кўк осмон янглиғ мусаффо эди.

Куз оёқлаб, қиш олдидан Уккуболанинг юзига билинар-билиниб доғ туша бошлади. Қорни дўппайиб, билиниб қолди. У бир сафар: «Олтин мекре балиғи қанақа бўларкин, у ҳақда эшитганману, ўзини ҳеч кўрмаганман», деб сўраб қолди. «Камёб балиқлардан бири, — деди Эдигей, — денгиз тубида яшайди, жуссаси хийлагина катта, лекин унинг хосияти гўзаллигида: олачипор-кўкимтир, юзгичларидан тортиб кемирчак тароғигача, хуллас, бошидан то думининг учигача олтин сингари товланиб туради. Шунинг учун ҳам уни олтин мекре деб айтишади».

Бошқа бир гал Уккубола олтин мекре тушига кирганини гапирди. Гўё балиқ унинг атрофида сузиб юраркану балиқни ушлаб олмоқчи бўлармиш. Балиқни тутиб олиб, яна сувга қўйиб юборишни жуда-жуда хоҳлабди. У балиқни ушлаб, олтин тангачаларини бир сийпала-са бўлди экан. Шу қадар тутгиси келибдики, тушида уни қувлаб юрганмиш. Балиқ эса тутқич бермасмиш... Уккубола уйғониб кетиб, ҳақиқатдан ҳам муроди мақсадига етолмай қолгандек афсусланиб, анчагача ҳаяжонини босолмай ётди. Уккубола ўзини койиганча кулиб қўйди, бироқ ўнгида ҳам олтин мекре балиғини тутиб олиш истаги уни қамраб олди.

Эдигей буни ўзича тушунди. Денгизда тўрни сувдан тортиб олаётиб ўй-хаёли олтин мекреда бўларди. Кейин маълум

бўлишича, тушни тўғри таъбир этган экан. Унингча, ҳар қандай қилиб ҳам бўлса, олтин мекрени тутиб олиши керак, чунки Уккубола бошқоронғи бўлиб, кўнгли ўшани тусаган эди. Хотин киши турли нарсага бошқоронғи бўлади-да: бирови қандайдир аччиқ-чучук, шўр, ҳатто жуда ҳам аччиқ ё тахир нарсани, бошқа бировлари эса қандайдир ёввойи ҳайвон, қушнинг қовурилган гўштини хоҳлашади. Эдигей хотини бошқоронғи бўлган нарсдан ажабланмади: эрининг касби балиқчилик бўлгач, балиққа бошқоронғи бўлади-да. Ўша катта балиқни кўзи билан кўриб, кўлида ушлаб, олтин тангачаларини сийпалашни унга тақдирнинг ўзи буюрган. Хотин киши бошқоронғи бўлган нарса топилмаса, бола туғилмасданоқ касалга чалинади, деган гапларни Эдигей эшитган эди.

Уккубола шу қадар ғайриоддий нарсага бошқоронғи бўлдики, унинг ўзи ҳам буни ботиниб айтолмасди. Эдигей ҳам бундай нодир балиқни тута олиш ё тута олмаслигини билмагандан сўнг, гапни чўзиб ўтирмади. Аввалига олтин мекрени тутиб, кейин, сен бошқоронғи бўлган нарса шуми ёки бошқа нарсами деб сўрашга қарор қилди ўзича.

Балиқ ови мавсуми июлдан ноябрь ойигача давом этарди. Бу маҳал — Уккубола бошқоронғи бўлган пайтлари Орол денгизида ов мавсуми тугай деб қолган эди; қишнинг изғирин нафаси сезиларди. Артель қишлоғга тайёрланарди. Бир ярим минг километрлик масофага чўзилган Орол денгизини қалин муз қоплаб олар, ўшанда музнинг ҳар еридан катта-катта қилиб тешардилар, сўнг бир тешиқдан иккинчисигача оғир тўр ташлаб, саҳроларнинг толмас дастёри туялар ёрдамида тортиб чиқаришарди. Тўр билан муз устига тортиб чиқарилган балиқлар изғиринли ҳавода қимир этишга ҳам улгуролмай, бир зумда тошдек қотиб қоларди... Артелда ишлаб, ёзин-қишин қанчалаб балиқ тутган бўлишларига қарамай, Эдигей ҳали бирор марта ҳам олтин мекренинг тўрга тушиб қолганини кўрмаган эди. Бу балиқ аҳён-аҳёнда қармоққа илиниб қоларди, бу эса овчилар учун кутилмаганда катта байрам бўларди, фалончининг омади келиб, олтин мекре тутиб олди, дея гапириб юришарди.

Эдигей ўша кун хотинига, сув музлаб қолмасданоқ уйга балиқ тутиб келайин, деганча эрта тонгда денгиз томон йўл олди. Уккубола эса:

— Уйда балиқдан кўп нарса йўқ. Аёзли кунда чиқиб нима қиласан, — дея уни йўлдан қайтармоқчи бўлди.

Эдигей гапидан қайтмади.

— Уйдаги нарса, уйда-ку, — деди у. — Соғин хола оғир касалланиб, ётиб қолипти, деган эдинг-ку ўзинг. Лаққа ёки оққайроқ балигининг қайноқ шўрвасини ичса шифо топар. Ундан яхши дори борми? Қариб қолганида у бояқишга ким балиқ тутиб берарди дейсан.

Эдигей шу баҳона билан эрталаб барвақт олтин мекре туггани кетди. Ҳамма керакли ов асбобларини олдиндан пухта тайёрлаб қўйган эди. Уларнинг барчасини қайиқнинг тумшуғи томон жойлаштирди. Ўзи ҳам иссиқроқ кийиниб устидан плашчини кийиб олди-да, сузиб кетди.

Куз тугаб, қиш бошланай деб турган пайт. Ҳаво тез-тез ўзгариб турарди. Эдигей тўлқинларни қиялаб кесиб ўтиб, қайиқни денгизнинг ўртаси томон йўналтирди. Унинг мўлжалича, олтин мекре ўша ерда бўлиши керак эди. Албатта, ҳамма нарса омадга боғлиқ, чунки овчилик касбида денгизда қармоққа балиқ илингиришдан кўра ноаниқ нарса бўлмайди. Қирғоқда-ку, мерган билан ўлжаси бир муҳитда бўлади, мерган писиб, пойлаб ётади ё қувлаб ўлжасига яқинлашади. Аммо балиқчи сув тубига тушиб, мергандек ҳаракат қилолмайди. Балиқ борми, йўқми қармоққа илинадими, илинмайдими, хуллас, ҳеч ниманинг тайинини билмай кутиб ўтираверади.

Денгизга одатдагидай балиқ тутиш, озиқ излаш учун эмас, балки иккиқат хотинининг бошқоронғи бўлгани учунгина овга чиққан Эдигей омад келишини жуда-жуда истарди.

Шу кўйи қайиқни елдай учириб кетди. Эшкак эшганда навқирон Эдигейнинг бақувват ва чайирлиги сезилиб турарди. У тарам-тарам бўлиб тўлқинланиб турган оқимларни кесиб ўтиб, тиним билмай, бир маромда қайиқни денгиз ўртасига ҳайдаб борарди. Бундай тўлқинни Орол балиқчилари эгри тўлқин деб аташади. Эгри тўлқинлар қаттиқ шамолдан дарак беради. Аммо бундай тўлқиннинг ўзи хавfli эмас, қўрқмай сузаверса бўлади.

Ердан узоқлашган сари соҳилнинг ўпирилиб тушган жарлик томони ҳамда сув тўлқинлари ювиб, тошлоқ бўлиб қолган ер кўз илгамас даражада тобора кичрайиб борарди-

да, охири аранг кўриниб, сўнг секин-аста ғойиб бўлиб кетадиган чизиққа айланарди. Тепада булутлар муаллақ туришар, пастда эса салқин шамол сув юзини ялаб эсарди.

Тахминан икки соат сузгандан сўнг, Эдигей қайиқни тўхтатди, эшкакларини бўшатиб олди; лангар ташлади-да, ов асбобларини ҳозирлай бошлади. Унинг иккита чийриқ ғалтаги, қармоқ ипини керак пайтда тўхтатадиган мосламаси бор эди. Бирини қайиқнинг қуйруқ томонига ташлаб, салмоқ тошни юз метрча чуқурликка туширди-да, сув тубигача яна йигирма метрча қолганда ипни боғлаб қўйди, иккинчисини ҳам қайиқнинг тумшуқ томонидан худди шу йўсинда сувга ташлади. Сўнгра қайиқни бир мувозанатда сақлаб туриш ва қармоқнинг иплари бир-бирига ўралашиб қолмаслиги учун эшкакларни сувга ботириб ушлаб турди.

Шу ҳолда кутиб ўтираверди. Унинг мўлжалича, ҳалиги ноёб балиқ худди шу жойларда бўлиши мумкин эди. Мўлжалининг тўғрилигига далил-исботи йўқ бўлса-да, кўнгли гувоҳлик бериб турарди. Бундай балиқ бўлиши керак, албатта пайдо бўлиши керак, деб ишонарди.

Унингсиз уйига қандай қайтади! Бу балиқ шунчаки кўнгил хушлиги учун эмас, балки ҳаётида энг муҳим иш учун зарур.

Бир оз вақт ўтгач, балиқлар борлигидан дарак беришди. Бироқ улар Эдигей кутган балиқ эмас. Аввалига оққайроқ балиғи қармоққа тушди. Ипни тортаётгандаёқ, унинг олтин мекре эмаслигини билган эди. Ахир, биринчи уринишданоқ олтин мекре илиниб қолмасди-ку. Унда турмуш жуда оддийлашиб, қизиғи қолмаган бўлур эди. Эдигей олтин мекре учун меҳнат қилишга, кутишга тайёр. Ундан сўнг Оролнинг энг яхши балиқларидан бири — лаққа қармоққа илинди. Уни ҳам тортиб олиб, бир уриб гангиратдию қайиқ тубига ташлади. Ҳарҳолда, бу балиқлар бетоб ётган Соғин холага шўрва пишириш учун етиб ортади. Яна бир балиқ тушди, уни тран дейишади — Оролнинг леши. Буни қайси шайтон йўлдан оздириб ҳайдаб келган буёққа? Одатда тран сув юзига яқин юради. Майли, гуноҳи ўзи билан. Шундан кейин анчагача ҳеч нарса илинмай, жуда зориқтириб юборди... «Йўқ, мен охиригача кутаман, — деди ўзича Эдигей. — Айтмаган бўлсам ҳам, хотиним олтин мекре учун кетаётганимни биларди. Бола она қорнида қийналмаслиги учун бу балиқни

гутишим керак. Онаси олтин мекрени кўлига олиб, ушлаб кўрсин; ахир менинг болам шуни истаяпти. Она ҳам шунга ташна, мен отаси бўлатуриб уларнинг хоҳишини бажо келтирмасам, оталигим қоладими!»

Эгри тўлқин ўз одатини қилиб, қайиқни нари-бери айлантираверди. Эдигей қимирламай ўтирганидан совқота бошлади. Икки кўзи билан чийриқ ғалтаклардан сув остига тушиб турган иглар қачон тортиларкин деб кузатиб турарди. Қайиқнинг тумшук томонида ҳам, қуйруқ томонида ҳам бирор аломат йўқ. Аммо Эдигейнинг сабр-тоқати ҳозирча етарли эди. Олтин мекре келишини у биларди, бунга ишонарди. Эгри тўлқинлар кучайганидан кучайиб борарди. Денгиз бир оз сабр қилиб турса бўларди. Намунча тўлқинланади? Довулнинг ҳозирча шашти йўқдек кўринади. Эҳтимол, кечга бориб ёки бўлмаса тун ўртасида одатдаги олабош тўлқинлар ўкириб, шарқираб кўтарилишар. Ўшанда даҳшатли тусга кирган Орол денгизи бошдан-оёқ оппоқ кўпикка бурканиб қайнаб ётади, бу вақт ҳеч кимнинг денгиз ичига сузиб киришга юраги бетламай қолади. Ҳозирча вақт бор, кутиб ўтирса бўлади...

Совқотганидан ҳурпайиб кетган Эдигей теваарак-атрофга назар ташлаганча денгиз тубидаги нотайин балиқни кутарди. «Нега мунча куттирасан, қизиқ экансан, мендан кўрқма, — деди у ичида. — Кўрқмагин демадимми, сени қайта сувга қўйиб юбораман-ку ахир. Бунақаси бўлмайди, демоқчимисан? Ўзинг кўрарсан, шунақаси ҳам бўлади. Сени пишириб ейиш учун тутаётганим йўқ. Уйда ҳар хил таом, турли хил балиқлар тўлиб ётибди. Ана шу қайиқ тубида ҳам учта балиқ бор. Овқат учун сени шунчалик кутармидим, олтин мекре! Тушунасанми, биринчи фарзандимиз туғилади. Кун ичига сен хотинимнинг тушига кирибсан, ўшандан бери у орому қарорни йўқотган, буни менга атайлаб айтмаса-да, билиб юрибман. Нега шундай эканини сенга тушунтиролмайман, лекин хотиним сени кўлига олиб кўрмоғи лозим, сенга сўз бериб айтаманки, шундан кейин дарҳол денгизга қўйиб юбораман. Сен нодир балиқсан, ҳамма гап ана шунда. Бошинг олтин, қуйруғинг олтин, орқангдаги кемирчак тароқларинг сузгич қанотларинг ҳам олтин. Сен ҳам бизнинг ҳолимизни тушунгин. Хотиним сени ўнгида ҳам жуда-жуда кўргиси бор, у сенга қўл тегизиб кўрмоқчи, сени ушлаб,

силаб-сийпаб, қандайлигингни сезмоқчи, олтин мекре. Балиқман, буларга нима алоқам бор, деб ўйлама. Сен балиқ бўлсанг ҳам, у негадир сингисини соғингандай, инисини соғингандай соғиниб юрибди, фарзанд туғилгунча сени кўргиси бор. Қорнидаги бола ҳам мамнун бўлади. Ҳамма гап ана шунда. Олтин мекре, яхшилигингни аяма. Бери кел, сени ранжитмайман. Сўз бераман, ниятим ёмон бўлса, сен буни аллақачон сезиб олган бўлардинг. Қармоққа илина қол, муштумдек гўшт илиб кутиб ўтирибман, хоҳлаганингни танлаб ол. Таъмини узоқдан сезгин деб, бир оз ҳидланган гўшт қўйганман. Тортинмай келавер, ёмонликни ўйлама. Агар сени алдамоқчи бўлиб, ялтироқ темир балиқчани қўйганимда, биринчи навбатда ўшанга интилардинг, лекин бу мен учун виждон юзасидан бўлмас эди. Сен уни ютишга ютардинг-у, бироқ сувга қўйиб юборганимдан кейин ҳам ичингда темир билан қандай яшардинг? Бу ғирт алдамчилик-ку ахир! Мен эса, чин гапимни айтиб, қармоқ солиб ўтирибман. Лабларинг бир оз жароҳатланади, холос. Ташвиш тортма, мен катта саноч олиб келганман. Саночни сув билан тўлдираман, сен вақтинча ўша ерда ётасан, кейин денгизингга қўйиб юбораман, сузиб кетасан. Бироқ, мен бу ердан сенсиз кетмайман. Вақт бўлса кутиб турмайди. Тўлқинлар кучайиб, шамол авжига чиқаётганини наҳот сезмаётган бўлсанг, боламнинг отасиз етим бўлиб туғилишини хоҳлайсанми? Яхшилаб ўйлаб кўр-да, менга ёрдам бер...»

Денгиз юзасига қоронғулик чўка бошлади. Қайиқ гоҳ тўлқинлар узра қалқиб чиқар, гоҳ тўлқинлар орасида кўринмай кетиб соҳил томон сузарди. Кўпикланиб, авжига кўтарилган тўлқинларни аранг кесиб келарди. Денгиз гуркираб, ичидан қайнаб, довулдан куч олаётгандек жўшиб, ҳар томонга чайқаларди. Муздек сув томчилари юз-кўзларига сачраб, қайиқ эшкакларини тутган қўллар совуқдан кўкариб, шишиб кетган эди.

Уккубола соҳил бўйлаб юрарди. Юраги така-пука бўлиб, ўтиролмаи анча вақт илгари соҳил бўйига келиб, эрини кутди. Балиқчига тегаман деганида, даладаги чорвадор қариндош-уруғлари, турмушга чиқишдан олдин қандай оғир ҳаёт кечиришга журъат этаётганингни ўйлаб кўрсанг бўларди, сен балиқчига эмас, балки балиқ сузадиган денгизга тегаётирсан, денгиз бўйида зор-зор йиглаб, унга ҳали неча

бор илтижо қиларсан, деб айтишган эди. Уккубола Эдигейга берган сўзидан қайтмади, эрим нима бўлса, мен ҳам шу бўламан, деди...

Айтганларидай бўлди. Бу сафар у кўпчилик билан эмас, ёлғиз ўзи келган эди. Ҳаво қоронгилашмоқда, тинчлигини йўқотган денгиз эса гувуллаб садо чиқарарди.

Шу пайт баланд кўтарилган тўлқинлар орасидан ҳаракатдаги эшаклар билан қайиқнинг тумшуғи кўзга ташланди. Қорни дўппайиб чиққан Уккубола жун рўмолига ўранганча тўлқинлар урилаётган соҳилга яқин келиб, Эдигей сузиб келгунча ундан кўзини узмай кутиб турди. Соҳилга келиб урилиб турган сув тўлқинлари бир зарб билан қайиқни саёз жойга суриб чиқариб қўйди. Эдигей бир зумда ирғиб сувга тушди-да, ҳўкизни судрагандек қайиқни қирғоққа чиқариб қўйди. Бошдан-оёқ шўр сувдан шалаббо бўлиб кетган Эдигей қаддини ростлаган эди, Уккубола яқин келиб унинг плашч остидаги сувга ботган муздек бўйнидан кучоқлади.

— Кутавериб тоқатим тоқ бўлди, шунчалар ҳам ғойиб бўлиб кетасанми?

— Кун бўйи кутдим, лекин келмади, ниҳоят қаршимга сузиб келди.

— Нечук? Олтин мекре тутгани кетганмидинг?

— Ҳа, ялиниб-ёлвориб, охири кўндирдим. Кўришинг мумкин. Эдигей қайиқдан сув тўлдирилган катта саночни судраб чиқди-да, сувини олтин мекре билан қирғоқдаги шағал устига тўкиб юборди: ниҳоятда гўзал балиқ экан. Олтин қуйруғи билан қутургандай ирғишлаб, буралиб, шағал тошларни ҳар томонга сочиб, қизғиш оғзини катта очарди, ўз олами — денгиз томон, тўлқинлар томон интиларди. Бу янги оламга тасодифан тушиб қолганидан, юм-юмалоқ, мусаффо кўзларини юммай, бир зумгина қимир этмай туриб қолди. Ҳатто нотаниш оламнинг қишки оқшом шуъласидан гангиб қолди шекилли, шу орада тепасида энкайиб турган кишиларнинг порлаган кўзларини, соҳилни, осмонни кўрди, сўнг олис-олисларда, уфқда денгиз устидаги сийрак булутлар орасидан кўзни қамаштирувчи ўткир нурларини сочиб, ботиб бораётган қуёшни кўрди. У нафаси қисилиб, яна типирчилаб, сувга етмоқчи бўлиб, ўзини ерга урганча талвасалай бошлади. Эдигей олтин мекрени жабрасидан ушлаганча кўтарди.

— Кўлингни узат, ушла! — деди у Уккуболага.

Уккубола болани кўтаргандек балиқни икки кўллаб кўтариб кўксига босди.

— Сўлқиллаганини-ей! — дея хитоб қилди у балиқнинг барқ уриб турган ички кучини сезган ҳолда. — Оғирлигини қара-я! Шундоққина денгизнинг ҳиди келиб турибди. Гўзаллигини айтмайсанми! Ма, Эдигей, миннатдорман, жуда миннатдорман. Муродимга етдим. Уни тезроқ сувга қўйиб юбор!..

Эдигей олтин мекрени олиб денгиз сари йўналди. Соҳилга урилиб қайтаётган тўлқинларга қарамай тизза бўйи сув кечиб борди-да, балиқни қўйиб юборди. Балиқ сувга тушгач, шу заҳотиёқ бошидан то қуйруғигача олтин тусда ялт-юлт этиб товланиб, денгизга шўнғиб кетди.

Кечаси қаттиқ шамол туриб денгизда улкан тўлқинлар кўтарила бошлади. Уйнинг нариги томонида, жарлик остида денгиз гуркираб-шарқираб турарди. Эгри тўлқинларнинг бўрондан дарак беришларига Эдигей яна бир бор ишонч ҳосил қилди. Тун яримлаб қолган эди — Эдигей мудраб ётаркан, гуриллаган тўлқинлар овозига қулоқ солиб, тилаб олган олтин мекресини ёдига келтирди. Ҳозир қандай сузиб юрган экан? Денгиз тубида бундай тўлқинлар бўлмаса керак. Балиқ ҳам ўзининг чуқур зулмат дунёсида сузиб юриб, юқорида тўлқинлар ҳаракатини сезиб тургандир. Эдигей мамнун бўлиб жилмайди-да, кўзи уйқуга кетар экан, қўлини хотинининг биқинига қўйди-ю, кутилмаганда туртки овозини эшитди: бола дунё юзини кўришдан дарак бераётгандек эди. Эдигей бунга ҳам қувониб жилмайди-да, тинчгина уйқуга кетди.

Йил ўтмай уруш бошланишини ва ҳаётда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетишини, денгиздан бирэтула бош олиб кетиб, уни кейин эслаб юришини кошки ўша вақтда билса эди. Айниқса, бошидан не кунлар кечишини билганда эди ўшанда...

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сарийзак, ўртачўл ястаниб ётади.

Эдигей Бўрон учун унутилмас ўша даҳшатли эллик учинчи йилнинг киши ҳам эрта тушди. Сариўзакда ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Октябрь ойи тугамасданоқ қор тушиб, совуқ бошланди. Яхшиямки, ўзларига, Зарифага Қумбелдан картошка олиб келиб гаплаб қўйган экан. Билгандек шошилибди. Юк поезди вагонларининг очиқ тамбурида келгунча картошкани совуқ урмасин деб, кейинги сафар туяда борган эди. Шунча картошкани беҳудага нобуд қилмаслик учун Қоранор Бўронга миниб борди-да, ўша ердаги кишиларнинг ёрдами билан қопнинг бирини туянинг ўнг томонига, иккинчисини чап томонга ортди. Устидан кигиз тўшаб, шамол урмасин учун чеккаларини ёпди, ўзи эса икки қоп орасига жойлашиб олиб, хотиржамгина Бўронлига етиб келди. Қоранор устида у ўзини худди филга миниб олгандек сезарди. Одамларнинг филга миниб юришларини бу ерликлар яқингача билишмасди. Куз маҳали ҳинд фильмини кўрсатишди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ўлқанинг киносини кўриш учун Қумбел бекатининг барча одамлари ёпирилиб келишди. Фильмда битмас-туганмас қўшиқ ва рақслар қатори тўқайзорларда фил миниб, йўлбарс овига чиққан кишилар кўрсатилган эди. Бу фильмни эл қатори Эдигей ҳам кўришга муваффақ бўлди. Касаба союз мажлисига Бўронлидан бекат бошлиғи билан иккови делегат бўлиб боришган, мажлис тугагач, депо клубида ҳалиги ҳинд фильми кўрсатилган эди. Гап-сўз ўшандан бошланди. Кинодан чиқиб бораётган темирйўлчилар фил минган ҳиндистонликларга қойил қолиб, баҳс-мунозара қилишарди. Кимдир ўшанда баланд овоз билан:

— Нимасига ҳайрон қоласизлар? Мана бу Эдигейнинг Қоранор Бўрони қайси филдан қолишади? Қанча юк ортсанг ҳам филдай тортаверади, жонивор! — деди.

— Бу гапинг ҳам тўғри, — деб кулишди теварақдагилар.

— Филлинг нима бўпти! — дея кимдир гапга қўшилди. — Фил фақат иссиқ юртлардагина яшайди. У бизнинг Сариўзак қишига келиб кўрсин-чи, қотиб қолади. Қоранорга тенг келиб бўпти!

— Гапга қулоқ сол, Эдигей, ҳой Бўрон, сен ҳам ҳиндистонликлар филлари устига хонача ўрнатиб олганидек Қоранорнинг устига ўшандай бир кулба ўрнатиб олсанг

бўлмайдими? Ҳинд бойларига ўхшаб ўша хоначага жойлашиб олардинг.

Эдигей кулиб кўйди. Ўртоқлари Эдигейни мазах қилишарди-ю аммо унга машхур туяси ҳақида айтилган мақтов сўзлари ёқиб тушарди.

Бироқ Эдигей ўша мақталган Қоранорни, деб қанчалар азоб-уқубатлар чекиб қайғурмади, дейсиз.

Бу ҳодиса ўша қиш чилласида рўй берди. Ўша куни йўлда бўралаб ёғаётган дастлабки қалин қорга дуч келди. Қор бундан аввал ҳам бир-икки ёғиб, тез эриб кетган эди. Бу сафар эса бугунлай ўзгача: Сариўзак осмонини қора булут қоплаб, қуюн кўтарилиб, қалин қор парчалари бўралаб урарди. Унчалик совуқ бўлмаса ҳам қор ёқангдан кириб гашингни келтирарди. Ҳаммадан ёмони қор туфайли теварак атрофни кўз илғамасди... Нима қилмоқ керак? Сариўзакда бу қор тингунча кутиб турадиган бирон бир жойдан дарак йўқ. Қоранор Бўроннинг кучига, сезгисига умид боғламасдан ўзга илож қолмаган эди. Мол одатда ўз уйини топиб бормайдими! Эдигей туяни ўз эркига кўйиб кўйди, ўзи эса ёқасини кўтариб, телпагини бостириб кийиб чакмонига бурканиб олганча кўзга бирор нарса чалиниб қолармикин деган ниятда сабр-тоқат билан атрофга назар ташлаб кетаверди. Аммо девор каби тўсиб олган қордан бошқа нарса кўринмасди. Хўжайинининг энди унга хўжайин бўлмай қолганини, устига ортилган юк каби чурқ этмай ўтирганини сезган Қоранор қор қуюнини назар-писанд қилмай, шаҳдам йўл босарди. Қоранорга даладаги қалин қор устидан бундай оғир юкни кўтариб юриш учун анча куч-қувват керак! Бор кучи билан йўл босиб, иссиқ нафаси буғланиб, устида жимгина ўтирган эгасини кўтариб бораркан, Қоранор гоҳида йиртқич ҳайвондек овози борича бўкирар, гоҳида узоқ бўзлаб, юз-кўзларига урилиб ёғаётган қор орасидан ҳормай-толмай тинимсиз юриб борарди...

Эдигейнинг хаёлида йўлнинг ниҳояси йўқдай туюлди. «Тезроқ етиб олсам бўларди», деб ўйларди у. Ҳаво айниб турганида ўзининг ҳоли не кечганини, қай алфозда етиб боришини уйдагилар ўйлаб изтироб чекишаётганини тасаввур қилар эди. Уккубола хавотирланса ҳам буни ошкор айтмасди — у хаёлидан кечган ҳамма гапни лоп этиб айтиб кўядиганлар хилидан эмас. Эҳтимол, Зарифа ҳам уни ўйлаб, хаво-

тирланиши турган гап, лекин чурқ этиб огиз очмаслиги аниқ. У иложи борича Эдигейнинг кўзига кўринмас, юзма-юз келиб қолишдан ўзини олиб қочар эди. Лекин чекинишининг нима ҳожати бор, бирор ёмон савдо юз берадимиз? На бирон огиз сўз, на бирон қалтис ҳаракат билан одамларнинг надомат қилишлари учун баҳона туғилишига йўл қўймаган-ку. Олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Бор-йўғи бир зум ҳамроҳ бўлиб, сўнгра тўғри йўлдан кетяпмизми деб бир-бирларига қайрилиб қарадилар, холос... Сўнгра яна ҳар ким ўз йўлидан кетаверди. Вассалом. Шу аснода холи не кечганлигини унинг ўзи билади. Қисмати шундай бўлса не қилсин, асли, тақдиротда шундай битилган бўлса не қилсин?! Бу нарса унинг ўз иши — симобдай парчаланган қалби билан нима қилиш кераклиги ўзига аён. Олдинда уни қандай кўргиликлар кутаётганию холи не кечиши билан кимнинг иши бор! У гўдак эмас, ўз айби билан баттар чувалашиб кетаётган калаванинг учини ўзи бир амаллаб топиб олар...

Битмас-туганмас изтиробли хаёллар уни эзиб борарди. Мана, Сариўзақка қиш-қиров ҳам етиб келди. У эса на Зарифани унута олар, на Уккуболадан воз кечар эди. Бахтга қарши, Эдигей Зарифага ҳам, Уккуболага ҳам эҳтиёж сезар, улар бўлса кўмак беришга атайлаб шошилмас эдилар. Зоҳиран қараганда, ҳеч нарса ўзгармаган: аёлларнинг бир-бирига муносабати ўша-ўша, иккала хонадонда ўсаётган болакайлар ҳам ягона оила фарзандларидай бир жон, бир тан, мудом бирга ўйнаб-кулишар, гоҳ бу уйга, гоҳ нариги уйга чопқиллашар эдилар. Шу алфозда ёз ҳам, куз ҳам ўтиб кетди.

Эдигей Бўрон бу қалин қор орасида етимсираб, ўзини ғарибона сезарди. Атроф жимжит, бирор жонзот йўқ. Қоранор бошига ёпишган қорни онда-сонда силкитиб туширарди-да, елиб бораётиб, бақириб-чақирганча атроф сукунатини бузарди. Бу йўлда эгасининг аҳволи танг эди. Эдигей ўзини қўлга ололмай қийналарди, ўзини на тинчлантира олар, на узил-кесил бирор қарорга кела оларди. Зарифага ҳам дардини очиқ-ойдин айтолмас, Уккуболани ҳам ташлаб кетолмасди. Ўшанда ўзини-ўзи энг охири сўзлар билан сўка бошлади: «Ҳайвонсан! Туянг ҳам, ўзинг ҳам ҳайвонсан! Аблах! Ит! Мияси айниган!» Яна шунга ўхшаш сўзлар орасида палид сўзларни ҳам айтиб, эс-ҳушимни йиғиб олармиканман, бирор қарорга келармиканман, деган ниятда

жаҳл аралаш, ўзини ҳақоратлаб сўкарди. Аммо ҳеч нарса фойда бермасди... Ўзи эса худди ҳалиги бир қўзғалиб, сўнг ўзини тўхтата олмайдиган ер кўчкиси сингари... Уни овута оладиган бирдан-бир куч — кутаётган болаларигина, холос. Улар Эдигейни туриш-туриши билан севишади, айтадиган масалалар қўйиб, миясини қотиришмайди. Нима ёрдам керак, уйга нима олиб келиб, нимани ўнглаш керак — Эдигей бу юмушларни ҳамиша жон-дили билан бажарарди. Мана ҳозир ҳам икки катта қоп картошкани юклаб бораётир. Қишлик ўтин ҳам ғамлаб қўйилган.

Болалар ҳақида ўйлаганда, Эдигейнинг жони таскин топарди, руҳий азобларини унутиб юборарди. Ҳозир Бўронлига қандай етиб олишини, буни эшитган болаларнинг уй-уйидан югуриб чиқишларини, уйга киришлар десанг ҳам қулоқ солмай, «Эдигей амаки келди! Қоранорга миниб келди! Картошка олиб келди», дея қор остида қаттиқ қичқиришларини тасаввур этиб борарди. Эдигей амирона туяни чўктиради, қордан оплоқ оқарган ҳолда Қоранордан тушиб, уст-бошини қоқади, иш орасида болаларнинг бошини силайди, сўнг юкни тушира бошлайди-да, Зарифа уйда бўлса чиқиб қолар, деган умидда аланглаб қарайди. Зарифа чиқиб ёнига келган пайтда ҳам унга айтарлик бирон нарса демайди, Зарифа ҳам индамайди, Эдигей унга фақатгина бир назар ташлаб қўяди, холос. У шунисига ҳам рози, яна секин-аста тинка-мадорини қуритадиган, юрагини ўртайдиган ҳам шу, аммо иложи қанча! Болалар эса атрофида ўралашади, ишлашга халақит беришади, туянинг бўкиришидан қўрқиб-писиб, унинг олдига келишадия, яна қўрқувларини босиб, унга ёрдам бермоқчи бўлишади. Ана шунинг ўзи Эдигейнинг бутун азоб-уқубатларини ювиб кетгандек бўларди...

Абутолибнинг болалари билан тезроқ учрашишга у ўзини тайёрлар экан, бу гал ёш дўстларига нималарни ҳикоя қилиб бериш ҳақида ўй сураб эди. Яна Орол денгизидан гапирсинми? Энг севимли ҳикоялар денгизда кечмиш воқеалар эди, бу воқеаларни улар муқаррар оталари билан боғлар ва ўзлари сезмаган ҳолда у билан, унинг хотираси билан улаб юборишганини ўзлари ҳам сезмай қолардилар... Эсизки, Эдигейнинг денгиз ҳаёти ҳақида билган, эшитганлари тугаб қолган. Уларни болаларга бир неча марталаб айтиб берган эди. Бор-йўғи олтин балиқ ҳақидаги қисса айтилмай қолган

эди, чамаси. Лекин бу воқеани айтиш керак. Узоқ ўтмишда содир бўлган ўша воқеа замирида нималар юз берганини ўзидан бошқа яна кимга тушунтира олади?

Ўша қор босган кун Эдигей бутун йўл бўйи ана шундай оғир ўй-хаёлларга банд бўлиб борди. Қор эса ҳамон забтига оларди. Ана шу эрта келган қор билан бирга Сариўзакка қиш ҳам биратўла ўрнашиб олди. Чилла совуғи бошланиши биланоқ Қоранор Бўроннинг норлиги тутиб, қутура бошлади — ҳеч ким, ҳеч нарса унинг эркига зид бора олмасди. Бундай пайтларда ҳатто эгаси ҳам бирор фалокатга дучор бўлмаслик учун ундан чекинишга интиларди.

Қор тушгандан сўнг уч кун ўтгач, Сариўзакнинг изғирин шамоли кучайиб, қир-адирларни текислаб, ана-мана дегунча қор юзасини қатрон қилиб ташлади. Оёқ остидаги гижирлаган ҳар бир товуш, ҳар бир шарпа, йўлдаги поездларнинг овози узоқ-узоқлардан ҳам қулоққа чалинарди. Эрта тонгда Қоранорнинг қўрада увиллаб ўкиришидан чўчиб уйғонган Эдигей туянинг ер депсиниб, қўра ёғочларини гижирлатиб синдираётганини эшитиб яна жини қўзияпти, деб ўйлади. Дарҳол кийиниб қоронғида у ёқ-бу ёкка қоқиниб қўрага яқин борди-да, аччиқ совуқ томоғига наштардек қадалганидан овозининг борича ҳайқирди:

— Сенга нима бўлди?! Яна ўз билганингни қилмоқчимисан? Яна қонимни сўрмоқчимисан? Эҳ, ҳайвон, дамнингни ўчир! Дамингни ўчир, деяпман. Бу йил негадир қилингни эрта бошлайдиганга ўхшайсан. Элдан уялсанг бўларди!

Эдигей сўзлари елга учиб кетаётган эди. Эҳтироси жўлиб кетган туя уни назар-писанд ҳам қилмади. У ўз билганини талаб қиларди. Ўкириб-ўкириб, оғиз кўпигини пуркаб, тишларини даҳшатли гижирлатганча қўрани бузиб ётган эди.

— Демак қўзгаган экан-да? — деди эгаси газабини таънага йўйган бўлиб. — Ҳа, тушундим, ҳозирнинг ўзидаёқ кечикмай уюр томон югуриб қолишинг керак-а? У ерда бир каймалча⁷ борлигини сезиб турибсан, шекилли? Оббо! Шовқин-суронсиз бажариш мумкин бўлган ишни нега Аллоҳ-таоло томонидан йилда бир мартагина бажарадиган қилиб

---

⁷ Каймалча — моя туя.

яратилган экансан. Ўшандай бўлганда сенлар билан кимнинг иши бўларди? Энди эса, худди ер ағдар-тўнтар бўлиб кетаётгандек!..

Эдигей Бўрон бу гапларнинг ҳаммасини шунчаки хўжақўрсинга, бир оз ҳовурдан тушиш учунгина айтарди, чунки у ўзининг ожизлигини жуда яхши тушунарди. Начора, қулоқни қомагга келтириб бўкираётганидан кўра уни бўшатиб юборгани маъқул. Йўғон ғўлалардан қурилиб, занжирлар билан мустаҳкам боғланган, одам бўйи келадиган залворли эшик очилар-очилмас Қоранор ташқарига отилди, сал бўлмаса эгасини йиқитиб кетаэзди. Қоранор бесўнақай қадам ташлаганча ўкириб, сапчиб, таранглашган қора ўрқачларини силкилатиб дала сари чошиб кетди. Ортидан қор тўзони кўтарилдию бир зумда ғойиб бўлди.

— Балога йўлиққур-эй! — деди Эдигей ерга тупириб ва яна жаҳл устида қўшиб кўйди: — Югур ярамас, кечикиб қоласан!

Ўша куни Эдигей ишга эрта чиқмоқчи эди, бироқ Қоранорнинг ғалаёни бунга имкон бермади. Бу ишнинг оқибати нима билан тугашини билганида уни кўйиб юборармиди — тарс ёрилиб кетса ҳам бўшатмасди. Ахир, бу уйда қутурган туя билан бас келадиган киши йўқ эди-да! Унинг кўздан йироқда бўлгани яхши. Эркинликка чиқиб, шамоллаб, қизиган қонини совутиб, бир оз тинчлансин, деган ниятда эди Эдигей...

Тушга бориб Казангап етиб келди ва дили оғригандай жилмайиб туриб айтди:

— Ишинг чатоқ, бой бува. Ҳозиргина яйловдан келаётибман. Сенинг Қораноринг сафарга чиққан, шекилли. Ўзимизнинг каймалчаларимиз унга озлик қилганга ўхшайди.

— Бирон ёққа боши оғиб кетибдими? Калака қилмасдан ростини айта қол тезроқ.

— Калаканг нимаси? Айтяпман-ку, бошқа уюрларга кетиб қолганга ўхшайди деб. Бирон нарсанинг ҳидини билган, шекилли. Хабар олиб келай-чи, деб ўша ёқларга йўлим тушган эди. Катта йўлга чиқаётган эдимки, дала даштни қалдиратиб бир бало-қазо келяпти. Қарасам, Қоранор. Кўзи чаноғидан чиқиб бақириб, оғзидан сўлакайи оқиб бораётибди. Нақ гулдираб бораётган паровоз, дейсан. Ортидан қуюн

кутариларди. Мени янчиб кетадиёв, деб кайфим учди. Шу алфозда ёнимдан ғув этиб учиб кетди. Олдида одам бораётганини ҳам назар-писанд қилмади. Малақумдичоп томонларга қараб кетди. У ёқлардаги жарликларда бизникидан кўра каттароқ туя уюрлари ўтлаб юради. Ўзимизнинг туяларни назари илмай қолганга ўхшайди. Бизнинг ерлар унга торлик қилган. Айни кучга тўлган пайти ҳаромининг.

Эдигейнинг кайфи учиб кетди: энди қанчадан-қанча галва, дили-сиёҳликлар бўлади деяверинг.

— Бунча хавотир олаверма. У ёқларда ҳам ман-ман деган қутурган туялар бордир, ахир. Улар Қоранорнинг боғлаб адабини бериб қўйишса, калтакланган итдай думини қисиб қайтиб келади, очик мозорга борармиди.

Фронтдан келган маълумот сингари эртаси куниеқ Қоранор Бўроннинг жанговарлик фаолияти тўғрисидаги хабарлар кела бошлади. Манзара яхши эмас эди, албатта. Қайси бир поезд Бўронлига келиб тўхтамасин, машинист ё ўт ёқувчи, ёки кондуктор бири-бирига гап бермай, йўлдаги бекатларга яқин ерларда ёйилиб юрган туя подалари орасида Қоранорнинг бебошлик қилиб, қирғин солиб юрганани ҳикоя қилишарди. Айтишларича, Малақумдичоп бекатида Қоранор иккита бўғрани ўлар ҳолатга келтириб, ғажиб ташлаган эмиш, тўртта урғочи туяни кенг далага ҳайдаб кетаётган пайтда эгаси уларни аранг ажратиб олибди. Одамлар осмонга қаратиб ўқ узиб ҳам Қоранорни қўрқитолмабди. Бошқа бир ерда эса урғочи туяни миниб келаётган эгасини қулатиб, тортиб олибди. Нортуя урғочиси билан ўйнаб хумордан чиққач, жавобини берар деб, нодон эгаси икки соат чамаси кутиб ўтирибди, лекин урғочи туянинг ўзи бу ярамасдан ажралишни хоҳламасмиш. Шунда эгаси бир маҳал миниб уйига қайтиш ниятида туясига яқинлашган экан, ҳайвон ҳайвонлигини қилиб унга ташланиб қувлабди. Агар у бечора мушукдан қочган сичқон сингари чуқурга сакраб тушиб жон сақлашга улгурмаганида ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас экан. У ўзига келиб, жарлик бўйлаб нариги томондан чиқибди-да, омон-эсон қолганига шукр қилиб, уйига жўнабди.

Ёвуз Қоранорнинг саргузаштлари тўғрисидаги бу каби хабарлар Сариўзакнинг оғзаки телефони орқали етиб келарди, аммо энг ташвишлиси ва даҳшатлиси Оқмўйноқ

бекатидан келган хат эди. Етиб борган жойини қаранг-а, иблисни, Оқмўйноқ дегани Қумбел катга бекатидан ҳам нарида, озмунча ерми! У ёқдан Коспан деган бир кимса хат ёзиб юборибди. Бу ажойиб хатда бундай дейилган эди:

«Салом ҳурматли Эдигей оға! Сарифзакнинг атоқли кишиси бўлсанг ҳам, нохуш гапларни эшитишингга тўғри келади. Мен сени мард одам деб юрардим. Қирғин келтирувчи Қоранорингни бўшатиб юбориб, нима иш қилдинг? Сендан буни кутмаган эдик. Туя ҳаммаёққа даҳшат солди-ку. Нортуяларимизни майиб қилиб, энг яхши учала урғочи туямизни олиб кетди. Бу ёққа ёлғиз ўзи келмади, жабдуқланган аллақандай урғочи туяни ҳам ҳайдаб келибди, кўринишдан эгасини йўлда ҳайдаб туширган. Бўлмаса жабдуқланган ҳолда келармиди! Хуллас, ҳалиги урғочи туяни далага ҳайдаб кетгандан буён одамни ҳам, ҳайвонни ҳам яқинига йўлатмади. Бу нима деган гап, ахир? Бир ёш нортуямиз қовурғалари синиб нобуд бўлди. Осмонга ўқ узиб, уни чўчитиб, туяларни қайтариб олиб келай десам, фойдаси йўқ. Ҳеч нарсадан ҳайиқмайди, яқинлашганни тириклайин ғажиб ташлагудай. Юмушимга халал берма, дегандек бўлади. Ўтламайди ҳам, сув ҳам ичмайди, урғочи туяларни бирин-кетин қочириб, ҳаммаёқни ларзага солади. Бу ишларни қанчалик йиртқиқларча қилаётганини кўрсанг, кўнглинг айнийди. Айни пайтда, қиёмат қойим бўлгандек бешбаттар ўкирадики, овози бутун далани тугади. Қулоқни қоматга келтиради! Назаримда, юз йил тинимсиз шу иш билан шуғулланишга тайёрдек кўринади. Дунёга келиб, бундай ёвуз йиртқиқни кўрмаган эдим. Қишлоғимиз одамлари кўрқувдан эси чиқаёзди. Аёллару болалар уйларидан чиқишга кўрқишади. Шунинг учун тезроқ келиб Қоранорингни олиб кетишингни талаб қиламан ва сенга муҳлат бераман. Агар эртагаёқ келиб, бизни бу балодан қутқармасанг, мендан ўпкалама, қадрли оға. Катта трубади милтиғим бор. Гувоҳлар олдида жирканч калласига қараб ўқ узаман-да, шу билан ҳамма ишни тугатаман. Терисини эса юк ташувчи ўткинчи поездларда бериб юборамиз. Бу — Қоранор Бўрон, деб қараб турмайман. Мен сўзимнинг устидан чиқадиған кишиларданман. Иссиғинг борида корингни қил.

Оқмўйноқлик ининг Коспан».

Хуллас, ишлар ана шунақа. Афандичалиш хат бўлса-да, ундаги огоҳлантирув жиддий эди. Эдигей Казангап билан маслаҳатлашгач, Оқмўйноқ бекатига зудлик билан етиб борилмаса бўлмайди, деган қарорга келишди.

Айтишга осон, бироқ амалда бажариш қийин.

Эртаси куни эрта билан йўлга чиқди. Уккубола йўл учун емиш тайёрлади. Эдигей иссиқ кийиниб олди. Пахталик шим, пахталик нимча, устидан пўстин кийди, оёғида эса кигиз этик, бошига тулки терисидан тикилган кулоқчин кийиб олди. Демак, орқа-олдидан шамол урмасди, бутун бўйин-боши мўйна кийимлар билан ўраб олинганди, қўлида эса иссиққина тери қўлқоп. Оқмўйноққа бориш учун урғочи туяни жабдуқлаётганда Абутолибнинг икки боласи югуриб келишди. Довул қўлда тўқилган юнгли шарф олиб келаркан:

— Эдигей амаки, ойим бўйни шамоллаб қолмасин деб берди, — деди.

— Бўйин? Томоқ деб айтмайсанми?

Эдигей қувонганидан болаларни бағрига босиб қайта-қайта ўпиб қўйди, ҳаяжонланганидан сўз ҳам тополмади. Бу Зарифанинг Эдигейга кўнгли борлигидан бир нишона эди. Эдигей ёш болалардек қувониб кетди.

— Ойингга бориб айт, — деди у болаларга, — мен тезда қайтаман, Худо хоҳласа, эртагаёқ қайтиб келаман. У ерда бир дақиқа ҳам ушланиб қолмайман. Сўнгра ҳаммамиз йиғилишиб, чой ичамиз.

Кургур Оқмўйноққа эртароқ етиб, эртароқ қайтиб келсам, Зарифани тезроқ кўриб, кўзларига боқиб, бу шарф тасодифий бўлмай, балки маълум бир ишора эканлигига ишонч ҳосил қилсам, деб ошиқарди Эдигей. У шу аснода шарфни камзулининг ички чўнтагига авайлаб солиб қўйди. Овулдан чиққанда ҳам, ундан анча узоқлашиб кетгандан кейин ҳам йўлдан қайтмоқчи бўлдию аранг ўзини тийиб олди. Жин урсин, бу Қоранорни. Ҳалиги Коспан деган кимса отмоқчи бўлса отаверсин, хоҳласа, терисини ҳам юборсин. Бебош туянинг азобини қачонгача тортади, ўзидан кўрсин! Майли. Қилмишига яраша!.. Қизиқ устида яна йўлдан қайтмоқчи бўлдию бироқ уялди. Эл олдида, ҳаммадан ҳам Уккубола, Зарифа олдида шармандаю шармисор бўлишини ўйлади. Ниҳоят, ниятидан қайтди. Тоқатсизликнинг бирдан-

бир давоси иложи борича тезроқ бориб, тезроқ қайтиб келиш, деб ўйлади ўзича.

Шу зайдда у елиб борарди. Кун хийла изғиринли. Шамол ўзининг аччиқ тили билан бетларни ялайди. Тулки терисидан тикилган қулоқчин бетни тўсади. Туянинг оғзидан чиққан ҳовур қулоқчиннинг майин юнгига ўрнашиб қиров босиб қоларди. Афтидан, қиш забтига олаётган эди. Дала-даштларни туман қоплаган. Ён-верида туман йўқдай, лекин синчиклаб қарасанг узоқ-узоқларни туман қоплаган. Илгарига илдамлаган сайин туман ҳам сен билан бирга юраётгандай туюлади. Йўловчи туманга қанчалик яқинлашиб борса, у шунчалик чекинади. Оқ чойшабга бурканиб қотиб қолган Сариўзакнинг бағри совуқ эди.

Ёш, лекин йўрға урғочи туя бўз ерда қорни ғирчиллатиб илдам юриб боради. Шундай бўлса-да, бу тезликдан Эдигейнинг кўнгли тўлмайди. Қоранорнинг юриши бошқача эди-да. Унинг одимлари ўзига ярашган. Бурунгилар бекорга айтишмаган:

Отдан отнинг фарқи нимадир?

Ариллаган юриши бор, билиб қўй.

Ботирдан ботирнинг фарқи нимадир?

Фаросати, ақли ортиқ, билиб қўй...

Йўл йироқ, ҳамроҳ йўқ. Зарифа туҳфа қилган шарф бўлмаганда Эдигейнинг роса тинка-мадори қуриган бўларди. Бутун йўл бўйи ўша одмигина нарса қалбини иситиб борди. Шунча умр кўрса ҳам севимли аёл совға қилган бўлса, бир парча нарса дилни бу қадар равшан қилишини билмаган экан. Бутун йўл бўйи ана шундай ширин хаёллар унинг фикрини чулғаб олган эди.

Кўлини қўлтиғига солиб шарфни силар ва нимадандир мамнун бўлиб, табассум қилар эди. Шунда у бирдан ўйланиб қолди. Нима қилиш керак, буёғига не тариқа яшасин? Боши берк кўчага кириб қолган эди. Қандай қилиш керак? Танасида жони бор одам бир мақсад учун, шу мақсадга етиш учун яшамоғи даркор. На мақсад, на унга эришиш йўли кўринар эди.

Сариўзакнинг аёзли далаларини қоплаган сукутли туман сингарди Эдигейнинг кўз олдини ғуссали бир парда қоплаган.

Эдигей бу жумбоқларга жавоб тополмас, хуноб бўлар, изтироб чекар, руҳи тушар, ночор орзулар билан ўзини умидвор қиларди...

Шу заҳотиёқ уни бу сукунат ва танҳолик ичида даҳшат босарди. Нега унинг чекига шундай ҳаёт тушдийкин? У қандай қилиб Сариўзакка келиб қолди? Тақдир қувғини ҳайдаган бу бахтсиз оила қандай қилиб Бўронли тарафларга келиб қолди? Булар барчаси бўлмаганида у ҳеч қандай азобуқубатлар ҳам билмас, ўз кўйича тинч, осойиштагина истиқомат қилган бўлар эди-ку. Эсини йўқотмаганда ноилож нарсага интилган бўлармиди?.. Устига устак мана бу Қоранор қутуриб даҳмаза бўлиб турибди. Худонинг қаҳрига учради, иши сира юришмайди. Чиндан ҳам ҳаётда у омадсиз.

Эдигей Оқмўйноққа кечга яқин етиб келди. Туяси анча ҳориган эди. Олис йўл, бунинг устига қиш фасли.

Оқмўйноқ деганингиз Бўронлининг баайни ўзи. Фақат сув ўзларидан чиқади, қудуқлари бор. Бошқа ҳеч қандай фарқи йўқ — Сариўзакнинг ўзгинаси.

Оқмўйноққа келиб туриши билан бир йигитдан Коспан деган киши қаерда туришини сўраб-суриштирди. Йигит Коспан худди шу аснода хизматда эканлигини ва ҳозир навбатчиликда турганини айтди. Эдигей ўша ёққа равона бўлди. Навбатчи хонага етиб овоз берган эдики, миқти, кулимсираган, эгнига пўстин кийиб олган, оёқларига уринган кигиз этикни илган, бошига эса эски қулоқчин кийган бир киши пайдо бўлди.

— Саломатлигингиз керак, Эдигей оға! Қадрдонимиз Бўронли оға, — деб юзланди ҳалиги одам уни таниб. — Етиб келибсиз-да. Биз бўлсак кўзимиз тўрт бўлиб кутиб ётибмиз. Ўйлаб ўйимизга етмаймиз келармикин, келмасмикин деб.

— Шундай дағдағали хат олганингдан кейин келмай кўрчи? — дея жилмайди Эдигей.

— Бўлмасачи? Хатку майли-я, биродар. Хат бир парча қоғоз-да. Бу ерда аҳвол шундайки, сен тезда ўз Қоранорингдан бизни халос қилмасанг бўлмайди. Акс ҳолда, биз қуршовда қолдик. Чўлга боришга йўл бўлсин! Бировнинг қорасини узоқдан кўриб қолди дегунча, худди қутургандай эзиб ташламоқчи бўлади. Бу қандай шум махлуқ ўзи? Бундай

туяга эга бўлиш даҳшат. — У тин олиб Эдигейга назар ташладию яна кўшимча қилди: — Ҳайронман, сен уни қандай қилиб қуруқ қўл тушовга оласан?

— Нега қуруқ қўл билан бўлсин? Мана, менинг қуролим. — Эдигей хуржундан ғилофга ўралган қамчинни олиб кўрсатди.

— Шу қамчин биланми?

— Бўлмасамчи, туяга қарши замбарак ишлатиш керакми бўлмаса?

— Биз бўлсак милтиқ билан ҳам эплотмаяпмиз. Билмадим, эҳтимол сени хўжайин деб билиб шаштидан тушар... Ҳай, билмадим-да, кўзларига қон қуйилган...

— Буёғини кўрамиз-да, — деди Эдигей. — Вақтни ўтказиб нима қиламиз? Авзойингдан ўша Коспан дегани сен бўлсанг керак. Агар шундай бўлса, мени йўлла, қаердалигини кўрсат, қолганини менга қўявер.

— У ер узоқ, — деди Коспан ва чор атрофга кўз ташлади, сўнгра соатига қаради. — Гап бундай Эдигей оға, вақт кеч бўлди. У ёқларга етамиз дегунча кеч кириб қолади. Қоронгининг кўзи кўр. Сенга ўхшаш одамларни туя сўйиб ҳам меҳмонга чақира олмайсан. Бу кеч меҳмон бўл. Тонг ёришгач, ихтиёр ўзингда.

Иш бундай бўлиб чиқишини Эдигей кутмаган эди. Агар Қоранорни ушласа, шу бугуноқ тунда Қумбелга етиб олиб бекат яқинидаги таниш-билишларникида тунаб, эрта тонг маҳалда уйга равона бўлишни мўлжаллаган эди. Эдигей кетмоқчи бўлганини пайқаган Коспан қатъий раддия билдирди.

— Бўлмайди, Эдигей оға, бу ишинг дуруст эмас. Хатга жаҳлинг чиқмасин, узр. Бизнинг ҳам иложимиз йўқ эди. Туянг ҳол-жонимизга қўймади. Бироқ мен сенга жавоб беролмайман. Худо кўрсатмасин, бу кимсасиз чўлда бирон ишқал бўлиб қолгудай бўлса, бутун Сариўзак юртига бадном бўлишни хоҳламайман. Қолгин, йўқ дема. Эрталаб билганингни қил. Ҳув чеккадаги менинг уйим. Яна бир ярим соатлик навбатчилик қолди. Ўз уйингдай жойлашиб ол. Туянгни кўрага қўй. Ем берамиз. Сув истаганингча бор.

Ҳаш-паш дегунча қош қорайди. Коспан ва унинг оила аҳли ажойиб кишилар экан. Кампир онаси, хотини, беш

яшар ўгли (катта қизи Кумбел интернатида ўқир экан), Коспаннинг ўзи меҳмоннинг иззат-икромини бажо келтириш билан овора эдилар. Уй иссиқ, қандайдир кўтаринкилик сезиларди. Ошхонада сўқим гўшти қайнамоқда. Чой ичиб ўтиришди. Кампир Эдигейга чой қуйиб узатаркан уй-жойидан, бола-чақасидан, тирикчиликдан, об-ҳаводан гапириб, асли қаерлик эканини сўраб-суриштириб ўтирди. Ўзи ҳам Оқмўйноқ бекатига қачон ва нечук келиб қолганларини сўзлаб берарди. Эдигей ҳам бажонидил суҳбатга аралашиб, сарёғни мақтаб, иссиқ нондан синдириб, мойдан еб ўтирди. Сариўзакда мол ёғи табаррук. Кўй, эчки, туя ёғи ҳам чакки эмас, бироқ мол ёғи ҳарҳолда мазалироқ. Уларга мол ёғини қариндошлари Уралдан юборишган экан. Нонга мой суртиб еб ўтирган Эдигей бу ёғдан яйлов ўт-ўланларининг ҳидини сезиб турибман деган эди, бу гапи кампирга жуда ёқиб қолди. У ўзининг туғилиб ўсган жойлари — Жайик кенгликлари, у ердаги ўтлоқлар, ўрмонлару дарёлар ҳақида ҳикоя қила бошлади...

Шу маҳал бекат бошлиғи Эрлепес кириб келди. Уни Эдигей Бўроннинг меҳмон бўлиб келиши муносабати билан Коспан таклиф этган эди. Эрлепес келиши билан сўз дарҳол эркакларнинг тирикчилиги, ҳизмат, транспорт, қор босиб қолган йўллар ҳақида кетди. Эрлепес билан Эдигейнинг илгари ҳам бир оз танишлиги бор эди. У темир йўлда кўпдан бери ишларди. Энди эса яқиндан танишишга тўғри келди. Унинг Эдигейдан ёши улуғроқ. Эрлепес уруш тамом бўлиши билан Оқмўйноқ бекатининг бошлиғи бўлиб ишлаб, бекат аҳлининг ҳурматини қозонган эди.

Аллақачон кеч кириб қолган эди. Бўронлидаги сингари бу ерда ҳам поездлар тарақ-туруқ қилиб ўтишар, дераза ойналари шарақларди. Ташқарида гувиллаб шамол эсарди. Гарчи яна ўша Сариўзак темир йўли бўйида ўтирган бўлса ҳам бу ер бўлакча — Эдигей бутунлай ўзга кишилар орасида меҳмон бўлиб қолган эди. Бебош Қоранорни деб келган бўлса ҳам уни муносиб кутиб олишди.

Эрлепес келгач, Эдигей ўзини қадр-қиммати ошгандек ҳис этди. Эрлепес улфат одам эди. У қозоқларнинг ўтмишини яхши биларди. Бора-бора суҳбат ўтган замонларга, атоқли кишиларга, машҳур воқеаларга уланди. Ўша кечаси Эдигей оқмўйноқлик янги дўстлари билан апоқ-чапоқ бўлиб

кетди. Бунинг боиси ёзилиб-яйраб қилинган суҳбатгина бўлмай, балки уй эгаларининг самимий меҳрибонликлари ҳамда яхши зиёфат ва ичимликларга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Арақ бор эди. Совуқда узоқ йўл босиб келган Эдигей ярим стакан ичди-да, пастаккина думалоқ стол устидан ёш туянинг шўрланган ўркач ёғидан олиб еди ва ҳузур қилганидан бутун вужуди яйради. Бир оз кайф ҳам қилди, руҳи тетикланиб, юзига табассум югурди. Меҳмон ҳурмати учун Эрлепес ҳам ичди, у ҳам ўзини хушнуд сеза бошлади.

— Коспан, айланайин сендан, бориб дўмбирамни олиб келчи, — деди у.

— Мана бу бошқа гап, — деб маъқуллади Эдигей. — Думбира чертган кишига болалигимдан буён ҳавас қиламан.

— Катта дўмбирачи эмасман, Эдике, бироқ сенинг ҳурматинг учун бирор нарса қўлимдан келиб қолар, — дея Эрлепес камзулини ечиб қўйди-да, енгини шимара бошлади.

Эпчил ва сергап Коспанга нисбатан Эрлепес анча вазмин эди. Ялпоқ юзидан, барваста жуссасидан унинг салобатли киши эканлиги сезилиб турарди. Қўлига дўмбирани олар экан, ҳар кунги ташвишлардан худди узоқлашган кишидек фикр-ўйини йиғиб олди. Одатда, ички сирларини сиртга чиқармоқчи бўлган кезларда киши ана шундай ҳолатга тушади-ку. Эрлепес дўмбирасини созлар экан, ақлли кўзлари билан Эдигейга узоқ тикилди — унинг чақнаб турган катта қора кўзларида, денгиз юзасидаги сингари нур шуъласи акс этарди. Кўш торли дўмбирасини динғиллатиб, ўнг қўли дўмбиранинг узун бўйни узра у бошидан бу бошигача йўрғалаб ўтганда турфа оҳанглар янграб кетди. Куйлар ҳар хил мақомда оромбахш, сеҳрловчи сало чиқарар экан, Эдигей уни шунчаки лоқайд идрок эта олмаслигини англаб етди. У кейин билса меҳмондорчиликда ўтириб ўзини бир оз унутиб алаҳсиб қолган экан. Аммо дўмбира садолари уни яна ўзига келтирди, бутун вужудини яна ғам-алам гирдобига тортди. Нимага шундай бўлди экан? Афтидан, бу куйларни яратган қадимги одамлар Эдигей Бўрон бошига не-не савдолар тушишини, не-не азоб-уқубатларга йўлиқишини, пешонасига нималар ёзилганини ўшандаёқ билишганга ўхшайди. Бўлмаса, Эрлепес чертган куйлардан улар Эдигейнинг ичидаги ғам-аламларни қандай қилиб сеза қолишди? Эдигейнинг қалби

талпиниб, тўлқинланиб, нола торта бошлади. Сўнг сирли дунёнинг барча эшиклари бирданига очилиб кетди.

Эрлепес дўмбирани чинакамига сайратиб юборар эди. Худди гулханда қуруқ ўтин чарс-чурс қилиб ёнгани сингари қалбларни ёндирган ҳолда дўмбиранинг торларида ўтмишда яшаган одамларнинг оху фиғонлари жонланарди. Эдигей шу аснода камзулининг ички чўнтагида яширинган шарфни силаб-силаб қўяр экан, бу ёруғ дунёда у севган бир маҳбуба борлигини ўйлашнинг ўзиёқ хузур ва азоб эканини, унингсиз яшаш эса даҳшатли эканлиги, шунинг учун бу аёлни умрбод севишни ўйлар эди. Эрлепеснинг қўлидаги дўмбира ҳам гоҳ тиниб, гоҳ ёниб худди шу тўғрида нидо чекар эди. Эдигейнинг қалби оҳанглар силсиласида тўлқинлар устидан бораётган қайиқ сингари жўшиб, қалқиб борар эди. У хаёлан яна Орол денгизида ўзини кўрди. Соҳилларга урилиб оқаётган денгиз ёдига тушди. Тўлқинларнинг йўналишини аёл сочлари сингари таралаётган сув ўтларининг узун ва қалин толаларидан билса бўлар эди. Бир вақтлар Уккуболанинг сочлари ҳам худди шундай тақимига урарди. Уккубола чўмилган пайтларида ҳам унинг сочлари денгиз оқими бўйлаб сув ўтлари сингари таралиб кетарди. Бахт ришталари орасида сузиб бораётган қиз қаҳ-қаҳ уриб кулар, қорачадан келган вужуди гўзал ва бежирим эди.

Оҳанрабо куй Эдигей Бўронга шу қадар хуш келдики, ҳаяжонланганидан чиройи очилиб кетди. Фақат шу куйни деб Сариўзакдан бутун қиш куни давомида узоқ йўл босиб келса арзийди. «Қоранорнинг бу ёққа келиб қолгани маъқул бўлган экан, — деб ўйлади Эдигей беихтиёр. — Ўзи келгани етмагандай, мени ҳам йўлдан оздирди. Дўмбиранинг овозини эшитиб, ҳеч бўлмаганда бир яйраб олайин. Қандингни ур, Эрлепес! Маҳоратингга тасанно! Бунчалигингни билмаган эканман...»

Эрлепеснинг куйларини тинглаб ўтирган Эдигей ўз турмуши ҳақида ўйлар, ўз ҳаётига четдан қарашга интиларди. Хаёлида овоз чиқариб, осмону фалакда учиб юрган бургутдай қанотларини кенг ёзиб юбориб пастга кўз югуртирди. Кўз ўнгида қишки Сариўзакнинг улкан манзараси намоён бўлди. У ерда темир йўлнинг билинар-билинмас муюлишидаги ёндош қурилган бир неча хонадонлардан чироқ нури кўриниб

турарди. Бу ўша Бўронли бекати эди. Бу биноларнинг бирида Уккубола қизлари билан яшайди. Эҳтимол, улар ухлаб қолишгандир, Уккубола балки уйғоқдир. Ниманидир ўйлаб, ниманидир юраги сезаётган бўлса керак. Бошқа бир уйда Зарифа болалари билан. У ҳойнаҳой ухламаган бўлиши керак, қийин бўлди бояқишга. Ҳали у яна қанчадан-қанча кулфат чекар. Болалари-ку ҳали отасининг нима бўлганлигини билишмайди. Илож қанча, ҳақиқатни яшириб бўлармиди.

Шунда у ял-ял ёниб тун бағрини ёрганича поездлар ўтаётганини ҳамда атроф-теваракни тилсиз чексиз тун босиб ётганини тасаввур қилиб кўрди. Ҳозир ўзи дўмбирага маҳлиё бўлганича меҳмон бўлиб ўтирган жойга яқин бир ерда бийдай далада, қор ва шамол бағрида тиниб-тинчимас Қоранор ухламай юрибди. Мизғиш нима, тинчиш нима билмайди. Табиатнинг кароматига қойил қоласан киши. Йил бўйи куч-қувват йиғади, ўтлаб емини чайнаб юраверади. Ошқозони шунга мослашган: кундузи уни емишга тўлдириб туни билан кавш қайтариб, емишини ҳазм қилиб, ҳатто уйқусида ҳам жағи тинмайди жониворнинг. Шу тариқа ўркачига куч йиғади. Ўркачи қанчалик пишиқ ва тик бўлса, ўркач мойи қанчалик қаттиқ бўлса туянинг қиш маҳалидаги югуриб елиши ҳам шунчалик тезлашади. Ана шунда қор ҳам, ёғин-сочин ҳам, совуқ-қиров ҳам — бошқаларни-ку қўяверинг, ҳатто ўз хўжайини ҳам писанд эмас унга. Бундай вақтларда кучи ошиб-тошиб, маст бўлиб қутуради, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлади, чарчаш, толиқиш, кўрқиш нима — билмайди, қудратли, тизгинсиз нафсониятини қондиришдан бошқани билмайди. Худди шуни деб йил бўйи яшаган, худди шуни деб кун сайин куч тўплаган! Айни шу соатда Эдигей Бўрон илиққина ҳаловатли хонада меҳмон бўлиб еб-ичиб, қўшиқ тинглаб ўтирар ва қаердадир жимирлаган қор орасида ўз нафсониятига содиқ Қоранор жини ёқтирган урғочи туяларни сийлаб-севиб, уларни жамики ташқи офатлардан асраб-авзйлаб, паррандаю даррандаларни-да яқинлаштирмай, итни ҳам, битни ҳам раво кўрмай, тун бўйи бақириб-чақириб, чор атрофга чопгани-чопган...

Дўмбира садолари остида Эдигейнинг хаёлидан ана шулар кечди. Куй ўй-хаёлларини бир зумда қадим замонлардан ҳозирги замонга ва яна ўтмишга олиб кетарди. Шунда Эдигей

қалбида ажиб бир истак пайдо бўларди — ҳеч кимга, ҳеч нарсага ёмонликни раво кўрмаслик учун азиз бўлган жамики нарсаларни, кўз ўнгида намоён бўлган бутун оламни хавфхатардан сақлаб қолсам, деб хаёл қиларди. Эдигей туриштурмуши билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсалар олдида ўзини қандайдир гуноҳкордек сезар ва бу туйғу уни қайғуга соларди...

— Ў, Эдигей, — дея овоз қилди Эрлепес хаёл суриб жилмайганча, торларни секин чертиб, чалаётган куйини яқунлар экан. — Йўл юриб чарчагансан. Мен бўлсам дам олдиришга ҳам қўймай дўмбирамни динғиллатиб ётибман.

— Йўғ-э, нега энди Эрлеке, — деди Эдигей ҳақиқатдан ҳам уялиб, қўлларини кўксига қўяркан. — Аксинча, кўпдан бери ҳозиргидай роҳатланган эмасман. Агар ўзинг чарчамаган бўлсанг, дўмбирангни чалавер. Хизматингни аяма. Чалавер.

— Нимани эшитишни хоҳлардинг?

— Бунисини ўзинг яхши биласан, Эрлеке. Уста ўз ишини яхши билади. Рост, эски куйлар юракка яқинроқ. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман, ўйга солиб, кўнглингга қанот бағишлайди.

Эрлепес тушунгандек бош чайқади.

— Бизнинг Коспан ҳам ана шундай, — деб кулди Эрлепес одатдан ташқари тинчиб қолган Коспанга қараб. — Дўмбирани эшитди дегунча эриб кетади-да, бошқа кишига айланиб қолади. Шундай эмасми, Коспан? Бироқ бугун уйингда меҳмонинг бор. Буни унутма. Ҳалигидан қиттай томизиб қўй.

— Қуйишми, мана ҳозир-да, — дея тетикланди Коспан ва стаканларнинг тубига қайтадан қуйиб чикди.

Ичиб бўлишгач, кетидан газак қилишди. Бир оздан сўнг Эрлепес яна дўмбирани қўлига олиб, торларни созлай бошлади.

— Модомики, эски куйларни ёқтирар экансан, — деди у Эдигейга ўгрилиб, — бир воқеани сенга эслатайин, Эдике. Буни қарияларнинг кўпи билишади, сен ҳам билишинг керак. Дарвоқе, сизларнинг Казангап ҳам яхши билади, лекин у фақат гапириб беради, мен бўлсам куйга солиб айтиб бераман, бутун бир театрни кўрсатаман. Ҳурматинг учун, Эдике: «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга қарата айтган сўзи».

Дўмбира садосига жўр бўлиб куйлаётган Эрлепеснинг майин ва бўғиқ овози жирловчи оқин Раймали оғанинг фожиали тақдирини ифодалашга жуда мос бўлиб тушар эди. Раймали оға олтмишдан ошганда йўлидан юлдуз каби чақнаб чиққан кенг даланинг ўн тўққиз яшар эркин ва эрка жирловчи Бегимойга ошиқ бўлиб қолади. Аслида, қиз унга ошиқ бўлиб қолган экан. Бироқ эркин ўсган эрка қиз Бегимой кўнгли истаганча иш тутарди. Кўпчилик эса, эл оғзига тушган Раймали оғани койирди. Шундан буён бу севги тарихини ёқловчилари ҳам, маҳкум этувчилари ҳам бор. Холис қолган киши йўқ. Баъзилар Раймали оғанинг қилмишини қоралаб, унинг оти ўчсин, унутинглар дейишса, баъзи бировлар унга юраги ачишиб куйиниб муҳаббатини топган бу оқиннинг оғир қисматини оғиздан-оғизга, уруғдан-уруғга айтиб келишарди. Раймали оға хусусидаги ривоят шу йўсинда яшаб келмоқда. Қайси замонда бўлмасин, Раймали оғанинг ўз қораловчилари ва ҳимоячилари бўлган...

Абутолиб Қуттибоев қоғозлари орасида Раймали оғанинг укаси Абдилхонга ёзган хатларини топиб олиб сўкиниб гапирган чағиркўз кишини эслади Эдигей. Абутолиб эса, аксинча ўзи айтгандай дала Гётеси ҳақидаги поэмани юксак баҳоларди; маълум бўлишича, немисларда ҳам улуг ва донишманд бир қария бўлиб, у ҳам ёш қизга ошиқ бўлиб қолган экан. Болаларим ўсиб улғайганда ўқисин, деган умид билан Раймали оға ҳақидаги қиссани Казангап оғиздан ёзиб олган экан. Баъзи бир воқеалар, баъзи бир кишиларнинг умри-тақдири бўладики, улардан кўпчилик баҳра олишади, дер эди Абутолиб, чунки бу қиссалар сабоғининг баҳоси шу қадар юксак ва ўз замирида шу қадар катта мазмунни қамраб оладики, бир одамнинг тақдири ўша замонда яшаганларнинг, ҳатто анча кейинроқ дунёга келадиганларнинг ҳам тақдири билан боғланиб кетади...

Унинг қаршисида илҳом билан дўмбирасини чалиб, Эрлепес куйлаб ўтирарди. У бекат бошлиғи сифатида темир йўлнинг белгиланган қисмида, аввало, йўл ишлари билан банд бўлиш ўрнига бечора Раймали оғанинг аллазамонлар рўй берган мудҳиш тарихини юрагида сақлаб, ўша азоб-уқубатларни ўзи бошидан кечиргандек эзилиб, азоб чекиб нима ҳам қиларди?! Қалбдан чиққан қўшиқ билан юракни

тўлқинлантирувчи куй дегани шу экан-да, деб ўйларди Эдигей, бундай пайтларда ўлиб, қайтадан тирил десалар, шундай қилишга ҳам тайёр эди... Эҳ, кошкийди ёришиб кетган қалбингда шундай бир олов порласаю ундан фикризикринг тозаланиб, энг ноёб эзгу ниятларинг ҳамиша ўчмасдан сенга ҳамроҳ бўлиб юрса...

Гарчи Эдигей ётиш олдидан тоза ҳавога чиқиб айланиб келган бўлса-да, уй эгалари унга қулай иссиқ кўрпа-тўшак солиб, меҳмон отангдай улуг деб махсус сақлаб қўйилган тоза чойшаб солиб берган бўлсалар ҳам янги ўринда ҳадеганда ухлай олмади. У дераза ёнида ётаркан, ташқаридан шамолнинг ҳуштак чалиб эсиши, поездларнинг дам у томон, дам бу томон қатнаб туриши эшитиларди. Тонг отишини кутди. Кутириб кетган Қоранорни ушлаб, эртароқ йўлга чиқиб, эртароқ Бўронлига етиб олишга ошиқарди. Эдигейни икки хонадон болалари кутишаётган эди. У ҳам болаларнинг барчасини бирдек севарди, бу заминда ўшаларни деб яшарди, уларнинг биронтаси ёмонлик кўрмасин деган умидда яшаб келаётган эди... У ҳозир Қоранорни қай йўсинда ушлаб олиш йўлини ўйларди. Туяси бошқаларникидай эмас — тутқич бермайди, бунинг устига ўлгудек бадфёъл, одамлар унинг кўринишиданоқ кўрқиб қочишади, энди эса отиб ўлдирмоқчи бўлишибди. Бироқ яхши билан ёмоннинг фарқини ҳайвонга қандай қилиб тушунтириш мумкин.

Бу ёқларга боши оғиб келганлиги беҳуда эмас. Қоранор улкан ва қудратли, шу боисдан унга ҳеч қандай тўсиқ писанд эмас, кимки йўлига тўсиқ бўлса, уни дангал мажақлаб ташлайди... Нима қилиш керак, қандай қилиб Қоранорни эплаб бўлади? Уни занжирбанд қилишга ва қиш бўйи қурада сақлашга тўғри келади, акс ҳолда ҳолига вой, Коспан бўлмаса бошқа бирон киши отиб ташлайди, вассалом... Кўзларини уйқу элитар экан, яна бир бор Эрлепеснинг қўшиғини, унинг дўмбира чертишларини эслади ва тун бўйи сўхбат қурганидан мамнун бўлди. Ўша дўмбира садоларидан бир замонлар севгилиси туфайли шўри қуриган оқин Раймали оғанинг изтироблари қайта жонланиб, дилини ғусса қоплади. Гарчи улар ўртасида ҳеч қандай умумийлик бўлмаса-да, Эдигей Раймали оғанинг ўша севги саргузаштлари билан ўзининг туйгулари орасида қандайдир ҳамоҳанглик,

қандайдир муштарак дард борлигини ҳис қилди. Юз йиллар чамаси муқаддам Раймали оғанинг бошидан кечмиш савдолар эндиликда Сариўзак саҳроларида яшамиш Эдигейнинг қалбида акс-садо бериб турибди. Эдигей оғир хўрсинар, тўшакда ағанар, булут сингари босиб келаётган қийноқлардан уни қайғу қоғларди. Бошини қаёқларга олиб кетсин ва нима қилсин? Зарифага не дейди, Уккуболага қандай жавоб қилади? У йўлдан адашган, сарсон-саргардон, калавасининг учини йўқотганди. Уйкуга кетар экан, яна Орол денгизида кўрди ўзини... Ложувард осмон, сув ҳамда шамол оғушида маст бўлиб, боши гир айланди... Ўша вақтларда, болалик чоғларида бўлганидай хаёлида оққуш сингари парвоз қилиш учун денгизга равона бўлди, соҳил устида эркин қанот ёзди. Ўзининг бу ҳолатига беҳад шодланиб, қувнаб, денгизни туш кўрар ва дўмбира садолари остида Раймали оғанинг бахтсиз муҳаббати ҳақидаги Эрлепеснинг қўшиқларини тинглар, яна денгизга қўйиб юборилган ўша олтин балиқни эслар эди. Мекре силлиқ ва миқти бўлиб, уни сувга томон етаклар экан, балиқнинг бутун вужудини шундоққина ҳис этар, унинг ўз макони томон жон-жаҳди билан интилганини сезиб турарди. У сув ёқалаб борар, денгиз унга томон талпинар, насимнинг ёқимли юзларидан бўса олар, сўнг эса бармоқларини ёзаркан, олтин балиқ қуюқ-қўкиш ҳаво бағрида камалакдек товланиб порлар экан, сувга сирғаниб тушиши узоқ вақт давом этарди. Худди шгу зайлда узоқ-узоқларда музика нола қилади. Кимдир ўз тақдиридан нолиб йиғлайди.

Ўша кечаси далада изғирин шамол эди. Аёз кучайганидан кучаярди. Қоранор Бўрон танлаб олган туялар тепаликнинг тубида, чуқурликда туришарди. Шамол аралаш қор қуюни туяларни саваларди, улар гуж бўлиб, бошларини бир-бировларининг бўйинларига қўйишиб исинишар эди. Аммо қутурган Қоранор бечораларга тинчлик бермас, урғочи туялар атрофида елиб-югуриб, кимдандир қизғанаётгандек ғазаб билан ўкирарди. Кимдан ҳам қизгансин, бирон жон зоти йўқ. Наҳотки осмондаги булутлар орасидан аранг шуъла таратаётган ойдан қизғанаётган бўлса? Қоранор ўзини қўярга жой топмасди. Қўш ўрқачли қора алвасти, узун бўйин, пахмоқ қалла изғирин шамол ялаб кетган қор устида депсиниб, нари-бери юрганча атрофга қараб алангларди.

Унинг куч-қудрати битмас-туганмасдек! Хумори қонмаган Қоранор ҳамон мода туяларнинг гоҳ унисига, гоҳ бунисига тегишиб, жони-ҳолига қўймай, тўпиғидан ва сонидан қаттиқ тишлаганча четга торгарди, бироқ буниси ўта даражада ҳаддан ошиш эди. Ургочи туялар кундузи етарли равишда Қоранорнинг бемаъни истакларини иштиёқ билан бажо келтиришарди, тунда бўлса, дам олишни исташарди. Шунинг учун улар ҳам бунга жавобан адоват билан бақиришар, ортиқча ёпишишларига қаршилиқ кўрсатиб, итоат этиш ниятида эмас эдилар. Кечаси тинчгина ётишни истар эдиларда.

Тонгга яқин Қоранор Бўрон ҳам шаштидан тушиб, тинчланиб қолди. Уйқудан уйғонган сингари атрофга аланглаб қараб онда-сонда бақириб қўяр, ургочи туялар эса ёнида жимгина туришарди. Шунда уларнинг тўртгаласи ҳам бир-бирларининг ёнида бўйинларини чўзишиб, бошларини ерга қўйиб бир зумгина мудраб олишди. Бу ургочи туяларнинг тушига ўзларининг ёнларида чопқиллаб юрган, бу ёқларга аллақайёқлардан келиб бошқа туялар билан жангу жадалда голиб чиқиб, ўз бағрига олган қора нортуядан тарқаган жажжи бўталоклар кирарди. Уларнинг тушига яна ёз, ёвшан бўталокларнинг елинга эркаланиб талпинишлари кирар ва елинлари оғриб, ич-ичидан игнадай санчир эди... Қоранор бўлса ҳамон собит турарди. Шамол унинг ёллари орасида ҳуштак чалади.

Ер ўз доираси бўйлаб айланиб, сирти шамолга ювилганча сузиб борарди. Қуёш ўз ўқи атрофида айланаркан, охири бир ёни Сариўзакка тўғри келди, бу ерда тонг отди. Ана шунда Қоранор Бўрон икки кишининг туяга миниб яқинлашиб келаётганини кўрди. Улар Эдигей билан Коспан эдилар. Коспан милтигини ҳам олиб чиққан эди.

Бу одамлар у турган жойга келишга қандай журъат этишди, уюрга нечук яқинлашишади, унинг раъйига зид боришга кимнинг ҳаққи бор, деяётгандек Қоранор Бўрон ғазабнок ўкира бошлади. Қоранор узун бўйнию бошини силкитиб, кўпиклашган даҳшатли жағларини қатта очиб, тишларини шақирлатганча бор овози билан бўкирарди. Оғзидан чиққан иссиқ ҳовур шу заҳотиёқ аёзли ҳавода ҳурпайган жунларига ёпишиб музлаб қоларди. Жаҳлга минган

хайвон ўзини тия олмай, оёқларини керганча шамолга қаратиб чоптира бошлади — ҳавода сийдик ҳиди анқиди, тўнғиб қолган томчилар учиб келиб Эдигейнинг юзига урилди.

Эдигей ерга ирғиб тушди-да, пўстинини қор устига ташлади, устида енгил кийими — пахталик нимчаю пахталик шими қолди, холос. Қамчинини ёзиб, яхшилаб ушлаб олди.

— Ўзингни эҳтиёт қил, Эдике, агар ҳужум қиладиган бўлса, уни отиб ташлайман, — деди Коспан милтигини туяга тўғрилаб.

— Асло бундай қилма. Мен учун ташвиш тортма. Мен — эгасиман, ўзим жавоб бераман. Эҳтиёт бўл, агар сенга ташлангудек бўлса, ўзинг билиб ишингни қилавер.

— Бўпти, — деди Коспан туясидан тушмай.

Эдигей қамчинини тарсиллатиб силкитганча қор парчаларини тўзғитиб, Қоранор томон яқинлашаверди. Қоранор уни кўргач, бешбаттар қутуриб Эдигейга пешвоз чиқди. Шу орада мода туялар ҳам турли томонга югура бошладилар. Одатда, темир йўлдаги қор уюмларини чанада туяга торттириб тозалаганларида ишлатадиган қамчисида ерни тарсиллатиб уриб, овозимдан танир, деган умид билан олисдан қаттиқ қийқириб борарди Эдигей.

— Эй, Қоранор! Жиннилик қилма! Жиннилик қилма, деяпман! Бу менман. Нима, кўр бўлиб қолдингми? Бу менман, деяпман!

Аммо Қоранор пинагини ҳам бузмасди: кўш ўрқачларини саланглатиб, бостириб келаётган улкан қора махлуқни кўрганда Эдигейнинг эси чиқаёзди. Шунда у кулоқчинини бостириб олди-да, қамчисини ишга солди; мойланиб, обдан пиширилган чармдан тўқилган етти метрлар чамасидаги узун қамчи теккан жой ачишиб оғрирди. Туя бўйинини чўзиб, ўкириб-бўкирганча Эдигейни йиқитиб, мажақлаб ташлашга интилар, аммо Эдигей уни ўзига яқинлаштирамас, бор кучи билан қамчилар, чап бериб қочар, эгасини танисин, деган ниятда наридан-бери югурган кўйи ҳадеб қийқириб эди. Иккови ҳам ҳақини бермай олишишарди. Қоранорнинг тутқич бермай, жон-жаҳди билан ташланаётганини кўриб, Эдигей ҳайратда қолди; уни бир бахтдан махрум этаётганлигини тушунди, бошқа илож ҳам йўқ эди. У фақат бир нарсадан, Қоранорнинг кўзига уриб кўр қилиб

Ўйишдан чўчирди. Қолгани ҳеч гап эмас. Инсон жасорати охирида ҳайвоннинг қайсарлигини енгди. Ҳайқириб-қийқириб туяни қамчи билан савалаб, бир амаллаб унга яқинлашди-да, бир сакраб юқори лабидан шу қадар куч билан ушлаб олдики, сал бўлмаса узиб олаёзди! Шу заҳотиёқ чаққонлик билан олдиндан тайёрлаб қўйган ўрама сиртмоқ ташлади. Қоранор чидаб бўлмас оғриқдан бўкира бошлади. Унинг қўрқув ва оғриқ азобида хонасидан чиқаёзган даҳшатли кўзларида Эдигей худди кўзгуда кўргандек ўз аксини кўриб қолди ва ўз важоҳатидан ўзи чўчиб кетди. Бундай даҳшатли, ғайритабиий ҳолат унинг жунбушга келган, тер билан қопланган юзларини бузиб акс эттирарди. Ҳатто атрофдаги қорларнинг ўнқир-чўнқирларигача Қоранорнинг телба қорачиғларида кўринар эди. Ҳеч гуноҳсиз жониворни шунчалар қийнаганига ачинди ва бу ишларнинг ҳаммасидан воз кечиб, боши оққан томонга кетгиси келди. Лекин шу ондаёқ ўйланиб қолди: Бўронлига Қоранорсиз қайтиб бориши мумкин эмаслигини, Оқмўйноқдаги одамлар туяни отиб ташлашларини кўз олдига келтирди. У ўзини-ўзи енгиб, ғолибона қийқириганча туясини чўктира бошлади: уни жабдуқлаш лозим эди. Қоранор Бўрон ҳамон бақириб ўкирар, оғзидан чиқаётган иссиқ нафаси билан эгасини қоплаб олар эди. Эдигей шаштидан қайтмади. Охири туяни ерга чўктирди.

— Коспан, эгар-жабдуқни бу ерга ташлагин-да, анови туяларни бунинг кўзидан нарига, тепалик орқасига ҳайдаб юбор! — деб қичқирди Эдигей.

Коспан моя туя устидан жабдуқни ечиб олди-да, у томон ирғитди, ўзи эса Қоранор уюрини ҳайдаш учун югурди, Эдигей унгача ишини бажарли-кўйди: Қоранорини тезда эгарлаб олди, шу орада Коспан ҳам Эдигейнинг пўстинини кўтариб етиб келди. Эдигей пўстинини кия солиб, жабдуқланган Қоранорга миниб олди.

Қоранор ҳали ҳам ғазабдан жўшиб, мода туялар сафига қайтиб бориш учун интиларди, ҳатто бўйнини ён томон чўзиб, эгасини тишлаб олмоқчи бўларди. Аммо Эдигей ўз ишининг устаси эди. У ёвузларча бақирганига ҳам, бўзлаганига ҳам қарамай, Қоранорни қорли кенг далага ҳайдади ва қамчилаб гап уқтирмоқчи бўлди:

— Бас қил, етар энди! — дер эди унга. — Овозингни ўчир! Барибир, орқага қайтмайсан! Мияси айниган! Мен сенга

ёмонликни раво кўрармидим? Мен бўлмаганимда сени қутурган йиртқич ҳайвон сингари отиб ташлашарди. Хўш, нима демоқчисан? Қутурганинг чинми? Қутуриш ҳам шунчалик бўладими?! Ўз уюринг озлик қилгандек бу ёқларда нима қилиб юрибсан? Шунини унутмагинки, уйга етиб олганимиздан сўнг ўзга уюрларга чопишни бас қиласан. Акс ҳолда занжирлаб, бир қадам ҳам жилдирмай қуяман сени!

Эдигей Бўроннинг бу дўқ-пўписалари кўпроқ ўзини оқлаш учунгина айтилаётган эди, холос. Модомики, Оқмўйноқча келиб уни туялардан зўрға ажратиб кетаётгани, умуман олганда адолатсизлик эди. Кошкийди Қоранор ювош махлуқ бўлса! Унда ортиқча ташвишга ўрин қолармиди. Ҳалиги миниб келган туяни Коспанга ташлаб келяпти-ку. Вақти-соати келиб уни Бўронлига ташлаб келаман, деб ваъда берди Коспан. Бу ярамаснинг ташвишидан сира қутулмадида.

Сал вақт ўтгач, Қоранор эгар-жабдуққа ҳам, эгасининг миниб юришига ҳам кўникиб қолди. Энди камроқ бақириб, илдам одимлаб, бора-бора лўкиллаб чопганча Сариўзакнинг олис йўлларини босиб ўтарди. Эдигейнинг кўнгли тинчиди; туянинг икки ўркачи орасига қулайроқ ўрнашиб олди-да, қулоқчинини юқорироқ кўтариб Бўронли қайдасан, деб бораверди.

Бироқ йўл анча олис эди. Об-ҳаво бирмунча яхши, фақат бир оз шамол эсиб, осмон булутланиб турарди. Яқин орада қор бўрони туришидан хавфсирамаса ҳам бўларди, аммо тунга бориб бўрон кўтарилиши мумкин. Эдигей Бўрон Қоранорни нўхталаб олганидан, айниқса, кеча кечаси Эрлепеснинг дўмбираси билан куйлаган қўшиқларини тинглаганидан кўнгли тоғдай кўтарилиб борарди.

У шу йўсинда хаёл суриб бораркан, яна беихтиёр ўтган умрини эслади. Ечилмас муаммо бўлди-ку! Қандай қилиб «Зарифа, гап ана шундай, мен сени ёқтириб қолдим», деб очиқдан-очиқ айтиши мумкин. Агар Абутолибнинг болаларига отасининг номида бўлиш зиён келтирадиган бўлса, Зарифа хоҳласа, улар Эдигейнинг фамилиясига ўтиб қўя қолсинлар. Фамилияси Довул билан Эрмакка қўл келиб қолса, у ўзини бахтиёр ҳисобларди. Ишқилиб, улар мусибат кўрмасин, ўз кучи, ақл-идроки билан обрў-эътибор топсинлар... Бутун йўл бўйи Эдигей шундай ўй-хаёлларга ботиб келарди.

Кун охирлаб қолган эди. Аввал қанчалик қутуриб қаршилик кўрсатган бўлмасин, жиловланган Қоранор толиқиш нималигини билмай тобора илдамлаб борарди. Олдинда Бўронли кенгликлари ҳам кўриниб қолди. Мана, қор уюмлари билан қопланган қир-адирлар. Мана, каттакон тепалик, нариги томонда, темир йўлнинг бурилиш қисмида эса Бўронли бекати. Мўрилардан тутун чиқиб турибди. Қадрдон оила аҳлининг ҳоли не кечди экан? Уйдан чиққанига атиги бир кун ўтган бўлса-да, гўё орадан бир йил ўтиб кетгандай хавотирланарди. Уларни соғинган эди, айниқса, болаларни. Қоранор овулни кўргач, қадамини яна тезлатди. Терлаб-пишиб, оғзидан ҳовурини буриқситиб борарди. Эдигей уйига яқинлашгунча бекатга иккита юк поезди келиб, қарама-қарши томонга ўтиб кетишди: бири мағрибга, иккинчиси машриққа...

Эдигей Қоранорни биратўла қамаб қўймоқчи бўлиб уй ортидаги кўра ёнига келиб тўхтади. Шошилганича якка қозиққа боғлаб қўйилган йўғон занжирнинг бир учини олиб туянинг олдинги бир оёғини боғлади ва «Тери бир оз қотсин, кейин эгарини оларман», дея ўз ҳолига қўйди уни. Негадир жуда шошиларди. Увишиб қолган бўйни, оёқларини ёзиб кўрадан чиқиб келаётганда катта қизи Саула уни кўриб югуриб келди. Эдигей пўстинда бесўнақай энгашганча қизини кучоқлаб олди-да, юзларидан ўпди.

— Совқотибсан-ку, — деди у қизининг енгил кийинганини кўриб, — уйга чоп, мен ҳозир...

— Ота, — деди Саула эркаланиб, — Довул билан Эрмак кетиб қолишди.

— Қаёққа кетиб қолишади?

— Бутунлай кетишди. Ойиси билан бирга. Поездга тушиб кетишди.

— Бутунлай кетишди? Қачон? — У гап нима тўғрисида кетаётганини тушунмай, қизининг кўзларига тикилиб қайта сўради.

— Бугун эрталаб.

— Шунақа дегин-а! — деди Эдигей овози титраб. Сўнг уйга югур, тезроқ, дея қизини қўйиб юборди. — Мен кейинроқ бораман. Кейин. Сен борақол, ҳозироқ жўна...

Саула бурчакдан айланиб ўтди-да, кўздан ғойиб бўлди. Эдигей кўранинг эшигини ҳам ёпмай, тўғри Зарифалар уйи

томонга йўл олди. Бораётиб эшитган гапларига ишонмади: бундай бўлиши мумкин эмас! Эшик олдида тўп-тўп оёқ излари кўринарди. У чала ёпилган эшикни шартта очиб, остонадан ичкарига кирдию эски-туски кийим-кечакларнинг сочилиб ётганини, аллақачонлар ташлаб кетилган бўм-бўш уйни кўрди. На болалар, на Зарифа бор эди!

— Шунақа ҳам бўладими? — дея пичирлади Эдигей нима бўлганини ҳамон тушунгиси келмай. — Демак, кетишибди-да! — У уй эгаларининг кетгани аниқ кўриниб турган бўлса-да, лекин кўзларига ишонмасди.

Юраги орқасига тортиб кетди. Ҳеч қачон бундай оғир аҳволга тушмаган эди. У хона ўртасида, муздек печка олдида нима қиларини билмай, ичдан қайнаб чиқаётган аламини босолмай, тик туриб қолди. Дераза пештахтасида Эрмакнинг унутиб қолдирган қирқ битта фолбинлик тошлари — умид ва муҳаббат тошлари сочилиб ётарди. Аллақачон дунёдан ўтган отанинг қачон қайтиб келарини билиш учун бу тошлар билан фол очишни Эдигей уларга ўргатган эди. Эдигей тошларни ҳовучлаб олди-да, кафтида силаб ушлаганча, — мана, қолган эсдалик шуларгина, деди. Сўнг деворга бурилиб, юзларини муздек тахталарга суйкай-суйкай, ҳўнграб йиглаб юборди. Қўлидаги тошлар бирин-кетин ерга туша бошлади. У қалтираган қўллари билан тошларни тутиб қолмоқчи бўлардию, лекин панжалари қовушмасди; тошлар бирин-кетин ерга тушиб, ҳувиллаб қолган хонанинг бурчак-бурчакларига юмалаб кетди...

Эдигей деворни ушлаганча секин-аста чўққайиб ўтириб қолди. У орқаси билан деворга суянган кўйи хўрсиниб-хўрсиниб йиғларди. Чўнтагидан Зарифа берган шарфни олиб, кўз ёшини артди...

Ташландиқ баракда нима воқеа юз берганига ақли етмай ўтираверди. Демак, Зарифа болаларини олиб атайлаб Эдигей йўқлигида кетган. Эдигей бундан хабар топса, кетгани қўймайди, деб ўйлаган. Ҳақиқатан ҳам, у ҳеч қачон, ҳар қандай шароитда ҳам кетгани қўймасди. Ўзи бу ерда бўлганида эди, охири нима билан тугалланмасин, барибир рухсат бермаган бўларди. Сафарга чиқмаганимда нима бўларди, деб бош қотириш фойдасиз. Энди улар йўқ. Зарифа йўқ! Болалари йўқ! Ахир, Эдигей улардан ажралмасди-да.

Буни яхши тушунган Зарифа унинг йўқлигида ишини битирган. Ўзининг кетишини осонлаштиришга осонлаштирибдию, аммо Эдигейни ўйламабди, уни эгасиз қолган уйни кўриб қанчалик даҳшатга тушишини ўйлаб кўрмабди.

Ҳойнаҳой, кимдир бекатга чиқиб поездни тўхтатиб берган! Кимдир... Казангап-да. Казангапдан бошқа ким бўлиши мумкин! У Эдигей сингари Сталин вафот этган кундагидек стоп-кранни юлқиб олган эмас, албатта, пассажир поезд-лардан бирини тўхтатиб беришни бекат бошлиғидан ўтиниб сўраган. У ана шунақа кимса... Уларни бу ердан тезроқ кўчириб юборишда Уккуболанинг ҳам қўли бўлса керак. Ҳап сизларми, ҳали қараб туринглар!

Қон миясига урди-да, ҳозир бор кучини тўплаб, Бўронли деб аталмиш Худонинг қарғишига учраган бекатдан қўлига илинган нарсаларнинг барчасини таг-тути билан яксон қилиб, кулини кўкка совуриб юборгиси, сўнг Қоранорига минганча Сариўзакнинг кенг бўшлиқларига бош олиб кетгиси, ўша ерларда ёлғиз ўлиб кетгиси келди. Эдигей бу кимсасиз уйда шу зайлда ҳолсизланиб, изтироб ичида эсанкираб, ақли етмаган бир саволни бот-бот такрорларди: «Нега кетди, қаёққа кетди? Нега кетди, қаёққа кетди?»

Охири у уйига қайтди. Уккубола сукут сақлаганча пўстинини, телпагини, кигиз этигини олиб бурчакка элтиб қўйди. Эдигей Бўроннинг тошдек қотиб, бўздай оқариб кетган юзидан нималарни ўйлаб, нималар қилиш ниятида эканини билиб бўлмас эди. Гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандай кўзлари ҳеч нарсани ифода этмасди. Эдигей ўзини босиб ўтириш учун ҳаддан зиёд ортиқча куч сарфлаганини яширарди. Уккубола эрининг бош кўтарар маҳалини кутиб, икки-уч бор самоварга ўт қўйиб чой қайнатди. Чой қайнаб, олов ёнаверганидан самовар ичи кулга тўлиб қолган эди.

— Чой иссиқ, — деди хотини. — Ҳозир ўтдан олдим.

Эдигей унга қарадию индамай чойини ичаверди. Чойнинг қайноқлигини ҳам сезмади. Иккови ҳам ким олдин сўз очишини кутиб, тумтайиб ўтиришарди.

— Зарифа кўчиб кетди, — деди ниҳоят Уккубола.

— Биламан, — деди Эдигей бошини кўтармай. Бир оз сукутдан сўнг: — Қаёққа кетди? — деб сўралаи ўша алфозда бошини кўтармай.

— Бунисини бизга айтмади, — деб жавоб қилди Уккубола.

Шу билан улар яна хомуш бўлиб ўтиришди. Оғзи куйса ҳам парво қилмасди, хаёли фақат бир нарса билан банд ишқилиб, ўзимни жаҳдан тия олайин, қутурган туядек ҳаммаёқни тўс-тўполон қилмасам гўрга эди, болаларнинг ўтакасини ёриб, бирон фалокатни бошламасам бўлгани, деб ўтирарди Эдигей ичида.

Чойни ичиб бўлгач, ташқарига чиқмоқчи бўлди. Яна кигиз этигини, пўстинини, телпагини кийди.

— Қаёққа бормоқчисан? — деб сўради хотини.

— Молга қарай-чи, — деди у эшикдан чиқаётиб.

Қишнинг қисқа куни ҳам охирлаб, ана-мана дегунча теваарак-атрофни тун зулмати қоплаб олаётган эди. Борган сари совуқ кучайиб, шамол жонланиб, қорни тўзғитиб учирарди. Эдигей қовоғини солганча қўрага кирди. Кирдию занжирини юлқиб тортаётган Қоранорга жаҳл билан қараганча қичқирди:

— Яна ўкириб-бўкираяпсанми? Сира тўймас экансан-да?! Ялмоғиз, қараб тур ҳали! Масалангни энди узил-кесил ҳал қиламан-қўяман. Энди менга барибир!

Эдигей жаҳл аралаш Қоранорнинг қорнига туртди-да, сўкиниб, устидан эгарини олиб ирғитди, оёғидаги занжирини ечди. Сўнг жиловини бир қўлида, дастасига ўралган қамчисини эса бошқа қўлида ушлаб олганча хумори тутиб бўкираётган туясини етаклаб дала томон йўл олди. Қоранор Бўрон тинмай бўзлаб бораётгани учун эгаси бир неча бор уни қўрқитмоқчи бўлиб арқонни силтаб тортди, фойдаси бўлмагач, ерга тупурганча эътибор бермай кетаверди. У ўжарларча қалин қорни кечиб, зулмат қўйнига чўмаётган дала сари шошилар, энтикиб нафас олганча борарди. Бошини қуйи солиб, қовоғини очмай узоқ йўл босди. Бекатдан узоқлашиб бир тепаликка етганда тўхтадию туясидан қасдини олмоқчи бўлди ва ёпқини қорнинг устига ечиб ташлади-да, туя қочиб кетмаслиги учун нўхтанинг учини белбоғига боғлади. Сўнг қамчинини икки қўллаб ушлаб олганча Қоранорни савалашга тушди. Ўзи ҳам туядан беш баттар бақириб, сўкиниб саваларди.

— Мана, сенга! Мана! Ҳаром ўлгур, ҳайвон! Буларнинг бари сенинг касофатингдан! Ҳа, ҳаммасига сен

сабабчисан. Энди сени ўз эркинга қўйиб юбораман, бошинг оққан ёққа кетаверасан, лекин аввал сени мулла қилиб қўяман! Мана сенга, очофат! Бари сенга озлик қилади! Овлоқ жойларга илиқиб югуришинг шартмиди? У эса болаларини олиб кетиб бўлди! Не қунларга қолганим билан ҳеч бирингизнинг ишингиз йўқ! Энди мен қандай яшайман? Қандай яшайман? Сизларга барибир бўлса, менга ҳам барибир! Мана сенга, ит!

Қоранор қамчи азобига дош бермай бўкирар, юлқинар, ўзини ҳар томонга урарди, бир маҳал Эдигейни уриб йиқитди-ю, уни қор устида судраганча жўнаб қолди. Ишқилиб, ўша зўрлаб олиб келишган жойга яна етиб борсам, деган ниятда эгасини ваҳшиёна бир кучда ходани тортгандек тортиб борарди.

— Тўхта! Тўхта! — деб бақирарди Эдигей судралиб бораркан гоҳ қорга кўмилиб, гоҳ оғзига қор тиқилганча.

Қулоқчин бошидан учиб кетди, боши қор уюмларига кирганда юз-кўзига қор урилиб, бўйнию қўйниларига муз кирарди. Туяни бир амаллаб тўхтатиш, нўхтани белбоғидан ечиб олишнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди. Туя эса бундан фақат қочиб қутиламан, деб судраганча кетаверди. Ким билсин, агар Эдигей бир амаллаб белбоғини бўшатиб, нажот топмаганда бу иш нима билан тугарди? Эдигей яна нўхтани ушлаб тортганча туя уни яна бир неча метр жойга судради-да, кейин нўхтани бор кучида тортиб тўхтаб қолди.

— Уҳ, ярамас! — Эдигей бир оз ўзига келгач, дилтанг бўлиб, гудранди. — Қилар қилмишинг шу бўлса, йўқол кўзимга кўринма! Лаънати ҳайвон, иккинчи бор сени кўрсам, кўзим чиқсин! Ҳаром ўлгур! Ўлигингни қарға-қузғунлар еб битирсин! Қутурган ит каби далада қолиб, ном-нишонинг ўчиб кетсин!

Қоранор бўкириб Оқмўйноқ томон қочарди. Эдигей эса унга етиб олиб, қамчисида савалар, оғзига келган сўз билан сўкар эди. Қасос олишнинг, айрилиқнинг вақти-соати етди. Эдигей унинг кетидан ҳамон қичқирарди:

— Кўзимдан йўқол, ит ули! Югур! Очкўз махлуқ! Пешонангдан ўққа учиб ўлгур!

Қоранор қоронғилашиб бораётган далада қочиб бораётиб, қор бўрони ичида дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Аҳён-аҳёнда

узоқлардан бўзлаган овози эшитилиб турди. Энди бу ярамас Қоранор Оқмўйноққа етиб олмагунча чарчаш нималигини билмай, тун бўйи елиб-югуради, деб ўйлади Эдигей ўзича. Сўнг «Туф», дея ўзи судралавериб пайхон қилиб юборган йўлак бўйлаб орқага қайтди. Кулоқчинисиз, пўстинисиз, юз-қўли ачишиб, қамчисини судраганча қоронғи тунда тентираб келаркан, бутунлай ҳолсизланиб, нотавон бир аҳволга тушганлигини сизди. Шунда у қорга чўкди-да, бошини чангаллаганча хўнграб юборди. Маҳобатли Сариўзак қўйнида яккаю ёлғиз чўнқайиб олган Эдигей куюн аралаш ер бағирлаб эсаётган изғирин шамолнинг хуштак чалиб эсишини, тепадан савалаб ёғаётган қорнинг шивирини эшитиб турди. Севимли аёлингдан, суюмли болаларингдан айрилиб яшаган умринг курсин, бундай умрнинг маънисини йўқ, дегандек миллионлаб қор учкунлари ҳавода майин шитирлаб, қулоғига гапираётгандек бўлиб туюлди. Эдигей шу ернинг ўзидаёқ қор остига кўмилиб ўлишни афзал кўрди.

— Худо йўқ! Ҳаётнинг маъносини у тушунмагандан сўнг, бошқалардан нимани кутиш мумкин? Худо йўқ! — дер эди у Сариўзакнинг қоронғи тунда танҳо қолиб.

Шу пайтгача бундай сўзларни ҳеч қачон овоз чиқариб айтмаган эди. Ҳатто худони доимо эслаб турадиган Елизаров, илм нуқтаи назаридан қараганда, худо йўқ, деб ишонтирмоқчи бўлганида ҳам у инонмаган эди. Энди эса инонди...

Ер ўз ўқи атрофида айланар, коинот шамолларига ювилиб, сузиб борарди. Қуёш атрофида айланарди ва шу дам ўз чархи бўйлаб айланган кўйи Сариўзакнинг қорли даштларида тиз чўкиб ўтирган кишини олиб кетмоқда эди. Элигей Бўрон севимли аёлидан ажралган ўша кўни шу қадар тушкунликка тушиб, умидсизликдан тиз чўклики, ҳеч бир қирол, ҳеч бир император, ҳеч қандай ҳокими мутлақ тахтибахтидан ажралиб қолган чоғда ҳам ёруғ дунё қаршисида бунчалик ғам-ғусса билан тиз чўкмагандир?! Ер эса сузиб борарди...

Орадан уч кун ўтиб, Эдигей омбор эшиги олдида Казангапга йўлиқди: улар темир йўл ремонтини учун зарур бўлган гулмих олишаётган эди.

— Сен негандир одамови бўлиб қолдинг, Эдигей, — деди у темир-терсакни замбилга солаётиб. — Ўзингни мандан четга

олиб юрганга ўхшайсан, гаплашиб олайлик десам, тутқич бермайсан.

Эдигей унга шартта ўгрилганча ўкрайиб қаради:

— Сен билан гаплашадиган бўлсак, шу заҳотиёқ бўғиб ўлдириб қўйишим мумкин. Буни ўзинг ҳам яхши биласан!

— Менигина эмас, бошқаларни ҳам бўғиб ўлдиришга тайёр эканлигингга шубҳаланмайман. Бироқ, бунчалик газабланишингнинг боиси нимада?

— Уни бу ердан кетиб қолишига сизлар мажбур этган-сизлар, — деди Эдигей кўпдан бери тинчлик бермай, изтиробга солиб келаётган ўй-фикрини тўкиб сочаркан.

— Топган гапингни қара-ю! — деди Казанган бошини чайқаб. Жаҳли чиққанданми, уялганиданми қизариб кетди. — Ақлингга шу гап келган бўлса, унда биз тугул, ўша келин тўғрисида ҳам ёмон фикрда экансан. Сенга қараганда унинг ақли бутун экан. Бу ишнинг охири нима билан туга-шини бирор марта танангга ўйлаб кўрганмидинг? Келин ақл юритиб, обрўйи борида кетишга қарор қилган. Кўчириб юбориш учун ёрдам сўраган эди, қарашиб юбордим. Болаларингни етаклаб қаёққа борасан, деб суриштириб ҳам ўтирмадим, у ҳам бирон нима демади. Бунисини тақдирдан ўзга ҳеч ким билмайди. Тушундингни энди? Ўз шаънига ҳам, хотининг шаънига ҳам доғ туширмай кетди, Икковлари ҳам миннатдорчилик билан хайр-хўшлашишди. Сени ёмон йўлдан сақлаб қолганликлари учун ҳар иккаласига ҳам бошинг ерга етгунча таъзим қилсанг арзийди. Уккуболадай аёлни бир умр излаб тополмайсан. Унинг ўрнида бошқа биров бўлганида таъзирингни шундай бериб қўярдики, Қоранордан ҳам олдинроқ ўзинг дунёнинг нариги бурчагига бош олиб кетишга мажбур бўлардинг...

Эдигей индамади. Нима ҳам дерди. Аслини олганда, Казангап ҳақ гапларни айтди. Бироқ Казангап ақл бовар этмаган бир жумбоқни англаб етмабди. Бетгачопар Эдигей ҳам бўш келмади.

— Бўпти! — деди-да, уни менсимагандек четга қараб тупурди. — Битта донишманднинг айтгани шу бўлса, ўргулдим сендек ақли тамизлардан. Шунинг учун йигирма уч йилдан буён ўрнингдан жилмай, фариштага ўхшаб юрган экансан-да. Сен бунақа ишларни қаердан ҳам тушунардинг?

Бўпти. Панд-насиҳат эшитишга вақтим йўқ! — У шуларни айтиб, четга бурилиб кетди.

— Майли, билганингча қил! — деган сўзларни эшитди у ортидан. Ана шу гаплардан сўнг Эдигей кўнгли совуган Бўронли бекатини тарк этмоқчи бўлди. Чиндан ҳам кетишга қарор қилди, чунки бу ерда ўзини овутолмасди, юрак-бағрини эзаётган ғам-алам, соғинч азобларини енгишга ожизлик қиларди. Зарифасиз, унинг болаларисиз бу ердаги жамики нарсалар ҳувиллаб, бўм-бўш бўлиб қолган эди. Азоблардан қутулиш учун бекат бошлиғига росмана ариза бериб, ишдан бўшаб, хотин, бола-чақаси билан боши оққан томонга кетишга аҳд қилди Эдигей. Ишқилиб, бу ерларда қолиб кетмаса бўлгани. Ахир, у аллақачонлар тангри-таолонинг ҳам ёдидан кўтарилиб, бу бекатга занжирбанд қилиб ташланмаган-ку! Кўпчилик одамлар бошқа тарафларда; ўзга шаҳарлару қишлоқларда бинойидек яшашади-ку. Уларни бўйнидан боғлаб қўйсанг ҳам бу ерларда бир кун туришмас. Нега энди Сарийўзақда бир умр ҳаққадай ҳақкалаб юриши керак? Қайси гуноҳи учун? Бас, кетади. Орол денгизига қайтади ёки Қарағанда, Олмаота томонларга йўл олади. Ёруғ дунёда бундан бошқа жойлар қуриб кетибдими?! Ўзи яхши хизматчи, тўрт мучаси соғ, саломатлиги жойида; ҳамма нарсага қўл силтайди-да, жўнайди-кетади. Эдигей Уккуболанинг олдидан ўтиш, уни рози қилишни ўйларди, қолганлари чўт эмас. У оғиз очиш учун қулай фурсат кутиб, режа тузиб юраркан, орадан бир ҳафта ўтиб кетди ва бир куни хўжайини томонидан ҳайдаб юборилган Қоранор пайдо бўлди.

Эдигей қарасаки, ит уй олдида тоқатсизланиб чопиб, вовуллаб яна қайтиб келарди. Эдигей ташқарига чиқдию кўрага яқин жойда бир махлуқ — туя серрайиб турганини кўриб қолди. У худди қоққан қозикдай қимир этмас эди, Эдигей яқин боргачгина бу махлуқ ўзининг Қоранори эканлигини таниди.

— Э, бахайр! Шу кунга қолдингми, сен бечора. Дабдала бўлибсан-ку! — деб бақириб юборди Эдигей.

Олдинги Қоранордан бор-йўғи тўрттагина суяк қолган эди, холос. Қилтираб қолган бўйнида каттакон боши осилиб турарди. Тиззаларидан пастга осилиб тушган жунлари гўё ўлгиники эмас, балки атайлаб ёпиштириб қўйилгандай осилиб

турарди, қора гумбаздай салобат билан гуркираб турган ўркакларидан дарак ҳам йўқ; кампирларнинг куп-куруқ сийнаседек шалвираб тушган эди. Шу қадар тинка-мадори қуриган эдики, қўрага судралиб боришга ҳам мажоли етмас эди. Нафас ростлаб олиш учун шу ерда тўхтаганга ўхшайди. Илиқиб юриб, охирги мадори қолгунча чопган, эндиликда шалдираган бир қоп суяк ҳолида аранг етиб келган эди.

— Баракалла! — деб пичинг қилди Эдигей Қоранорни тўрт томонидан ўтиб томоша қиларкан. — Ана сумбату, мана сумбат! Сени ит ҳам танимай қолибди-ку! Бир вақтлар нақ атан эдинг! Балли! На инсоф, на диёнат бор сенда! Моякларинг жойидами ўзи, яна йўл-пўлда тушириб қолдирмадингми? Ўзинг ҳам такадай сасиб кетибсан. Орқангга қўнғироқчалар осилибди-ку, қуруқ устихонинг қолибди-ку! Бечора!

Қоранор қимир этмай турарди, на олдинги камолидан, на бурунги виқоридан дарак бор. Бошини чайқаб-чайқаб зўрға турарди.

Атанга Эдигейнинг раҳми келди. У уйга бориб бир челак бугдой келтирди. Устига ярим ҳовуч туз сепди ва:

— Ол, емингни егин, — деб идишни туянинг олдига қўйди. — Шояд кучга энарсан. Кейин мен сени қўрага элтиб қўяман. Ётиб, ўзингга келасан.

Ўша кунни у Казангап билан суҳбатлашди. Унинг уйига бориб гап очди:

— Мен сенинг ҳузурингга бир иш билан келдим, Казангап. Ҳайрон бўлма кеча гаплашгиси келмовди, али-бали леб хархаша қилувди. бугун ўзи келибди, деб. Жиддий гапим бор. Мен Қоранорни сенга қайтармоқчиман. Қуллуқ қилгани келдим. Бир вақтлар бўталоқ эканида менга уни совға қилган эдинг. Раҳмат сенга, биродар. У оғиримни енгил қилди. Яқинда тоқатим-тоқ бўлганидан уни ҳайдаб солувдим, бугун ўзи кириб келибди. Ҳозир қўрада ётибди. Икки ҳафталардан сўнг олдинги ҳолига қайтади. Куч-қувватга тўлади. Фақат боқиб туриш керак.

— Лаббай? — дея унинг сўзини бўлди Казангап. — Гапни қаёққа бурыпсан? Нима, ҳе йўқ, бе йўқ, менга Қоранорни қайтариб берадиган бўлдинг? Мен сенга товалло қилган эдимми?

Ана шунда Эдигей дилида бор гапани айтди: оиламни олиб кетмоқчиман, деди у. Сариўзак меъдага тегди, бошқа ёққа кетмоқчиман. Эҳтимол, бу хайрли бўлар. Казангап Эдигейнинг сўзларини диққат билан тинглагач, унга шундай жавоб қилди:

— Начора, ихтиёринг. Шуниси борки, наздимда, нима қилмоқчи бўлаётганингни ўзинг ҳам тушунмасанг керак. Хўш, кетдинг ҳам дейлик, лекин ўзингни ўзинг тарк эта олмайсан-ку. Қаёққа улоқмагин шўрингни қурита олмайсан. Қаёққа борсанг, у сен билан бирга боради. Йўқ, Эдигей, агар сен эркак бўлсанг, мана шу ерда ўзингни ўзинг енгиб, ол. Кўчиб кетиш марднинг иши эмас. Ҳамма ҳам кета олади. Лекин ўзини ўзи йўлга солиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Ҳадеганда, Эдигей унинг фикрига қўшилавермади, лекин ади-бади ҳам айтишиб ўтирмади. У ўйга чўмди ва оғир хўрсинганича сукут сақлади. «Ҳарқалай бошқа ёқларга жўнаб юборсаммикин? — деб ўйларди у. — Аммо унута оларми-канман? Нега унутишим керак? Нима қилсам экан? Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим. Зарифанинг ҳоли не кечдийкин? Гўдаклари билан қаёқларда тентираб юрибди? Бошига бирон иш тушиб қолса, ҳолинг не кечди, деб сўрайдиган одам топилармикин? Уккуболага ҳам осон тутиб бўлмайди, мана неча кун бўлдики, менинг ёввойилигимга чурқ этмай чидайди...»

Казангап Эдигейнинг дилидан нима кечаётганлигини тушунарди. Унинг аҳволини енгиллатиш, эътиборини тортиш учун бир йўталиб олиб, гапира бошлади. Эдигей бошини кўтаргач, шундай деди:

— Сирасини айтганда, нега мен сенга сабоқ беришим керак, Эдигей. Худди менга бирон нафи тегаетгандай?! Узинг ҳам оқ-қорани яхши ажратасан, гапнинг индаллосини айтганда, сен — Раймали оға, мен эса Абдилхон эмасмиз. Қолаверса, атрофимизда биргина қаққайган дарахт ҳам йўқки, унга сени қўл-оёғингдан боғлаб қўйсам! Инон-ихтиёринг ўзингда, билганингни қил. Фақат жишиш олдидан ўйлаб кўр.

Казангапнинг сўзлари узоқ вақтгача Эдигейнинг едидан чиқмади.

Раймали оға ўз замонасининг машхур оқини эди. У ёшлигидан элга танилди. Худо ёрлақаган жирловчи эди; ҳам шоир, ҳам ўз шеърларига куй басталаган бастакор, ҳам нафаси ўткир оқин. Замондошларини ҳайратга солган жирчи эл-юрт йиғинларида дўмбирасини қўлга олиши билан куйга пайваст қўшиқ қуйилиб келаверарди. У куйлаган қўшиқ эртасига оғиздан-оғизга кўчиб, ёд бўлиб, овулдан-овулга, қўналгадан-қўналгага тарқалиб кетарди. Ўша кезлар йигитлар оғзидан тушмай куйлаб юрилган мана бу қўшиқ ҳам Раймали оғаники эди:

*Олис йўлдан келаётган ташна отга
Учраб қолса жимир-жимир кўм-кўк чашма —
шудир дунё роҳати.
Қўмсаб келиб висолингга бир етганим,
Эгардан энкайиб, бўса олиб кетганим —
шудир дунё роҳати...*

Раймали оға ораста кийиниб юрарди. Буни ҳам Худонинг ўзи раво кўрган эди. Айниқса, мўйна қопланган ҳар мавсумга мўлжаллаб тикилган қалпоқ кийишни хуш кўрарди. Унинг ажралмас ҳамроҳи — ҳаммага маълум ва машхур, олтиндек товланиб турадиган ахалтекин зотли Сарала деган оти бўлиб, у туркманларнинг катта бир тўйида тортиқ қилинган эди. Халқ оқинни қанчалик алқаса, унинг отини ҳам шунчалик мақташарди. Сараланинг қадди-қомати-ю кўркем ва улугвор юришига қараб шинавандалар хузур қилишарди. Шу сабабли ҳам Раймалининг бор мол-дунёси қўлидаги дўмбирасию Сараланинг йўрғалаши, деб ҳазил қилишарди одамлар.

Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Раймали оға бутун умрини от эгар устида, дўмбира чертиб ўтказди. Халқ орасида шуҳрат қозонган бўлса ҳам мол-дунё орттирмади. Баҳор булбулидай ҳамиша катта йиғинларда, тўй-томошаларда халқнинг иззат-ҳурматию эъзозида яшади. Унинг севган оти ҳам сийлову парваришда бўлди. Бироқ баъзи бир ўзига бақувват, давлатманд одамлар уни ёқтиришмасди. Дайди шамол сингари беҳудага умргузаронлик қилиб юрибди, деб орқаваротдан гапиришиб ҳам юришарди.

Бироқ Раймали оға катта тўй-томошаларга келиб, дўмбирасини қўлга олиб куйлай болаши билан ҳамма, ҳатто унинг турмуш тарзини ёқтирмаган ҳалиги одамлар ҳам сеҳрлаб қўйгандай қўлларию юз-кўзларига қараб анграйиб қолишарди. Дўмбирани созлаб, оҳанграбо куйлар чалиб, инсоннинг қалб туйғуларини қўзғатгани учун унинг қўлларига термилишарди; бутун тафаккур кучию руҳий ҳолати ўтдек чақнаб тургани, юзларидан нур ёғилаётгани учун ҳамма унга термиларди. Куйлаётганда нурли юзи шабададан енгил мавжланаётган денгиз сингари ўзгариб турарди...

Хотинлари аразлаб, тоқати тоқ бўлиб ташлаб кетишарди, бегона жувонлар эса уни бир кўришга муштоқ бўлиб, тунлари бедор йиғлаб чиқишарди.

Шу тариқа у қўшиқдан қўшиққа, кечадан кечага, тўйдан тўйга ўтиб умр ўтказаверган, қарилик ҳам зимдан етиб келган. Аввал муртига оқ оралаб, сўнг соқоли оқара бошлади. Сараланинг ҳам силласи қуриди, ёли ва думи сийраклашди. Уни қадимги Сарала эканини юришидангина англаб олиш мумкин эди, холос. Раймали оға ҳеч нимага бўй бермай сўппайиб ёлғиз ўсган, қуриб бораётган улкан терак сингари умрининг қиш фаслига қадам қўйган эди... Мундоқ ўйлаб қаралса, унинг на оиласи, на бир тайин уй-жойи, на мол-ҳоли, на бошқа бирор дунёси бор. Кичик укаси Абдилхон уни ўз қарамоғига олди. У аввало яқин қариндошларини тўглаб, ўзининг бу ишдан норозилигини билдириб койиган бўлдию лекин унга алоҳида уй бериб, нон-тузидан, кирчиридан хабардор бўлиб туришни амр этди...

Раймали оға энди кўпроқ кексалик ҳақида куйлайдиган, охират тўғрисида ўйлайдиган бўлиб қолди. Аллақандай маҳобатли қушиқлар тўқиди ўша кезларда... «Инсон нега ёруғ дунёга келади?» — дея азал-азалдан донишмандлар бош қотириб келган ўй-фикрлар энди уни ҳам ўйлантириб қўйган эди. Энди аввалгидай эл оралаб тўйма-тўй юришлардан қолди. Кўпинча уйда танҳоликда қолиб ҳазин куйлар чалади, кечмишини бирма-бир кўз олдига келтиради ёки бу фоний дунё ҳақидаги кексалар билан узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирарди...

Ёши қайтган чоғида бутун борлигини алғов-далғов қилган бир воқеа содир бўлмаганида, Худо шоҳидки, Раймали оға қолган умрини осойишта ўтказган бўлармиди.

Кунларнинг бирида Раймали оға уйда қамалиб ўтира олмай, қари оти Саралани эгарлаб, кўнгил ёзиб келиш учун катта бир маъракага йўл олди. Ҳар эҳтимолга қарши, дўмбирасини ҳам ёнига олди. Эътиборли кишилар, қадрдон улфатлари куйламасанг ҳам ҳеч бўлмаса меҳмон бўлиб кетасан, дея ўтиниб сўрашган эди. Раймали оға тезроқ қайтиб келарман, деган ўй билан йўлга тушди.

Борган ерида уни иззат-икром билан кутиб олишди. Азиз меҳмонлар ўтирган энг яхши ўтовга — бўз уйга таклиф қилишди. Таниқли одамлар қаторида ўтириб қимиз ичди, тўй эгасининг шаънига илиқ сўзлар айтиб, оқсоқолларга хос бамаъни гаплардан сўзлаб ўтирди.

Овулда тўй-томоша қизигандан-қизиди, чор атрофдан ёш-яланларнинг қувноқ ўйин-кулгисию ашула садолари янгради, базми-жамшид авжига чиқди. Келин-куёвлар шарафига от пойгасига тайёргарлик кўрилаётгани, қозон-товоқ бошида уймалашган жонсарак ошпазларнинг гангир-гунгирлари, нариги томондаги отлар уюрининг дўпир-дўпирларию кишнаб ўйнашлари, бериги ёқдаги дайди итларнинг ўйноқлаб вовуллаши аллақандай ёқимли туюларди. Дашт бўйлаб эсаётган майин шабада эса гуллаб ётган гиёҳларнинг хушбўй ҳидини димоққа урарди... Ҳаммасидан ҳам кўшни ўтовлардан эшитилаётган куй ва кўшиқлар, қизларнинг атрофга таралаётган жарангдор кулгиси Раймали оғани ўзига мафтун этиб, унинг бутун вужудини қамраб олган эди...

Кекса жирловчининг юраги жиз этиб кетди. Сиртдан қараганда, Раймали оға суҳбатдошларига сир бой бермай бамайлихотир ўтирган бўлса ҳам аслида хаёлида ўтмиш умрининг қанотида парвоз қилиб юргандай ҳис қилар эди ўзини: ёш ва кўҳлик даври, қирчиллама ўйноқи тулпори Саралада дала кезиб елдек учиб юрган кезлари, отининг туюқлари остида янчилган майса-гиёҳлар ҳам сўлиб, ҳам кулиб боққан чоғлари, у куйлаган кўшиқларини тинглаб куёш унга талпинган дамлар, дўмбирасининг овозидан одамлар қалбида қон жўшган пайтлар, оғзидан чиққан ҳар бир сўз дилларни ром этиб сеҳрлаб қўйган вақтлар, ўзи ҳам сева билган, ҳам куя билган, от устида хайр-хўшлаша туриб севги изтиробларидан кўзёши тўка билган замонлар ўтди-кетди... Буларнинг нима кераги бор эди? Қўр остида сўниб бораётган

чўга қараб кексайган чоғингда афсус-надоматлар чекиш учун керак эдими?

Раймали ога онда-сонда бир гапириб, ўйга чўмганча мунгайиб ўтирарди. Шу маҳал ўтовга яқинлашиб келаётган қадам товуши, одамларнинг гангир-гунгури, бўйинтумор тангаларининг жиринглаши ва шоҳи кўйлак этаklarининг ёқимли шитирлаши қулоғига чалинди. Кимдир ўтов эшигидаги каштали пардани баланд кўтарган эди, дўмбирасини кўксига қисиб ушлаб олган очиқ чехрали қора кўз, камон қош, қарашлари шўх, мағрур, сарвқомат, либослари ҳам ўзига ярашиқли, табиатнинг моҳир қўллари томонидан яратилган бир қиз бўсағада пайдо бўлди. Унинг қиёфаси ғоятда журъатли эканидан далолат берарди. Қиз остонада дугоналари ва бир нечта йигитларнинг қуршовида таъзим бажо келтириб, ҳурматли кишилардан узр сўраб турган эди. Ўтирганлардан бирон киши оғиз очишга ҳам улгурмасдан қиз Раймали огага юзланиб ажиб маҳорат билан дўмбирасини чертган-ча муборакбод қўшиқни баралла куйлаб юборди:

«Чанқоғин қондирмоқчун олисдан йўл тортиб, қудуқ излаб келаётган сарбон сингари ҳузуринга шошдим мен, довруқли Раймали ога. Шовқин-сурон кўтариб, бостириб келганимиз учун кечир, тўй-томоша, базми жамшид дегани шу эмасми? Журъатимдан танг қолма, Раймали ога, куйлаб кирмоққа жазм этдим, илк муҳаббатимни изҳор этгандагидай сирли кўрқув ичра изтироб чекиб келдим. Ўқланган милтиқдай ўктам бўлиб туғилдим, афв этгайсан, Раймали ога. Тўй ва томошаларда доимо эркин куйлаб юрган бўлсам-да, қатралардан бол тўплаган асалари сингари, бу учрашувга умр бўйи интилдим. Фунча янглиғ шу кунга интиқ эдим, минг шукрки, ниятимга эришдим!..»

«Ижозат бер, гўзал қиз, кимсан ўзинг?», деб сўрамоқчи бўлди Раймали ога, аммо унинг қўшиғини бўлгиси келмади. Бутун борлиғи билан қиз томон интилди-да, ҳайратдан лаб тишлаб ўтирди. Юраги ҳаприқиб кетди, агар шу маҳал одамлар ўзгача назарга эга бўлганларида эди, унинг парвоздаги бургут сингари талпиниб, қанот қоқиб қолганини пайқаган бўлур эдилар. Кўзлари яйраб, равшанлашиб кетди, орзиқиб кутгани осмону фалакдан бир нидо эшитилгандай ҳушёр тортди. Мана шунда Раймали ога қарилигини унутиб, бошини мағрур кўтарди...

Кўшиқчи қиз эса куйлашда давом этарди:

«Кимлигимни айтигин, улуғ жирловчи, кулоқ сол. Ёшлигимдан севаман — эгам берган оқинсан, Раймали оғажон. Қаерларга бормагин, қаерларда куйламагин, ортингдан изма-из эргашиб юрдим, Раймали оға. Маъзур тутгин, жирловчим, оқинларнинг оқини, сендай оқин бўлишни кўпдан орзу қиламан. Соядай эргашиб, сўзларингни, куйларингни ёд олдим, сеҳрландим, санъатингга топиндим. Бахтим кулган бир куни сен билан салом-алик қилиб, севгимни изҳор этсам, ғойибона таъзим этганимни ошкора айтиб берсам, деб ният қилиб, тангридан мадад сўрадим. Бахтим кулган куни ҳузурингда соз чертиб куйлаб берсам, энгилиб қолсам ҳам майли, менинг бу беодоблигимни яна Худонинг ўзи кечирсин, сендек улуғ жирловчи билан бир айтишиб кўрсам, деб ният қилдим. О, Раймали оға, висол онларини кутган ошиқ сингари мен бу саодатли дамларни соғиниб, энтикиб кутдим. Бироқ мен ёш эдим, улуғ оқин сен бўлсанг, эл ардоғида маст бўлиб, давру даврон суриб, шон-шуҳратга ғарқ бўлиб кетдингки, тўй-томошаларда, кўпчиликнинг ичида мендек ёшгина бир қизни қаёқдан ҳам пайқар эдинг? Мен эса куйларинг асири бўлиб, севгимни айтишга уялиб, сени қалбимда пинҳон сақладим; юзма-юз келиб, тортинмасдан сиримни ошкора айтмоқ учун эртароқ аёл бўлсам, деб ўзимни-ўзим ошиқтириб юрдим. Сўнг ҳузурингга келиб, ҳеч қанча иккиланмай, синовчан кўзларингдан чўчимай муҳаббатим изҳор этиб, айтишувга тортмоқ учун сўз санъатию дўмбира сеҳрини сен қадар ўрганайин, устозим, куйламакни сен қадар ўрганайин, устозим, деб онт ичдим. Ўша қиз — мана мен, ҳаммангизнинг қаршингизда турибман. Балоғатга етгунча, гул бўлиб очилгунча шошилгандан-шошилдим. Аммо дамлар имиллаб ўтарди, ахири бу йил ёзида ўн тўққиз ёшга тўлдим. Сен эса, Раймали оға, ҳали ҳам ўша-ўшасан — менинг болалик чоғларимдагидайсан. Фақат соч-соқолингга бир оз оқ оралабди. Аммо бу севгига ҳалал бермайди, шоп мўйловли йигитлар ҳам сенинг ўрнингни боса олмайди. Мана мен ҳузурингдаман. Энди эса очиқ айтиб, ҳақиқатни сўзлашга ижозат бер: қиз бола, деб таклифимни рад этсанг, эркинг ўзингда. Бироқ мени жирловчи сифатида камситолмайсан, модомики, сен

билан мушоирага келиб турибман. Айтишувга таклиф этаман, устозим, энди навбат ўзингга!»

— Ўзинг ким бўласан? Қайдан келдинг? — дея хитоб қилди Раймали оға ва ўрнидан турди. — Исми-шарифинг нима?

— Исмим Бегимой.

— Бегимой? Шу вақтгача қайда эдинг? Қайдан келяпсан, Бегим-ой?! — деб юборганини Раймали оғанинг ўзи ҳам сезмай қолдию, бошини қуйи эгди.

— Айтдим-ку, Раймали оға, ёш эдим, вояга етдим.

— Ҳаммасини тушунаман, — деб жавоб қилди Раймали оға. — Фақат бир нарсага — ўз тақдиримга тушуна олмаяпман! Умримнинг қиш фасли кириб келаётган пайтда нега бунча сулув қилиб яралдинг?! Нега? Ўтган умримдан нолимасдан, кўрадиганларимни кўрдим деб, шу ёшга етганимда сени ато этиб, дийдорингни кўрсатиб, овозингни эшиттириб, азобли роҳатга дучор этгани тангрининг қасосими бу!

— Бунчалик қайғуришнинг на ҳожати бор, Раймали оға, — деди Бегимой. — Агар ўз тақдирингни менинг сиймомда кўриб турган бўлсанг, унда кўнглинг тўқ бўлсин, Раймали оға. Чексиз меҳр-муҳаббатим, севги-садоқатиму дилрабо кўшиқларим билан сени маҳлиё қилиб, ҳузур бахш эта олсам — бас, дунёда менга бундан ортиқ бахт йўқ. Кўнглинг тўқ бўлсин мендан, Раймали оға, барибир сени беҳад севаман. Ҳар қандай синовларга бардош бериб, сен билан айтишувга киришганимдан беҳад фахрланаман.

— Нималар деяётирсан! Сўз айтувда синашув дейсанми, Бегимой! Даҳшатли севги синови олдида мушоира синови нима деган гап? Йўқ, Бегимой, сен билан майдонга тушишга ҳаддим сизмайди. Кучдан кетганман ёки оташ нафасим сўниб қолган деб айта олмайман. Гап унда эмас. Мен фақат сен билан завқланишим, сенинг кўйингда ғам чекиб ўтишим ва шу севги бобидагина сен билан синаша олишим мумкин, Бегимой.

Шу сўзларни айтгач, Раймали оға дўмбирасини олиб созлади-да, дафъатан янги бир кўшиқни куйлай бошлади, куйлаганда ҳам одатдагидай, гоҳ майин шабададек майсаларни силаб, гоҳ гулдираган момақалдироқ сингари баланд овоз билан куйлай бошлади. Шу-шу, «Бегимой» деб аталмиш бу кўшиқ ер юзида янграйди:

«...Келсанг чанқаб йироқдан, сув ичсам деб булоқдан, сарин эсган ел каби йўлинг тўсиб чиқсам мен ва пойинг узра бажонидил чўксам мен, Бегимой. Тақдиримга ёзилгани — тугаб турган бўлсам ҳам, лекин ҳали ўлимдан йироқман, Бегимой. Айрилганим ўзингдан, айрилганим кўзимдан, шунинг учун Бегимой, асрлар ўтар-кетар, аммо сени деб қариликка бўй бермай, ўлим сари йўл тутмай мангу яшаб қоларман...»

«Бегимой», деган ашулани у шундай куйларди.

Ўша кун кишилар хотирасида узоқ сақланиб қолди. Раймали оға билан Бегимой тўғрисида миш-мишлар тарқалди. Оқ ўтовдан келинни куёвниқига узатиш куни безатилган отлардаги суворилар орасида, ясан-тусан халойиқ ҳузурида, қаллиқни кузатиб бораётган қарвон бошида Раймали оға ва Бегимой виқор билан турфа мақомда ашулалар айтиб, тўй кечасини қизитиб бордилар. Ёнма-ён юришиб, узангилари бир-бирига тегиб, икки оқин борар, ўзларин кўз-кўз этишиб, эл кўзини яйратиб, келин-куёвларга бахт тилаб қўйишарди жўр бўлиб, жўра бўлиб. Дўмбирада куйлашарди, най тилида сўйлашарди; гоҳ униси куйларди, гоҳ буниси куйларди, бири қўйиб, бири жирларди...

Бундай сеҳрли қўшиқларни тинглаб улус ҳайратда қолди, ўт-ўланларга жон кириб, гулханлар шуъла сочаверди. Қушлар қувноқ сайрашиб, той минган болакайлар чув-чувлашиб тойчоғини гижинглата бошлади.

Кекса оқин Раймали оға ҳаммани сеҳрлаб, ҳангу манг қилиб қўйган эди. Одатдагидек овози жарангдор, аввалгидек эпчил ва чечан, ям-яшил ўтлоққа тикилган оқ ўтов ичидаги қўш чироқ сингари кўзлари ёғду сочарди. Ҳатто Сарала оти ҳам бўйнини гажжак этиб, эгаси билан фахрлангандек эди.

Аммо Раймали оғанинг бу ишини ҳамма ҳам маъқул кўрмаётган эди. Кўпчилик ичида гижиниб ўтирарди. Улар оқиннинг қабиладошлари — Барақбой уруғига мансуб кишилар. «Шу ҳам иш бўлдию қариган чоғида Раймали эс-хушини еб қўйибди. Бу қари кўппак бизни бунақа масхара қилиб ўтирганда, сени навбатдаги сайловда бўлисликка қандай кўтара оламиз, шарманда бўлмаймизми?», деб унинг укаси Абдилхоннинг қулоғини қоқиб жаврашиб ўтиришган эди. Эшитяпсанми, худди ёш айғир кишнаётгандек-а? Жононаси ҳам ўзига монанд экан, берган жавобларини

тинглаяпсанми? Бундан ортиқ шармандаю шармисорлик бўладими! Ҳамманинг кўз ўнгида унинг ақлини шошириб ётибди. Оқибат яхшилик билан тугамайди. Бу бетамиз билан қандай илашиб қолди экан? Бу ҳангома овулма-овул дoston бўлмаслиги учун унинг танобини тортиб қўйиш керак...

Абдилхон йўлдан озган акасининг бундай бемаъни ишларидан кўпдан бери ғазабланиб юрарди. Қариди, ҳориди, энди нуруний чол бўлди деганда, буни қарангки, аксини қилиб, бутун Барақбой уругига иснод келтиряпти.

Шунда Абдилхон от ўйнатиб акаси ўтирган тўда ичига ёриб кирди ва қамчи ўқталганча таҳдид солиб бақирди: «Эсингни йиғ, уйга қайт!» Аммо дилрабо қўшиқ оғушига чўмган акаси унинг овозини ҳам эшитмади, ўзини ҳам кўрмади. Оқинларни зич қуршаб олиб, бирон сўзини ҳам оқизмай-томизмай мириқиб тинглаётган ихлосманд суворилар тўдаси эса шу заҳотиёқ ёпирилиб келиб Абдилхонни четга суриб чиқаришдн, хатто бўйнига кетма-кет қамчи туширишга ҳам улгуришди. Кимнинг қамчиси эканини қаёқдан билсин. Абдилхон отини буриб, туёғини шиқиллатиб қолди...

Ҳамон қўшиқ кетидан қўшиқ янграрди. Яна бир янги қўшиқ дунёга келди.

«...Ошиқона оқ марол эрта тонгда ун солиб хушторини чақирса қиру сойда жаранглар», — деб Раймали оға куйларди.

«...Модасидан айрилган оққуш, эрта туриб куёшга боқса, куёш юзи мутлақо доғга ботган кўринар», — дея жавоб қиларди унга Бегимой.

Келин-куёвлар шаънига қарата улар шу тарзда куйлашарди — гоҳ униси, гоҳ буниси, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Шу аснода қалби қўшиқ сеҳри билан тўлиб-тошган Раймали оға интиқом ўтида ёнган қариндошларининг, Барақбой уруги вакилларининг қони қайнаб, қаҳр-ғазабга тўлиб қочиб бораётган Абдилбой ортидан изма-из қувлаб бораётганларини ҳам сезмай қолди. Ўзини қандай жазога лойиқ кўришларини ҳам хаёлига келтирмасди...

Ҳамон қўшиқ ортидан қўшиқ тараларди — гоҳ униси, гоҳ буниси, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Қора булут сингари эгарга қайишиб олган Абдилхон елдек учиб борарли. Овул томон, уйи томон! Ҳамюртлари

қутурган бұрилар тўдаси каби у билан ёнма-ён қушдай учиб боришаркан:

— Акангни шайтон йўлдан урибди. Ақлдан озибди! Фалокат босди! Дарҳол олдини олмоқ керак! — деб қийқиришарди.

Қўшиқ эса ҳамон чарх урарди; гоҳ униси, гоҳ буниси, гоҳ униси, гоҳ буниси куйларди...

Шу тариқа улар келин-куёвлар тўдасини манзилга қадар тантанавор куй ва қўшиқлар садоси остида узатишиб, яна бир бор ашула айтишиб, эзгу тилаклар билдиришиб хўш-лашдилар. Шунда Раймали оға халққа мурожаат қилиб, шунча ёшга кирганда, тақдир кулиб боқиб айтишувда унга тенг келадиган Бегимойдек ёш оқинни йўлиқтирганидан бахтиёр эканлигини айтди. Яна шуни айтдики, чақмоқтошга чақмоқтош урилмагунча ўт чиқмайди. Қўшиқчилик санъатида ҳам худди шунинг сингари оқинлар бир-бирларига эргашиб куч синашмагунларича санъат сири ва сеҳрини очолмайди. Бироқ Раймали оға учун ҳаммадан ҳам азиз ва мўътабар, ҳаммасидан ҳам муқаддас нарса шу эдики, у тобора тўлишиб, каттариб, бор кучи билан парпираганча борлиққа нур сочиб, ботиб бораётган қуёш сингари умрининг охирида излаганини топганини, ўзи ҳам куч-қувватга тўлганини, тўлганда ҳам умр бўйи ўзи пайқамай юрганини энди англаб етди. Шу алфозда куйлар эди кекса оқин.

— Раймали оға! — дея жавоб қайтарди Бегимой. — Мен ниятимга эришдим. Энди сенинг изингдан қолмайман. Айтган жойингга, айтган вақтингда дарҳол дўмбирам билан етиб борайин, тил-тилга, дил-дилга қовушсин. Тақдир деганлари шу бўлса, майли, ҳаётимни бағишладим.

Шу тарзда ашула янграрди.

Сўнг улар эндиги учрашувимиз эртанги сарбозорда бўлсин, ҳар тарафдан келган халойиққа айтиб берайлик, деб эл орасида ваъдалашишди.

Шу заҳотиёқ оқинларни кузатар эканлар, бозор куни Раймали оға билан Бегимой ашула айтишаркан, деган хабар чор-атрофга тарқалди:

— Сарбозорга!

— Сарбозорга борамиз! Отни эгарланг!

— Сарбозорда, жирловга марҳамат!

Дув-дув гаплар оғиздан-оғизга кўчиб, акс-садодек тарқалди:

- Ҳақиқий байрам энди бўлади!
- Ана томошаю мана томоша!
- Роса томоша!
- Фирт шармандалик!
- Тасқара!
- Беҳаёлик!

Раймали оға билан Бегимой йўл ўртасида хайрлашишди:

- Сарбозорда учрашгунча, дилбандим Бегимой!
- Сарбозорда кўришгунча, Раймали оға!

Узоқлашиб боришаркан, узангида тик туришиб, яна садо беришди:

- Сарбозорда учрашгунча-а-а!..
- Сарбозорда кўришгунча, Раймали оға-а-а!

Кеч кириб, бепоён даштлик узра аста-секин оқшом чўка бошлади. Ёз қайтиб, пишиб етилган ўт-кўкатларнинг димоқни қитиқловчи хушбўйи таралди. Тоғ-тошларга ёмғир ёғиб ўтган. Кун ботиш олдидан ер бағирлаб бамайлихотир учиб бораётган калхатлар кўзга ташланади. Даррандалар осойишта, сўлим кечани шарафлаб мадҳия ўқиётгандай чугурлашади...

— Сукунат оғушида савлат тўкиб, ястаниб ётган қадрдон далам! — деди Раймали оға беихтиёр отининг ёлини панжалари билан силаб, майин тараб бораркан. — Эҳ, Сарала, эҳ, қаримсоғим, доврүқдорим, нечун ҳаёт бу қадар лаззатли; сочингга қиров тушганда ҳам шунчалик севиш мумкинми?!

Сарала гоҳ-гоҳ пишқирганча, залворли юриб борар, тун бўйи эгарлоғлик юриб толиққанидан ҳордиқ чиқариш, оқар сувдан қониб ичиш ва ойдин кечада ўтлаб юрмоқ учун уйга шошиларди.

Мана, дарёнинг муюлишида овул ҳам кўриниб қолди. Ана уйлар, ҳовлилардан кўтарилаётган тутун аллақандай гаштли туюлади.

Раймали оға шошилаётган эди. Отидан туша солиб, уни қантариб қўйди ва ичкарига кирмасданоқ ўчоқ бошига бир оз чўққайиб ўтирганича дам олгандай бўлди. Кимдир унинг ёнига келди, қараса, қўшнининг боласи экан.

- Раймали оға, сизни чодирга чақиритишди.

— Ким улар?

— Ўзимизнинг одамлар, ҳаммалари Барақбой уруғидан.

Остона ҳатлаб ичкарига кираркан, Раймали оға уйда уруғ оқсоқолларининг ярим доира куриб ўтиришганини кўрди. Бир оз четроқда эса укаси Абдилхон гўё одамлар нигоҳидан ўзини олиб қочгандай бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Ассалому алайкум, жамоат жам-ку! — деди Раймали оға. — Тинчликми ўзи?

— Сени кутяпмиз, — деди тўрда ўтирган улуғлардан бири.

— Агар мени кутаётган бўлсаларингиз, мана мен келдим, — деди Раймали оға. — Аввал жой топиб ўтириб олай.

— Тўхта! Остонада туратур! Тиз чўк! — деган фармон эшитилди.

— Бу нимаси?.. Ўтовнинг эгаси менман-ку.

— Йўқ, сен ўтов эгаси эмассан! Эсини еган чол ўтов эгаси бўла оладими!

— Лаббай?

— Гап шундаки, бундан буён ҳеч қачон ва ҳеч қаерда куйламайман, тўйма-тўй тентираб ҳам юрмайман, сизларни ва ўз обрўйимни унутиб, соқолимни оқини эздан чиқариб, бугунгидек ҳалиги қиз билан ҳаёсизларча куйламайман, иккинчи марта уни кўрсам — кўзим чиқсин, — деб онт ичгин.

— Бекорга овора бўляпсизлар. Эртадан кейин у билан бирга сарбозорда, эл-юрт олдида куйлайман.

Шунда қий-чув, тўполон бошланди:

— У бизни шарманда қилмоқчи!

— Эсинг борида этагингни ёп!

— Эсини еб қўйган бу!

— Қани жим бўлинг! Шовқин солманг! — деди катта бий уларни тартибга чақариб. — Демак, шундай қарорга келдингми, Раймали?

— Ҳа, айтар сўзим шу.

— Эшитдингларми, Барақбой уруғи вакиллари, бу беорнинг ҳозир нима деганини?

— Эшитдик.

Ундай бўлса сўзимни тингланглар. Аввало сенга айтадиганим шу, шўрлик Раймали, бутун умрингни ёлғиз отда

юриб, тўй-томошалар-да ўтказиб, дўмбирангнинг қорни-ни қашлаб, масхарабозлик қилиб келдинг — ҳаётингни бошқаларнинг кўнглини хушлашга сарфладинг. Бебошлигингни шу пайтгача ёш деб кечириб келдик. Энди шартинг кетиб, партинг қолди, йўрғалик кетмайди. Сендан ҳазар қиламиз, тақдирга тан бериб, охиратни ҳам ўйлашинг керак. Сен бизнинг маслаҳатимизга кирмай, урф-одатимизни оёқ ости қилиб, аллақандай қиз билан бегона овулларда кўнгили очиб, ҳаммага майна бўлиб юрибсан. Хўш, нима ҳам дердик, сени Худовандонинг ўзи жазоласин, уволнинг ўзингни тутсин. Яна шуни айтмоқчиманки, Абдилхон ўрнингдан тур-чи, қароғим, у билан бир қориндан талашиб тушгансизлар, таянчимиз ҳам, умидимиз ҳам сенсан. Сени бутун Барақбой уруги номидан бўлисликка кўтарсак, деган фикрдамиз. Аммо аканг ақлдан озиб, нима қилаётганини ўзи ҳам тушунмай турибди. Бу аҳволда у ишимизга зиён келтириши турган гап. Эсини еган ўжар аканг одамлар орасида юзимизни шувит қилмаслиги, ўзгалар бизни масхаралаб кулиб юришмасин учун уни нима қиламан десанг ҳам ҳаққинг бор!

— Ҳеч ким менга пайғамбарлик ҳам, қозилик ҳам қила олмайди, — дея тилга кирди Раймали оға пешгирлик қилиб. — Бу кенгашда иштирок этаётган ва ҳозир бўлмаган бошқа хеш-ақраболар ҳам, ҳаммаларинг ҳам бир гўр — гумроҳлардирсиз. Сизларга ачинаман. Сизлар айбсиз айбдор деб ҳисобланган кимса устидан халқ олдида эмас, балки ўз билганларингизча ўзбошимчалик билан ҳукм чиқармоқчи бўласизлар. Бу дунёда ҳақиқат қаердаю бахт қаерда эканини кўрмаётирсизлар. Ахир, куй куйилиб келса, куйламоқнинг нима айби бор? Ҳаёт менга умр шомиди севги ҳадя этган бўлса, севмоқнинг нима уяти бор? Бу дунёда севишганлар бахтиёрлигидан ҳам орғиқ нарса борми? Модомики, сизлар кечиқиб топган севгим қувончини тап тортмай куйлаганим учунгина мени телбага чиқараётган бўлсаларингиз, унда сизлардан юз ўгирганим бўлсин! Олам кенг, куним сизларга қолган бўлса, бошим оққан ёққа кетаман. Ҳозироқ Саралага минаман-да, севгилимга бораман ёки бўлмаса куйқўшиқларимизу феъл-атворимиз билан сизларни безовта қилмаслик учун у билан бирга бошқа ўлкаларга бош олиб кетамиз.

— Йўқ, кетмайсан! — деди боядан бери сукут сақлаб ўтирган Абдилхон даҳшатли хириллаганча. — Ҳеч қаёққа чиқмайсан, ҳеч қандай сарбозорга ҳам йўл йўқ сен учун. Эс-ҳушинг ўзига келгунча, биз сени даволатамиз.

У шундай дедию дарҳол акасининг қўлидан дўмбирасини тортиб олди.

— Мана сенга! — деб подачига ташланган қутурган буқадай нозик асбобни оёқлари остига олиб, синдириб ташлади. — Бундан буён куйлаш нима эканини хаёлингга ҳам келтира кўрма! Ҳой, йигитлар, ана у қирчанғи Саралани бу ёққа келтиринглар! — ишора қилди у.

Ташқарида ишорага шай турганлар зум ўтмай боғлоқлик турган Саралани етаклаб келишди.

— Эгар-жабдуғини ол! Бу ёққа ташла! — дея Абдилхон беркитиб қўйилган болтани қулай ушлаб олганча буюриб турди.

— Мана сенга! Бир қадам ҳам жилмайсан! Ҳеч қанақа сарбозорга ҳам бормайсан! — деб жазаваси тутганча эгар-жабдуқларни парчалаб, узанги қайишларини кесиб ташлади, узангининг бирини у ёққа, бирини бу ёққа — буталар орасига улоқтириб ташлади.

Жонивор Сарала бўлса ўзининг бошига ҳам шундай қисмат тушишини сезгандай сувлиқни чайнаб, хириллаб, орқа оёқларида чўнқайганча юлқина бошлади.

— Бундан чиқдики, ҳали Саралага миниб сарбозорга бормоқчи эканлар-да?.. Кўрсатиб қўяман.

Кўзи қонга тўлган йигитлар шу заҳотиёқ Саралани шаҳд йиқитишди-да, ҳаш-паш дегунча тўртгала оёғини қил арқон билан чандиб ташлашди. Абдилхон эса темирдек панжаси билан Саралани ғиппа бўғиб, бўғзига пичоқ тиради.

Раймати оға жон-жаҳди билан ушлаб турганлар қўлидан юлқиниб чиқишга интилди.

Шу вақт пичоқ тигидан тизиллаб отилиб чиққан иссиқ қон Раймали оғанинг кунини тунга айлантириб, кўз ўнгини зимистон қилди-қўйди. Уст-боши Сараланинг буғ кўтарилиб турган қонига беланган Раймали оға гандираклаб, ердан аранг кўтарилди.

— Бехуда уриняпсан! Ахир, пиёда бораман-ку. Эмаклаб бўлса ҳам бораман! — деди таҳқирланган оқин чопонининг бари билан юзларини артиб.

— Йўқ, пиёда ҳам бормайсан! — дея тишлари тиржайиб қолган Сараланинг калласи узра бошини кескин кўтарди Абдилхон. — Бу ердан энди бир қадам ҳам жилмайсан! — деди босиқ овоз билан ва шу заҳотиёқ яна дағдаға қила бошлади: — Ушланглар! Кўряпсизларми, у телбаланиб қолди! Боғланглар, бўлмаса ўлдиради!

Яна қий-чув, тўс-тўполон бошланди:

— Чилвирни бу ёққа олиб кел!

— Қўлини қайир!

— Қаттикроқ боғла!

— Эси оғиб қолди. Тавба!

— Кўзларига қара!

— Вой-бой, ақлдан озиб қолди!

— Қани, бу ёққа торт!

— Қайин томонга судра!

— Тезроқ бўл!

Ой қоқ тепага келган маҳал. Еру кўкда осойишталик. Аллақандай афсунгарлар келиб, гулхан ёқишиб, жазаваси тутгандай гир айланиб, ақли меровланиб қолган улуғ оқинга ёпишиб олган жин-ажиналарни ҳайдай бошлашди.

Оқин эса қўли орқасига қайрилиб, қайинга чирмаб боғланган ҳолда турарди...

Сўнг домла келиб, қуръон суръаларидан ўқиб, дин номидан панд-насиҳатлар айтди.

Оқин эса қўли орқасига қайрилган куйи қайинга чирмаб боғланган ҳолда турар эди.

Раймали оға Абдилхон томон юзланиб бирдан куйлаб юборди: «Сўнгги зулмат — барин олиб тун кетар, тонг бўзариб яна ёрқин кун келар. Бироқ, менинг ёруғ куним қоронғу. Бадбахт иним, Абдилхон, сен куёшим ўчирдинг, ёруғ куним тун этдинг. Ёшим қайтиб, раббим менга севги ато этганда, дилбандидан жудо этиб мотамсаро гердайдинг, қувончингнинг боиси ҳам шундадир. Аммо шўрлик иним Абдилхон, қалбим уришдан тўхтаб, нафасим чиқмай қолгунга қадар қандай севги билан банд бўлиб, қандай севги билан яшаётганимни билганингда эди! Сен мени дарахтга боғлаб ташладинг, бироқ мен бу ерда эмасман, укам, Абдилхон. Бу ерда жисмимгина банди, холос, жоним — дилим эса сабо каби кенг далани қучиб, ёмғир каби ерга сингиб кетмоқда. Мен ҳар лаҳзада у билан бирга, унинг қони, тандаги жони

бўлиб яшайман. Субҳидамда ноз уйқудан турганда ёввойи кийик каби тоғдан сакраб тушаман ва унинг хиромон қадамлар билан ўтовдан чиқишини кутиб қояда интизор бўлиб тураман. Дилбарим кечувдан ўтмоққа чоғланса, от чоптириб сув кечса, мен унинг ловуллаган юзларию қўлларига туёқ остидан отилиб чиққан кумуш томчилар бўлиб сачрайман. Дилбандим куйлаганда мен унинг дилбар қўшиғи бўлиб янграйман»...

Тонг ели майсаларни секин шитирлатиб, янги кун бошланганидан дарак берарди. Раймали оға жинни бўлиб қолибди, деб теварак-атрофдан келган ҳангоматалаб қўшнилар отларидан тушмай, нарироқда тўғланиб туришарди.

Оқин эса қўллари орқасига қайрилган ҳолда эғни-боши тилка-пора бўлиб, қайинга боғланганча турарди. У қўшиқ айта бошлади. Бу қўшиқ кейинчалик халқ орасида ёйилиб кетди:

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, қийин жоним Абдилхон.
Саралани жойладинг, қўл-оёғим бойладинг,
Сендан хўрлик кўришни ўйламабман, адо жон.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда,
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Қўлимни ечиб юбор, унижоним Абдилхон,
Эркила учиб кетсин танамдаги тирик жон...*

*Қоратовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорга етмасман, Бегимой.
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.
Сарбозорда сен билан мен сирлашолмам яйрашиб,
Саралам ҳам жойланди, қўл-оёғим бойланди.
Қоратовдан кўч келар, кўч келганда,
Олатовдан кўч келар, кўч келганда
Сарбозорда кутма мени, Бегимой.
Рухдай енгил фалакка учиб кетгум,
Сени суйиб васлингга қачон етгум...
Бу кечмишининг ҳангомаси ана шундай*

Эдигей Казангапни сўнги манзилга — Она Байит қабристонига узатиб бораркан, йўл-йўлакай ана шу воқеалар унинг хаёлидан нари кетмасди.

XI

Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади...

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Улар бир замонлар Найман она манкурт ўглини излаб гир айланиб юрган Малақумдичоп жарлиги бўйлаб ўтишгач, Она Байит қабристони яқинига келиб қолишгандай бўлишди. Эдигей Бўрон гоҳ соатига, гоҳ Сариўзак тепасидаги кўёшга мунтазам равишда қараб борар экан, ҳаммаси кўнгилдагидай бораётганига ишонч ҳосил қилди. Марҳумни дафн этганларидан сўнг улар вақтида бекатгача қайтиб келиб, маърака ўтказишга ҳам улгуришади. Тўғри, кун охирлаб қолади. Ҳар бир ишнинг ўз вақтида бўлганига нима етсин. Эҳ, ҳаёт шунақа экан-да! Казангап Она Байитдан ўз тинчини топарди, булар эса, уйга қайтиб келгач, марҳумни яхши сўзлар билан яна бир бор ёдга олишар...

Ҳамон аввалгидай — олдинда попукли гилам тўшаб безатилган Қоранор устида Эдигей, кетидан тиркалма арава, унинг ортидан эса қўнғизсимон «Белорусь» экскаватори борарди. Улар тилини осилтирганча бамаълихотир йўртиб бораётган малла ит — Йўлбарснинг кузатувида Малақумдичопдан ўтиб, Она Байит текислигига чиқиб олишган эди. Худди мана шу ерга келишганларида биринчи ишқал ҳодиса юз берди. Кутилмаганда тиканли сим билан ўралган тўсиққа дуч келиб қолишди.

Биринчи бўлиб Эдигей тўхтаб қолди. Ана холос! У ҳатто узангида тик туриб Қоранор устидан ўннга, сўлга қаради — ҳар беш метрга ўрнатилган тўртбурчак темирбетон устунларга бир неча қатор қилиб тортилган, ўтиб бўлмас тиканли сим

чўл бағрида кўз етган жойгача илондек чўзилиб кетган эди. Бу тўсиқ шунчаки бўлмай, ҳамшаликка ўрнатилган эди. Унинг қаердан бошланиб, қаерда тугадини билиб бўлмасди. Балки унинг поёни йўқдир. Ўтиб кетадиган бирон йўл ҳам кўринмайди. Энди нима қилишади. У ёғига қандай қилиб ўтиб олишади?

Бу орада орқадаги тракторлар ҳам тўхтади. Кабинадан биринчи бўлиб Собитжон, ортидан эса Эдилбой Дароз сакраб тушишди.

— Нима гап?— деди Собитжон тўсиқ томонга ишора қилиб.— Бошқа ёқдан чиқиб қолдикми?

— Нега бошқа жой бўларкан? Айни ўзига келдик, фақат манави симтўсиқ қаёқдандир пайдо бўлиб қолибди. Жин урсин!

— Нима, олдин тўсиқ йўқмиди?

— Йўқ эди.

— Энди нима қилдик? Қандай қилиб ўтамыз?

Эдигей индамади. Нима қилишни унинг ўзи ҳам билмасди.

— Эй, тракторингни ўчирсанг-чи! Етар ақиллагани! — деди Собитжон кабинадан бошини чиқариб турган Қалибекка.

У моторни ўчирди — экскаваторнинг овози ўчди. Атроф бутунлай жимиб қолди. Эдигей туясида қовоғи солинган кўйи ўтирар, ёнида Собитжон билан Эдилбой Дароз. Қалибек билан Жумағали тракторлари кабинасида қолишди. Оқ наматга ўралган Казангапнинг жасади тиркалма аравада, ёнида ароқхўр куёви — Ойзоданинг эри. Малла ит Йўлбарс пайтдан фойдаланиб, трактор гилдираги кўланкасига бориб, тумшугини юқорига кўтарганча, чўққайиб ўтириб олди.

Бепоён Сариўзак чўли осмон остида оламнинг у чеккасидан бу чеккасигача ястаниб ётар, аммо Она Байит мазори сари йўл йўқ эди. Ҳаммалари ҳайрон бўлишиб, сим тўсиқлари қаршисида туриб қолишди.

Жимликни аввал Эдилбой Дароз бузди:

— Эдике, бу ерда илгари тўсиқ бўлмаганмиди-а?

— Ҳеч бало йўқ эди! Биринчи марта кўриб туришим.

— Бундан чикди, майдон атайлаб ўралган. Эҳтимол, космодром учун мўлжаллашгандир? — деб тахмин қилди Эдилбой Дароз.

— Шунақага ўхшайди. Бўлмаса, яп-яйдоқ далага бунчалик меҳнат сарфлашга на ҳожат бор? Кимнингдир ақлига шу ўй келиб қолган-да. Нимани ўйлашса шуни қилишаверади, жин ургурлар! — деб Эдигей сўкина бошлади.

— Жин-пин деб сўкинишдан не фойда! Шундай олис йўлга отланишдан илгари ҳаммасини суриштириб билиш керак эди, — тўнғиллади Собитжон.

Орага оғир жимлик чўкди. Эдигей тепадан Қоранор ёнида турган Собитжонга ёвқараш қилди.

— Сен, қароғим бир оз сабр қил, кўпам безовталана-верма, — деди у иложи борича ўзини босиб. — Бу ерда илгари ҳеч қандай симтўсиқ йўқ эди, бундай бўлишини ким билибди, дейсан?

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, — дея минғирлади Собитжон тескари ўтрилганча.

Яна жим қолишди. Эдилбой Дароз ақл бермоқчи бўлгандай, ниманидир мулоҳаза қилиб турган эди.

— Энди бу ёғи нима бўлди, Эдике? Нима қилиш керак? Мозорга бундан бошқа биронта йўл бормикан?

— Ҳа, бўлиши керак. Нега бўлмасин? Бундан беш чақиримча нарида, ўнг томонда йўл бўлгучи эди, — деб жавоб берди Эдигей атрофга аланглаб қарар экан. — Қани, шу томонга қараб юрайлик-чи. Наҳотки у ёқ-бу ёққа ўтадиган биронта йўл бўлмаса.

— Бу — аниқми, у ерда йўл борлиги аниқми ўзи? — дея тагин меъдага тега бошлади Собитжон. — Йўқса, на у ёққа, на бу ёққа ўта олмай, мушкул аҳволга тушиб қолмайлик.

— Бор дедим-ку, бор! — деб ишонтирди Эдигей. — Жой-жойларингизга ўтиринглар, жўнадик. Вақтни зое ўтказмайлик.

Улар яна йўлга тушишди. Тракторлар яна тариллай бошлашди. Тиканли сим ёқалаб илгарилашди.

Эдигей жуда қийналди. Кўнгилсиз воқеа уни эсанкиратиб қўйган эди. Буниси қанақа бўлди деб ичида гижиниб борарди. Ҳаммаёқни ўраб-тўсиб ташлашибди-ю, мозорга бориш йўлини кўрсатишмабди. Шу ҳам тирикчилик бўлди-ю! Шундай бўлса-да, бу тарафдан, жануб томондан ҳам қандайдир йўл ўтиши керак, деган умид бор эди унда. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Тўппа-тўғри кўтарма ғовнинг устидан чиқиб қолишди.

Кўтарма говга яқинлашар эканлар, ўтказиш пунктининг астойдил дид билан мустаҳкам ишланганига эътибор қилишди: кираверишдаги икки қанот қаттиқ бетонда яхлит тошдан ишланган, бир оз юриб борилгач, йўлнинг чеккасида чор-атрофни кузатиб туриш учун гиштдан қурилган ойнаванд уйча; кечаси йўлни ёритиб туриш учун бўлса керак, текис том устига иккита прожектор фонари ўрнатилган. Кўтарма говдан ичкарига қараб асфальт йўл кириб кетади. Эдигей бундай мустаҳкамликни кўриб, ташвишлана бошлади.

Улар пайдо бўлиши биланоқ, қоровулхонадан автоматнинг стволини ерга қаратиб елкасига осиб олган ёшгина, ҳали жудаям ёшгина малларанг аскар бола чиқиб келди. У йўл-йўлакай виқор билан гимнастёркасининг этагини тортиб тўғрилаб, бошидаги фуражкасини ҳам яхшилаб қўндириб олгач, ола-була кўтарма говнинг ўртасига келганда қотиб туриб қолди. Бироқ, Эдигей йўлни тўсиб турган яккачўпга яқинлаб келавергач, ҳарҳолда, у биринчи бўлиб салом берди.

— Салом, — дея чеккасига қўлини қўйди соқчи болаларникидек беғубор кўзларини Эдигейга тикиб. — Ким бўласизлар? Қаёққа кетяписизлар?

— Биз шу ерлик бўламиз, аскар. Оқсоқолимиз қазо қилди, уни мозорга қўйгани олиб келяпмиз.

— Рухсатномасиз рухсат йўқ, — дея аскар бола бошини чайқади-да, Қоранорнинг кавш қайтараётган тумшуғидан сесканиб кетгандай ўзини нари олди. — Бу ер қўриқланадиган зона, — деб тушунтирди у.

— Тушунаман, бироқ биз қабристонга бораётган кишилармиз. У мана шу ерда, узоқ эмас. Нима бўпти борсак? Дафн этамизу орқамизга қайтамиз. Бошқа ишимиз йўқ.

— Ўтказа олмайман, ҳаққим йўқ, — деди соқчи.

— Менга қара, қароғим, — Эдигей кўксигаги жанговар орден ва медаллари яхшироқ кўринсин учун эгардан энгашди, — беғона одамлар эмасмиз. Бўронли бекатиданмиз. Эшитган бўлсанг керак. Марҳумни кўмиш керак-ку, ахир. Қабристонга кирамизу изимизга қайтамиз.

— Тушунаман, ахир, — соқчи соддалик билан елка қисиб энди гап бошлаган эди, шу пайт Собитжон шошиб турган мартабали кишидек бемаврид сохта юриш қилиб келиб қолди.

— Нима гап ўзи? Мен облпрофсоветданман, — деди у хириллаб. — Нега тўхтаб қолдик?

— Кириш ман этилган.
— Ахир, ўртоқ соқчи, мен облпрофсоветданман, деб айтдим-ку.

— Қаердан эканингизнинг менга аҳамияти йўқ.

— Буниси қанақа бўлди? — деди Собитжон тайсаллаб.

— Шунақа. Қўриқланадиган зона!

— Унда гапни чўзиб ўтиришга на ҳожат бор? — деди Собитжон изза тортиб.

— Ким чўзаяпти? Мен сизга эмас, манави туя минган чолни ҳурмат қилганимдан тушунтиряпман тушуниб олсин учун. Аслини айтганда, бегона одамлар билан гаплашишга ҳаққим йўқ. Постда турибман.

— Демак, мозорга йўл йўқми?

— Дарвоқе, шундай. Қабристонга ўтиш у ёқда турсин, умуман, бу ердан ўтиш энди ман этилган.

— Начора, ўйлаганимдай бўлиб чиқди, — дея зарда қилди Собитжон. — Шундай бўларини билиб, қўйинглар, бу ишни десам, йўқ бўлмади! «Она Байит!» Она Байит!», деб қулоқ миямни единглар. Мана энди сенга «Она Байит!» — у шу сўзларни айтиб ғазаб билан ерга тупирганча нари кетди.

Соқчи олдида Эдигей ўзини ноқулай сезди.

— Кечир, ўғлим, — деди у оталарча меҳрибонлик билан. — Ҳаммаси равшан, сен хизмат бурчингни ўтаяпсан. Бироқ, марҳумни нима қиламиз энди? Бу, ахир гўла эмас-ку, ағдарсанг-да, кетаверсанг.

— Мен тушуниб турибман, бироқ иложим қанча? Менга нима дейишса, шуни бажаришим керак. Бу ерда бошлиқ эмасман-ку, ахир.

— Ҳа-а, шунақа-а, — Эдигейнинг ҳафсаласи пир бўлди. — Ўзинг асли қаерлик бўласан?

— Вологдадан, отахон — соқчи уялиб, болаларча хурсанд бўлиб «о» га ургу бериб гапирди. Бундай саволга жавоб бериш мароқли эканини яширмай илжайиб турарди.

— Нима, у ёқда сизларнинг Вологдангизда ҳам мозорда соқчилар туришадими?

— Бу нима деганингиз, отахон, нега энди! Бизда қабристонга қачон хоҳласанг ва қанча хоҳласанг бораверасан. Гап унда эмас-ку. Бу ер ёпиқ зона. Ахир, сизнинг ўзингиз ҳам, отахон, ҳарбий хизматни ўтаган экансиз, кўриб туриб-

ман. Хизмат хизматлигича қолади. Истайсанми-йўқми, бу бурч, ундан ҳеч қасққа бош олиб кета олмайсан.

— Шундайликка шундай-а, — дея маъқуллади Эдигей, — бироқ марҳумни нима қиламиз?

Улар жим қолишди. Мовий кўзли, маллақошли аскар жиддий ўйланиб туриб, афсусланганча бош чайқади:

— Йўқ, отахон, бўлмайди! Ҳаққим йўқ!

— Нима ҳам қилардик, — деди Эдигей мушқул аҳволда қолиб. Ҳамроҳлари томон қарашга унинг юзи чидамади. Чунки Собитжон борган сари тутақиб, Эдилбой Дарозга нималарнидир гапирётган эди. Унинг аччиқ-санчиқ сўзлари экскаваторнинг ёнида турганларга ҳам эшитилаётган эди:

— Айтмадимми, шунчалик олис жойга бориб юришнинг ҳожати йўқ деб. Бу — эскилик қолдиғи, хурофотнинг касофати! Ҳам ўзларингизни, ҳам бошқаларни миясини ачитасизлар. Ўликни қаерга кўмишнинг нима фарқи бор. Йўқ, ўламан Оллоҳ, нима бўлса ҳам Она Байитга элтиб кўмамиз, кетавер, сенсиз ҳам кўмиб келамиз, дейсан! Мана, кўмавер энди!

Эдилбой Дароз индамай ундан узоқлашди.

— Менга қара, оғайни, — деди у кўтарма говнинг олдига келиб соқчига. — Мен ҳам хизмат қилганман, биламан баъзи тартиб-қоидаларни. Телефонинг борми?

— Бор, албатта.

— Ундай бўлса қоровул бошлиғига кўнғироқ қил. Шу ерлик кишилар келиб, Она Байитга ўтишга рухсат сўрашяпти, деб айтгин.

— Нима, нима? Она Байит? — деб қайта сўради соқчи.

— Ҳа, Она Байит. Ота-бобомиз ётган қабристон шундай деб аталади. Телефон қил, оғайни, бошқа иложимиз йўқ. Ўзи бизга рухсат олиб берсин. Биз эса — ишонавер дарҳол қайтамиз, мазордан бошқа бирон нарса бизни қизиқтирмайди.

Соқчи оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб тураркан, қовоғи солинганча ўйланиб қолди.

— Сен шубҳа қилма, — деди Эдилбой Дароз. — Ҳаммаси устав бўйича бўлади. Постга бегона одамлар келишди, сен қоровул бошлиғига ахборот беряпсан. Бўлгани шу. Қизиқ экансан! Айтиб қўйиш сенинг вазифанг-ку, ахир.

— Хўп, майли, — деб бош ирғади соқчи. — Ҳозир кўнғироқ қиламан. Бироқ қоровул бошлиғи кўпинча постларни

кузатиб, айланиб юради — ўрнида бўлмаслиги ҳам мумкин. Территорияни эса ўзларинг кўриб турибсизлар, қанчалик катта эканини!

— Балки менга ҳам рухсат берарсан ёнингда бўлсам? — деб сўради Эдилбой Дароз илтимос қилиб. — Керакли гапларни айтиб турарман.

— Бўпти, юринг, — рози бўлди соқчи.

Иккаласи қоровулхонага кириб кетишди. Эшик очиқ, Эдигей ҳамма гапларни эшитиб турарди. Соқчи қаёққадир кўнғироқ қилиб ҳамон қоровул бошлиғини сўради. Уни эса топмасди.

— Йў-ўқ, менга қоровул бошлиғи керак! — деб тушунтирарди у. — Шахсан ўзи... йўф-э. Муҳим иш бор.

Эдигей асабийлашди. Қоровул бошлиғи қайси гўрда экан? Иш бир ўнгидан келмадими — бўлди! Ниҳоят, топилди.

— Ўртоқ лейтенант! Ўртоқ лейтенант! — соқчи жарангдор овоз билан ҳаяжонланиб гапирарди. — Маҳаллий кишилар эски қабристонга бир кимсани кўмишга келишибди. Нима қилайин?..

Эдигей ҳушёр тортди. Лейтенант бир оғиз ўтказиб юбор, деса бўлди. Баракалло, Эдилбой Дароз! Нима қилса ҳам фаҳм-фаросатли йигит. Бироқ соқчининг гапи ҳамон тугамаётган эди. Энди у ҳадеб саволларга жавоб берарди.

— Об-бо... Қанча дейсизми? Олтига. Марҳум билан етти киши. Қандайдир чол ўлибди. Уларнинг бошлиғи туя миниб олган. Яна прицепли тракторлари ҳам бор. Трактор ортида эса экскаватор... Қандай? Мен нима дейин? Демак, мумкин эмас?! Рухсат йўқ денг. Хўп, айтаман.

Шу чоқ Эдилбой Дарознинг овози янгради. У трубкани тортиб олган эди.

— Ўртоқ лейтенант! Бизнинг аҳволимизни тушунинг. Ўртоқ лейтенант, Бўронли бекатидан келдик. Энди қаерга борамиз? Аҳволимизни тушунинг, ўртоқ лейтенант. Биз шу ерлик одамлармиз. Ҳеч қандай ёмон фикримиз йўқ. Фақат ўликни кўмамиз-у изимизга қайтамиз... А? Нима? Бу қанақаси бўлди? Келинг, келиб ўз кўзингиз билан кўрсангиз, ишонч ҳосил қиласиз! Бу ерда бизни бошлаб келган оқсоқолимиз бор. Уруш қатнашчиси. Унга ўзингиз тушунтиринг.

Эдилбой Дароз қоровулхонадан асабийлашиб чиқди: лейтенант ҳозир ўзи келиб, масалани шу ерда ҳал қилишини

айтибди. Унинг ортидан келган соқчи ҳам шу гапни айтиб, бир оз енгил тортгандай бўлди, чунки буёғини қоровул бошлигининг ўзи ҳал этиши керак эди. У энди ола-була кўтарма говнинг олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

Эдигей Бўрон ўйга толди. Йўлнинг бундай бўлиши кимнинг хаёлига келибди, дейсиз. Лейтенантнинг келишини кутишдан бошқа илож йўқ. Эдигей шу маҳал туясидан ирғиб тушди-да, уни етаклаб бориб экскаваторнинг чўмичига боғлаб кўйди. Сўнг яна кўтарма гов томон қайтди. Тракторчи Қалибек билан Жумағалилар ўзаро гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтиришар эди. Собитжон одамлардан четда бўзчининг моксидай у ёқдан-бу ёққа ўзича ғижиниб юриб турганди. Казангапнинг куёви — Ойзоданинг эри эса ҳамон аввалгидай тиркалма арава устида мархумнинг ёнида ўтирарди.

— Эдике, у ёқда нима гап, бизни ўтказиб юбормоқчи бўлишдими? — деб сўради у Эдигейдан.

— Ўтказиб юборишар. Ҳозир бошлиқ — лейтенантнинг ўзи келади. Нега кўйишмас экан? Нима, биз жосусмидик. Аравадан тушиб, бир оз оёқларингни ёзсанг бўлармиди.

Соат уч бўлиб қолган эди. Улар эса ҳали ҳам Она Байитга етиб келишмаганди.

Эдигей соқчининг ёнига қайтиб:

— Ўғлим, бошлигингни ҳали анча кутамизми? — деб сўради.

— Йўғ-э. Ҳозир келиб қолади, остида машинаси бор. Ўн-ўн беш дақиқалик йўл.

— Ҳа, майли, унда кутамиз. Бу тиканли симларни тортилганига кўп бўлдими?

— Ҳа, анча бўлди. Уни биз тортганмиз. Бу ерда хизмат қилаётганимга бир йил тўлди. Демак, тевааракни ўраб кўйганимизга ярим йилча бўлай, деб қолибди.

— Шунга айтяпман-да. Бунақа тўсиқ борлигини мен ҳам билмасдим. Мархумни бу ёққа дафн этиш учун мен бошлаб келган эдим, энди эса гуноҳкордай бўлиб турибман. Бу ерга бизнинг қадимий мазоримиз — Она Байит жойлашган. Мархум Казангап эса жуда яхши одам эди. Бекатчада ўттиз йил бирга ишладик. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлсин, деган эдим.

Аскар, афтидан, Эдигей Бўронга ҳамдардлик билдираётгандай эди.

— Менга қаранг, отахон, — деди у уддабуронлик қилиб. — Ҳозир қоровул бошлиғи Тансиқбоев келиши билан яхшилаб тушунтиринглар. У ҳам одам-ку, ахир. Юқоридагиларга хабар қилсин. Эҳтимол, улар рухсат бериб қолишар.

— Яхши маслаҳатинг учун раҳмат. Бўлмаса, биз нима қиламиз? Нима дединг, Тансиқбоев дедингми? Лейтенантнинг фамилияси Тансиқбоевми?

— Ҳа, Тансиқбоев. Бу ерга келганига кўп бўлгани йўқ. Нега сўраяпсиз, танишми? У сизларнинг миллатингиздан. Балки бирон яқин кишиларингиз бўлиб чиқар?

— Э, йўқ, — деб кулимсиради Эдигей. — Сизларда Ивановлар кўп бўлганидек бизларда ким кўп — Тансиқбоевлар кўп. Шунчаки, шунақа фамилиядаги бир киши эсимга тушиб қолди.

Шу пайт постдаги телефон жиринглаб, соқчи ўша ёққа югуриб кетди. Эдигей ёлғиз қолди: қошлари хурпайиб, машина кўринмаяптими, дегандай йўлга маъюс қараб, бошини чайқаб кўйди. «Бу ўша — чағиркўзнинг ўғли бўлиб чиқса-я? — ўйлади у ва ўзини-ўзи қийин кетди ичида. — Яна қайси балони ўйлаб топдинг? Миясига келган нарсани қарая! Бунақа фамилиядагилар озмунчами. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас». У Тансиқбоевлар билан кейинчалик орани очиқ қилиб олган бутунлай... Ҳарнечук, ер юзида ҳақиқат бор! Бор! Қандай бўлмасин, ҳақиқат ҳар доим бўлади...

У бир четга чиқди-да, лейтенант Тансиқбоевнинг кўзига дарҳол кўринсин учун дастрўмолчасини олиб кўксига орден ва медалларини, зарбдор меҳнати учун олган значокларини эринмасдан ялтиратиб артди.

XII

Ҳалиги чағиркўз Тансиқбоевнинг кейинги ҳаёти бундай бўлган эди.

1956 йил баҳорининг охирларида Қумбел депосида катта митинг бўлиб, унга ҳамма бекат ва бекатчалардан темир-йўлчилар тўпланишган эди. Ўша куни фақат йўлда навбатчиликда турганларгина ўз постларида қолишди. Эдигей Бўрон ўз умрида не-не йиғилишларни кўрган бўлса ҳам, бу митинг унинг учун унутилмас бўлди.

Улар паровоз ремонти цехига йиғилишди. Ҳаммаёқда тумонат одам. Айримлар жой бўлмаганидан нақд шифтнинг тагигача тирбанд бўлиб, тўсинларнинг девордан чиқиб турган жойларигача ўтириб олишган эди. Бироқ, энг муҳими — қандай зўр нутқлар сўзланмади! Бериянинг бугун қилмишлари бошдан-охиригача очиб ташланди. Ярамас жаллоднинг шармандасини чиқаришди! То кечгача сўзга чиқишлар давом этди, депо ишчиларининг ўзлари бирма-бир минбарга кўтарилаверишди, бирор одам кетмади, гўё ҳамма ўз ўрнида михланиб қолгандай эди. Фақат овозлар тўлқини худди ўрмоннинг шовуллашидек гувиллаб турарди. Кимнингдир оломон қаторидан тоза русча талаффузда: «Худди бўрон олдидаги денгизга ўхшайди-я», дегани ҳам хотирада қолди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Унинг юраги дук-дук урарди, фронтда ҳужум олдидан шундай бўларди, у жуда чанқаган эди. Томоғи қуриб борарди. Аммо оломон ичида қаердан сув топиб бўларди? Сув қидиришга вақт ҳам йўқ эди, чидашга тўғри келди. Танаффусда Эдигей одамлар орасида турганиб зўрға депо парторги, собиқ катта бекат бошлиғи Чернов ёнига ўтиб олди. У президиумда эди.

— Менга қара, Андрей Петрович, мен ҳам сўзга чиқсаммикин-а?

— Майли, агар зарурат бўлса.

— Хоҳишим бор, ҳатто жуда ҳам хоҳлайман. Лекин олдин сен билан маслаҳатлашиб олишимиз лозим. Эсингдами, бекатимизда Куттибоев деган киши бўларди. Абутолиб Куттибоев. Ревизор унга Югославия ҳақида хотиралар ёзгпти, деб айб таққан эди. Абутолиб у ёқда партизанлар сафида жанг қилган. Яна ҳар хил бўлмағур айбларни кўшиб ёзган ўша ревизор. Кейин бериячилар келиб бечорани банди қилиб кетишди. У шу бўйи ўлиб кетди, бекордан-бекорга йўқ бўлиб кетди шўрлик! Эсингга тушдимми?

— Ҳа, эслайман, хотини справкага келган эди.

— Ана ўша! Кейин оиласи ҳам кўчиб кетди-ку. Бугунги гапларни эшитиб ўтириб, ўйланиб қолдим. Югославия билан дўст бўлсак, ҳеч қандай ихтилофимиз бўлмаса, нега бегуноҳ одамлар жабр кўриб кетаверар экан? Абутолибнинг болалари ҳам катта бўлиб қолишди, мактабга қатнашгпти. Шундай бўлгач, масалани ойдинлаштириб олиш керак. Акс ҳолда,

ҳамма уларга таъна тошини отаверади. Болалар кўп жабр кўришди — отасиз қолишди, ахир.

— Сабр қил, Эдигей. Демак, сен шу ҳақда гапирмоқчисан, шундайми?

— Шундай.

— Ҳалиги ревизорнинг фамилиясини биласанми?

— Билиб олиш қийин эмас. Мен уни кейин ҳеч учратмадим.

— Шу топда кимдан биласан? Ундан кейин, у айнан нима ёзганлиги ҳақида кўлингда бирор ҳужжатинг, далил-исботинг борми?

— Ўшандан бошқа ким ҳам ёзарди?

— Бу ўринда фактик далиллар керак бўлади, оғайни Бўрон. Мабодо, сен ўйлагандай бўлиб чиқмаса-чи? Бу ҳазилакам гап эмас. Менга қара, Эдигей, маслаҳатга кулоқ сол. Шуларнинг ҳаммаси ҳақида Олмаотага хат ёз. Бу воқеа қандай бўлганини, бутун тафсилоти билан айнан ёзиб, республика партия Марказий Комитетига жўнат. У ерда ўзлари аниқлаб олишади. Пайсалга солиб ўтиришмайди. Партия бу ишга қаттиқ киришди. Ўзинг кўриб турибсан-ку.

Бошқаларга қўшилиб ўша митингга Эдигей Бўрон ҳам: «Партияга шон-шарафлар бўлсин! Партиямиз йўлини кўллаб-қувватлаймиз!», дея баланд овоз билан ҳайқирди. Кейин, митинг охирида орқароқда кимдир «Интернационал»ни бошлаб юборди. Унга бир неча овоз қўшилди, бирор дақиқадан кейин бутун оломон депони тўлдириб барча замонларнинг буюк гимнини, барча мазлумлар гимнини бир одамдек куйлай бошлашди. Эдигей ҳеч қачон бунчалик кўп одамлар орасида куйламаган эди. Тантанавор, мағрур, айни пайтда аччиқ алам ифодаланаётган куй садоси худди тўлқиндек кўтарилиб, узоқ-узоқларга кетаётгандек туюларди. Коммунистлар гимни қалбларда жасорат туйғуларини тошириб, бахтли келажак учун курашга чорларди.

Эдигей кўпинча, қаттиқ ҳаяжонланган пайтларида бўлгани каби ҳозир ҳам ўзини Орол денгизида юргандек ҳис этди. Унинг хаёллари тўлқинлар устида учиб юрган эркин оқчорлоқлар сингари бепоён осмон бўйлаб парвоз қиларди.

Ана шундай қувончли туйғуларга кўмилиб, уйига қайтди. Чой устида Уккуболага митингга бўлган гапларни бутун тафсилоти билан ҳаяжонланиб ҳикоя қилиб берди. Ўзининг

ҳам сўзга чиқмоқчи бўлгани, ҳозирча парторг Чернов унга бошқа маслаҳат берганини ҳам айтиб ўтди. Уккубола эрининг сўзларини мириқиб тинглар, унга дам-бадам самовардан иссиқ чой қуйиб узатарди.

— Сенга нима бўлди, бир самовар чойни ичиб қўйдинг-ку! — дея ҳайрон бўлди хотини жилмайиб.

— Биласанми, митингда нима сабабдандир шунчалар чанқадимки, асти қўяверасан! Ниҳоятда ҳаяжонландим. Одам кўп эди, қимирлаб бўлмайди. Митинг тугагандан кейин отилиб чиқиб, сувга чопдим. Қарасам, бир состав биз томонга жўнамоқчи. Югуриб бориб машинистнинг ёнига чиқиб олдим. Ўзимизнинг йигит бўлиб чиқди: тўғроқтомлик Жондўст экан. Йўлда сувидан ичдим, албатта, лекин чанқоқни қондириб бўлармиди!

— Шунинг учун экан-да, кўриб турибман, — деб сўз қотди Уккубола. У яна қайтадан чой қуяркан, деди: — Гап бундай, Эдигей, сен Абутолибнинг болаларини эслаб яхши қилибсан. Шундай экан, етимлар елкасини қисиб юрмасин десанг, журъатлироқ бўл. Ҳат яхши, аммо то ёзилиб, етиб боргунча, ўқилиб, тегишли одамлар ўйлаб кўргунча кўп вақт ўтади. Яхшиси ўзинг Олмаотага борақол. Бўлган воқеани ўша ернинг ўзида айтасан-қўясан.

— Сенингча, Олмаотага ўзим боришим керакми? Тўппа-тўғри энг катта бошлиққа учрашайми?

— Ҳа, нима бўпти? Иш юзасидан борасан-ку. Дўстинг Елизаров қанчадан бери чақиргани-чақирган. Ҳар сафар адресини қолдириб кетади. Мен бормаганимдан кейин, сен бор. Мен уйни ташлаб чиқолмасам, болаларни кимга қолдирамиз? Сен бу ишни пайсалга солма. Отпускангни ол. Шунча йил ичида қанча отпускаи олишинг мумкин эди — юз йиллик. Бирор марта ол, бориб ўша ернинг ўзида катта одамларга айт.

Эдигей хотинининг ақлига қойил қолди.

— Рост, хотин, гапнинг пўсткаласини айтяпсан. Ўйлаб кўриш керак.

— Кўп ўйлайверма. Мулоҳаза қилиб ўтирадиган вақт эмас ҳозир. Қанча эртароқ ҳаракат қилсанг, шунча яхши. Афанасий Иванович сенга албатта ёрдам беради. Қаерга бориш, кимга учрашиш кераклигини у яхши билади.

— Тўппа-тўғри.

— Шунинг учун айтяпман-да. Кечиктиришнинг ҳожати йўқ. Бир йўла уйга керакли нарсалар ҳам ола келасан. Қизларимиз ҳам катта бўлиб қолишди. Саула кузда мактабга боради. Интернетга жойлаштирамизми ё нима қиламиз? Бу ҳақда ўйлаб кўрдингми?

— Ўйлаб қўйганман, ўйламай бўлармиди! — қизларининг тез ўсганидан, яқинда мактабга бориши мумкинлигидан ҳайрон қолганлигини яширишга уринди Эдигей Бўрон бирдан ўз хатосини фаҳмлаб.

— Агар ўйлаган бўлсанг, — дея давом этди Уккубола, — бор, биз ўша йиллари не кунларни бошдан кечирганларимизни одамларга етказ. Улар етимларга оталарининг таънамаломатидан қутулишлари учун ёрдам беришсин. Кейин вақтинг бўлса, қизларингга, менга у-бу нарса қарасанг ёмон бўлмасди. Мен ҳам ахир энди ёш эмасман.

Эдигей хотинига қаради. Қизиқ, ҳамиша кўриб юриб пайқаманган нарсангни бир қарашда англаб қоласан экан. Албатта, у ёш эмас, аммо кексаликка ҳам ҳали анча узоқ эди. Лекин у хотинининг қарашларида оқилалик пайдо бўлганлигини тушунди. Сочига оқ оралаганини ҳам пайқади. Унинг чаккаларидаги оқ сочлари уч-тўрттадан кўп эмасди, аммо шунинг ўзиёқ бошидан кечирганлари тўғрисида гувоҳлик бериб турарди...

Орадан бир кун ўтгач, Эдигей Қумбел бекатида йўловчи сифатида турарди. Дарвоқе, Олмаота поездига чиқиш учун Бўронлидан бир қадам орқага юришга тўғри келди. Эдигей бунга афсусланмади. Чунки аввало бораётгани ҳақида Елизаровга телеграмма жўнатиши керак эди. Бунинг учун катта бекатга бориш зарур эди.

Кейин Москва — Олмаота поезди етиб келди, Эдигей шу поездда ўзининг Бўронли бекати орқали Олмаотага жўнаб кетди. Унинг жойи купели вагонда, юқори полкада эди. Эдигей нарсаларини жойлаштириб, ўз бекатини кўрмай ўтиб кетмаслик, уни йўловчи сифатида поезддан туриб кузатиш мақсадида дарҳол йўлакка чиқди ва вагон деразалари ёнига келди, шундан кейин ўз полкасига чиқиб олиб ухлайвериши мумкин-ку. Олдинда икки суткалик йўл бор. Дастлаб шундай деб ўйлаган Эдигей иккинчи кунийёқ мажбурий бекорчиликдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Поездда фақат

еб-ичиш ва ухлашдан бошқани билмайдиган ишёқмасларни кўриб ҳайратланди.

Бироқ биринчи куни, хусусан, биринчи соатларданоқ оиласидан узоқ муддатга чиқиб кетишга одатланмаганидан кўнгли нотинч бўлиб, ташвишлана бошлади. У вагон деразалари олдида бирмунча ҳаяжонли, уст-боши тартибли турарди: катта бекатдаги магазиндан шундай кунларда кийиш учун сотиб олинган янги шляпа, эгнида тоза кўйлак ва Казангапнинг уруш давридан бери яхшигина сақлаб юрган кители. Унга бу кителни Казангап мажбуран кийдирган, орден ва медалларини кўксингга тақиб олсанг, галифе шиму офицерлар киядиган хром этик билан жуда ярашади, деган эди. Бу этикни Эдигей аҳён-аҳёнда кийса ҳам, ниҳоятда ёқтирарди. Эдигей одам савлатли кўриниши учун энг аввал яхши этик ва янги бош кийим бўлиши керак, деб ҳисоблар эди. Ҳозир унда буларнинг иккаласи ҳам бор.

Дераза олдида у шундай ҳолатда турарди. Вагондан у ёқ-бу ёққа ўтганлар унга ҳурмат билан назар ташлаб ўтардилар. Эдигей Бўрон қиёфасида бутун фазилатлари ва изтироблари ифодаланган бўлса-да, бошқалардан ажралиб турар эди.

Поезд Сариўзак ялангликлари бўйлаб гўё олдинда югуриб кетаётган уфқнинг тиниқ гардишини кувиб етишга шошилаётгандай елдек учиб борарди. Дунёда фақат икки табиий куч мавжуд эди: осмон ва яланг чўл. Узоқда улар туташгандек кўринар, тезюар поезд ҳам ўша томонга интиларди.

Бўронли ерлари ҳам яқинлашиб қолди. Бу ерда ҳар қарич ер, ҳар бир тош таниш. Бўронлига яқинлаша бораркан, Эдигей руҳи кўтарилиб, деразага яқин келди, мийиғида илжайиб қўйди, гўё кўп йиллар бу ерда бўлмагандай ҳис қилди ўзини. Мана, бекатгача ҳам етиб келди. Семафор, уйчалар, ёнма-ён қурилган бинолару омбор ёнида тахлаб қўйилган рельслар ва шпаллар кўз ўнгидан лип-лип ўтиб турди. Эдигей ҳатто ўз қизчаларини ҳам таний олди. Улар бугун магрибдан машриққа йўл олган барча пассажир поездларини кузатган бўлишлари мумкин.

Саула ва Шарофат шу ерда эканликларини билдириш учун ҳам қўлларини силкитиб, сакраб-сакраб қўйишар, вагон деразаларига қараб жилмайишарди. Уларнинг майда ўрилган сочлари силкинар, кўзлари порлар эди. Эдигей беихтиёр

деразага ёпишиб олди-да, уларга қарата қўл силкитди, минғирлаб эркаловчи сўзлар айтди, лекин қизлари уни кўришмади, ё таний олмади. Шунга қарамай, улар поезд ўтиб кетишини кутиб турганлигидан Эдигей хурсанд бўлди. Бироқ йўловчилардан ҳеч бири ҳозиргина унинг болалари, уйи, бекати ортда қолиб кетганлигини пайқамади! Айниқса, бекатчадан нариёқдаги далада туялар галасида унинг машҳур Қоранори юрганлигини ҳеч ким тасаввур ҳам этолмасди. Эдигей эса узоқдан кўрибоқ, уни дарҳол таниди ва кўзларида қувонч пайдо бўлди.

Кейинчалик, уйдан бир неча бекат узоқлашгач, Эдигей уйкуга кетди. У вагон гилдиракларининг бир маромдаги тақатқ овозлари, йўловчилар суҳбатларининг аллаловчи садолари остида анчагача ширингина ухлади.

Иккинчи куни тушдан кейин Чимкентдан то бутун Еттисув бўйлаб чўзилиб кетган Олатов тоғлари бошланди. Бу тоғлар шу қадар чиройли эдики, одамнинг кўзи қувонарди! Эдигей Бўрон темир йўл билан ёнма-ён то Олмаотагача чўзилиб кетган қорли чўққиларнинг улугвор қиёфасини кўриб, ҳар қанча севинмасин, уларга қараб тўймади. Унинг учун, сариўзаклик чўл кишиси учун бу бир мўъжиза бўлиб, абадийликни томоша қилаётгандек эди. Олатов тоғлари уни фақат мафтун этибгина қолмасдан, чуқур ўйга толдирди ҳам. Тоғларга қараб туриб ўй суриш унга ёқар эди. Шу тарзда у хаёлан ҳали ўзига нотаниш бўлган, ўтмишдаги хатолар энди сира такрорланмаслиги кераклигини айтган масъул кишилар билан учрашувга, уларга Абутолиб оиласининг аччиқ қисмати тўғрисида сўзлаб беришга тайёрланарди. Текшириб кўришсин, қандай қилиб бу ишни тўғрилаш масаласини ҳал қилишсин. Абутолибнинг ўзини-ку, тирилтириб бўлмайди, бироқ унинг болаларини ҳеч ким ранжитмаслиги, уларга ҳам йўл очиб қўйилиши керак-ку, ахир. Каттаси Довул шу йил кузда мактабга боради, ҳеч кимдан хавотирланмай бемалол ўқисин. Лекин ҳозир қаерда улар? Қисмати нима бўлди? Зарифа нима қилиб юрган экан?

Шу ҳақда ўйларкан, Эдигейнинг кўнгли қаттиқ ранжиди. Энди ўтган воқеаларни унутиб, ғазабдан тушадиган вақт келди. Улар ўтмишда қолган экан, бу ҳақда бутунлай ўйламаслик мумкин-ку, ахир. Лекин нима унутилди, нима унутилмади — бу фақат ёлғиз Худонинг ўзига маълум! Эди-

гей Бўрон хафа бўлди, тақдирга тан бериб, ўзини босди. Буни кимга ҳам айта олардинг-у, ким тушунарди? Осмонга тиргович бўлиб ўтирган қорли тоғларгами — уларнинг ердагилар ташвиши билан қанчалик иши бор. Шунинг учун ҳам улар тоғ, улуғвор Олатов саналади; минг-минглаб одамлар келаверадилар, кетаверадилар, бу тоғлар эса абадий тураверади, одамлар уларга қараб ўй ўйлайдилару тоғлар эса метиндек, жим қолаверади...

Эдигей хаёлга берилиб, Абутолибнинг «Раймали оғанинг иниси Абдилхонга мурожаати»ни ёзиб олганидан кейин, бу ривоят устида кўп ўйлаганини, бир суҳбатда Раймали оға билан Бегимой каби кишилар ҳаёт йўлида учрашиб қолиб, бир-бирларига қанча бахт келтирсалар, шунча қайғу-алам ҳам келтириши, ҳатто бири иккинчисининг бошига кулфат солиши, бироқ ҳеч бир кимса ўз атрофидаги кишилар ҳукмидан қочиб қутулмаслиги тўғрисида айтганларини бирма-бир эслади. Раймали оғага яхшилик қилишни раво кўрган яқин кишилари унга нисбатан ўзлари ўйлаганларича иш тутдилар. Бу бир пайтлар Эдигей учун доно сўзларгина эди, чунки ҳали у бу сўзларнинг ҳақ эканлигини синаб кўрмаган, азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Майли, Зарифаю у бундай воқеалардан ер билан осмондек узоқ бўлишсин — уларнинг ораларида ҳеч вақо бўлмаган. Бари бир, Зарифа ҳақида кўп ўйлар, уни чин дилдан севарди. Бироқ Зарифа ўша муқаррар қийинчиликдан қутулиш учун биринчи бўлиб ўзини зарбага тутиб берди. У ўзи учун шундай қилди, томирдаги қонни тўхтатиб қўйгандек бирданига шу қарорга келди, лекин у Абутолиб ҳақида ўйламади, ўзининг бу қарори унга қанчалик қимматга тушиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмади. Яхшики, у тирик қолди. Эндиликда шундай кўргулик яқинлашгудай бўлса, уни бир кўриши ёки эшитиши биланоқ дунёнинг нариги чеккасигача қочиб кетишга тайёр эди.

Эдигей ўзидан кулиб, бир вақтлар Абутолибдан Германияда Гёте деган машҳур шоир бўлганлигини эшитиб, ажабланганлигини ҳам эслаб қўйди. Унинг номи қозоқчада унчалик жарангдор эшитилмайдию лекин гап бунда эмас. Ҳар бир шахс тақдир тақозоси қилган исми билан юради. Кекса Гёте ёши етмишдан ошганида ёшгина сулувга кўнгил қўйган, қиз ҳам шоирни сидқидилдан севган, дейишади.

Буни ҳамма билгану, ҳеч ким Гётенинг оёқ-қўлини боғлаб қўйиб, уни ақлдан озганликда айбламаган... Раймали огага нисбатан қандай муносабатда бўлдилар! Инсонни хўрладилар, йўқ қилдилар, аслида эса унга яхшилик қилмоқчи эдилар... Зарифа ҳам ўзича эрига яхшилик қилди... Шу сабабли у Зарифадан норози эмас. Севган кишисидан хафа бўлиш мумкин эмас-ку, ахир. Аксинча, ўзингни нимадандир гуноҳкор қилиб, айбдор ҳисоблайсан, ўзингга оғир бўлса майли, хотинингга асло ёмон бўлмасин... Агар қўлингдан келса, хотининг сени ташлаб кетганда ҳам, уни ёдингдан чиқарма ва сев!..

Эдигей Бўрон ана шундай ўйлар билан хотинини эслаб ва суюб, Абутолибни, унинг етим қолган болаларини хотирлаб, йўлида давом этди.

Эдигей Олмаотага яқинлашаркан, бирдан ўйлаб қолди: борди-ю, Елизаров жойида бўлмаса-чи? Унда нима қиламан? Оббо! Нега бу фикр уйда хаёлига келмади? Уккубола ҳам бу ҳақда ўйлаб кўрмабди. Ўзлари истаганларича иш тутишибди. Сариўзақдан ҳеч қаёққа чиқмай яшайдиганлар, албатта, бошқаларни ҳам худди шундай деб ўйлардилар-да. Ахир, Афанасий Иванович уйида бўлмаслиги мумкин-ку. У академияда ишлайди, жойларда боришини орзиқиб кутишади, шундай олимнинг ишлари кам бўлармиди. Иш билан бошқа шаҳарга кетган бўлиши, у ерда бир неча кунга қолиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шуларни ўйларкан, Эдигей: «Ишим ўнгидан келмайди», деб ташвишланди. Борди-ю, шундай бўлса, Эдигей қозоқ тилида чиқадиган газета редакциясига мурожаат қилиши мумкинлигини ўйлади, чунки газетанинг ҳар бир сонидан унинг адреси кўрсатилган бўлади. Редакциядагилар унга қаерда, кимга учрашиш кераклигини тушунтиришади, албатта. Бироқ шундай масалалар билан қаерга бориш, кимга учрашиш кераклигини газета ходимлари билмаслиги ҳам мумкин-ку. Уйда булар ҳаммаси осонгина туюлган эди. Йўлга отланди-ю, жўнади кетди. Энди-чи, мўлжаллаган жойига яқинлашган сайин Эдигей Бўроннинг ташвиши орта борди, ёмон овчи уйида ўтириб овни ўйлайди, деган гап бекорга айтилмаган. У ҳам худди шундай бўлди. Лекин Елизаровга ишонган эди-да, Елизаров ўзининг одами, кўп йиллик қадрони, унинг бекатдаги уйида бир неча марта бўлган, Абутолиб Қуттибоев тарихини ҳам билди. Елизаров бўлса-ку, яхши-я, оғзидан

бир сўз чиқар-чиқмас ҳаммасини тушунади. Нотаниш одамларга куни қолса қандай қилиб айтади, гапни нимадан бошлайди, судда гувоҳлик қилгандек нутқ сўзлаш ёки доклад қилишни уддалай оладими? Унинг гапларини биров тинглармикин, тингласа, қандай жавоб қайтараркин? Аслида сен ўзинг кимсану, нега Абутолиб Қуттибоевни оқлаш учун ҳаммадан кўпроқ сен қайғуришинг керак? Сенга нима? Унга сен ким бўласан — аками ёки ука, қудами ёки божа?

Поезд Олмаотага яқинлашиб қолган эди. Йўловчилар тараддуланиб, йўлакка чиқишган ва поезд тўхташини кутардилар. Эдигей ҳам тушишга шайланди. Ана, вокзал ҳам кўриниб қолди, йўл ҳам охирлади. Перрон одамлар билан тўлиб кетган — бировни кутиб олишга чиққан, бирор томонга жўнашга шошилаётган турли-туман кишилар сон-саноксиз.

Поезд секинлаб тўхтади. Эдигей Бўрон бирданига деразадан перронда турган кишилар орасида Елизаровни кўрдию, худди ёш боладай қувониб, терисига сигмай кетди. Елизаров очик чеҳра билан унга қараб шляпасини оҳиста силкитар ва вагон билан ёнма-ён қадам ташлаб борарди. Омадни қаранг-а! Эдигей Елизаров уни чиқиб кутиб олишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ўтган куздан буён кўришмагандилар ҳам. Йўқ, Афанасий Ивачович анча ёшга бориб қолган бўлса-да, ўзгармабди. Ўша-ўша, серҳаракат, қотмагина, Казангап уни арғумоқ, яъни зоти тоза арғумоқ от, деб атаган эди. Арғумоқ Афанасий — бу унинг учун катта мақтов эди. Елизаров бу гапни эшитиб; очикқўнгиллик билан кулган, майли, сен айтганча бўла қолсин Казанган, деганди. Кейин қўшимча қилган: кекса арғумоқ, аммо, бари бир, арғумоқ-да! Шунисига ҳам раҳмат, деган. Одатда у Сариўзакка кирза этик, рангини йўқотган эски-туски шапка кийиб келарди. Ҳозир эса эгнида тўқ кулранг костюм-шим, галстук ҳам таққан. Кийими унга жуда ярашган, гавдасига, айниқса, ярми оқарган сочи рангига жуда мос тушган эди.

Поезд тўхтагунча Афанасий Иванович вагон деразаси олдида турган Эдигейга қараб, юриб келди. Елизаровнинг малла киприкли кўй кўзлари орзиқиб кутилган учрашувдан самимий қониқиш билан порлаб турарди. Бу Эдигейнинг кўнглини ёриштириб, йўлдаги шубҳаларини тумандай тарқатиб юборди. «Бошланиши яхши, — хурсанд бўлди у, — Худо хоҳласа, ишим ўнгидан келадиганга ўхшайди».

— Ниҳоят, ташриф буюрибсан-да! Неча замонлар ўтиб-а! Салом, Эдигей! Салом, Бўронли дўстим! — дея кутиб олди уни Елизаров.

Улар маҳкам кучоқлашиб кўришдилар. Атрофда одам кўплигидан, қувончининг зўрлигидан Эдигей бир оз ўзини йўқотиб қўйди. То вокзал олди майдонига чиқиб олишгунча, Елизаров саволларга кўмиб ташлади. Ҳаммани бирма-бир сўраб чиқди: ким қандай турмуш кечиряпти, Казангап, Уккубола, Бўкей, болалар қалай, ҳозир бекат бошлиғи ким, ҳатто Қоранорни сўрашни ҳам унутмади.

— Сенинг Қоранор Бўронинг қандай юрибди? — деб қизиқди у нима учундир қувноқ жилмайиб. — Ҳалиям ўшандай — арслондай наъра тортиб юрибдимми?

— Юрибди, наъра тортиб, — дея жавоб қилди Эдигей. — Сариўзақдай кенг далада яйраб яшайди. Унга яна нима керак?

Вокзал олдида яп-янги қоп-қора катта машина турарди. Бундай машинани Эдигей биринчи марта кўраётган эди. Бу «ЗИМ» — эллигинчи йилларнинг энг яхши автомобили.

— Бу менинг Қоранорим, — деб ҳазиллашди Елизаров, — ўтир, Эдигей, — деди сўнг олдинги эшикни очаркан. — Кетдик.

— Машинани ким ҳайдайди? — сўради Эдигей.

— Ўзим, — деди Елизаров рулга ўтираркан. — Кексайганимда бир таваккал қилдим-да. Бизнинг америкаликлардан нимамиз кам?

Елизаров моторни юргизди. Машинани юргизишдан олдин кулимсираб, меҳмонга савол назари билан қараб қўйди.

— Мана, ниҳоят етиб келдинг ҳам. Энди ростини айт: бу ерда анча вақт бўласанми?

— Мен иш билан келганман, Афанасий Иванович. Шунинг йўриғига қараймиз. Аввал сизнинг маслаҳатингизни олишим керак.

— Ўзим ҳам билгандим, иш билан келасан фақат, бўлмаса сени Сариўзагингдан қўзғатиб бўлармиди? Қандай иш экан? Кел, бундай қилайлик, Эдигей. Ҳозир бизникига борамиз. Ўша ерда яшайсан. Ҳеч қандай меҳмонхона керак эмас! Кунда келаётганинг йўқ. Сариўзақда мен сизлар учун қандай бўлсам, сен ҳам бу ерда мен учун шундайсан. Сийлаганни сийлаш лозим — қозоқчасига шундайми, ахир! Ҳурмат қилсанг, ҳурмат топасан.

— Шундайликка шундайку-я, — тасдиклади Эдигей.

— Шундай бўлса келишдик. Мен ҳам зерикмайман. Бизнинг Юлия Москвага — ўғлимникига кетган, яна невара кўрди. Кувонганидан ёшларнинг ёнида бўлай, деб шоша-пиша жўнаб қолди.

— Иккинчи невара! Табриклайман! — деди Эдигей.

— Буни қара, аллақачон иккинчи, — деди Елизаров ҳайрат билан елка қисиб. — Бобо бўлганинда, менинг ҳолатимни тушунасан! Ҳали бунга узоқдир-а? Сендайлигимда бошимда шамол ўйнади. Шуниси ғалатики, сен билан биз ёшимиздаги тафозутга қарамай, бир-биримизни яхши тушунамиз. Демак, юрдик. Бутун шаҳар бўйлаб юрамиз. Тепаликка чиқамиз. Хў, тоғларни кўряпсанми, чўққиларида қор турибди. Ўша ёққа, тоғнинг этагига, Медеога. Мен сенга айтиб бергандим чамаси, уйимиз шаҳар ташқарисида, қарийб қишлоқ жойда деб.

— Эсимда, Афанасий Иванович, уйингиз дарёнинг бўйгинасида, сўвнинг шарқираб оқиши ҳамиша эшитилиб туради, деб айтгандингиз.

— Ҳозир ўз кўзинг билан кўрасан. Жўнадик. Қоронғи тушмасидан шаҳарни кўриб қол. Баҳорда, қара, ҳаммаёқ гулларга кўмилган.

Йўл тўғрига, тик кетган бўлиб, тераклару, боғлар оралаб шаҳарни кесиб ўтар, бора-боргунча юқорига ўрлар, ниҳояси йўқдай кўринади. Елизаров машинани шошмасдан ҳайдарди. Йўлда қаерда, нима жойлашганини у айтиб борар — уларнинг аксарияти турли муассасалар, магазинлар, тураржой бинолари эди. Шаҳарнинг қоқ ўртасида кенг майдонда ҳамма томони очиқ маҳобатли бир бино турар, Эдигей унинг расмини ҳам кўрган, бу — ҳукумат уйи эди. Марказий Комитет, бош ирғиб кўрсатди Елизаров.

Бино олдидан ўтишаркан, эртаси кун иш юзасидан баайни шу бинога киришларини хаёлларига ҳам келтиришмади. Тўғри йўлдан чап томонга бурилганларида тагин бир бино Эдигей Бўроннинг кўзига таниш кўринди. Бу — Қозоғистон опера театри эди. Икки кварталдан сўнг Медеога элтувчи тоғ йўлига қайрилишди. Шаҳар маркази орқада қолди. Йўл тоғнинг тошқин сувлари тўлиб оқаётган ариқлар ёқалаб кетган эди. Чор тарафдаги боғлар гулга бурканганди.

— Чиройли! — деб қўйди Эдигей.

— Сафаринг айни шу пайтга тўғри келганидан хурсандман, — деди Елизаров. — Олмаотада бундай фусункор пайт бўлмаса керак. Бу ерлар қишда ҳам чиройли бўлади. Ҳозир бошқача — дил яйрайди, дил.

— Кайфиятинг яхшига ўхшайди, — деди хурсанд бўлиб Эдигей. Елизаров унга нигоҳ ташлаб олди-да, бош ирғади, жиддийлашди, сўнг кулиб юборди.

— Бу баҳор ўзгача, Эдигей. Ўзгаришлар баҳори. Шунинг учун ҳам, гарчи ёшинг бир жойга бориб қолган бўлса-да, яшагинг келади. Эсимизни йиғиб олдик, босган изимизга назар ташлаб, ўз камчиликларимизни пайқадик. Сен ҳеч вақт янгидан ҳаёт таъмини тотишга интилганмидинг?

— Эслолмаяпман, — соддадиллик билан жавоб қилди Эдигей. — Контузиядан кейинги ҳолатимни ҳисобга олмаганда...

— Ҳўкиздай бақувватсан-ку! — ҳазиллашди Елизаров. — Мен бошқа нарса ҳақида гапиряпман, ўрни келиб қолди-да. Эшит. Партиямизнинг ўзи бор гапни рўйи-рост айтди. Мен ана шундан, гарчи тақдиримда бунга алоқадор гап бўлмаса ҳам, жуда хурсандман. Худди ёшлик чоғимдагидек кўнглимда яна янги умид учқунляпти. Ёки бу кексайиб қолганимнинг аломатимикин, а? Нима дейсан?

— Афанасий Иванович, мен шу масала юзасидан келгандим.

— Хўш, хўш, қандай масала экан у?

— Балким, эсингиздадир? Мен сизга Абутолиб Қуттибоев ҳақида гапириб бергандим.

— Бўлмасам-чи, эсимда Жуда яхши эслайман. Мана, гап қаёқда дегин. Сен масаланинг илдизини кўряпсан. Зўрсан. Пайсалга солиб ўтирмай дарҳол келганингни қара-я!

— Мен эмас буларни режалаштирган. Уккуболанинг ақли бу. Фақат нимадан бошлаш керак? Қаерга учрашайин? Шунга...

— Нимадан бошлаш керак? Буни иккаламиз ўйлашиб кўрамиз. Уйда, чой устида, бамайлихотир кенгашиб оламиз. — Бир оз жим қолгач, Елизаров маънодор қилиб деди: — Замона ўзгарганини қара, Эдигей, уч йил олдин шунақа масала юзасидан бу ёққа келиш бировнинг хаёлига ҳам келмасди. Бугун бўлса — ҳеч қандай хавотирсиз... Аслида ўзи шундай бўлиши лозим. Энди ҳар бир киши мана шу

адолат этагидан маҳкам тутиши керак. Шундай қилайликки, истисно тариқасида ҳеч кимга ҳеч қандай ҳуқуқ берилмасин. Тўғрими?

— Албатта. Сизга ҳаммаси беш қўлдай маълум бўлса керак, ахир олим одамсиз, — деди Эдигей. — Бизларда, депомизда бўлган митингда ҳам шу ҳақда гапирилди. Ўшанда Абутолиб эсимга тушди, унинг дарди анчадан буён юрагимнинг бир четида туради. Митингда сўзга чиқмоқчи ҳам бўлдим. Масала нафақат адолат хусусида. Абутолиб бечоранинг болаларини айтмайсизми, ахир, эсларини таниб қолишди, кузда каттаси мактабга боради...

— Ҳозир қаерда улар?

— Билмайман, Афанасий Иванович, дом-дараксиз. Ўша кетишганича. Яқинда шунгаям уч йил тўлади.

— Майли, бу ёғини ўйламаса ҳам бўлади. Излаймиз, топамиз. Ҳозир ҳамма гап, юристлар тили билан айтганда, Абутолиб ишига оид масалани кўзгашда.

— Ҳа, дангал гапни айтдингиз. Ўзи, мен сизнинг олдингизга шунинг учун келдим-да.

— Тўғри қилгансан.

Ўйлаганидек бўлиб чиқди. Эдигей қайтгач, уч ҳафта ўтар-ўтмас Олмаотадан хат келди. Унда Бўронли бекатининг собиқ ишчиси, тергов даврида вафот этган Абутолиб Куттибоев жиноий иш қилмаганлиги учун тўла оқланди, деб ёзилган эди. Ҳа, худди шундай дейилган, ҳужжат жабрдийда ишлаган коллективга ўқиб эшиттирилиши лозимлиги уқтирилган эди.

Ҳужжат қатори Афанасий Иванович Елизаровдан ҳам хат келди. У муҳим аҳамиятга молик эди. Эдигей уни оиланинг керакли ҳужжатлари — болалар гувоҳномаларию жанговар мукофотлар, фронтда ярадор бўлгани ҳақидаги қайднома ҳамда меҳнат характеристикалари қатори бир умр сақлаб келди...

Афанасий Иванович унда Абутолиб иши тез кўрилиб, у оқланганлигидан бағоят хурсанд бўлганлигини хабар қилган эди. Шу фактнинг ўзиёқ, деб ёзганди у, замонамиз яхшиланиб бораётганидан далолат беради. Унинг таъбирича, бу бизнинг ўзимизнинг устимиздан ўзимиз қозонган ғалабамиз эди.

Хатнинг давомида у Эдигей қайтгач, иккаласи бирга кирган ўша муассасаларга яна боргани, керакли гапларни

билиб олгани ҳақида ёзган эди. Биринчидан, терговчи Тан-сиқбоев ишдан бўшатишган, хизмат унвони олиб ташланган, олган ҳукумат мукофотлари бекор қилинган ва жиноий жавобгарликка тортилган. Иккинчидан, унга маълум қилиш-ларича, Абутолиб Қуттибоев оиласи Павлодарда яшар экан. (Қаранг, тақдир уларни қаёқларга бошлаб кетибди!) Зарифа мактабда муаллималик қилар экан. Оилавий аҳволи: турмуш курибди. Унинг яшаш жойидан олинган ҳужжатда шундай маълумотлар бор эмиш. Яна у, сенинг ҳалиги ревизор ҳақидаги шубҳаларинг Эдигей, ишни қайта кўриб чиқишда тасдиқланди, дея ёзарди. Маълум бўлишича, айнан шу ревизорнинг ўзи Абутолиб Қуттибоевга тўхмат қилган, ҳужжатларни бичиб-тўқиган экан. «Нега у бунчаликка бор-дийкин? Бундай аблаҳликка нима уни мажбур қилдийкин? Ўзим билган воқеаларни, сенинг ҳикояларингни эслаб, бу ҳақда жуда кўп бош қотирдим, Эдигей. Шуларни ўйлар-канман, бу адолатсизлик сабабларию моҳиятни тушунишга озмунча уринмадим. Ўйлаб ўйимга етолмадим. Мен, бу шахс ўзига етти ёт бўлган Абутолиб Қуттибоевга нисбатан бунчалар нафратни қаёқдан олган экан — ҳалигача ҳам тушунол-майман. Балки бу бир иллат, муайян босқичда одамларни заҳарлайдиган касаллик — эпидемиядир. Балки ҳалокатга олиб боровчи бу хусусият инсонда ҳасаддан туғилар. У ҳувиллаб қолган қалбда тўпланармикин, деб ўйлайман. Яна ҳайрон бўламан. Ахир, Абутолиб нимаси билан бошқаларда ҳасад уйғотиши мумкин, дейсан? Бу савол ҳамон жумбоқ-лигича қолиб келаётир. Жазо усуллариغا келсак, у қўхна дунёнинг ўзи каби жуда қадимийдир. Кимдир вақтида бировни кофир, деб гап тарқатса ёки чақимчилик қилса, бундайларни Бухоро бозорида тошбўрон қилишган, Евро-пада эса гулханда куйдиришган. Ўшанда бу ҳақда кўп гаплашганмиз, Эдигей. Абутолиб ишининг қайта кўрилиши натижасида аниқланган фактлар яна бир бор шунга амин этдики, одамлар ҳали бу иллатдан — инсон шахсига нафрат ҳиссидан қутулиш учун узоқ курашишларига тўғри келади. Шунчалар узоқ курашиладики, унинг қачонгача давом этишини ҳатто айтиш ҳам қийин. Ҳаёт шуниси билан ажойибки, ер юзидан адолатни сидириб ташлаб бўлмайди. Мана, бу сафар ҳам у яна тантана қилди. Жуда кўп қийин-чиликлар билан бўлса-да, тантана қилди! Ҳамиша, дунё

тургунча шундай бўлаверади. Мен шундан хурсандманки, Эдигей, тамагирликсиз адолат тантанасига эришдинг...»

Эдигей бир неча кун шу хатдан олган таассуротлари билан юрди. Айни пайтда ўзидаги ўзгаришдан ҳайрон бўлди. Бир қарашда ҳеч нарса ўзгармагандай, аммо синчиклаб қарасанг, нимасидир анча тиниқлашгандай, улугворлашгандай туюлади. Шунда у илк дафъа, кексалик фаслига кириб бораётганини чуқур ҳис этди...

Елизаровнинг мактуби Эдигейнинг ҳаётини белгилайдиган қандайдир бир чегара бўлди: мактубгача кечган умри, энг муҳими, Зарифанинг турмушга чиққанлигини билиб олди. Бу хабар Эдигейни хаёллар гирдобига тортди. Зарифанинг қаердалигини, болалари билан бегона одамлар орасида қандай яшаётганлигини билмаса ҳам, ички бир туйғу сабаб, унинг турмуш қурганига ишонар, ўзини тинчлантиришга уринарди. Поездда Олмаотадан қайтаётганда буни аниқ кўз ўнгига келтирган. Нима сабабдан шундай хулосага келганига ўзи ҳам ҳайрон. Аммо шуниси аниқки, қалбида нохушлик сезганидан эмас бу. Аксинча, Олмаотадан Эдигей яхши кайфият билан қайтди. Елизаров иккалови қаерга киришмасин, хайрихоҳлик ила қабул қилишди. Бу эса ўз-ўзидан қилаётган ишларининг тўғрилигини, ҳаммаси хайрли тугашига ишончни оширди. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Эдигей Олмаотадан жўнайдиган куни Елизаров уни вокзалдаги ресторанга, тушликка олиб кирди. Поезд жўнашига анча вақт бўлганлигидан кўнгилли ўтиришди, озроқ ичишди ҳам, дўстона баҳслашишди ҳам. Ана ўша суҳбатда, Эдигейнинг фаҳмлашича, Афанасий Иванович кўнгил хазинасида сақлаб қўйган ўй-фикрларини баён қилди. Йўл қўйилган хатолар, камчиликлар қанчалик қимматга тушган бўлмасин кўз кўриб, қулоқ эшитмаган тараққиёт йўлидаги олға босиш бир дақиқа ҳам тўхтаб қолмади — тарихнинг моҳияти ҳам мана шунда. Яна у шуни таъкидладики, энди бу ҳаракат янги куч билан давом этади. Жамиятнинг ўз-ўзини тузатиш, ўз-ўзини тозалаш йўли билан равнақ топиши бунинг тасдиғидир. «Ҳамонки биз ҳали ўз-ўзимизга нуқсонларимизни очиқ айта оларканмиз, демак, бизда келажагимизни таъминлай оладиган қудрат бор», деганди ўшанда Елизаров. Ўшанда суҳбатлари бир умрга татиғулик бўлган эди.

Ана шу кайфият билан Эдигей Бўрон ўзининг Сари-ўзагига қайтиб келганди. Олмаотадан қайтишда яна унинг кўз олдида анча нарида бутун Еттисув бўйлаб чўзилган кўкимтир-қорли Олатов тоғлари пайдо бўлиб, у тушган поезд билан бирга ҳаракатга тушди. Йўлда у Олмаотада бўлгани тўғрисида ўйларкан, қандайдир ички туйғу билан Зарифа аллақачон эрга тегиб кетган, деб кўнглидан ўтказди.

Баланд тоғларга, ям-яшил далаларга тикилиб, Эдигей бу оламда Елизаров сингари ажойиб кишилар борлиги, агар сўзи билан иши бир бўлган шундай одамлар бўлмаганида, ҳаёти оғир кечишини хаёлидан ўткарди. У тезкор ва шунчалик ўзгариб турувчи замонанинг бевафолигидан бир оз ранжиди. Агар Абутолиб тирик қолганида унинг бўйнига қўйишган айбни ювиб ташлашар, балки ўз оиласи, болалари бағрида қайта кўкариб, бахти кулиб кетармиди. Тирик бўлганида эди! Шу жумлада ҳаммаси жамулжам. Агар у тирик бўлганида, Зарифа сўнгги нафасигача кутарди. Бу — турган гап! Бундай хотин бошига қар қанча кулфат тушса ҳам эрини кута оларди. Кутадиган ҳеч кими, ҳеч вақоси бўлмаса, ёшгина жувонга ёлғизликда яшашнинг нима кераги бор. Шундай бўлгач, тенги топилганидан кейин эрга чиқади-да, нега чиқмасин? Бу мулоҳазалардан Эдигейнинг таъби хиралашди. У хаёлини чалғитмоқчи бўлди, ўйламасликка ҳаракат қилди. Аммо бунинг иложи йўқ эди... Шундан сўнг вагон-ресторанга кирди. Бу ерда одам кам. Ҳаммаёқ озода, ҳаво соф эди. Эдигей дераза яқинига бориб ўтирди. Ўзини нима биландир овунтириш учун аввал бир шиша пиво сўради. Вагон-ресторан кенг, бир йўла тоғларни ҳам, чўлни ҳам, осмонни ҳам томоша қилиш мумкин эди. Бу — ям-яшил кенгликлар бир томондан чўққилари қор билан қопланган баланд тоғлар улугворлиги, иккинчи томондан руҳини кўтариб амалга ошуви қийин бўлган орзулар сари етаклаган эди. Энди... аламидан ичгиси келди. У ароқ келтиришларини сўради. Бир неча қадаҳ ичса ҳам, ҳеч таъсирини сезмади. Шундан сўнг яна пиво буюрди-да, ўйга толди. Қош қорайиб борарди. Темир йўлнинг икки томонидаги ерлар қочиб бораётгандек кўринарди. Посёлкалар, боғлар, йўллар, кўприклар, одамлар ва подалар кўз олдидан лип-лип ўтар, булар ҳаммаси Эдигейга сира таъсир қилмас, хаёлини банд этган оғир ғашлик кайфиятини бузиб, қалбини эзмоқда эди.

Шу пайт яна Раймали оғанинг сўзлари эсига тушди:

*Кўчманчилар кетганида қора тоғлардан,
Кўчманчилар кетганида мовий тоғлардан,
Кутма мени Сарбозорда, Бегимой...*

Эдигей Бўрон худди Раймали оға каби ўзини арқон билан қайинга боғлаб қўйилгандай ҳис қилди...

Шу тариқа то қоронғи тушиб, вагон-ресторан одамлар билан тўлгунича ва тамаки тутунидан нафас олиш қийинлашгунча ўтирди. Эдигей атрофидагилар нега бунчалик беғам-беташвиш эканлигини, стол чатрофида ўтиришиб, сариқ чақага арзимайдиган гап-сўз билан машғуллигини, нима сабабдан улар арақ ва тамакидан ҳузур-ҳаловат топишларини сира тушунмас эди. Эркакларга эргашиб бу ерга келган аёллар ҳам унга ёқмади. Айниқса, кулишлари... У ўрнидан турди, патнис кўтарганча ҳарсиллаб юрган официанткани чақириб, ҳисоб-китоб қилди-да, купеси томон юрди. Эдигей тебраниб борар экан, ёлғизлигидан эзилиб, ўзини ғариблардек ҳис қила бошлади.

Яшашнинг нима кераги бор эди, қаёққадир бориш кимга зарур эди?! Энди унинг учун қаердан келиб қаерга бораётгани, ярим тунда тезюрар поезд қаёққа шошилаётганлигининг аҳамияти йўқ эди. У қайси бир вагон танбурида тўхтади-да, ўтдек ёнаётган пешонасини муздек ойнабанд эшикка тақаб, ҳеч кимга қарамай, йўловчиларга ҳам эътибор бермай тураверди.

Поезд чайқалганича илгарилаб борарди. Вагон эшигини очиши ҳам мумкин, Эдигейда темирийўлчиларда бўладиган калит бор... Эдигей қоронғиликда қаердадир узоқдан милтиллаган иккита чироқни кўрди. Бу чироқлар анчагача кўриниб турди. Улар бирор уйнинг деразасидан кўринган ёруғми ёки кичик бир гулхан шуъласими — билиб бўлмасди. Ўша чироқлар атрофида қандайдир одамлар юрганга ўхшарди. Улар ким бўлди экан? У ерда нима қилиб юришибди? Эҳ, ўша ерда Зарифа болалари билан бўлса эди! Поезддан ҳозироқ сакраб тушиб, унга қараб югурар, бир зумда етиб бориб, оёқлари остига йиқилар ва ҳамма дард-аламларини, қайғу-ҳасратларини кўз ёшлари билан тўкар, уялмай-нетмай йиғлар эди...

Эдигей Бўрон кўринмай қолаётган ўша гулханларга қараб бўғиқ овозда инграб юборди. У танбур олдида хўрсиниб йиғлаган кўйи анча туриб қолди. Кўз ёшлари юзини ювиб тушар эди... Шу пайт танбур эшиги очилиб, у вагонга кирди...

Поезд чайқалганича ҳамон илгарилаб борарди.

*Кўчманчилар кетганида қора тоғлардан,
Кўчманчилар кетганида мовий тоғлардан,
Кутма мени Сарбозорда, Бегимой...*

...Бу ўлкаларда поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдар-пай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдай даштлик — Сарийўзак, ўртачўл ястаниб ётади...

Ҳар қандай масофа Гринвич меридианидан ўлчангани сингари бу ерларда масофа темир йўлга нисбатан ўлчанади...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради...

Малакумдичоп жарлигидаги инидан кўтарилган каттакон оққуйруқ-калхат атрофни кузатиб келиш учун осмонга парвоз қилди. У ўзига тегишли ерларда кунига икки марта: тушга қадар ва тушдан сўнг кузатув парвози ўтказарди.

Калхат саҳрони кўздан кечираркан, пастда қимир этган ҳар бир тирик жонни — ўрмалаб кетаётган кўнғизлару эпчил калтакесақларгача ҳамма-ҳаммасини назар-эътиборидан ўтказиб, даштлик узра мағрур қанот қоқиб учар, чўл сай-ҳонликларини янада кенгроқ, равшанроқ кўриш илинжида тобора баландликка кўтарилар, айни пайтда, бир маромда қанот сирпаб ўзининг хуш кўриб ов қиладиган жойи — ёпиқ зона томон яқинлашиб бораверарди. Бу текисликнинг чор атрофи ўраб олинганидан кейин турли хил майда жониворлару паррандаларнинг сони сезиларли даражада кўпайди, чунки уларнинг кушандаси бўлган йиртқич ҳайвонлар бу ёқларга бемалол кириб кела олмайдиган бўлиб қолганди. Аммо калхат учун бу жойни кўриш ҳеч қандай писанд эмас эди. У ўзининг мана шу имкониятидан фойдаланарди. Бу унга омад келтирди: уч кун давомида бир

қуёнчани тепадан туриб кузатди. Ниҳоят унинг турган жойини нишонга олиб, ўзини ўқдек отганди, қуён эпчиллик билан симтўсиқнинг остига кириб кетди, шунда калхат тиконнинг устига ағанашига бир баҳя қолди; қанотлари ўткир тиконларга илиниб, аранг ўзини ўнглаб олганча жон талвасасида осмонга парвоз қилди. Кўксидан илиниб чиққан патлари ҳавода тўзғиганича қолди. Шу бўйи сим тўсиқларидан узоқроқда учадиган бўлди оққуйруқ.

Ўша соатда мағрур, бу ерларнинг ҳокимидек, ердаги жонзотларни бирор ортиқча ҳаракати билан чўчитмай, сокин парвоз қиларди. Эрталаб биринчи парвози ва тушдан кейинги иккинчи парвози давомида космодромнинг бетон ётқизилган кенг даласида одамлару машиналарнинг гавжумлашиб қолганини пайқади. Машиналар нари-бери юрар, ракеталар турган қурилмаларнинг ёнида кўпроқ уймалашарди. Осмонга қаратиб қўйилган бу ракеталар аллақачонлардан бери ўз майдончаларида алоҳида-алоҳида туришар, калхат ҳам кўпдан бери уларга кўникиб қолган эди. Бироқ бугун бу ерда нимадир содир бўлаётганди. Машиналар ҳам кўп, одамлар ҳам кўп, ғала-ғовур...

Ҳалиги туя миниб дала кезиб келаётган одам ҳам, иккита шалоғи чиққан трактор ҳам, паҳмоқ малла ит ҳам калхатнинг назар-эътиборидан четда қолмади. Улар тиканли сим тўсиғи олдида ўтолмай туришар эди. Малла ит ўзининг беҳуда юриши билан калхатнинг ғашини келтираётганди, айниқса, одамлар орасида ўралашиб юриши унга ёқмади. Оққуйруқ бамайлихотир айланаркан, энди буёғи нима бўлади, малла ит одамлар орасида думини ликиллатиб яна нима қымоқчи экан, деб уни таъқиб остига олганча кузатарди.

Эдигей соқолини селкиллатиб осмонга қараркан, фалакда парвоз қилиб юрган калхатга кўзи тушди. «Оққуйруқ улкан экан, — дея ўйлади ўзича. — Эҳ, қани калхатга айланиб қолсам, ким йўлимни тўса оларди, бемалол учиб бориб, Она Байиг мақбарасига кўнардим!..» Шу пайт олдинда, яқинлашиб келаётган машинанинг овози эшитилди. «Келяпти! — дея хурсанд бўлиб кетди Эдигей Бўрон. — Ишқилиб, ишимиз ўнгидан келсин-да!». «Газик» кўтарма ғовнинг ёнига шитоб билан келди-да, қоровулхона эшиги олдида таққа тўхтади. Қоровул машинанинг яқинлашишини кутаётганди. У шу заҳотиёқ қаддини ғоз тутиб, «Газик»дан тушган қоровуллар

бошлиғи лейтенант Тансиқбоевга честь берди-да, бўлиб ўтган воқеалардан хабардор қилди:

— Ўртоқ лейтенант, сизга маълум қиламанки...

Аммо қоровуллар бошлиғи ишора билан уни тўхтатди, соқчи сўзининг ярмида қўлини чаккасидан тушираркан, кўтарма говнинг нариги томонида турганларга ўгирилди.

— Бегона одамлар шуларми? Ким мени кутяпти? Сизми? — сўради у Эдигей Бўронга қараб.

— Биз, бизғой, қарағым. Ана-Бейитке жетпей турып қалдық. Қалай-да болса, жардамдеш, қарағым⁸, — деди Эдигей кўкрагидаги орденларига ёш офицернинг кўзи тушишига ҳаракат қилиб.

Лейтенант Тансиқбоевга бунинг ҳеч қандай таъсири бўлмади, у шунчаки йўталиб қўйди, кекса Эдигей яна қайта гапиришга оғиз жуфтлаганда эса совуққина оҳангда:

— Ўртоқ бегона одам, менга рус тилида мурожаат қилинг. Мен ҳозир хизматдаман, — тушунтирган бўлди у чағир кўзлари устидаги қора қошларини чимириб.

Эдигей Бўрон уялиб кетди:

— Э-э, узр, узр. Хато қилган бўлсам, кечир мени, — деди ўзини йўқотиб, гапирмоқчи бўлган гапини ҳам эсидан чиқариб жим қолди.

— Ўртоқ лейтенант, илтимосимизни баён қилишимизга рухсат беринг, — чолни хижолатдан қутқариш учун мурожаат қилди Эдилбой Дароз.

— Баён қилинг, фақат қисқача, — огоҳлантирди қоровуллар бошлиғи.

— Бир дақиқа. Бундан марҳумнинг ўғли ҳам хабардор бўлсин. — Эдилбой Дароз Собитжон томонга ўгирилди. — Собитжон, ҳой Собитжон, бу ёққа қара!

Аммо нари-бери юриб турган Собитжон ўзини четга олиб, лоқайдлик билан кўл силкиб қўйди.

— Ўзларинг гаплашаверинглар.

Эдилбой Дароз хижолат тортганидан қизариб кетди.

— Кечирасиз, ўртоқ лейтенант, у ишнинг бунақа бўлиб турганидан хафа. Қариямиз марҳум Казангапнинг ўғли шу. Унинг куёви ҳам бирга келган, хув ана, ўтирибди.

---

⁸ Биз, бизмиз қароғим, Она Байитга етолмай қолдик. Қандай булса ҳам ёрдамнингни аяма, қароғим.

Куёв бола ўзини чақирешяпти деб ўйладими, тиркалма аравадан туша бошлади.

— Майда-чуйда гапларнинг менга кераги йўқ. Масаланинг моҳиятини айтинг, — деди қоровуллар бошлиғи.

— Яхши!

— Қисқа ва тартиб билан сўзланг.

— Яхши. Қисқа, тартиб билан сўзлайман.

Эдилбой Дароз бўлган воқеани: ким эканликларини, қаердан келаётганларини, бу ерга нима учун ва қай мақсадда келганларини бир бошдан гапириб берди. У гапираётган пайтда Эдигей лейтенант Тансиқбоевнинг юзига синчков разм солиб, ундан бирон-бир яхшилиқ чиқмаслигини сизди, у кўтарма говнинг нариги томонида, шунчаки бу бегона кишиларнинг арзини тинглаш учунгина қулоқ солиб турарди. Эдигей буни пайқаб, юраги орқасига тортиб кетди. Казангапнинг ўлими билан боғлиқ бўлган ишларнинг ҳаммаси — йўлга чиқиш тараддуди, марҳумни Она Байитга қўйиш зарурлигини айтиб ёшларни кўндиргунча она сути оғзидан келгани, ўзининг бутун ўй-хаёллари, Сариўзак тарихи билан боғлиқ бўлган барча воқеа-ҳодисалар — мана шуларнинг барчаси бир лаҳзада Тансиқбоев олдида фойдасиз, чақага ҳам арзимайдиган нарсага айланди-қолди. Эдигей эзгу ниятлари барбод этилиб ҳақоратлангандай бўлди. Кечагина ароққа шубат қўшиб ичиб, худолару радио билан бошқариладиган одамлар ҳақида сафсата сотиб, бўронлиликларни ўз билимдонлиги билан қойил қолдирмоқчи бўлган қўрқоқ Собитжоннинг айна пайтда ўзини четга олиб, лом-мим демай туришини кўрган Эдигейнинг бир йиғлагиси ва бир кулгиси келди! Қоранорнинг попукли ёпиқ ёпиб беҳуда ясатилганлигини кўриб ҳам хўрлиги келди — кимга ва нимага кераги бор эди энди унинг! Она тилида сўзлашни хоҳламаган ёки бундан чўчиган кимса, лейтенантча Тансиқбоев Қоранор устидаги маросим жиҳозларининг қадрига қаёқдан етсин! Казангапнинг бечора пиёниста куёви кечадан бери оғзига бир томчи ичкилик олмай, шақирлаган тиркалма аравада марҳумнинг ёнида бўлиш мақсадида келарди, энди эса қабристонга ўтказиб юборишар, деган умидда тобутнинг ёнига ўтиб турди — буни кўриб Эдигейнинг бир йиғлагиси ва бир кулгиси келди. Ҳатто мана шу малла ити Йўлбарсни кўриб ҳам Эдигейнинг бир йиғлагиси ва бир кулгиси келди.

Ахир, ит нима учун ўз эркила уларга эргашди, нима учун чидам билан уларнинг яна йўлга чиқишларини кутиб ўтирибди? Хўш, бу ишларнинг итга нима даҳли бор? Балки, бояқиш ит хўжайинининг шундай аҳволга тушишини олдиндан ҳис қилиб, шундай пайтда ёнида бўлиш учун бирга келгандир. Ана кабиналарда тракторчи ёш йигитлар Қалибек билан Жумағали ўтирибди — энди уларга нима дейди?

Хўрланиб, юрак-бағри эзилган Эдигей ғазабга тўлиб, юрагида қони жўшиб кетаётганлигини ва унга эрк бериш ғоятда хавфли эканлигини яққол сезгани ҳолда ўзини ирода кучи билан бостиришга, аламини ичига ютишга ҳаракат қиларди. Йўқ, ўзини қўлга олмасдан бошқа иложи йўқ эди, чунки унинг ёнида тиркалма аравада ҳали дафн этилмаган ўлик ётарди. Кекса кишининг ўкириб-бақириб овоз солиши одатдан эмасди. У шу дақиқаларда қалбида нималар кечаётганини сиртига чиқармасликка интилиб, тишини-тишига қўйиб турарди.

Эдигей кутганидай Эдилбой Дароз билан қоровуллар бошлигининг суҳбати ана-мана дегунча, аксига бурила бошлади.

— Ёрдам беролмайман. Зона ичкарасига кириш бегона кишилар учун қатъиян ман қилинган, — деди лейтенант Эдилбой Дарознинг сўзини тинглаб бўлгач.

— Бундан хабаримиз йўқ, ўртоқ лейтенант. Билганимизда шунча ердан келиб овора бўлармидик? Ҳамонки, овора бўлиб келган эканмиз, катта бошлигингиздан илтимос қилинг, марҳумни кўмишга рухсат берсин. Ахир, уни қайтариб олиб кетолмаймиз-ку.

— Мен бу ҳақда хабар қилганман. Қандай баҳона билан бўлмасин, ҳеч ким ичкарига киритилмасин, деган кўрсатма олдим.

— Баҳона деганинг нимаси, ўртоқ лейтенант? — ҳайрон бўлди Эдилбой Дароз. — Баҳона қидиришнинг нима ҳожати бор? Итимиз адашибдим, бунинг нима қизиғи бор бизга? Ўлик бўлмаганда, шунча йўлга овора бўлиб келиб юрармидик?

— Сизга яна бир бор айтяпман, ўртоқ бегона одам, бу ёққа ҳеч ким қўйилмайди.

— Бегона деганинг нимаси! — дея кутилмаганда сўз қотди шу пайтгача индамай ўтирган пиёниста куёв. — Ким бегона экан? Биз бегонамизми? — деди у заҳил юзи қизариб, лаблари кўкарганча.

— Ҳа-я, қачондан бери биз бегона бўлиб қолдик? — Уни қувватлади Эдилбой Дароз.

Одоб чегарасидан чиқмаслик учун пиёниста куёв овозини баландлатмади, фақат ўзининг рус тилини ёмон билганлигидан тутулиб, сўзларини тўғрилаб давом этди:

— Бу бизнинг Сариўзак қабристонимиз. Сариўзак халқи одамларини шу ерга дафн этишга ҳақлимиз. Бир замонлар Найман она бу ерга кўмилганида ёпиқ зона бўлади, деб кимнинг хаёлига келибди, дейсан!

— Мен сизлар билан баҳслашиб ўтирмақчи эмасман, — деди қатъий лейтенант Тансиқбоев. — Айни пайтда, қоровуллар хизматининг бошлиғи сифатида яна бир карра айтаманки, кўриқланаётган зона территориясига ҳеч ким, ҳеч қандай сабаб билан киритилмайди!

Ҳамма жимиб қолди.

«Ишқилиб, ўзимни тутиб тураин-да, уни сўкиб юбормасам бўлгани!» — деди Эдигей Бўрон ўз-ўзига қасам ичгандай бўлиб. У бир лаҳза кўкка қараркан, яна узоқда оҳиста учиб-айланиб юрган ўша калхатга кўзи тушди. Бу гал ҳам эркин, кучли қушга ҳаваси келди ва ниҳоят, «Энди бўлар иш бўлди, қайтиб кетишга тўғри келади, зўрлик билан иш битмайди», деган қарорга келди. Калхатга яна бир назар ташлаб оларкан лейтенантга деди:

— Ўртоқ лейтенант, майли, биз қайтиб кетамиз. Аммо каттангиз генералми, ундан каттароқми, айтиб қўйгин — нотўғри қилиясизлар! Мен бир кекса солдат сифатида айт-япман — бу ишларинг нотўғри!

— Нима тўғрию нима нотўғри — юқоридан берилган буйруқни муҳокама қилишга менинг ҳаққим йўқ. Яна бундан кейин билиб қўйишларингиз керак, — буни айтиб қўйиш менга буюрилган: қабристон тугатилиши лозим кўрилган!

— Она Байит-а? — ҳайратланди Эдилбой Дароз.

— Ҳа. Агар у шундай деб аталса.

— Нима учун? Мозор кимга халақит беряпти? — ғазабланди Эдилбой Дароз.

— У ерда янги микрорайон қурилади.

— Баракалла! — дея қўлларини ёзди Эдилбой Дароз. — Нима, сизларга бошқа жой қуриб қолдими, ер етишмаяптими?

— Лойиҳада шундай кўзда тутилган.

— Менга қара, сенинг отанг ким ўзи? — сўради Эдигей Бўрон лейтенант Тансиқбоевга тикилиб қараганча.

Лейтенант ҳайратга тушди.

— Буниси нимага керак бўлиб қолди? Ишингиз нима?

— Ишим шуки, сен бу гапни бизга айтмасдан, мазори-мизни бузмоқчи бўлганларга тушунтиришинг керак эди. Ёки сенинг ота-боболаринг ўлмаганми, ёки ўзинг ҳеч қачон дунёдан ўтмайсанми?

— Ишга бунинг ҳеч қандай тегишли жойи йўқ.

— Яхши, бўлмаса, ишдан гаплашайлик. Унда кел, ўртоқ лейтенант, сизларда ким энг катта бошлиқ бўлса, ўшанга айт, арзимни тингласин. Мен энг катта бошлиққа шикоятимни айтишга руҳсат беришларингни талаб қиламан. Айтгинки, кекса фронтчи, сариўзаклик Эдигей Жонкелдиннинг унга айтадиган икки оғиз гапи бор!

— Мен бу ишни қилолмайман. Нима қилишим белгилаб қўйилган.

— Сен нимани ҳал қилоласан? — яна гапга аралашди пиёниста куёв. — Бозордаги мелиса ҳам сендан яхшироқ муомала қиладн.

— Бебошликни бас қилинг! — деди қаддини ғоз тутиб, ранги ўчиб қоровуллар бошлиғи. — Бас қилинг! Мановини симтўсиқдан олиб ташлаб, йўлни тракторлардан бўшатинг.

Эдигей билан Эдилбой Дароз пиёниста куёвнинг қўлтигидан олиб, бир чеккага, йўлдаги тракторлар томонга тортишди! У бўлса энди орқасига ўгирилганча қичқирарди:

— Сенга йўл ҳам етмайди, ер ҳам! Тупурдим сендайларга...

Шу пайтгача оғзига мум солиб, бир чеккада у ёқдан-бу ёққа хомуш юриб турган Собитжон энди ўзини кўрсатиб қўйгиси келди:

— Қалай? Дарвозага етганда, орқаларингга тепишдимми? Шундай ҳам бўлиши керак эди! Она Байит, Она Байит, деб роса учиб-қўндиларинг! Мана сизларга Она Байит! Мана энди, калтакланган итдек бўлдиларингми?

— Ит деганинг ким ўзи? — дея жаҳлидан аранг ўзини босиб турган пиёниста куёв Собитжонга ташланди. — Агар орамизда ит бўладиган бўлса — ўша сенинг ўзингсан, аблаҳ! Анави ит нимаю, сен нима? Яна мақтанганига ўлайми, мен давлатнинг одами, давлатнинг одами деб! Сен умуман одам эмассан!

— Сан пиён, тилингни тий! — қичқириб пўписа қилди Собитжон постдагилар ҳам эшитсин деб овозини баланд-

латиб, — мен уларнинг ўрнида бўлганимдами, сендек мутга-хамни шу гапларинг учун оборадиган жойимга олиб борардим, токи арвоҳинг ҳам қайтиб келмайдиган қилиб! Сенлардан жамиятга нима фойда, сенга ўхшаганларни йўқотиш керак!

Шу гапларни айтиб бўлиб, Собитжон орқасига ўгирилди, бу билан у сенга ҳам, ёнингдагиларга ҳам тупурдим, дегандек бирдан фаоллашиб, қаттиққўл бошлиқлардек баланд овозда тракторчиларга бақира бошлади:

— Сизлар нега анграйиб турибсизлар? Қани, тракторларни юргизинглар-чи! Қандай келган бўлсак, шундай кетамиз. Жин урсин! Қани ортга бур! Етар энди! Сенларнинг гапингга кириб аҳмоқ бўлганим қолди!

Қалибек тракторини ўт олдириб, секин йўлга бура бошлади, шу пайт пиёниста куёв тиркалма аравага сакраб чиқиб, мархумнинг ёнидан яна ўз жойини эгаллади. Жумағали бўлса Эдигей Бўрон ўз Қоранорини экскаватор чўмичидан ечиб олишини кутиб турарди.

Буни кўра-била туриб, Собитжон яна қичқирди:

— Сен нега қараб турибсан? Ўт олдир, ҳечқиси йўқ, орқага бур! Ўлганни кўмиш шунақа бўлар экан-да, э-э! Бошда айтган эдим-а! Бас! Етар энди! Уйга ҳайда!

Эдигей Бўрон туяга миниш учун ерга чўктириб, жабдуқлаб уни ўрнидан турғизганча, трактор кутиб турмасдан келган йўлидан анча илгарилаб кетди. Уларни биринчи тракторнинг кабинасига ўтириб олган Собитжон шошилтирган эди...

Фалакда ҳамон ўша калхат айланиб юрарди. У баланддан туриб ҳали ҳам ўзининг бемаъни ҳаракатлари билан гашини келтираётган малла итни кузатарди. Тракторлар кўзгалганда ит нега уларга эргашмай туяли киши ёнида қолди, одам туяга миниб олгунча кутиб турди-да, сўнг ортидан йўрта бошлади — бу ҳол калхат учун жумбоқ эди.

Олдинда икки трактор, уларнинг изидан туяли киши, ортидан эса йўртиб бораётган малла ит — ҳаммалари Сариўзак чўли билан Малақумдичоп жарлиги томон боришарди. Малақумдичопнинг сув ўйиб кетган қуйи бир қисмида калхатнинг ини бор эди. Бошқа пайтда бўлганда калхат безовталаниб, олисдан бўлса-да кўзини узмай, «қур-қур»лашиб овоз чиқариб, парвозини тезлаштириб, ўзига

қарашли қонуний ерлардан ов қилиб юрган модасини ёрдамга чақирар, ҳар эҳтимолга қарши ўз инини биргаликда кўриқларди. Аммо бу сафар оққуйруқ-калхат безовталанмади, чунки болалари аллақачон полапон бўлиб, уяни тарк этишган эди. Ҳозир бу қаҳрабо кўзли, қайрилма тумшуқли калхатчалар кундан-кунга тўлишиб, қанотлари кучга кириб, аллақачон, мустақил ҳаёт кечира бошлаган, Сариўзак кенгликлариди ўз ерларига эга бўлиб, ҳатто бу кекса калхатнинг ўзини ҳам, йўл-йўлакай уларнинг ўлкаларига кўз ташлаб ўтишини ҳам хуш кўришмасди...

Калхат одатига кўра, ўз ерларида қимирлаган ҳар бир тирик жонни кузатганидай, орқага қайтаётган одамларни кузатишда давом этди. Айниқса, одамлардан сира ажралмасдан бирга юрган ўша малла, пахмоқ итнинг ҳаракатлари унда алоҳида қизиқиш уйғотаётганди. Итни бу одамларга нима боғлаб турган экан? Нега у ўзича овини қилиб юравермасдан, ўз иши билан банд бу одамлар ортидан думини ликиллатиб чопгани-чопган? Бундай яшашнинг унга нимаси яхшийкин? Яна калхатнинг диққатини туяда кетаётган одамнинг кўксидаги аллақандай ялтироқ нарсалар ҳам тортди. Шунинг учун ҳам калхат туяли одамнинг тракторлар изидан кетатуриб ўз йўлини кескин ўзгартирганини ҳам пайқади. Тракторлар айланиб боргунча, сой орқали йўлни кесиб ўтмоқчи бўлди-ёв.

Бу одам қамчисини ўйнатиб туясини тобора қичаб ҳайдар, шунда; кўксидаги ялтироқ нарсалар сапчиб, жиринглаганча овоз чиқарар, туяси катта-катта одимлаб, йўртиб борар, малла ит ҳам уларнинг ортидан сакраб чопар эди. Туя минган одам Малақумдичоп дарасига олиб борадиган йўлни кесиб чиққунга қадар орадан маълум вақт ўтди. Шу орада тракторлар ҳам ёнига келиб тўхташди:

— Нима гап? Яна нима воқеа содир бўлди? — дея сўради кабинадан бошини чиқариб Собитжон.

— Ҳеч нарса. Моторни ўчир, — буюрди Эдигей Бўрон. — Гап бор.

— Яна қанақа гап? Йўлни тўсма, шунча сайр қилганимиз етар!

— Йўлни ўзинг тўсиб турибсан. Казангапни ана шу ерга дафн этамиз.

— Етар шунча хўрлик! — деб қизишиб кетди Собитжон ушланавериб мижиғи чиқиб кетган галстугини тортқилаб. — Ўзим кўмаман бекатга олиб бориб, гап тамом.

— Сабр қил, Собитжон! Бу сенинг отанг, ҳеч ким буни инкор қилмайди. Аммо бу дунёда фақат ёлғиз сен ўзинг яшамайсан-ку. Сен, ҳар қалай, ўзингдан каттанинг гапига кулоқ сол. У ерда нима бўлганини ўзинг кўрдинг. Ҳеч қайсимиз бундай бўлиб чиқишига айбдор эмасмиз. Сен бошқа нарса ҳақида ўйлаб кўргин. Қаерда кўргансан, ўликни ўз уйига қайта олиб келишганини? Бунақаси ҳеч замонда бўлмаган. Бу бизнинг шаънимизга доғ бўлиб тушади...

— Мен тупурдим буларнинг ҳаммасига, — эътироз билдирди Собитжон.

— Ҳозир сен шундай дейсан. Жаҳл устида нималар дейилмайди. Аммо эртага уялиб қоласан. Яна бир ўйлаб кўр. Уят ўлимдан қаттиқ, иснодни ҳеч нима билан ювиб бўлмайди. Уйдан олиб чиқилган ўликни яна қайтариб олиб келмайдилар, ахир!

Шу пайтда Эдилбой Дароз экскаватор кабинасидан тушди, пиёниста куёв ҳам тиркалма аравадан тушиб келди, экскаваторчи Жумағали ҳам нима гаплигини билиш учун яқинлашди. Эдигей Бўрон Қоранор устида уларнинг йўлини тўсиб гуларди.

— Гапга кулоқ солинглар, йигитлар, — деди у. — Одамзоднинг урф-одатларига қарши борманглар, табиатга қарши зид иш қилманглар! Мозордан ўликни орқага қайтариш ҳеч қачон бўлмаган иш. Кимники кўмишга олиб кетилдими, кўмиб келиниши керак. Бошқача йўл бўлиши мумкин эмас. Мана, Малақумдичоп жарлиги. Бу ҳам бизнинг еримиз, Сарийўзак ерлари! Мана шу Малақумдичопни таянч билган Найман она марсия айтиб, зор қақшаб йиғлаган. Эдигей қарияларингнинг гапига кулоқ солинглар. Казангапнинг қабри шу ерда бўлсин. Майли, мени ҳам шу ерга кўмингиз. Худо хоҳласа, ўзларинг кўмасизлар. Ўтиниб сўрайман сизлардан буни. Ҳозир эса ҳали кеч эмас, вақт бор — ҳу ана у ерга, жарнинг тепасига мархумни дафн этамиз!

Эдилбой Дароз Эдигей кўрсатган жойга кўз ташлади.

— Нима дейсан, Жумағали, экскаваторинг ўтолади-ми? — сўради у.

— Ҳа, ўтолади, нега ўтмасин. Ҳу нариги томондан ўтиш мумкин.

— Тўхта, нариги томонинг нимаси! Сен аввал мендан сўра! — гапга аралашди Собитжон.

— Сўраяпмиз-ку, — деб жавоб қилди Жумағали. — Эшитдингми Эдигейнинг нима деганини? Сенга яна нима керак?

— Етар энди ҳазил-мазахларинг! Яна таҳқирлашми? Қани, кетдик бекатга.

— Марҳумни мозордан уйга қайтариб олиб кетамиз дейишингнинг ўзи ҳақорат эмасми? — деди Жумағали. — Шундай экан, яхшилаб танангга ўйлаб кўр.

Ҳамма жим қолди.

— Бўлмаса, — деди Жумағали, — сизлар билганларингизни қилинглар, мен эса қабрни қазийверайин. Менинг вазифам қабрни чуқурроқ қилиб қазिश. Ҳозирча вақт бор. Қоронғида ҳеч ким бу ишни бажара олмайди. Сизлар бу ерда жанжаллашиб тураверинглар.

Шундай дедию Жумағали ўзининг «Белорусь» экскаватори томон юриб, тезда моторни юргизди ва тракторни йўлнинг чеккасига буриб Малақумдичоп қирлиги томон кўтарила бошлади. Унинг кетидан Эдилбой Дароз, сўнг Қоранорида Эдигей Бўрон юра бошлади.

Пиёниста куёв тракторчи Қалибекка деди:

— Агар бу ёққа юрмайдиган бўлсанг, — у жарлик томонга ишора қилди, — тракторнинг остига ўзимни ташлайман. Бу мен учун ҳеч гапмас — Шундай дея тракторчи олдида тик туриб олди.

— Нима қилай, қаёққа ҳайдай? — деб сўради Қалибек Собитжондан.

— Ҳаммалари аблаҳлар, ҳаммалари итфеъллар! — сўкинарди Собитжон. — Нега қараб турибсан, юргиз тракторингни, ҳайда ўшаларнинг кетидан!

Осмондаги калхат энди одамлар жарлик тепасида ғимирлашаётганини кузатди. Машиналардан бири жойида туриб олиб, худди ўз ини олдидаги юмронқозиқдай ерни ковлаб, олдига тупроқ уя бошлади. Шу пайт орқадан тиркалма аравали трактор чиқиб келди. Унда ҳали ҳам ўша бир одам оқ наматга ўралган ғалати, ҳаракатсиз нарса ёнида ёлғиз ўтирарди. Малла, пахмоқ ит одамлар ёнида суйкалиб юрардию кўпинча туя ёнига бориб, оёқлари остига ётиб оларди.

Калхат бу келганлар ер қазийтганини кўриб, улар ҳали бу жарликда узоқ туриб қолишларини сизди. У оҳиста қанот қоқиб бир томонга бурилди-да, дашт узра кенг доира ясаб, ёпиқ зона томон ов қилиб келиш ва йўл-йўлакай космодромда нима воқеалар бўлаётганини билиш учун учиб кетди.

Мана, икки кундирки, космодромда кечаю кундуз иш тўхтамасди. Бутун космодром барча махсус хизмат постларию зоналари кечалари юзлаб кучли прожекторлар билан ёритилиб турарди. Ер саҳни кундузгидан ҳам ёруғ, ўнлаб оғир, енгил ва махсус машиналар, кўплаб олиму инженерлар «Чамбарак» операциясини тайёрлаш иши билан банд эдилар.

Фазода учувчи аппаратларни уриб тушириш учун тайёрланган ракеталар аллақачонлардан бери осмонга қадалганча космодромнинг махсус майдончаларида туришарди. Аммо бу ракеталар ОСВ — 7 битимига кўра, махсус шартнома вақти тугагунга қадар ишлатмаслик мақсадида тўхтатиб қўйилган эди. Америка томони ҳам шундай қилганди. Энди улар «Чамбарак» транскосмик операциясини ўтказиш учун фавқулодда дастурга мувофиқ ўзининг янги вазифасида қўлланиши мумкин. Худди шундай робот-ракеталар «Чамбарак» операцияси бўйича синхрон учиришга мўлжаллаб Американинг Невада космодромида ҳам тайёрланаётган эди.

Сариўзак кенгликларидан учириладиган ракета старт кечки соат саккизга мўлжалланган. Роппа-роса саккизу нольнолда ракеталар старт олади. Шундан кейин ҳар бир ярим дақиқа оралиғида узоқ космосга йўлдош уриб туширувчи тўққизта Сариўзак ракетаси йўл олиши, улар Фарб — Шарқ ҳалқаси ясаб, Ер шари устида ҳамиша ҳаракатда бўлган чамбарак ҳосил қилиши ва ўзга сайёралардан келадиган учувчи аппаратларга қарши туриши лозим эди. Невадалик робот-ракеталарга эса Шимол — Жануб ҳалқаси ҳосил қилиш вазифаси юкланган эди.

Роппа-роса тушки соат учда «1-Сариўзак» космодромида «Беш дақиқа»лик назорат стартолди тизими ишга туширилди. Ҳар беш дақиқада барча экранлару таблоларда овоз дубляжлари билан огоҳлантирувчи қуйидаги ёзув пайдо бўларди: «Стартга тўрт соат эллик беш дақиқа бор! Стартга тўрт соат эллик дақиқа бор!..» Стартга уч соат қолганда «Диқиқа» тизими ишга туширилиши керак эди.

Бу орада «Паритет» самовий бекати ўзининг коинотдаги учиш параметрларини ўзгартиришга улгурди ва шу орада 1 —2 ва 2— 1 паритет-фазогирлар билан ҳеч қандай алоқа қилмаслик учун бекатнинг борт тизимидаги радиоалоқа каналларининг коди янгиланди.

Айни пайтда, коинотдан ҳуда-беҳудага 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирларнинг узлуксиз радио сигналлари алоқани узмасликни ўтиниб сўрашар эди. Улар Қўшмарбошнинг қарорига эътироз билдирмай, Тўқайтўш тараққиёти билан боғланиш муаммоларини қайта-қайта ўрганишни таклиф қилишар, бундан, биринчи навбатда, ерликлар манфаатдор бўлишларини таъкидлашар, бирдан шошма-шошарларча фавқулодда чоралар кўрмасликни, уларнинг бундай тadbирлари ҳар икки томон галактикалараро манфаатдорликка бўйсундирилиши лозимлигини; бироқ «Чамбарак» операциясини тўхтатилсин, негаки, бу операция ҳар икки томон муносабатларига раҳна солишини ва умуман, бутун Ер атрофини кенг миқёсда халқа билан ўраб олиш инсониятга кони зарар ва бунинг учун камида минглаб йиллар талаб қилинишини уқтиришди... Аммо энди кеч эди... Бу оламда ҳеч ким уларнинг овозини эшитмас, бу олам кенглигида овозлари унсиз чиқаётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас эди...

Бу пайтда «1-Сариўзак» космодромида аллақачон «Дақиқа» тизими ишга туширилган, қайтариб бўлмас «Чамбарак» операцияси бошланишига эса санокли дақиқалар қолганди...

Калхат навбатдаги кузатув парвозида тагин Малақумдичоп жарлиги тепасида пайдо бўлди. Одамлар ҳамон ўз ишлари билан банд, белкуракларда ер қазишарди. Экскаватор бўлса катта тупроқ уюмини қазиб чиқарган, энди чўмичини ҳандақнинг чуқур еригача чўзиб, сўнгги тупроқ қолдиқларини олаётганди. Охири, тариллашини секинлатди-да, бир четга чиқди, одамлар бўлса, ҳандақнинг тубига тушиб олиб, яна кўшимча ниманидир кавлай бошладилар. Туя ўз ўрнида турар, аммо малла ит кўринмасди: қаёққа кетиши мумкин? Калхат яқинлаб учиб, жарлик тепасида оҳиста айланди, бошини гоҳ ўнгга, гоҳ чапга буриб қаради, ниҳоят, малла итнинг тиркалма арава остида, шундоққина филдиракларнинг ёнгинасида чўзилиб ётганини кўрди. У дам олаётганга ўхшайди, балки

мудраётгандир? Калхат билан унинг қанча иши бор? Калхат устидан кун бўйи неча бор айланиб учиб ўтди, у бўлса бирор марта бошини кўтариб осмонга қарамади ҳам. Ҳатто юмронқозиқ ҳам тик туриб олиб, бирон хавф-хатар йўқмикин, дегандек теварак-атрофга синчков қараб олгандан сўнг осмонга бир қараб олди. Ит бўлса, одамлар орасида яшашга ўрганганлигиданми, ҳеч нимадан хавотирланмайди ҳам, ташвиши ҳам йўқ. Керилиб ётганига қарамайсанми! Калхат унга бир сония ҳасад билан қаради-да, «Мана сенга!» дегандек думи остидан пирт этказиб оқ-кўкиш паталоғини отди ва яна енгил парвоз қилаверди. Нимадир осмондан Эдигей Бўроннинг енгига тап этиб келиб тушди. Қараса, кушнинг ахлати экан. Бу қаёқдан тушди? Эдигей енгини қоқиб ташлади-да, бошини кўтариб осмонга қаради. «Яна ўша оққуйруқ, ўшанинг ўзи. Боядан бери тепадан кетмай учиб юрибди. Бу ниманинг аломати бўлсайкин? Унга қандай мазза-я! Ҳавода қанот сирпаб сузиб юрибди». Унинг хаёлини чуқурнинг тубидан қийқирган Эдилбой Дарознинг овози бўлди:

— Қалай, Эдике, қараб кўр-чи! Бўладими ёки яна қазийверайми?

Эдигей қовоғини солганича, қабрнинг чеккасидан эн-кайиб қаради.

— Нариги бурчакка ўт, — деди Эдилбой Дарозга қўли билан ишора қилиб. — Сен эса, Қалибек, чиқавер, баракалла сенга. Назаримда чуқурлиги етарли бўлди. Шундай бўлса-да, Эдилбой, лаҳадни яна бир оз кенгайтир, «Ўлсанг гўринг кенгроқ бўлсин» деган нақл бор мусулмонларда.

Эдигей Бўрон ишни буюргач, сув тўла кичик канистрни олди-да, экскаваторнинг нариги ёғига ўтиб, одат бўйича номоз олдидан таҳорат олди. Мана шундагина унинг кўнгли озми-кўпми таскин топди: ҳарқалай, Казангапни Она Байитга кўмишнинг имкони бўлмаган эса-да, ҳарна бўлганда ҳам иснодга қолишмади. Жасадни дафн этолмай, уйга қайтариб кетишмади. Агар у қатъият кўрсатмаганда шундай бўлиши турган гап эди. Энди қандай бўлмасин, қоронғи тушмасдан марҳумни ерга топшириб, Бўронлига етиб бориш зарур. Уйда, албатта, уларни кутиб ўтиришибди, соат олтига қолмай етиб келамиз, дейишган. У ёқда кутишади, кечикаётганлигимиз учун безовта бўлишади. Мана, соат тўрт ярим ҳам бўлиб қолибди. Ҳали ўликни кўмиш ва Сариўзак даштини босиб

ўтиш керак. Қанчалик тез юрилганда ҳам камида икки соатсиз етиб олишолмайди. Айни пайтда, дафн маросимини қонун-қоидасига амал қилмай, наридан-бери ўтказиш ҳам одобдан эмас. Жуда бўлмаса, жанозани хуфтонга бориб ўқишар. Бошқа илож қанча...

Таҳорат олгандан сўнг енгил тортган Эдигей энди маросимни ўтказишга ўзини ҳақли деб билди. Канистрнинг қалпоғини ёпаркан, у экскаватор ортидан соқол-мўйловини силаганча, салобат билан чиқиб келди.

— Оллонинг қули Казангапнинг фарзанди Собитжон, менинг чап томонимда тур, сизлар тўрттовларинг жасадни қабрнинг четига олиб келиб, мархумнинг бошини кунчиқар томонга қаратиб қўйинглар, — буюрди у бирмунча тантанавор оҳангда. Буларнинг барчаси бажарилгач: — Мана энди ҳаммамиз муқаддас каъба томонга қараб ўтирамыз. Кафтларингни ёзинглар, Аллоҳ-таолони ёдга олинглар, бизнинг фикру хаёлимиз унинг даргоҳида қабул бўлсин, — деди.

Қизиғи шунда эдики, Эдигей ўз ортидан ҳеч қандай истехзо, кулиш, шивир-шивир овозларини эшитмади. У шунисига ҳам рози эди. Бўлмаса: «Қўйсангиз-чи мўйсафид бошни оғритмай, сиз қанақа масхаравоз мулласиз, келинг, яхшиси ўликни тезроқ кўмайлигу, эртароқ уйга қайта қолайлик», дейишлари ҳам мумкин эди-да. Бунинг устига, Эдигей жанозани қабр устида ўтириб эмас, балки тик турганча ўқишга жазм қилди: ислом дини келиб чиққан араб мамлакатларидаги қабристонларда қуръонни тик туриб ўқишларини билимдон кишилардан эшитганди. Ҳақиқатан ҳам шундайми, йўқми, ҳарқалай, нима бўлганда ҳам Эдигей боши билан тангрига яқин бўлишни истади.

Бироқ жанозани ўқиш олдида ёруғ дунёнинг ўнг томонига бир, сўл томонига бир бош эгиб, таъзим қилиб, оламни яратганнинг ўзига сифиниб одам зоти бу ёлғончи дунёга тасодифан келиб, бир куни, хоҳ кундуз, хоҳ кечаси оламдан ўтишини ёдга олиб, Худо бир, расул барҳақ дея кўкка бош кўтариб қараркан, Эдигей яна ўша оққуйруқ калхатни кўрди. У бамайлихотир секин-аста қанот сирпаб, бир текисда доиралар ясаб, яқинлашиш пайида парвоз қилиб юрарди. Аммо калхат ўй-хаёлларига асло халал бермади, алаҳситмади, аксинча, фикрларини бир ерга жамлаб олишига ёрдам берди.

Чуқур қазилган қабр ёнида, замбил тобутда оқ наMATга ўралган Казангапнинг жасади ётарди. У ҳаммага ва ҳар бир кимсага, охират дунёгача бўлган барча давр ва замонларга мўлжаллаб, олдиндан башорат қилиб айтиб қўйилган қуръон оятларини пичирлаб ўқирди, марҳумлар учун ҳам, тириклар учун ҳам, бандаси қайси даврда яшамасин ва ким бўлишидан қатъи назар ва ҳатто туғилиши зарур бўлган янги авлод ҳам Худонинг қули эканлиги, демак пайғамбарларнинг мерос қилиб қолдириб кетган ва жамики нарсани ўзида мужассам этган турмушнинг ана шу умумий формуласи ҳақидаги сўзлар ҳаммага тегишли эканлигини пичирлаб тиловат қилар эди. Эдигей Бўрон уларни ўз қалбидан чиққан ва ҳаёт тажрибасидан олган ўз шахсий фикрлари билан ҳам тўлдиришга ҳаракат қилди. Инсон дунёга шунчаки келиб кетавермайди-ку, ахир!

«О, Тангрим, агар тинглаётганинг рост бўлса, отабоболарим китоблардан ёд олиб айтиб ўтган Қуръонни мен ҳам улар изидан бориб, қайта такрорлаётганимни эшит. Ўйлайманки, менинг айтган фикрларим ортиқча бўлмас.

Мана, биз Малақумдичоп жарлигида, кимсасиз ва бегона жойда, Казангап учун қазилган қабр устида турибмиз. Уни ўзи васият қилган қабристонга дафн этиш иложини тополмадик. Кафтларимизни ёзиб Казангап билан видолашаётганимизда осмондан оққуйруқ қушинг қизиқиб қараб турибди. О, яратган Эгам, агар ўзинг бор бўлсанг, бизни афв эт, гуноҳимизни кечир, қулинг Казангапни ўз паноҳингга лутфан қабул эт, агар у шунга лойиқ бўлса, руҳига мангу ором бағишла. Биз қўлимиздан келганини қилдик. Қолгани ўз эркингда!

Энди эса, сенга шундай дақиқаларда мурожаат қилар эканман, кўзим тириклигида, фикр юритишга қодир эканлигимда мени эшит. Бандаларингни сенга айтари аниқ: раҳм қил, мадад бер, паноҳингда сақла! Гуноҳсизлар ҳам, гуноҳкорлар ҳам сендан ортиқ даражада кўп ёрдам кутишади. Ҳатто қотил ҳам сени ўз томонига тортгиси келади. Сен эса, ҳамон сукутдасан. Нимасини айтмай, бизнинг назаримизда, кимки жуда қийналиб қолганда, ўша одам учун сен мавжудсан. Сенга қийин, тушунаман, ахир бизнинг илтижоларимизнинг чеки йўқ. Сен эса ёлғизсан. Мен сендан ҳеч

нарса сўрамайман. Ушбу дамларда дилимда кечаётган гапларни айтмоқчиман, холос.

Найман она ором олаётган табаррук қабристонимиздан бундан буён маҳрум этилганлигимиз учун суюгим қақшайди. Бинобарин, шундай экан, мен ҳам унинг муқаддас пойқадами теккан Малақумдичопда ётишни истайман. Ҳа, биз ҳозир тупроққа топшираётган Казангап билан ёнма-ён ётайин. Одам ўлгандан сўнг руҳи нимагадир айланиши рост бўлса, унда мен чумолига эмас, балки окқуйруқ калхатга айлана қолайин. Негаки, ҳув осмондаги калхатдек Сарийўзак узра қанот қоқиб парвоз қилиб, юксаклардан қадрдон заминимизга суқланиб қарайин. Вассалом.

Васиятимни эса бу ерга мен билан келган ёшларга айтиб кетаман. Мени шу ерга кўмишларини уларга васият қиламан. Бироқ тепамда Қуръонни ким ўқийди, буни билолмайман. Булар Худога ишонишмайди, бунинг устига, ҳеч қандай оятни ҳам билишмайди. Ахир, оламда Худо борлигини ҳеч ким билмайди ва ҳеч қачон билолмайдилар ҳам. Биров «бор» деса, бошқаси «йўқ», дейди. Мен сенинг борлигинга ишонгим келади, сен менинг қалбимдасан, ўй-хаёлимдасан, қуръон ўқиётиб сенга мурожаат этар эканман, аслини олганда, ўзимга сен орқали мурожаат қилгандай бўламан. Ўшанда сен қандай ўйлаган бўлсанг, мен ҳам шундай ўйлаган бўламан, яратган Эгам. Ҳамма гап шунда-да! Ёшлар бўлса бу ҳақда ўйлашмайди, Қуръон деганни назар-писанд қилишмайди. Ажабо, ўлим дақиқаларида улар ўзларига ва яна бошқаларга нима дея олишаркан? Уларнинг ҳар бири ўзини худо санаб юргани билан ўз инсоний қадр-қимматини англаб етмагандан сўнг юксак инсонийлик маъносини қаердан ҳам тушунсин? Бу масхараомуз сўзларим учун афв эт... Уларнинг биронтаси худо ҳам бўла олмайди, бироқ унга интилмасанг одабийлик қиёфасидан ҳам чиқасан. Инсон ўзини махфий равишда Худо санаб сен бандаларинг учун жон куйдирганинг каби жон куйдирганларида эди, яратган эгам, унда сенинг ўзинг ҳам бўлмаган бўлар эдинг-да... Мен эса сенинг беному нишон йўқолиб кетишингни хоҳламас эдим...

Менинг арз-армонларим шулар. Ошкора айтган бўлсам, афв сўрайман. Мен оддий одамман, шунга яраша фикрлайман. Ҳозир жанозани ўқиб бўлганимдан сўнг, дафн қилпшга киришамиз. Омин, Аллоҳу акбар...»

— Омин, — деб фотиҳа қилди-да, Эдигей Бўрон бир оз жимиб қолди, кейин осмондаги калхатга яна бир дафъа қайғу аралаш тикилиб олгач, ортда турган одамларга қараб ўгирилди улар тўғрисидаги фикрларини эндигина Аллоҳ таолога айтиб бўлганди. Тангри билан бўлган суҳбат тугади. Қаршисида ҳамроҳлари, ниҳоят чўзилиб кетган дафн маросимини бирга ўтказишлари лозим бўлган беш киши турарди.

— Мана,— деди у ўйчан,— жанозада ўзим учун ҳам, сизлар учун ҳам айтишим лозим бўлган гапларни айтдим. Энди ишга киришамиз.

Эдигей Бўрон орденли камзулини течиб ташлагач, ўзи қабр тубига чўкди. Унга Эдилбой Дароз ёрдамлашди. Собитжон мархумнинг ўғли бўлгани учун қўшилмай, бир чеккада қайғули бош эгиб турди. Қалибек, Жумағали ва пиёниста куёв — учаласи замбилдан намагга ўралган мурдани олиб, қабрнинг ичига, Эдигей билан Эдилбой Дарознинг қўлига узатишди.

«Видолашиш маҳали ҳам келди! — деб ўйлади Эдигей Бўрон Казангапнинг жасадини мангуга лаҳадга узатар экан. — Эртадан бери жой тополмай овора бўлиб юрганлигимиз учун кечир. Кун бўйи сени гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа олиб юрдик. Начора, шундай бўлди-да. Сени Она Байитга дафн этолмаганлигимиз учун биз айбдор эмасмиз. Аммо хафа бўлма, бу ишни мен шундайлигича қолдирмайман. Қаерга бориш лозим бўлса — бораман. Кўзим тирик экан, жим турмайман. Айтадиганимни айтаман уларга! Тинч ёт ўзинг, ётган жойингда. Замин нақадар поёнсиз, сенга эса бир парча ер шу ердан насиб этган экан. Бу ерда сен ёлғиз эмассан. Яқинда мен ҳам ёнингга келаман, Казангап. Бир оз кутгин мени. Кўнглинг тўқ бўлсин. Агар бирор бахтсиз ҳодиса юз бермаса, ўз ажалим билан ўлсам, ёнингга келаман ва яна бирга бўламиз. Биз Сариўзак хокига айланамиз. Аммо бунга ўзимиз билмай қоламиз-да. Бу тирикларгагина раво қўрилган. Шунинг учун ҳам сенга гапираётганим билан, аслида ўзимга гапираяпман. Ҳа, биз бордан йўқлик сари шундай кетаверамиз. Поездлар бўлса Сариўзак бўйлаб елаверади, бизнинг ўрнимизга ҳам бошқалар келаверади...»

Узоқ йиллар мобайнида Бўронли бекатида бирга юриб, иссиқ-совуқни бирга татиб, қайғу ва қувончларини бирга баҳам кўришиб кечирган ҳаёт икки оғиз видолашув сўзига

жо бўлиб жони ачиган Эдигей шу ерга келганда чидаб тура олмади, хўрсиниб йиғлаб юборди. Инсонга буюрганининг қанчалик кўп ва қанчалик озлигига қаранг!

— Гапимни эшитяпсанми, Эдилбой? — деди Эдигей лаҳаднинг ичида елкама-елка тураркан. — Сен мени ҳам шу ерга дафн эт, ёнгинасида ётай. Мени ўз қўллари билан мана бундай қилиб жойлаштир. Қулай ётишим учун ҳозир қандай қилаётган бўлсак, худди шундай қилиб ётқиз. Сўз берасанми?

— Бас қил, Эдике, кейин гаплашамиз. Энди тепага чиқавер. Чаласини ўзим битираман. Хотиржам бўл, Эдике, қани чиқақол. Изтироб чекаверма мунча.

Тер босган Эдигей юзидаги тупроқни артар экан, қабр тубидан кўтарилди, юқорида турганлар унга қўл чўзишди, у аллақандай мунгли сўзларни айтиб энтикиб йиғлаганча тепага чиқди. Қалибек чолнинг ювиниб олиши учун сув солинган канистри олиб келди.

Кейин лаҳадга бир сиқимдан тупроқ ташлаб, шамолга тескари турганча тупроқ торта бошладилар. Дастлаб белкурак билан кўмишди, сўнг Жумағали бульдозери билан тупроқни суриб берди, сўнгра яна белкуракларда қабр устидаги тупроқни текислаб шиббалашди...

Оққуйруқ калхат эса булутлар ортидан Малақумдичоп жарлигида чанг-тўзон кўтариб ишлаётган бир тўда кишиларга назар ташлаб, қанот қоққанча сайр қилиб учарди. Лаҳад ўрнида тупроқ уюми бино бўлгач, калхат одамлар орасида қандайдир бир жонланишни сездди. Малла ит ҳам тиркалма арава остидаги ўрnidан туриб, одамлар олдида айланиб қолди. Унга нима бор экан? Фақат попукли ёпиқ солинган қари туягина тинимсиз кавшаниб, пинагини бузмай кавш қайтарарди.

Афтидан, одамлар кетишга ҳозирланыпти. Йўғ-э, ана, улардан бири — туянинг эгаси кафтларини очиб, юзига тортди, бошқалари ҳам худди шундай қилишди...

Вақт ўтиб борарди. Эдигей Бўрон ёнида турганларга шошмасдан синчковлик билан кўз югуртириб чиқди-да, деди:

— Мана, тугатдик. Казангап қандай одам эди-и-и?

— Яхши одам эди, — жавоб беришди бошқалар.

— Унда ҳеч кимнинг қарзи қолмадими? Мана, бу ерда унинг ўғли турибди, отасининг қарзлари бўлса, бўйнига олсин.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда Қалибек ҳамманинг номидан:

— Йўқ, унда ҳеч кимнинг қарзи қолмаган, — деди.

— Хўш, сен нима дейсан, Казангапнинг ўғли Собитжон? — мурожаат қилди унга Эдигей.

— Ҳаммаларингга раҳмат, — қисқа жавоб қилди у.

— Ундай бўлса, уйга жўнадик! — деди Жумағали.

— Ҳозир. Яна битта гапим бор, — уни тўхтатди Эдигей Бўрон. — Ораларингда энг кексаси ўзимман. Ҳаммаларингга илтимосим бор: агар шундай ҳол юз берса, мени ҳам мана шу ерга, Казангапнинг ёнига қўйинглар. Эшитяпсизларми? Буни менинг васиятим, деб билинглар.

— Буни ҳали ҳеч ким билмайди, Эдике, ҳали нима бўлади, нима қўяди, элдан бурун гапиришнинг нима кераги бор, — деди Қалибек.

— Барибир, — дея ўз гапини маъқуллади Эдигей. — Айтиб қўйиш менга қарз, уқиб олиш сизларга фарз. Вақтсоати келганда васият қилиб кетган эди, деб эслайсизлар.

— Яна қандай васиятларинг бор? Эдике, бир йўла айтақол, — вазиятни ўзгартириш учун ҳазил қилди Эдилбой Дароз.

— Сен аралашма, — хафа бўлди Эдигей. — Мен жиддий гапиряпман.

— Эслаб қоламиз, Эдике, — уни тинчлантирди Эдилбой Дароз. — Агар бирор гап бўлса, ҳаммасини сен истагандек адо этамиз. Хотиржам бўл.

— Мана бу — йигитнинг гапи, — деди қаноат ҳосил қилгандай Эдигей.

Тракторлар қўзғала бошлади. Улар жарлик тепасидан пастга тушгунча Эдигей Бўрон Қоранорнинг жиловидан ушлаб, Собитжон ёнида борди. У ичини тирнаётган нарса ҳақида Собитжон билан ёлғиз гаплашиб олмоқчи эди.

— Гапимга қулоқ сол, Собитжон, мана қўлимиз ҳам бўшади, энди бир нарсани гаплашиб олишимиз лозим. Қабристонимиз Она Байит борасида энди нима қиламиз? — савол оҳангида деди у.

— Нима ҳам қилардик? Бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, — деди Собитжон. — Лойиҳа лойиҳа-да. Уни лойиҳа бўйича йўқ қилишади. Бор гап шу.

— Мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасдим. Унда ҳар қандай ишга қўл силтаб, ташлаб кетаверса бўлади. Мана, сен шу ерда туғилиб, шу ерда униб-ўсдинг. Отанг сени ўқитди. Мана бугун эса уни кўмдик. Бийдай далага кўмдик, дилга таскин берадиган биргина нарса — нима бўлса ҳам ўз қадрдон ерига дафн этдик. Саводинг бор, областда ишлайсан, худога шукр, истаган кишинг билан тиллаша оласан. Ҳар хил китоблар ўқигансан...

— Бундан нима фойда? — унинг гапини бўлди Собитжон.

— Гап шундаки, эртагаёқ бу ернинг бошлиғига бир-галашиб борсак, у билан гаплашишимга ёрдам берсанг, бу шаҳарчанинг энг каттаси бордир-ку, ахир. Она Байитни ер билан яксон қилишларига йўл қўйиб бўлмайди! Ахир, бу ерда тарих ётибди.

— Буларнинг бари эски чўпчаклар, тушунсанг-чи, Эдике. У ерда оламшумул, коинотга доир масалалар ҳал этилади, биз бўлсак қандайдир бир қабристон хусусида шикоят қилиб борамизми. Бунинг кимга кераги бор? Улар учун бу — тфу! Бари бир, бизни у ёққа киритишмайди.

— Бормасак, қўйишмайди-да. Агар талаб қилсак, киритишади. Агар иложи бўлмаса, бошлиқнинг ўзи келмас-микан. У тоғ эмаски, ўрнидан кўзғалмаса.

Собитжон Эдигейга газабкорона назар ташлади.

— Бу бемаъни гапингни қўй, қария. Мендан эса умид қилма. Шахсан менга бунинг ҳеч қандай кераги йўқ.

— Ҳа-а, шундоқ демайсанми. Гап тамом. Чўпчаклар эмиш?..

— Сен нима деб ўйлагандинг? Оёғини қўлига олиб югуриб қолади, деб ўйлагансан-да, мени! Хўш, менинг оилам, ишим, бола-чақаларим бор. Нимага энди шамолга қарши чоптиришим керак? Бу ердан қилинган битта қўнғироқ туфайли орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми? Э, йўқ, раҳмат!

— Раҳматинг ўзингга буюрсин, — деди Эдигей Бўрон ва жаҳл аралаш қўшимча қилди: — Орқамга бир тепиб ишдан ҳайдасинларми, дедингми?! Бундан чиқди, сен фақат орқанг учун яшаб юрган экансан-да!

— Сен эса нима деб ўйлагандинг? Худди шундай! Бу сенга осон. Ким бўпсан? Ҳеч ким. Бизлар эса орқамиз учун

яшаймиз. Оғзимизга ширинроқ луқма тушсин, деб шундай яшаймиз.

— Э, ҳа! Илгарилари бош учун эъозлашарди, бундан чиқди, энди орқаларинг учун эъозлашар экан-да.

— Қандай истасанг, шундай тушунавер. Бироқ аҳмогингни топиб бўпсан.

— Тушунарли. Гап битта! — унинг гапини чўрт кесди Эдигей Бўрон. — Отангинг маъракаларини ўтказ, худо хоҳласа, сен билан бошқа учрашмаймиз.

— Шундай қилишга тўғри келади, — юзини буриштирди Собитжон.

Шу гапдан кейин ажралиб кетишди. Эдигей Бўрон туяга миниб олгунча тракторчилар моторни юргизиб, кутиб туришди. Аммо Эдигей уларнинг иложи борица тезроқ боришларини, маъракада одамлар кутиб қолишганини, ўзининг эса туяда истаган йўл билан секин-аста боражагини айтди.

Тракторчилар жўнаб кетишди. Эдигей жойидан қирмамай, бундан буён қандай йўл тутиш кераклигини ўйларди.

Энди у содиқ ити Йўлбарсни ҳисобга олмаганда, Сариўзак даштида танҳо ўзи қолган эди. Ит, аввало, кетаётган тракторлар ортидан чопди, сўнгра, эгаси билан уларнинг йўли бир эмаслигини англаб, ортига қайтди. Аммо Эдигей унга эътибор бермади. Мабодо ит уйга қочиб кетганида ҳам чол бунга сезмаган бўларди. Юрагига қил ҳам сиғмасди. Собитжон билан ораларида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини эъзаётган, руҳий тушкунликка солган қалб туғёнини босолмасди.

Эдигей Бўрон ўкинарди, у билан гаплашгани учун қаттиқ ўкинарди — сўзларини елга совурди. Маслаҳатлашишга ва ёрдам сўрашга арзийдиган одаммиди Собитжон? Саводли, маълумотли, ўзига ўхшаганлар билан осон тил топишади, деб умидвор бўлганди-да. Турли курсларда, институтларда таълим олган бўлса нима қилибди? Эҳтимол, уни ҳозир қандай бўлса, шундай бўлиши учун ўқитишгандир. Эҳтимол, қайлардадир Собитжонни бошқа биров эмас, айнан Собитжон бўлиб етишиши учун кўп меҳнат сарф қилган иблисдек ўткир ақл соҳиби бордир. Ахир, Собитжоннинг ўзи радио орқали бошқариладиган одамлар ҳақидаги бемаъни бир

нарсани бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилиб берган эди-ку. Шундай вақт яқинлашиб келаётганмикин?! Ўша кўринмас ва ҳар нарсага қодир куч буларни аллақачон радио орқали бошқараётган бўлса-чи...

Эдигей чол бу ҳақда ўйлаган сари, зилдай хаёллардан баттар хуноби ошди, боши берк кўчага кириб бораверди.

— Сен манқуртсан! Ҳақиқий манқурт! — Собитжондан нафратланиб ва ачиниб ичида шивирлади у.

У муроасага келишни истамас, ҳали букчайиб қолмасидан нимадир қилиш кераклигини яхши тушунарди. Агар чекинадиган бўлса, барчанинг кўзи олдида мағлубиятга учраган бўлади. Буни Эдигей Бўрон жуда яхши тушунарди. У Она Байит борасида нимадир қилиш лозимлигини англаб, лекин нимадан бошлаш, қандай ҳаракат қилиш, қаёққа бориш, қандай тадбир кўриш кераклигини аниқ билмасди.

Эдигей Қоранор устида ўтириб, залворли хаёлларга чўмганча, атрофни кузатарди. Чор атрофи жимжит саҳро. Малақумдичопнинг қизил қумли жарларида шомги соялар пайдо бўлди. Тракторлар аллақачон кўздан ғойиб бўлиб, овозлари ҳам тиниб қолганди. Ёшлар кетишди. Сариўзақ ҳақидаги бор ҳақиқатни билган, хотирасида сақлаб қолганлардан бири бўлмиш кекса Казангап энди поёнсиз саҳро ўртасидаги яқиндагина тупроғи тортилган якка қабрда ётибди. Бу тепа аста-секин чўкиб, кичрайиб, Сариўзақ гулларига бурканишини, кейинчалик бу қабрни бошқа ерлардан ажратиб бўлмаслигини Эдигей тасаввуридан ўтказарди. Ҳа, шундай — ҳеч ким ердан узоқ яшамайди, ҳеч ким тақдирдан қочиб қутулолмайди...

Кечга яқин қуёш оғирлашиб қолгандек секин-аста уфққа томон ёнбошлай бошлади. Унинг нурлари дақиқа сайин ўзгарарди. Кунботар ёқда мовийлик билан қоронғилик билинар-билинмас даражада қоришиб, кеч кира бошлаган эди.

Эдигей Бўрон вазиятни ҳисобга олиб кўргач, зонага ўтиладиган кўтарма ғов ёнига қайтиб боришга қарор қилди. Бошқа йўлини ўйлаб тополмади. Дафн маросими ҳам ортда қолди, энди ҳеч ким ва ҳеч нарсага боғлиқ эмас, хуллас, ўйлаганларини амалга оширадиган энг қулай фурсат келган эди. Ҳаммасидан ҳам аввал қоровулда турганларга катта бошлиқ олдига олиб боришларини, соқчилар назорати остида бўлса ҳам майли, муҳими, бошлиқ олдига олиб боришларига

кўндиришни дилига тутди. Агар бунинг иложи бўлмаса, ўша бошлиқни кўтарма гов ёнига келиб, Эдигей Бўроннинг гапларини тинглашга мажбур қилиш керак. Ана шунда у бор гапини юзига айтади...

Буларнинг ҳаммасини пухта ўйлаб олганди. Энди Эдигей Бўрон бу режасини имилламасдан амалга оширишга қарор қилди. У кўтарма гов олдида қатъият кўрсатиб, киришга рухсатнома олишга ёки бошлиқ билан учрашишга эришиши керак. Ҳа, шундан бошлайди. Қандайдир Тансиқбоев эмас, энг катта бошлиқ гапини эшитмагунча тинчимаслиги, қоровулда турганларни тушунишга мажбур этиши керак...

У руҳан дадилланди:

— Таваккал! Агар итнинг эгаси бўлса, бўрининг Худоси бор! — ўзига далда берди у ва ўша ёққа йўл оларкан, Қоранорга қамчи босди.

Шу аснода офтоб ботиб, қоронғилик куюқлаша бошлади. У зонага яқинлашиб қолганда, атрофни зулмат қоплаган эди. Пост чироқлари аниқ кўриниб, симтўсиққа ярим чақиримлар қолганда, Эдигей бирдан шошила бошлади. У туядан сирғалиб тушди. Бундай ишда туянинг нима кераги бор! Ким билсин, қанақа бошлиққа дуч келади. Эҳтимол, гаплашишни ўзига эп кўрмай: «Туянг билан. даф бўл. Қаёқдан пайдо бўлдинг? Сени қабул қилмайман», деб кабинетига ҳам киргизмас. Зеро, Эдигей ўз режасининг нима билан тугагини, у ерда қанча кутиши кераклигини ҳали билмасди, Қоранорни эса ҳозирча тушовлаганча далада қолдирса бўлади.

— Сен ҳозирча шу ерда кутиб тур, мен бориб уриниб кўраман, — туяга қараб пўнғиллади у аслида ўзига далда бермоқчи бўлиб. Туяни чўктиришга тўғри келди, хуржундан тушовни олиш керак эди.

Эдигей тушов билан овора бўларкан, атроф жимжит эди. Атрофга шундай сукунат чўккан эдики, у ўзининг нафас олишини, ҳаводаги қандайдир ҳашаротларнинг дам-бадам чириллаши ва гувиллашини эшитиб турарди. Боши узра сонсиз юлдузлар чарақларди. Борлиқ шундай сокин эдики, ҳозир нимадир содир бўлиши керакдек эди. Борлиқ алланимани кутгандек сукутда...

Ҳатто Сариўзак сукунатига кўникиб кетган Йўлбарс ҳам сергак тортиб, нимагадир гингширди. Бу сокинликда уни нима безовта қилаётган экан?

— Ҳали ҳам оёқларим остида ўралашаяпсанми! — деди норози оҳангда итнинг эгаси. Сўнг ўйлаб қолди: итни нима қилиш керак? У бари бир орқамдан қолмайди. Ҳайдасанг ҳам кетмайди. У ерга ит билан бориш яхши эмас. Юзимга айтишмаса ҳам манови чолни қаранглар, ҳақлигини ҳимоя қилиб келибди, ёнида эса итдан бошқа ҳеч ким йўқ, деган хаёлга борадилар. Итсиз боргани маъқул. Эдигей итни узун арқон билан туянинг абзалига боғлаб қўймоқчи бўлди. Қайтиб келгунича ит билан туя бирга бўлгани тузук. Шу мақсадда итни чақирди: «Йўлбарс! Йўлбарс! Бу ёққа кел!» У итнинг бўйнига арқон солиш учун эгилди. Худди шу маҳал ҳавода нимадир юз берди, осмонда нимадир кучайиб бораётган вулқондек гумбурлаб қўзғолди. Яқингинада, космодром зонасида даҳшатли олов устунининг ёрқин алангаси шиддат ила осмонга кўтарилди. Эдигей Бўрон қўрқувдан ўзини орқага ташлади, туя бўлса бўкириб, ўрnidан сапчиб туриб кетди. Ит даҳшатдан эгасининг оёғи остига ўзини ташлади.

Транскосмик тўсувчи «Чамбарак» операцияси бўйича биринчи ҳарбий ракета-робот ҳавога кўтарила бошлаганди. Сариўзақда роппа-роса соат кечки саккиз. Биринчисидан сўнг иккинчиси, ортидан учинчиси кўтарилди ва яна, яна... Ракеталар ер шари атрофини доимий ҳаракатланувчи кардон билан тўсиш учун олис фазога йўл олаётган эдилар. Ердаги ишларда ўзгариш бўлмаслиги учун, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолиши учун қилинаётган эди бу ишлар...

Аланга аралаш кулранг-кўкиш тутун бурқираб отилиб чиқди-да, гўё бош узра ағдарилиб тушгандек бўлди... Одам, туя, ит — бу оддий жонзотлар ақл-хушини йўқотиб, бу ердан узоқроққа қочишарди. Улар бир-бирини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, маҳобатли оловли яшин билан ёритилган чўл бўйлаб қочишарди...

Улар қанчалик узоқ чопишмасин, худди бир жойда туриб чопаётгандек эдилар, ҳар бир янги портлашдан борлиқни ёруғлик қамраб олар ва атрофни яксон қиладиган гумбургумбурлар бошлари узра янграрди.

Одам, туя ва ит орқаларига қарамасдан қочишарди. Кутилмаганда Эдигейнинг ёнгинасида оққуш, Найман она ўз ўғли — Манқуртнинг ўқидан эгардан қулаган пайтда унинг оқ рўмолидан бино бўлган оппоқ қуш пайдо бўлди. Оққуш

гумбурлаш ва тўс-тўполонда одам билан ёнма-ён учар, қичқирарди:

— Кимнинг ўғлисан? Сенинг исминг нима? Исмингни эсла! Сенинг отанг Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой...

Зичлашаётган қоронғиликда унинг овози яна узоқ вақт янграб турди...

Бир неча кундан сўнг, Қизил Ўрдадан Бўронли бекатига Эдигейнинг иккала қизи — Саула билан Шарофат эрлари, болалари билан етиб келишди. Улар Казангапнинг ўлими ҳақида телеграмма олишгач, ҳар бир ёмоннинг бир яхшиси бор, деганларидек таъзия билдириш, шу баҳонада, бир-икки кун ота-оналари ҳузурида меҳмон бўлиб кетиш учун ҳам келишган эди.

Улар бир тўда бўлиб поезддан тушиб, Эдигейнинг остонасига қадам қўйишганда оталари уйда йўқ эди. Уккубола югуриб чиқди, у болалари билан қучоқлашиб йиғлаб, ўпишиб кўришаркан, тинмай жаврарди:

— Ўзингга шукур, эгам! Айни вақтида келдиларинг! Оталаринг қанчалар хурсанд бўлади. Қандай яхши, ҳам-маларинг йиғилиб келибсизлар! Оталаринг хурсанд бўлади!

— Отамнинг ўзи қаерда? — сўради Шарофат.

— У кечга яқин қайтади. Эрталабдан Почта кутисига, у ернинг бошлиқлари олдига кетди. Қандайдир ишлари бор! Мен кейинроқ айтиб бераман. Вой, нега қараб турибсизлар? Ўз уйларинг ахир, болаларим...

Бу ўлкаларда поездлар одатдагидек машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон пайдарпай қатнаб туради.

Темир йўлнинг иккала томонида ёвшанзор билан қопланган ҳайҳотдек дашт — Сариўзак, ўртачўл ястаниб ётади.

*Чўлпонота, 1979 йилнинг декабрь —
1980 йилнинг март ойлари.*

Соҳил ёқалаб чопаётган олапар

Қисса

Русчадан

Асил Рашидов ва Маҳкам Маҳмудов

таржимаси

Рутубатли, изғиринли, қоп-қоронғи тун қўйнида ҳай-ҳотдай ястаниб ётган Охота денгизи соҳилларида табиатнинг икки қудратли кучи — қуруқлик билан денгиз ўртасида азалий, тинимсиз кураш давом этади: қуруқлик денгизнинг асов тўлқинларига тўсқинлик қилишга интилади, денгиз эса қуруқликка ҳужум қилишда тиним билмайди. Денгиз тўлқинлари зулмат қўйнида гувиллаб, ўкириб, шиддат билан қояларга келиб урилиб, парчаланиб кетади. Денгиз ҳаммаларини қайтаравериб тош-метин бўлиб кетган қирғоқ хўрсиниб, уф тортади.

Олам олам бўлиб яралганидан буён, тун кундан туғилган, кун тундан туғилган замонлардан буён аҳвол шу — икки қудратли куч ўртасидаги олишув давом этади: бундан буён ҳам куну тун, туну кун, токи ер билан сув бор экан, улар абадулабад шундай курашаверади. Куну тун, туну кун...

Шундай кечалардан яна бири ўтди. Денгиз овига жўнаш арафасидаги кеча эди бу. Бола шу кеча ухлолмай чиқди. Умрида биринчи марта ухлаёлмади, умрида биринчи марта тунни бедор ўтказди. Қани энди, тезроқ тонг ота қолса, денгизга, овга чопқиллаб кета қолса. У нерпа¹ териси устида ётаркан, остидаги ер денгиз зарбаларидан билинар-билинемас титраётганини сезар, кўрфаздаги тўлқинларнинг бир-бирига урилиб, ўкираётганини элас-элас эшитар эди. У тун бўйи сергакланиб ухлай олмади...

Қадим-қадимларда аҳвол бутунлай бошқача эди. Ўша вақтларни энди тасаввур қилиб бўлмайди, қадимги ўрдак воқеаси ҳақида ҳозир ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, билиш уёқда турсин, ҳатто бу ҳодисани хаёлига ҳам келтирмайди, мабодо ўша қадим замонларда Лувр деган ўрдак бўлмаганида олам аллақандай, бошқача тарзда тузилиб, ҳозиргидай,

---

¹ Тюленлар оиласига мансуб денгиз ҳайвони.

қуруқлик сувга, сув эса — қуруқликка қарши турмаган бўларди. Ахир, оламнинг бошланишида — азал-азалларда — табиатда қуруқлик уёқда турсин, ҳатто гард ҳам йўқ эди. Бутун атроф сувдан, фақат сувдан иборат эди. Сув ўз-ўзидан қоронғи тубсизликлардан, чексиз гирдоблардан пайдо бўлган, сўнг атрофга тарқала бошлаган. Шундан бошлаб, тўлқинлар тўлқинларга урилиб, тарафсиз оламнинг ҳамма тарафларига оқа бошлаган: сувнинг қаёқдан келиб, қаёққа боришини ҳеч ким билмаган.

Лувр ўрдак эса, ҳа, ҳозир ҳам ҳар куни тепамиздан ғагиллаб тўдаси билан учиб ўтадиган ўша ўрдак илгари дунёда ёлғиз, якка ўзи яшарди. У самода танҳо учиб юраркан, тухум қўйишга ҳам тангадай жой тополмасди. Чунки оламда сувдан бошқа ҳеч бир нарса, уя қуриш учун ҳатто бирорта хас ҳам йўқ эди.

Лувр ўрдак қўнадиган жой тополмай фарёд чекар, чидолмайман, тухумимни тубсиз гирдобга тушириб юбораман, деб юраги шувилларди. Ўрдак қаёққа йўл олмасин, қай тарафга учмасин, қанотлари остида шовуллаб ётган тўлқинларни кўрарди — чор-атрофни ҳадсиз-худудсиз, аввалию охири йўқ маҳобатли сув қоплаб олган эди. Учавериб ҳолдан тойган, мажолсиз ўрдак уя қуриш учун бутун оламда бирор парча ер йўқлигига ишонч ҳосил қилди.

Шунда ўрдак сув устига кўнди-да, кўксидаги патлардан тумшуғи билан юлиб олиб, ўзига уя қурди. Худди мана шу сузиб, қалқиб юрувчи уядан ер пайдо бўла бошлади. Бора-бора ер кенгайиб, аста-секин унинг устида турли жониворлар пайдо бўлди. Жониворлар ичида инсон ҳаммасидан эпчил, абжир чиқиб қолди. У қор устида чанғида учишни, қайиқ ясаб сувда сузишни ўрганиб олди. Ҳайвонларни, балиқларни овлашни ўрганди, шулар билан тирикчилик қилиб, ўз наслини кўпайтира бошлади.

Бутун оламини қоплаб олган сув ўртасида қуруқликнинг пайдо бўлиши қандай оқибатларга олиб келишини Лувр ўрдак билмаган эди. Чунки ер пайдо бўлган вақтдан бошлаб, денгиз тинчини йўқотди; мана энди ўшандан бери денгиз — қуруқликка, қуруқлик — денгизга қарши жанг қилади. Булар ўртасига тушиб қолган инсонга осон тутиб бўлмайди, у денгиз билан ер ўртасида, ер билан денгиз ўртасида азоб чекади. Одамлар кўпроқ ерга боғланиб қолганликлари учун денгиз уларни хуш кўрмайди...

Тонг бўзара бошлади. Яна бир тун ўтди. Яна бир кун дунёга келди. Бўзара бошлаган тонг ғира-ширасида денгиз билан қирғоқнинг қутуриб олишаётгани кийик лабидан учган ҳовурдай элас-элас кўзга чалинади. Денгиз шундай нафас олади. Денгиз ва қирғоқнинг кизғин тўқнашувларидан ҳаммаша паға-паға совуқ ҳовур кўтарилиб туради. Ястаниб ётган соҳил бўйлаб, ҳамма ерда ўжар тўлқинларнинг шовқини эшитилади.

Тўлқинлар ўжарлигини қўймайди, ўркач-ўркач тўлқинлар қирғоқнинг муздай ёнбағирларига, сув ялаб силлиқлаб юборган тошлар уюмига жон-жаҳди билан, бор кучи билан ҳамла қилади, кейин эса тақдирга тан бергандай хўрсиниб, мажолсизланиб, изига қайтади.

Ортида ўткинчи кўпиклар ва чай қатилган ўт-ўланларнинг чиркин ҳиди қолади.

Баҳорда океан ҳаракати билан аллақерлардан келиб қолган муз парчалари гоҳ-гоҳида ўркач-ўркач тўлқинлар кучи билан қирғоққа чиқиб қолади. Қум устига улоқтириб ташланган бу бевош муз парчалари дарҳол денгизнинг тўнғиб қолган ожиз зарраларига айланади. Кейин келган тўлқинлар тезда ортга қайтиб, уларни ҳам ўз оғушига олганича яна денгиз бағрига элтади.

Зулмат чекиниб тонг ота бошлади. Қирғоқ оҳиста равшанлашди, денгиз оҳиста ёриша бошлади.

Тунги шамол кўзғатган оқ ёлли ўркач-ўркач тўлқинлар ҳамон қирғоққа талпиниб, шовқин солиб турган бўлса-да, денгизнинг олисдаги теран жойлари энди инсофга келгандай тинчланиб, кўрғошин сингари хира кўкиш ранг тортиб, вазмин мавжланиб ётарди.

Денгиз устидаги булутлар қирғоқдаги тепаликлар сари силжий бошлади.

Денгизнинг худди ўша қисмида, Олапар қўлтиғига яқин ерда денгиз томон ярим орол шаклида қиялаб туртиб чиққан тепалик — қоя бўлиб, у олисдан қараганда ҳақиқатан ҳам соҳил бўйлаб чошиб бораётган каттакон олапар итни эслатарди.

Ёнбағирларида у ер-бу ерда турли-туман буталар ўсиб, чакалакзорга айланиб кетган ва ёзнинг энг иссиқ кунларида ҳам бошидан қори аримаган қисми шалпайган каттакон қулоққа ўхшайдиган, «чотида» — сояда қолган пастқам жо-

йида ҳам оқ қашқаси бўлган Олапар қояси денгиз томондан қараганда ҳам, ўрмондан қараганда ҳам олис-олислардан кузга ташланиб туради.

Мана шу Олапар кўрфазидан эрта тонг пайти қуёш икки терак бўйи кўтарилганда бир нивх қайиғи денгизга тушди. Қайиқда уч овчи билан бир бола бор эди. Ёшроқ ва норғулроқ икки йигит тўрт эшкакни эшиб боришарди. Қайиқ қуйруғида юзи қўнғир тус олган, озғин, кекирдаги туртиб чиққан, манглайи ва айниқса бўйинларини тарам-тарам ажин босган, қўллари ҳам йирик, суякдор панжа бўғинлари ёнғоқдай шишиб чиққан кекса овчи тамаки трубкасини сўрганича, рулни бошқариб борарди. Сочларига оқ оралаган, бутунлай оқ десаям бўлади. Қорайган юзида оқиш қошлари кўзга аниқ ташланарди. Чолнинг ёшланиб, қизарган кўзлари одатдагидай ҳамиша қисилган — умр бўйи қуёш нури тушиб кўзни қамаштирувчи сув юзига қарайвериб ўрганиб қолган, у кўрфазда қайиқни гўё кўр-кўрона ҳайдаётганга ўхшарди. Қайиқнинг нариги тумшуққинасида ўн бир-ўн икки ёшлардаги қора кўз бола суғурдай чўнқайиб ўтириб олган: аҳён-аҳёнда катталарга қараб қўяр, жони ичига сиғмасдан ўзини зўрға тутиб ўтирар, хўмрайиб ўтирган қарияни койитмаслик учун ҳадеб типирчилайверишдан ўзини тийиб турарди.

Бола қаттиқ ҳаяжонда эди. Ҳаяжондан бурун катаклари керилган, юзидаги билинар-билимас сепкиллар сиртига тепиб чиқарди. Онаси ҳам шунақа, жуда хурсанд бўлиб кетса юзидаги сепкиллар бўртиб турарди. Боланинг ҳаяжонланишига сабаб бор эди.

Азалдан шундай — эркак бўлиб туғилган ҳар бир одам ёшлигиданоқ денгиз билан дўстлашуви, оға-ини тутиниши лозим, чунки денгиз уни билиб қуйсин, одам ҳам денгизни дўст билиб ҳурматлайдиган бўлсин. Худди шунинг учун жамоа оқсоқоли Ўрхон бобонинг ўзи бош бўлиб, яна энг яхши овчилардан иккитаси — боланинг отаси Эмрайин билан тоғаси Милхунни ёнига олиб, катталарнинг кичиклар олдидаги, бу гал эса кичкинтой Киrisk олдидаги муқаддас, эзгу бурчларини бажариш учун сафарга чиқишди. Бола шу кундан бошлаб, умрининг охиригача, қувончли кунларда ҳам, кулфатли кунларда ҳам денгиз билан дўст тутиниши керак эди.

Киrisk ҳозир бола, оғзидан она сути кетмаган гўдак бўлса ҳам майли, у келгусида ишга ярайдими, йўқми, ҳозир

гап бунда эмас. Ким билсин, эхтимол бир кун вақт келиб ёши улуғлар ҳолдан тойиб, кексайиб қолганларида, мана шу бола жамоанинг кунига ярар, унинг таянчи бўлиб қолар. Шундай бўлиши керак ҳам. Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган азалий ҳаёт қонуни бу. Ҳаёт шу асосга қурилган.

Қайиқдагилар шуларни ўйлашар, аммо ҳеч ким бу ҳақда чурқ этиб оғиз очмасди. Бундай фикрлар одамнинг дилидан кечади-ю. тилига камдан-кам кўчади. Шунинг учун ҳам Олапар соҳилида яшовчи Она балиқ — Сув париси жамоасининг одамлари Кирискнинг биринчи овга чиқишига унчалик эътибор беришгани йўқ. Аксинча, қабиладошлар боланинг катта овчилар билан денгизга чиқиб кетаётганига аҳамият бермагандай кўрсатар эдилар ўзларини. Гўё бу воқеа эътиборга арзимайдиган эди.

Болани фақат онаси кузатиб кўйди. У ҳам бўлажак сафар тўғрисида чурқ этмади, кўлтиққа етмасданоқ ўғли билан хайрлашаркан, «Энди ўрмонга боравер!» деди у аниқ эшиттириб, ҳеч нарсадан хабари йўқдай. Она денгизга эмас, ўрмон томонга қараб кўшиб кўйди: «Эҳтиёт бўл, олиб келган ўтинларинг қуруқ бўлсин, ўзинг ўрмонда адашиб қолмагин!» Она бу сўзларни болани кинрлар — жин-ажиналардан асраш учун, ёвуз руҳларни чалғитиш учун айтди. Она Кирискнинг отаси Эмрайин тўғрисида ҳам оғиз очмади. Гўё овга ота-бола эмас, тасодифий одамлар бирга бораётгандай эди. Бу ҳам жинларни чалғитиш учун; жинлар Эмрайин билан Кирискнинг ота-бола эканлигини билишмасин. Чунки оталар билан болалар бирга овга чиқишларини жинлар ёқтиришмайди. Агар билиб қолишса, ота-боладан бирортасини ҳалок қилишлари мумкин. Ота ёки боладан бирортаси ўлса, тирик қолгани ваҳимага тушсин, қайғурсин, азоб чекиб, иккинчи денгизга чиқмайман, бошқа ўрмонга кирмайман, деб қасам ичсин, дейишади. Кинрлар ана шунақа ёвуз, маккор бўлишади, одамларга зиён етказиш учун ҳар доим пайт пойлаб туришади.

Кирискнинг ўзи ёвуз кинрлардан қўрқмайди-я. Энди гўдак эмас, ахир. Аммо онаси қўрқади, қўрққанда ҳам боламга бирон фалокат ёпишмасин, деб жуда қўрқади. Кириск ҳали ёш, уни ҳалок этиш жинлар учун қийин эмас, деб ўйлайди. Онанинг айтганларида ҳам жон бор-да! Эҳ, нимасини айтасан, бу лаънати кинрлар болаларга озмунча азоб келтирдими — болалар улғайиб, овчи бўлиб етишмасин, деб уларга

турли касалликларни илаштиришади, зиён-заҳмат етказиб, майиб-мажруҳ қилиб қўйишади. Бундай ногирон одамларнинг кимга ҳам кераги бор? Шунинг учун одам айниқса гўдакликда кинрлардан ўзини асраши керак. Одам улғайиб, оёққа туриб. ўзлигини таниб олганидан кейин ҳар қанақа жин-пинлардан қўрқмайди. Бундай одамга жинларнинг кучи етмайди, улар бундай кучли кишилардан ҳайиқишади.

Она-бола шундай хайрлашишди. Она бир лаҳза жим қолди; бу сукунат замирида онанинг ташвишли илтижоси, умидлари яширинган эди. Шундан сўнг у бир марта ҳам орқасига ўгирилмай қайтиб кетди. Денгиз томонга бирон марта ҳам қайрилиб қарамади, отаси тўғрисида ҳам чурқ этмади, ота-боланинг қаёққа боришидан заррача хабари йўқдай эди. Қизик, бир кун аввал уларни сафарга шайлаган, уч кунлик денгиз сафарига озиқ-овқат тайёрлаб берган эди-ку.

Энди бўлса худди уларни танимаётгандай кўрсатарди ўзини. Боласига бирор нима ёпишмасин, жинлар бирор нарсани билиб қолмасин, деб кўрққанидан ташвишларини юзага чиқармасди.

Шундай қилиб, она қўлтиққа етмасдан хайрлашди. Бола эса онаси тайинлагандай, буталар орасида кўринмас жинлардан изларини яширган бўлиб, бирпас айланди ва шундан сўнггина узоқлашиб кетган катталарга етиб олиш учун ҳал-лослаб югуриб кетди.

У бирпасда катталарга етиб олди. Улар қўлларида милтиқ, ҳар ҳил тугун, елкаларида тўрларни кўтарганча бамайлихотир боришаётганди. Олдинда жамоа оқсоқоли Ўрхон бобо, кейинидан гавдали ва дароз, кенг яғринли серсоқол Эмрайн, унинг кетидан эса ғўлабирдан келган, дум-думалоқ ва чайир Милхун чайқалиб борарди. Улар устларига бошдан-оёқ совуқ ва нам ўтказмайдиган пўстинларини кийиб олган эдилар. Кириск уларга қараганда байрамдагидай ясаниб олганди. Онаси анчадан бери уни денгиз сафарига шайлаб, кийим-кечак ҳозирлаб юрганди. Тўрва ҳамда устки кийимларининг енглари яхшилаб ҳошияланган. Аслини айтганда, денгизда бундай ҳашамнинг ҳожати йўқ. Аммо она оналигини қиладида.

— Эҳ-ҳа, биз сени энди қолди, қўлингдан етаклаганча уйга олиб кетишди, деб ўйлабмиз, — масхараомуз ҳайратланди Милхун, бола унга етиб олганида.

— Нега энди? Мен умримда бундай!.. — ранжиганидан бўғилиб гапирди Кириск.

— Бўлди, бўлди, ҳазилни ҳам тушунмайсан, — деб тинчлангирди уни Милхун. — Хафа бўлма! Денгизда бир-биримиз билан гапиришмасак ким билан гапиришамиз. Яхсиси, мановини олиб юр, — дея болага винчестер²ини узатди. Бола бундан мамнун бўлиб, улар билан бирга шахдам одимлаб кетди.

Қайиқларга юк ортиш ва қирғоқдан силжиш вақти ҳам келди. Шундай қилиб овчилар денгиз томон сузиб кетишди. Бироқ агар ов бароридан келиб, бой ўлжа билан уйларига қайтиб келишса, унда бутунлай бошқача бўлади. Ана ўшанда болани қандай иззат-ҳурмат қилишганини кўрасиз. Ёш овчини кутиб олиш байрамга айланади, денгиз саховати ҳақида кўшиқлар айтилади: денгизнинг хаёл етмас чуқурликларида балиқлар ва бошқа ҳайвонлар урчиб кўпаяди, улар кучли, жасур овчиларга насиб этади. Кўшиқларда қабила одамларини дунёга келтирган Сув париси мадҳ этилади. Ноғораларни заранг дарахтидан ясалган таёқчалар билан уриб чалишади. Ўйин тушаётганлар ичида энг доноси — шомон, у Ер ва Сув билан суҳбатлашади. Янги ёш овчи Кириск тўғрисида гаплашади. Ҳа, шундай, шомон ёш овчига ҳамиша хайрихоҳ, меҳрибон бўлинглар, деб Ер, Сувга илтижо қилади. Ерда ва Сувда шу бола улуг мерган бўлиб етишсин, у доимо топган ўлжаларини ёшу қарига одиллик билан улашиб бериб турсин, деб дуо қилади. Доно шомон яна зикр тушиб, Кириск улғайиб, бола-чақа кўрсин, улуг Сув париси — Буюк Она балиқ авлоди кўпайсин, ҳамиша авлодига авлод кўшилсин, деб дуо-илтижо қилади:

*Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Сенинг қайноқ пуштингдан — мангу ҳаёт бошланган.
Сенинг қайноқ пуштингдан — ундик денгиз бўйида.
Сенинг қайноқ бағрингдир — очунда энг гўзал жой.
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Худди нерпа бошига ўхшайди оппоқ сийнанг,
Бизни боқди денгизда худди шу оппоқ сийнанг.
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Энг девкор, алп эркак сузиб борар сен томон.
Сенинг пуштинг, уруғинг гуллаб-яшнасин дебон,
Ер юзинда авлодинг униб-кўпайсин дебон...³*

² Милтиқ.

³ Шеърларни шоир Азим Суюн таржима қилган.

Байрамда ўйин-кулги, шовқин-сурон билан шундай кўшиқлар куйланади. Ана шу байрамда Кириск тақдирида яна бир муҳим воқеа юз беради. Жазави билан рақсга тушаётган шомон овчи Кириск тақдирини осмондаги юлдузлардан бирига топширади, болага «ҳамиша паноҳ бўлгин» дейди. Ахир, ҳар бир овчининг ўзига тегишли, ўз паноҳида сақлайдиган юлдузи бор-да.

Кирискнинг тақдири қайси юлдузга топширилганлигини ҳеч ким, ҳеч қачон билмайди. Буни фақат шомону ўша номаълум паноҳкор юлдуз билади. Бошқа ҳеч ким билмайди. Осмон тўла юлдуз бўлса...

Албатта, бу байрамда онаси билан синглиси ҳаммадан кўра кўпроқ севинишади, ҳаммадан кўра баланд куйлаб, ҳаммадан кўпроқ рақсга тушишади. Отаси Эмрайн эса ҳамманинг олдида ота деб аталади, у бундан қувониб, гурурланади. Ҳозир эса у ота эмас. Денгизда ота-бола деган гаплар бўлмайди, денгизда ҳамма бирдек, ёши улугининг айтганига бўйсунуши керак. Ёши улугнинг айтгани айтган, дегани деган. Ота ўғилнинг ишига аралашмайди. Ўғил ҳам отасига шикоят қилмайди. Удум шундай.

Айтмоқчи, байрамда яна бир қизалоқ — Музлук роса хурсанд бўлса керак. Кириск у билан гўдаклигидан бирга ўйнаб, бирга ўсишган. Энди улар камдан-кам бирга ўйнайдиган бўлиб қолишди. Бундан буёғига умуман ўйнашмаса керак: овчига ўйин қаяқда дейсиз.

Қайиқ тўлқинлар устидан билинар-билинемас чайқалиб, энгилгина сузиб борарди. Олапар қўлтиғи аллақачон ортда қолди. Улар узун бурундан ўтиб денгизга чиқишгач, тўлқинлар бу ерда кўрфаздагига қараганда унчалик кучли эмаслигини кўришди. Тўлқинлар бир меъерда тебраниб турарди. Бундай тўлқинларда сузиш анча осон бўлади.

Баҳайбат терак танасидан ўйиб ясалган қайиқ равон, чаққон сузарди. У тўғри тўлқинларда ҳам, кўндаланг тўлқинларда ҳам руль измидан чиқмай, бемалол борарди.

Ўрхон чол ўчиб бўлган трубкасини сўрганича, қайиқнинг эркин сузиб бораётганидан ҳузур қилар, кўнглида муздай сувга тўш урганча олға бораётган қайиқ — гўё чолнинг ўзи бўлиб туюларди; у ўзини эшакларнинг бир маромдаги

ҳаракати билан, тиргақдан чиқаётган ғийчиллаган садога жўр бўлиб поёнсиз денгизда сузиб кетаётган қайиқ ўрнида кўрарди; гўё унинг ўзи ўтқир тумшуғи билан қаршидан келаётган тўлқинларни ёриб, сув зарбалари ва зарбларидан енгил чайқалиб сузаётгандай эди. Қайиқ билан бирдай ҳаракат қилиш сезгиси ғалати хаёлларга олиб борарди чолни. Унинг қайиқдан кўнгли тўқ, ҳатто жуда мамнун эди, ахир уни ўзи рандалаган, ўзи ўйиб ясаган; теракни биргалашиб йиқитишди, бир одам уни эплаёлмасди, тўрт кишига ҳам оғирлик қиларди бу иш. Лекин уёғига бир ўзи ишлади — ходани уч ёз қуритди, йўнди, ўша вақтдаёқ билган эди — умрида ясаган қайиқлари ичида энг яхшиси шу бўлади. Чол шу ҳақда ўйлади-ю, беихтиёр кўнгли ғаш тортди: ёпирай, ишқилиб, бу охиргиси бўлмасин-да.

Яна бир неча йил яшасайди. Яна бир неча бор денгиз овига чиқсайди. Ҳозирча кўз нури, қалб кўри борлигида яна бир жуфт қайиқ ясасайди.

Чол шуларни ўйлар экан, хаёлан қайиқ билан гаплашарди. «Сени яхши кўраман ва сенга ишонаман, иним, — дерди у қайиққа. — Сен денгизнинг тилини биласан, тўлқинлар феълени биласан! Кучли эканлигинг ҳам шунда-да. Сен муносиб қайиқсан, ясаган қайиқларим ичида энг дилбарисан. Сен улкан қайиқсан — иккита лахтак, яна бир нерпа сиғади сенга. Сен бизга ризқ-рўз берасан. Шунинг учун сени ҳурмат қиламан. Ўлжаларимизни аранг кўтариб келаётганингни, ҳатто юкинг оғирлигидан сувга ботай-ботай деб қирғоққа қайтаётганингни кўриб ҳаммамиз сени қанчалар севамиримиз. Шунда сени кутиб олиш учун соҳилга ҳамма югуриб чиқади, менинг қадрдон қайиғим, иним!

Агар мен ўлиб кетсам ҳам, сен узоқ йиллар сузавер, ўлжага бой сувларда сузавер. Агар мен ўлиб кетсам, ёш ва кучли овчилар билан сузиб юравер. Агар мен ўлиб кетсам, уларга ҳам менга хизмат қилгандай хизмат қилавер. Ҳа, иним, тумшуғингда бошини ликиллашиб, жони ичига сиғмай ўтирган анави бола ҳам ўсиб, вояга етгунча кутгин, сен билан узоқ-яқинларга овга борадиган бўлгунича кутгин. Боланинг ғайратига қара, қаршисида сув эмас, ер бўлганда ҳозир чопқиллаб бориб, қандай ов қилишни кўрсатардим, деб турибди унинг кўзлари. Бугун боланинг биринчи марта биз билан денгизга чиқиши. Ахир бир кун чиқиши керак эди ҳам. Ўргансин. Биз кетамиз. У қолади. Узоқ яшайди. Отаси

Эмраинга ўхшаса дуруст одам бўлади. Қандайдир сафсатабоз бўлмайди. Эмраин ҳозирги овчилар ичида энг зўри. Забардаст йигит, ишига пухта.

Бир вақтлар мен ҳам шундай забардаст эдим. Айни кучга тўлган пайтим эди. Аёллар мени яхши кўришарди, мен бўлсам умр бўйи шундай бўлаверади, деб ўйлабман. Лекин ҳамиша шундай бўлавермаслигини кеч тушундим. Ёшлар эса буни тушунишни ишташмайди. Манави Эмраин билан Милхун ҳам қариликни хаёлига келтирмаса керак. Ҳай, майли. Ҳали вақт бор уларга.

Эшкак эшишга келганда улар бошлашади, залвар билан эшишади. Милхун билан Эмраин бир-бирига мос тушишган. Ишонса бўладиган, чидамли шериклар. Қайиқ ўз-ўзидан бемалол сузиб кетаётгандай туюлади. Аслида ундай эмас. Денгизда ахир қўл билан юрилади. Э-ҳе, ҳали олдинда қанчалаб эшкак эшишга тўғри келади. Хўш, бугун қош қорайгунча, Учинчи сийнага етиб бориш мумкин. Эртага эрта тонгдан то қош қорайгунча сузиб яна орқага қайтамиз. Гоҳ унисига, гоҳ бунисига дам бериш учун навбат алмашиб, эшкак эшаман. Аммо-лекин эшкаклар билан бутун денгизни чайқалтириб чиқиш ҳазилакам иш эмас. Ўлжа билан қайтсак, байрам қиламиз.

Эшитяпсанми, сўзларимга тушунаяпсанми, иним? Сен бизни Уч сийна оролларига олиб борасан, катта ов ўша ерда бўлади. Ҳозир шу ёққа қараб боряпмиз. Ўша ердаги соҳилда, қумлоқларда нерпани кўрамиз. Ҳадемай улар болалашади, оролларда тўда-тўда нерпа йиғилади.

Сўзларимга тушунаяпсанми, иним? Тушунасан, албатта. Сен билан гаплаша бошлаганимда ҳали денгизни кўрмагандинг, она қорнида ётгандай, ўрмондаги буюк теракнинг қорнида ётган эдинг. Мен сени дарахтнинг қорнидан чиқардим, мана энди денгизда бирга сузиб юрибмиз.

Дунёдан кўз юмиб кетганимда ҳам мени унутмагин, қадрдоним. Денгизларда чарх уриб сузаётганимда мени ҳам эсла...»

Ўрхон бобо қирғоқдаги белги — Олапар қоясидан денгиз томонга қайиқни тўғри йўналтирар экан, кўнглидан шу ўйлар ўтди. Денгиз сафарига чиққанларнинг ҳаммаси Олапар қоясининг ажойиб хосияти борлиги тўғрисида гапиришади. Ҳаво очиқ кунлари қайиқлар денгиз қирғоғидан қанча

узоқлашса, Олапар ҳам шунчалик каттайиб, гўё ортда қолиб кетишни истамай уларнинг кетидан келаётгандай бўлади. Қанча узоқдан қарасанг ҳам Олапар сира кўздан йўқолмайди. Қайиқ узоқлашгандан сўнг ҳам анча вақтгача кўриниб турадиган Олапар, сувнинг қайсидир муюлишида бирдан кўздан ғойиб бўлади. Демак, Олапар уйга қайтиб кетди, қирғоқ жуда узоқ-узоқларда қолиб кетди деса бўлади...

Ана шу вақтда Олапар қайси томонда қолганлигини, шамол қаёқдан эсаётганлигини, қуёш қоянинг қайси томонида эканлигини эслаб қолиш, эслаб қолганда ҳам яхшилаб эслаб қолиш зарур, ҳаво очиқ бўлса, булутларга эътибор бериш ва шундан сўнггина денгиз сафарини давом эттириш, оролларгача сузиб бориш керак. Поёнсиз денгизда йўлдан адашмаслик учун хаёлан Олапарнинг қаердалигини мўлжаллаб сузиш керак.

Овчилар тахминан бир кунлик масофадаги оролларга йўл олишди. Кимсасиз, ҳувиллаган, кичик тош оролчалар қирғоқсиз, ҳадсиз-ҳудудсиз денгиз ўртасида уч қорамтир сийнадай сувдан туртиб чиқиб туришарди. Шунинг учун оролчаларни Катта сийна, Ўрта сийна, Кичик сийна деб аташарди. Улардан ўтгандан сўнг, агар яна олислаб сузиб кетишаверса, океанга — уммон йўлига чиқиб қолишар, бу уммоннинг ҳад-худудини ҳам, номини ҳам билмас эдилар. Мана шу мангу, буюк, кимсасиз, номаълум, сирли уммон олам яралганидаёқ ўз-ўзидан пайдо бўлганди.

Ўша қадимги Лувр ўрдак ин қуриш учун кафтдай ер тополмай фарёд чекиб, чарх уриб, гирёну саргардон бўлиб юрган вақтларда ҳам уммон бор эди. Ана шу оролларда, денгиз ва уммон сарҳадида мана шу баҳор кунлари нерпалар бозори қизийди. Ана шуларни деб шу ёққа отланишган, ана шуларни деб шу ёққа келишаётган эдилар...

Бола денгизни кўриб, ҳайратларга ғарқ бўлди, денгиз Олапар ёнбағирларида ўйнаб юрганида тасаввур қилганидай эмас экан. Қайиқда кўрфаз бўйлаб сузиб юрганларида ҳам денгиз бошқача кўринарди. Бола кўрфаздан чиқишлари билан қаршисидаги манзарани кўриб лол қолди: денгиз бирдан ёйилиб, кўз илғаган ва илғамаган самолагача бутун борлиқни эгаллаб, оламнинг яккаю ягона, поёнсиз бир бутун моҳиятига айланганида ҳайратдан ҳангу манг бўлиб қолди.

Очиқ денгиз Киriskни эсанкиратиб кўйди. Бунақа манзарани хаёлига ҳам келтирмаганди у.

Атрофда кўрғошин тусдаги ваҳимали чайқалиб турган сувдан бошқа нарса йўқ, зумда пайдо бўлиб, зумда йўқоладиган тескор тўлқинлар, қора-кўкиш тортган даҳшатли тубсизлигу осмону фалакда енгилгина сузиб юрган оппоқ булутларгина ҳукмрон эди оламга. Олам бошдан-оёқ денгиздан иборат эди, чексиз денгиздан бошқа на қиш, на ёз, на тепалик, на сайҳонлик — ҳеч нарса йўқ эди.

Оламни у чеккасидан-бу чеккасигача сув қоғлаб олганди.

Қайиқ эса аввалгидай тўлқинларга шўнғиб ҳамон сузиб борарди. Ҳақиқий, катта овни кутиб қайиқда кетаётган бола ўз қувончи ва ўй-хаёллари билан банд эди. Аммо у сув ва сув юзида кўраётганларига ҳозир унчалик эътибор бермас, байрамда юргандай диққатини йиғолмас, бутун вужуди, фикру зикри кутилаётган ўзгача таассуротлар билан тўлиб-тошган эди. Бошқа вақт бўлганда сув сатҳини ҳар лаҳзада минг тусга — нимранг бинафшадан қора-кўкишгача, қора-кўкишдан то қайиқ кўланкасидаги тимқора ранггача товланаётган тўлқинларнинг тинимсиз жимирлаши боланинг диққатини ўзига жалб этарди; тўсатдан қайиқ ёнида пайдо бўлиб қолган, ҳар нарсага қизиқувчан балиқларни кўриб, ичига сиғмай севинарди, қайиққа тўқнашган бир тўда балиқларнинг тарқалиб қочиш ўрнига кўрққанларидан баттар бир жойга тўпланишиб, сувдан юқорига сакрайман, деб чалқанча йиқилиб тушишлари кулгили бўларди.

Бола буларнинг ҳаммасига унчалик эътибор бермас, булар майда-чуйда нарсалар, энг қизиғи олдинда, деб ўйларди. Оролларга тезроқ етиб олсайдик, тезроқ иш бошласайдик, деб тоқатсизланарди.

Аммо кўп ўтмай, боланинг кўнгли ғашлана бошлади, бироқ у буни сездирмасди. Уларнинг қайиғи ердан узоқлашганида, айниқса Олапар тўсатдан тўлқин мавжлари ортида кўринмай қолганида боланинг кўнгли қандайдир хавфхатарни илғай бошлади. Денгиз хатарли эканлигини, энди денгизга боғланиб қолишганлигини, буюк табиат қудрати олдида ўзларининг заррадай кичиклигини ва заррадай ожизлигини пайқай бошлади. Бу унинг учун янгилик эди. Шунда у илғари эътибор бермайдиган Олапарнинг нақадар азизлигини тушунди. Олапар қояси ёнбағирларида чўчимас-

дан хузур қилиб чопқиллаб ўйнаб юрган кезлари қаерда эканлигини ўйлаб ўтирмасди. Олапарнинг ўз ўрнида қанчалик куч-қудратга эга эканлигини, қанчалик матонатли ва сахий эканлигини, ҳамиша ўрнидан жилмай, денгизнинг ҳар қандай ҳамлаларига бардош бериб турганлигини энди тушунди.

Қуруқлик билан денгизнинг фарқини бола эндигина англади. Одам ерда юрганида ер тўғрисида ўйламайди ҳам. Денгизда бўлганида эса мудом денгиз тўғрисида ўйлайсан.

Ҳаёлингда бошқа нарса кезса ҳам денгизни ўйлайверасан. Шунинглагач, бола ҳушёр тортди.

Денгиз доим мени ўйланглар, деб зўрлайди. Мана шу зўрлик остида қандайдир сирли, қайсар ва ҳоким куч бор эди...

Шунга қарамай, катталар хотиржам эдилар. Эмрайн билан Милхун ҳамон бир зайлда, гўё бир одамдай, баравар қулочлаб, бараварига эшкак суришар, тўртгала эшкак сув юзига бирданига тушиб тортилганда қайиқ енгил ва эркин сузарди. Аммо бундай тинимсиз ҳаракат эшкакчилар учун жуда оғир иш эди. Эшкакчилар ўгирилиб ўтиришгани учун бола уларнинг юзларини кўрмаса-да, ҳаракатдан бўртиб чиққан елка ва билакларини кўриб турарди. Улар аҳён-аҳёнда бир-бирига сўз қотиб қўйишарди. Тўғри, отаси гоҳида болага ўгирилиб, «Қалай ўтирибсан?» дегандай, мийигида жилмайиб қўярди.

Улар шу аснода сузишда давом этардилар. Катталар ўзларига ишонганларидан хотиржам ва тетик эдилар. Ўрхон бобо-ку, пинагини бузмасди. У ҳамон трубкасини сўрганча ўтирган жойида қайиқни бошқариб борарди. Шу зайлда ҳар ким ўз иши билан банд бўлиб, олға силжишарди. Тўғри, Кириск бир-икки марта, гоҳ Милхун билан, гоҳ отаси билан шерик бўлиб эшкак эшишга уринди. Катталар сен ҳам эшиб кўр, деб унга эшкакларни тутказишарди. Ахир, у ҳам меҳнатга ўргансин-да. Гарчи Кириск иккала кўли билан ёпишиб, бор кучи билан эшса-да, бари бир бу иш унга оғирлик қилди, унинг учун қайиқ ҳам, эшкак ҳам зилдай оғир туюлди.

Аммо ҳеч ким Кирискка эплаёлмаяпсан, деб ўпкаламасди.

Олапар қояси тўсатдан гойиб бўлганида, негадир, ҳаммалари жонланиб колишди:

— Олапар уйга қайтиб кетди! — хитоб қилди отаси.

— Ҳа, қайтиб кетди, — таъкидлади Милхун.

— Йўғ-е! Тўғри, қайтиб кетганга ўхшайди, — ўша томонга қаради Ўрхон бобо. — Ундай бўлса ишлар чакки эмас. Ҳой, Киrisk, — у болага қувлик билан қараб қўйди, — Олапарни чақирсанг қайтиб келмасмикин?

Ҳамма кулиб юборди. Киrisk ҳам. Сўнг у ўйланиб туриб, баланд овоз билан деди:

— Ундай бўлса орқага сузишимиз керак, ана шунда Олапар қайтиб келади!

— Ҳо, билафон экансан! — хитоб қилди Ўрхон бобо жилмайиб.

— Яхшиси, ке, иш қилайлик. Ёнимга ўт. Денгизга ҳадеб қарайверма. Қараганинг билан охиригача кўролмайсан бари бир.

Киrisk қайиқ тумшуғидан турди. Оёқ остидаги нар-саларни — буғу терисига ўралган иккита винчестер, найза, арқон ўрами, сувли бочка, озиқ-овқат солинган тўрва ва яна қандайдир тугун ва кийим-кечакларни босиб, қайиқнинг қуйруғига ўтди. Қайиқ четини ушлаб эшкакларнинг дастаси устидан ҳатлаганча ўтар экан, овчиларнинг бўйнию елкаларидан чиққан тер ва тамаки ҳидини туйди. Уйда отасининг кийимидан шундай ўткир ҳид келар, отаси овга кетган пайтларда эса ойиси унинг эски чарм камзулини суйиб ҳидлар, юзига босар эди.

Отаси ўғлини бош ирғаб, елкаси билан биқинига салгина туртиб эркалатган бўлди, аммо эшкакни қўлидан қўймади. Аммо Киrisk отасининг беихтиёр эркалатишига эриб кетмади, қайрилиб ҳам қарамади. Ҳа-да, денгизда ҳамма бирдай. «Кемага тушганнинг жони бир», деб бекорга айтмаганлар. Денгизда ота, бола деган гап бўлмайди. Денгизда фақат дарганинг гапи — гап. Унинг буйруғисиз қайиқда бирор чўпни у ердан-бу ерга олиб бўлмайди...

— Ўтир, мана буёққа, — деди Ўрхон бобо унга жой курсатиб, узун, сертомир қўлларини боланинг елкасига қўяр экан. — Озгина чўчидинг-а? Аввалига хотиржам ўтирдинг, кейин эса...

Киrisk хижолат тортгандай бўлди: демак, Ўрхон бобо унинг қай аҳволда ўтирганини сезганга ўхшайди. Бироқ шунга қарамай у эътироз билдирди:

— Йўғай, аткичх⁴, сираям чўчиганим йўқ! Нимадан чўчирдим!

⁴ Аткичх — нивхча «бобо» дегани.

— Ҳар ҳолда денгиз сафарига биринчи чиқишинг...

— Нима бўпти, биринчи чиқсам? — Бўш келмади Кириск. — Мен ҳеч нарсадан кўрқмайман.

— Бўпти, бўпти. Мен эсам, биринчи бор денгиз сафарига чиққанамда, бунга жуда кўп йиллар бўлди, ростини айтсам, кўрқиб кетганман. Бир вақт қарасам қирғоқ аллақачон кўринмай қолибди, Олапар ит ҳам аллақажоқ қочиб кетибди. Қажоқ қарасам тўлқин... Ўшанда даров уйга қайтиб кетгим келди. Ана, Эмрайн билан Милхундан ҳам сўраб кўр-чи, биринчи марта денгизга чиққанларида қандай бўлган экан?

Улар жавоб бериш ўрнига тушунгандай бош ирғаб кулиб қўйишди-ю, яна эшакка зўр беришди.

— Мен бўлсам кўрқмадим, — деб гапида туриб олди Кириск.

— Демак, ботир экансан, — тинчитди уни Ўрхон бобо. — Қани энди айтгин-чи, Олапар қайси томонда қолди?

Кириск кутилмаганда бир зум ўйлаб турди-да, сўнг қўли билан кўрсатди:

— Ҳов анов ёқда!

— Ростданми? Негадир қўлинг сал қалтираётти-я?

Қўлининг титроғини босишга уринган бола сал ўнгроқ томонни кўрсатиб:

— Анов ёқда! — деди.

— Мана энди тўғри айтдинг! — деди Ўрхон бобо. — Агар қайғимизнинг тумшуғи манави томонга бурилиб турган бўлса, Олапар шунда қайси томонда қолади?

— Анов ёқда!

— Агар шамол қайиқни буёққа буриб юборса-чи?

— Анов ёқда!

— Агар чап томонга қараб сузсак-чи?

— Унда мана у тарафда бўлади.

— Яхши, энди айтгин-чи, қандай аниқлаяпсан, ахир тўрт тарафимиз фақат сувдан иборат бўлса? — ўсмоқчилаб сўради Ўрхон бобо. — Шунга айтиб бера оласанми?

— Мени бошқа кўзим ҳам бор, — жавоб берди Кириск.

— Қанақа кўз у?

— Билмадим. Қорнимда бўлса керак. Ана шу қорнимдаги кўзим юмуқ турсаям кўраверади.

— Қорнида кўзи бор экан! — кулиб юборди ҳамма.

— Айтганича бор, — деди унинг гапини маъкуллаб Ўрхон бобо. — Одамда шунақа кўз ҳам бўлади. Аммо у қориндамас, бошда бўлади.

— Менинг кўзим қорнимда, — ўзиникини маъкуллаб туриб олди Киrisk, гарчи бундай кўз қоринда эмас, балки бошда бўлишига ишонаётган бўлса ҳам.

Орадан сал ўтиб, чол яна Киriskни синовдан ўтказиб бошлади, боланинг денгиз томонларини яхши билишига ишонч ҳосил қилгач, хотиржам бўлиб ўзича гудурлади:

— Яхши, қорнингдаги кўзларинг чакки эмас экан.

Мақтовдан кўнгли ўсган Киrisk ўзига-ўзи саволлар бериб, уларга ўзи жавоб топишга ҳаракат қилди. Денгиз бир оз тинчланиб турган пайтда бу жумбоқларни ечиш унча қийин эмасди. Киrisk қаерда бўлмасин, қаерда турмасин, садоқатли ва улуғвор Олапар қоясини ўйлаган вақтда у ҳар гал хотиридан ўчмай, беихтиёр кўз ўнгида пайдо бўлар ва болани ўзига чорлаётгандай қайси тарафдалигини эслатиб турарди. Ҳатто ёнбағирларидаги тўқайзорлар, юқоридаги қоялару пойидаги қашқа қорларгача, ҳамиша тиним билмай тўлқин уриб оққан тик жарликларигача гўё бутун борлиғи билан хаёлига келиб туради. Бола Олапар қоясини кўз олдига келтирар экан, унинг атрофидаги бошқа тепаликларни ҳам ўйламаслиги мумкин эмас эди. Шунингдек, у беихтиёр ўз уйини ҳам ўйлай бошлади. Кўз олдига қирғоқдаги тепаликлар орасидан кичик водий келди, у ердаги ўрмон четида, анҳор бўйида жойлашган манзилдаги кесилган ёғоч уюмлари, каппонлар, итлар, товуқлар, балиқ қоқланадиган илгаклар, мўридан чиқаётган тутунлар, одамларнинг ғала-ғовури, ойиси ва синглиси Псулк пайдо бўлади. Бола уларнинг шу дамда нима қилишаётганини ҳам равшан тасаввур этарди. Ойиси, албатта Киriskни, отасини, денгиз овига чиққанларнинг ҳаммасини кўнглидан ўтказаяпти. Ҳа, ҳозир ҳам шубҳасиз улар ҳақида ўйлаяпти. Ўйлаяпти-ю, «Ёвуз руҳлар фикрларимни, кўрқаётганимни билиб олишмасин», деб ҳадиксирайди. Киriskни яна ким ҳам ўйларди, эҳтимол Музлук ўйласа керак. Шу дамларда Музлук уларнинг уйига, гўё Псулк билан ўйнагани келган бўлади. Агар у билмасдан денгизга, овга кетганлар тўғрисида гапириб қолса, ойиси, «Сен нималар деб вайсаяпсан, уларни ўрмонга ўтин тергани кетганидан беҳабармисан», деб койиб бериши турган гап.

Кизалоқ бирдан хато қилганлигини билиб, уялиб жим бўлиб қолади. Кириск: «У мени ўйласа қандай яхши бўларди», деб орзу қилар, аммо ўзи уни деб қизнинг таъна-дашном эшитишини асло истамасди.

Қайиқ эса ҳамон аввалгидай, тўлқинларга секин тўш уриб, енгил сузиб борарди. Атрофда кучсиз тўлқинлар қуёш нурида мавжланиб, денгиз юзи кўпикланиб ётарди. Нивхлар чошгоҳгача, ҳеч бўлмаса, кунботишгача биринчи оролга, энг яқини, Кичик сийнага етиб олишни, ишлари ўнгидан келса, овни бошлаб юборишни мўлжаллаган эдилар. Сўнг иложи бўлса қоронғи тушмасидан ороллардан иккинчисига — Ўрта сийнага етиб бориб, тунаб қолишмоқчийди: у ерда қайиқни қўйиш учун қулай жой бор эди. Эртасига эрталаб яна денгизга отланишарди. Шу куннинг ўзида овлари бароридан келиб, учта нерпани саранжомлашса, ҳаялламай, тонгдаёқ орқага қайтишлари мумкин эди. Нима бўлсаям, куннинг биринчи ярмида, қуёш икки терак бўйи кўтарилган пайтдан кечикмай йўлга чиқишса тузук бўлади. Денгиздан қанчалик тез қайтилса, шунчалик яхши бўлишини ҳамма билади.

Ўрхон бобо шуларни назарда тутиб, ҳамма ишларнинг ҳисоб-китобини олиб қўйган эди.

Унинг ёрдамчилари Эмрайн билан Милхун ҳам Уч сийна оролларига биринчи боришлари эмасди. Ўзлари ҳам ишнинг кўзини билишади. Энг муҳими — ҳавонинг авзойи яхши бўлса, шунингдек, ҳайвонларни вақтида топишса бўлгани. Қолгани овчиларнинг ўзига, ҳар бирининг абжирлигига боғлиқ.

Ўрхон бобо денгиз сафарига фақат тирикчилик учунгина чиқмасди. Тўғри, тирикчилик — тирикчилик, денгиз неъматларисиз яшаб бўлмайди. Бундан ташқари, денгиз чолни ҳар доим оҳанрабадай ўзига тортар, поёнсизлиги Ўрхон бобонинг дилидаги муқаддас, эзгу ўйларига эрк берарди. Ҳа, чолнинг дилида сир сақлайдиган, эзгу ўйлари бор эди. Қуруқликда кўп нарсаларни ўйлашга фурсат топилмайди, майда-чуйда кундалик ташвишлар вақтни олади. Денгизда бу нарсаларни ўйлаш мумкин, денгиздагина Ўрхон бобони буюк ўйларидан ҳеч ким чалғитолмасди. Бу ерда у ўзини Денгизга ва Осмонга яқин сезарди.

Чексиз кенглик қаршисида қайиқда ўтирган одамнинг ҳеч нимага арзимаслигини чол яхши тушунарди. Лекин инсон

ўйлари билан Денгизга ва Осмонга тенглаша олади. Шу ўйлари билан у табиатнинг абадий қудрати олдида ўзининг мавжудлигини исботлайди, шу билан инсон коинотнинг теранлиги ва юксаклигига муносиб бўла олади. Шунинг учун ҳам инсон ҳаёт экан, у руҳан денгиздай қудратли, руҳан осмондай чексиз: чунки ўй-хаёлотнинг чеки йўқ. Агар инсон ўлса, унинг ўй-хаёлларини бошқа бир инсон давом эттиради, у ҳам ўлса, кейингиси ва ҳоказо, бу ҳодиса чексиз давом этаверади... Шунинг англаганидан чол чидаб бўлмас аччиқ қисматга чидаш кераклигини ҳис қилиб, таскин топар эди.

У ҳаёт бор ерда ўлим ҳам ҳақлигига ишонарди. Ўзининг ҳам вақти соати келиб умри тугагини биларди. Ўлгандан кейин ҳаммаси бир пул, лекин шундай бўлса-да, нима учундир қалбининг тўридаги эзгу ниятлари, Сув париси ҳақидаги ғаройиб тушларининг абадийлигига, ўлганидан кейин ҳам яшашига ишонарди. У кўрган тушларимни бошқаларга қолдиришим мумкин эмас, тушни бировларга қолдириб бўлмайди, шунинг учун ҳам улар изсиз йўқолиб кетмаслиги керак... Ҳа, йўқолиб кетиши мумкин эмас. Буюк Сув париси мангу яшайди, демак, у ҳақдаги тушлар ҳам мангулигича қолиши керак-ку.

Денгиз сафарида чол мана шулар тўғрисида жуда кўп ўйларди. Шундай пайтларда у узоқ сукутга ботар, ўзи билан ўзи бўлиб, йўлдошларига бир оғиз сўз қотмас эди. Денгизга боқиб, кимга мурожаат этаётганини ўзи ҳам билмай фақат бир нарсани — буюк Сув париси яшайдиган тушларини асрашни илтижо қиларди. Ахир одамнинг тушлари ўзи билан нариги дунёга ҳам бирга кетиши, у тушлар эгаси билан абадий бирга бўлиши мумкин эмасми? У бунга жавоб топа олмагач, изтиробда ўй суриб, «Аслида шундай бўлади, тушларимдан абадий айрилмайман», деб ўзини ишонтиришга уринарди.

...Қачонлардир жуда қадим замонларда, Олапар қояси соҳилида уч ака-ука яшарди. Тўнғичи — илдам, тепаликларга югуриб чиқадиган, истаган ёғига бир зумда етиб борадиган чаққон йигит эди. У бир буғубоқар одамнинг қизига уйланибди, ҳисобсиз буғуга эга бўлибди-да, Тундра томонларга кўчиб кетибди. Кенжа ўғил изтопар ва мерган йигит бўлиб, у ҳам ўрмончи одамлардан бирининг қизига уйланибди ва Тайга томонларга кўчиб кетиб, овчилик билан кун кечира бошлабди. Ўртанча ўғил оқсоқ бўлиб туғилган экан. Эрта

туриб, кеч ётса ҳам иши юришмас, буғуларни қувиб етолмас ва ўрмонда бирор ҳайвонни тутолмас экан. Шунинг учун ҳам теварак-атрофдаги одамлар унга қизини бермабди. Акаси билан укаси ҳам уни ташлаб кетишибди. Мовий денгиз бўйида оқсоқ йигит ёлғиз ўзи қолибди. Шу тариқа у майда-чуйда балиқ тутиш билан тирикчилик қила бошлабди. Аммо бу билан ўтган кун ўзингизга маълум...

Бир куни толесиз йигит ўз қайиғида денгизга қармоқ ташлаб ўтирган экан бирдан қармоғининг ипи юлқина бошлабди, шунда у ови барор келишини ҳис қилиб қувониб кетибди. Аста-секин торта-торта балиқни қайиғига яқинлаштирипти.

Бир вақт мўъжизага кўзи тушибди! Қармоққа илинган жонивор аёл қиёфасидаги балиқ экан!

У жон-жаҳди билан сувни шалоплатиб, ҳар томонга тўлғаниб сапчиб қочишга уринибди. Сув парисининг ҳусни жамоли таърифга сизмас эмиш. Бадани сип-силлиқ, сутдай ойдин кечадаги сой тошлари сингари кумушдай товланади, оппоқ сийналарининг қорамтир учлари қарағай ёнғоғига ўхшаб бўртиб турар, кўзлари яшил учқун сочиб порларди. Йигит Сув парисини денгиздан кўтариб чиқариб олган пайтда у ҳам йигитнинг бўйнидан кучоқлаганча иккаласи ҳам қайиқда ётиб қолишибди. Бундай бахтдан оқсоқ йигитнинг боши айланиб, эсанкираб қолибди.

Назарида қайиқ бирдан осмонга сапчиб кетган эмиш. Шунда денгиз ҳам осмонга сапчиб, осмон денгизнинг устига ёпирилиб тушгандай бўлибди. Сўнг бўрондан кейин бўлганидек ҳаммаёқ бирданига жимиб қолибди ва Сув париси шу заҳотиёқ қайиқдан сакраб тушиб сузиб кетибди.

Йигит олға ташланганча Сув парисини чақириб, қайтақол дея ялиниб-ёлворибди. Лекин Сув париси овоз бермай, денгиз қаърида ғойиб бўлибди...

Кимсасиз денгиз бўйига ташлаб кетилган бечора оқсоқ йигитнинг бошига ана шундай савдо тушган экан. Сув париси ўша кетганча қайтиб келмабди. Оқсоқ йигит эса шу кундан бошлаб, Сув париси ҳижрониди телбанамо бўлиб қолибди. Шу кундан бошлаб у қуну тун соҳилда кўз ёш тўкиб Сув парисини излаб юрар, атиги узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам, деб ялиниб-ёлвориб сўрар экан.

Вақт-вақти билан денгиз тошганда у сув бўйига чиқиб:

Қайда сузиб юрасан, эй Буюк Она балиқ!

— деб куйлар экан. Сув қайтганда эса яна:

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ!

— деб куйларкан.

Ойдин кечаларда кезар ва куйларкан:

Бу денгиз согинчимдир,

Бу сувлар кўзим ёши.

Қоронғи кечаларда кезар ва куйларкан:

Ер эса — ёлғиз бошим...

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ!..

Сув тошганда кезар ва куйларкан, сув қайтганда кезар ва куйларкан... Шу орада қиш кетиб, изидан баҳор ҳам ўтибди. Ёз кунлари бахтиқаро йигит соҳилда маймоқланиб, гирён кезиб юрар, тиззасигача асов тўлқинларга ботиб, Сув париси кўриниб қолармикин, садо берармикин, деган илинжда денгизга узоқ-узоқ тикилар экан. Ана шундай кунлардан бирида йигит денгизнинг қирғоқ яқинидаги саёз жойида бола йиғисига ўхшаш овозни эшитибди. Бола эмас, ҳозиргина туғилган норасида чириллаб йиғлаётгандай овоз эшитилибди. Йигит у ерга чопиб боради-ю, ўз кўзига ўзи ишонмай қолади — сувнинг саёз ерида, тўлқинлар ичида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай фарёд чекиб ўтирган қипяланғоч чақалоққа кўзи тушади Гўдак: «Менинг отам ким? Қани менинг отам?» — деб чирқираб йиғлармиш. Оқсоқ йигит буни кўриб, ҳайратдан ҳанг-манг бўлиб қолибди. Чақалоқ эса уни кўриши билан: «Дадажон, мен сизнинг ўғлингизман! Мени бу ердан олиб кетинг!» дебди.

Қаранг, қандай ажойиб-ғаройиб воқеалар юз бермайди дейсиз! Ўша одам ўз боласини бағрига босиб уйига олиб кетибди.

Бола тез ўсиб, улғайибди. Денгизга овга чиқадиган бўлибди. Жасур ва кучли овчи деган ном чиқарибди. Толеи баланд бўлиб туғилган экан: денгизга тўр ташласа — гиж-гиж балиқ чиқар, ёйдан ўқ отса, денгиз ҳайвонининг бўғзини тешиб ўтар экан. Унинг шуҳрати узоқ-узоқларга, ўрмонлару тоғлар ортига ҳам таралибди. Ўрмон қабиласидан бўлган эсли-хушли бир қизни барча расм-русмлари билан унга олиб

беришибди. Фарзандлар туғилибди. Шундай қилиб, Сув париси — Она балиқ авлоди кўпайиб, дунёга, тарқалибди. Байрамларда айтиладиган кўшиқ ўшандан колган экан:

*Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Сенинг қайноқ пуштингдан — мангу ҳаёт бошланган,
Сенинг қайноқ пуштингдан — ундик денгиз бўйида,
Сенинг қайноқ бағрингдир — очунда энг гўзал жой.
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Худди нерпа бошига ўхшайди оппоқ сийнанг,
Бизни боқди денгизда худди шу оппоқ сийнанг
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ!
Энг девкор, алп эркак сузиб борар сен томон,
Сенинг пуштинг, уругинг гуллаб-яшнасин, дебон,
Ер юзинда авлодинг униб-кўпайсин дебон...*

***

Қудратли куч таъсирида чексиз баҳрибар-уммон тубларидан чиқиб келиб, қирғоқларни, майсаларни, қум-тепаларни босиб, сеҳрли оғушига олган даҳшатли сув кўтарилиши ва қайтишидек мана шу туш ҳам ўз-ўзидан қуйилиб келаверарди.

Ҳар гал мана шу тушни кўрганида Ўрхон бобо узоқ вақтгача гангиб юрарди. Тушининг ростлигига у қаттиқ ишонарди. Бироқ Сув париси билан кўришганларини бирор жонзотга айтмасди. Бундай воқеа тушида эмас, ўнгида, шундай яшаб юрган пайтда юз берганида ҳам албатта ҳеч кимга айтмаган бўларди.

Мана шу воқеа чолнинг тушларига тез-тез кириб турар, уни ҳам қувонтириб, ҳам қайғуга солиб, руҳан азобларди. Бу тушнинг ажойиб-ғаройиб хосияти шунда эдики, у ҳар гал Ўрхон бобога ўзининг моҳияти, маънолари ва ишораларининг теранлиги ва ақл бовар қилмас даражадаги турланишлари билан лол қолдирарди. Чол кўрган тушларининг ҳаёт билан аллақандай мавҳум, сезилар-сезилмас сирли муносабати ҳақида ўй сурарди. Бу алоқанинг сирли эканлиги ва мавҳум аломатлари одамни ҳамиша азобга соларди. Ўрхон бобо беихтиёр шуни ҳис этдики, кўнгли ҳар қанча алғов-далғов бўлса ҳам, у ўша тушида кўрганларини яна ва яна кўргиси келаверар, доимо буюк Сув париси висол соғинчи билан яшарди.

Ўрхон Сув париси билан денгизда учрашарди. Унинг пайдо бўлишини кутиб, хувиллаб ётган кимсасиз қумлоқ соҳилда, ботиб бораётган қуёшнинг сўник нурлари шуъласида узоқ вақт кезиб юрарди. Бироқ қумдаги оёқ излари кўринмаса ҳам қуёш ботиб кетгандан сўнг унинг ҳаракатсиз кўланкалари кўзга ташланиб турарди. Бу кўланкалар қоп-қора қорни эслатарди, юракни ўртовчи, ғайриинсоний соғинч бутун вужудини қамраб олган Ўрхон ана шу қоп-қора қор устида гирён кезарди. Вужуди ишқ дарди, умид ва истак дарди билан тўлиб-тошар, аммо яйдоқ денгиз эса парвойи фалак сукут сақлаб турарди. Мана шу ҳайҳотдай ёлғизлик оламида на гир этган шабада, на бир инсон овози, на бир шарпа сезиларди. Чол эса денгиздан кўз узмай мўъжизани, парини орзиқиб кутарди.

Қирғоққа урилган унсиз тўлқинлар йўлига бодроқдай оппоқ кўпиклардан пойандоз солишини кўриб юраги ғам-ғуссага тўларди. Боши узра сассиз оқчорлоқлар лайлакқордай безовта чарх уриб учишарди. Мана шу танг ва гунг маконда ўзини қаёққа сиғдиришни билмай, кўнгли озаётганини сезар, ҳижронда вақт ўтган сари унинг тийиқсиз, аёвсиз соғинчи тобора қалбини ўртаб, азоб бериб, кучайгандан-кучайиб борар эди; ҳатто тушларида ҳам Сув парисини кўрмаса, аёл олдига келмаса яшаёлмаслигини, ёлғизлик саҳросида хароб бўлишини ҳис қиларди. Ана шундай пайтларда у овозининг борича қичқириб, Сув парисини йўқлаб чақиришга киришар, аммо у ўз овозини фарқлай олмасди, чунки бу ғалати тушдаги ҳамма нарсаларнинг овози ўчган ва ўзи ҳам овоздан маҳрум эди. Денгиз ҳамон сукут сақларди. Ўрхон фақат ўзининг оғир-оғир, узук-юлуқ ҳарсиллаб нафас олишини, ўз юрагининг қинидан чиқиб кетгудай безовта дукуллашини, чаккаларининг ниҳоятда лўқиллаб, зирқираб акс садо беришини эшитарди, холос. Мана шуларгина уни таъқиб этарди. Бу товушлар уни асабийлаштирарди, у ўзининг юрагидан чиққан овозлардан қаёққа қочиб кетишини билмай, ғашланарди. Чўкаётган одам қутулишга қандай жон-жаҳди билан интилса, у ҳам Сув парисига шу қадар эҳтирос ва телбалик билан интиларди. Ўрхон фақат Сув парисигина унга бахт тақдим эта олишини билар ва сўнгги нафасигача уни кутарди.

Ниҳоят, Сув париси шиддат билан тўлқинлар орасидан чиқиб ялт-юлт этганча у томонга қараб сузиб келаётганда

бирдан тилсиз дунё соқовлигидан қутулиб, тилга кирар, олам шовқини кўчкидай босиб тушар, у оламнинг яна ўз ҳолатига келганини қувониб, қийқириб қаршилар, яна борлиқни қирғоққа урилаётган тўлқинларнинг шовуллаши, шамолнинг гувиллаши ҳамда боши узра чарх уриб учаётган оқчорлоқларнинг ғала-ғовури босиб кетарди. У севинганидан қийқириб, ўзини денгизга отар, тезсузар наҳангсимон аллақандай махлуққа айланиб қоларди.

Сув париси эса унинг келишини кутиб, чарх уриб айланар, ўзини сув устига отиб, талпиниб, тўлганиб, бир лаҳза ҳавода муаллақ осилиб қоларди. Шундай пайтда у тўсатдан денгизга тушиб қолган ҳақиқий хипча бел аёлдай аниқ кўзга ташланарди.

Ўрхон Сув париси ёнига сузиб борар, сўнг иккаласи уммон сари йўл олишарди.

Энди улар бирга сузишар, бир-бирларига тегиб-тегмай, тобора шиддат билан олдинга интилишарди! У худди мана шундай лаҳзалар насиб қилар деган умидда сархушлик, соғинч азобида қоврилар эди.

Мана, ниҳоят улар бир-бирларининг висолига ноил бўлишди. Улар ақл бовар қилмас куч ва шиддат билан тунги океаннинг туб-тубидан чиқувчи ажойиб-ғаройиб шуъла билан жимирлаётган уфқнинг тайинсиз ҳудуди томон интилишарди. Улар қаршиларидан тиним билмай кўпириб келаётган ўркач-ўркач тўлқинларни гавдалари билан ёриб, гоҳ баландга, гоҳ пастга парвоз қилишдан чексиз лаззат олиб ўқдай учишарди. Уларнинг ёнгинасидаги ой эса шошилаётган тўлқинлар тизмасидан ортда қолмай кўзгу шуъласи янглиғ бир ерда турмасдан иккаласининг изидан мудом кузатиб борарди. Шу лаҳзаларда ёлғиз ой билан ёлғиз улар — у билан Сув париси ва чексиз уммон кенглиги ҳоким эди борлиққа. Оламда фақат улару фақат уммон бор эди! Мана шу лаҳзаларда уларнинг бахтиёрлиги, шодонлиги арши аълога етмоқда эди. Бу эрк лаззати, висол тантанаси лаззати эди...

Улар шиддат билан тиним билмай сузишар, оламда фақат ўзларига аталган олис масканга тезроқ етиб бориш, у манзилга тезроқ етиб, қовушиш эҳтиросида саркаш сузишар, ниҳоят, чақиндай биргина лаҳзада ҳаётнинг ибтидосию интиҳосининг бутун лаззатию бутун алам-аччиғини тоттиш насиб этадиган манзилга тезроқ етишиш орзусида тинимсиз талпинишарди.

Шу аснода улар тилакларига тезроқ етишиш орзусида жон-жаҳдлари билан тиним билмай, тўхтовсиз сузиб бо-ришарди.

Улар қанчалик тез сузишса, бир-бировларига яқинлашиш туйғуси шунчалик алангаланиб борарди. У чарчаш нима-лигини билмай, жонҳолатда сузар, урчиш манзилига интилиб, бутун куч-қувватини, энг охирги, энг майда томчисигача сарфлайдиган лосос балиғидай ҳолдан тойгунча сузар эди. У ишқ йўлида ўлимдан ҳам тап тортмай сузар эди. Сирли Сув париси эса тўлқинлар узра камалак нурлари янглиғ сув зарралари булути орасида силлиқ бадани марвариддай тов-ланиб, Ўрхонни ҳайратга солганча шиддат билан олға интиларди. Сув зарраларининг зангори ва оппоқ қуюни орасидаги Сув парисининг бениҳоя гўзаллигидан унинг нафаси бўғзига тикиларди.

Улар сира сўзлашмас, фақат чексиз уммонда бир-бир-ларининг сув кўпиклари ва зарралари ичида кўринмай кетган чеҳраларидан баҳраманд бўлиш иштиёқида сабру тоқатлари тугаб, истаклари тобора алангаланиб, тақдир уларга раво кўрган макон ва замонга қачон етарканмиз, дея тинимсиз сузишарди...

Аммо улар ўша маконга, ўша замонга сира етолмас эдилар. У ерга етиб боришнинг вақт-соати йўққа ўхшарди...

Кўпинча Ўрхоннинг тушлари ниҳоясига етмас, тўсатдан узилиб қолар, бир зумда тумандай тарқаб кетарди. Шундай пайтларда у гарангсиб, таажжубда қоларди. Бундан у чи-накамига хафа бўлар, нимагадир қониқмаганидан, нима-нингдир охирига етолмаганидан узоқ вақт кўнгли ғаш бўлиб юрарди. Гоҳо орадан кўп вақтлар ўтган бўлса ҳам ўша воқеани яна бир бошдан эслар, буларнинг ҳаммаси нимани англа-тишини жиддий ўйлаб қолар, ҳар қалай, буларнинг ҳаммасида аллақандай маъно борлигини пайқар, тушида кўрганларига чин дилдан ишонарди, бу нарсалар аслида оддий туш эмас-лигини ҳис этар эди. Негаки, одатдаги тушлар баъзан эсланса ҳам кейин бутунлай унутилиб кетарди. Бундай ўйлар ҳақида у бошини қотириб ўтирмасди, чунки тушга нималар кирмайди дейсиз. Сув парисини эса Ўрхон ҳеч қачон унут-толмас, уни ҳаётида илгари учратган ва ҳозир ҳам оламда бор мавжудот деб ўйларди. Шунинг учун ҳам қария ҳар гал тушида Сув париси билан учрашиб, кутилмаганда айри-

либ қолганидан чинакамига хафа бўларди. Бу учрашув ва айрилиқларни у чиндан ҳам юз берган воқеалар деб биларди.

Айниқса, туши нохуш ниҳояланганда у қаттиқ изтироб чекарди. У ана шу пайтда тушининг сирли ниҳоясига ҳеч қандай изоҳ тополмай чуқур ғам-андух, қайғу-ҳасратга чўмарди.

Тушида улар орзудаги манзилга етай-етай деб қолишар, олисда қандайдир соҳил кўзга ташланар эди. Бу — севги соҳили эди, иккаласи тезроқ у ерга етиб, тезроқ бир-бирлари билан қовушиш учун жон-жаҳдлари билан интилар эдилар. Ана шу соҳилга энди етай-етай деб қолганларида бирдан суви тиззадан келадиган саёз кумлоқ чиқиб қолар ва сафарлари шу ерда узилиб қоларди. Ўрхон ўзини ўнглаб олиб ён-верига қараганда Сув париси жонҳолатда маккор саёзликдан қутулишга уринарди. Манглайдан совуқ тер қуйилаётган Ўрхон унга ёрдам беришга ошиқарди. Аммо ёнгинасидаги парига етиб бориш учун бир умр кетадигандай туюлар, ютиб бораётган ботқоқлик сингари сув тубидан оёқларини чиқазолмай, тиззалаб эмаклар, аммо увишиб қолган оёқлари гўё бировникидек унга итоат этмай аранг судраларди. Сув париси ёнгинасида, гўё қўл узатса етадиган жойда бўлса ҳам унга етолмай изтироб чекарди, нафаси бўғилиб, энтикиб, сув тубидаги ёпишқоқ ўт-ўланларга ўралашиб йиқилиб тушарди. Аммо гўзал Сув парисининг саёзликда шалошлаб, ўзини уёқдан-буёққа уриб, нафаси бўғилаётганлигини кўриш янада азоб эди. Ниҳоят, Ўрхон бир амаллаб Сув париси қошига етиб бориб, уни кўксига босганча боши айланиб, гандираклаб, қирғоқ томон яқинлашар экан, қизнинг юраги парвозда уриб туширилган ярадор қушникидай қинидан чиқай-чиқай деяётганини аниқ сезиб турарди. У парини кўксига қаттиқ босганича гуё ҳимояга муҳтож заифа гўдакни кўтариб кетаётгандай авайлаб, ардоқлаб бораётганида унга меҳри товланиб, раҳми келганидан қайноқ кўз ёшлари томоғига тикилиб қоларди. У Сув париси олдида ҳаяжон ва номусдан йиғлаб юбормаслик учун ўзини зўрға тийиб турарди. У Сув парисига жон-тани билан берилиб нафасини ичига ютганча оёқ учида, оҳиста-оҳиста авайлаб кўтариб борар экан, ҳар лаҳза уни ўйларди. Сув париси эса кўз ёш тўкиб, унга эрк беришни, яна денгизга қўйиб юборишини сўраб ялиниб-ёлборарди. Сув париси нафаси

бўғилиб, сўлий бошлар, Ўрхонни кенг денгиздан бошқа жойда сева олмасди.

Қизнинг унсиз йиғлаб, дардли ва илтижоли термилаётганини кўрган Ўрхон ҳам бунга чидаёлмасди. У ортига қайтарди-да, саёзликдан ўтиб, аста-секин денгизнинг одам ботар-ботмас ерига етганда қизни авайлаганча қучоғидан оҳиста бўшатиб юборарди.

Сув париси денгиз остига сузиб кетар, у эса гарангсиб, ёлғиз ўзи қоларди. Ўрхон унинг ортидан тикилганича ҳўнграб йиғлаётганида уйғониб кетарди.

*Қайда сузиб юрасан, эй Буюк Она балиқ?
Бу денгиз соғинчимдир,
Бу сувлар — кўзим ёши.
Ер эса — ёлғиз бошим.
Қайда сузиб юрасан, эй Буюк Она балиқ?..*

У бу воқеани эслаганда қаттиқ азобланарди, чиндан ҳам Сув парисини ушлаб қучоғига босгандай ва яна уни ўз эркига қўйиб юборгандай бўларди. Нега шундай бўларкин-а? Ахир одам тушида ҳар қандай истагига эриша қолса бўлмайдимиз? Бу нарса кимга боғлиқ, бу қандай ҳикмат, нимага йўйса бўлади уни? Бу жумбоқнинг сирига тушуна олмаган Ўрхон охири кўл силтаб, Сув парисини унутишга, уни ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Бироқ денгиз овига чиқиши билан Ўрхон ўзи сезмагани ҳолда яна Сув парисини, у билан боғлиқ ҳамма воқеаларни ўйлай бошларди. Ўша ғаройиб тушидаги воқеаларни денгизда яна қайта бошдан кечиргандай бўлар, ҳушёр тортиб ажабланганча: «Нега энди ҳадеб Сув парисини ўйлаганим ўйлаган, аслида бўлмаган Сув парисини қариган чоғимда менга ким қўйибди?» — деб ўзини-ўзи койирди. Ўзига-ўзи танбеҳ бераркан, у нимагадир ишонарди: агар Сув париси бўлмаганида аллақачон жонидан безган бўларди, ахир қарици, қувватдан қолди.

***

Кун пешиндан ўтди. Шу аснода у гоҳ бирдан уфқнинг аллақаеридан келиб қолган булутлар орасига кириб кетарди. Гўё худди ўша ёқда ҳавонинг авзойи бузилганга ўхшар эди. Қуёш булут орасида яширинган ана шундай пайтда

денгизнинг тўсатдан ранги ўчиб қорайиб, борлиқ кўнгилни гашлантирадиган зулматга чўмади. Гоҳо эса қуёш булутлар орасидан чиқиб, яна баҳоргидай саховат билан нур сочади, ана шу пайтда денгизда лак-лак жонли шуълалар сузилиб кўзни қамаштиради, одамнинг дили яна равшан тортади. Кириск денгизга хийла ўрганиб, хатто бир оз зерика бошлаган бўлишига қарамай, денгиз юзасининг маҳобатидан, поён-сизлигидан ҳамон ҳайратда эди. Ҳар канча сузишса ҳам сувнинг охири кўринмайди. Денгиз ҳар қанча катта бўлса ҳам бола қирғоқда юрганида ундан бунчалик ажабланмасди.

Катталар эса ҳеч нимадан ажабланишмайди. Улар ҳамма нарсага одатланиб қолишганди.

Эмрайн билан Милхун ҳамон илгаригидай, эшкакларни сувга унчалик чуқур ботирмай, равон эшиб боришарди. Улар тиним билмас, нафас ростлаб олиш учун ҳам бирор зум Ўрхонни ёрдамга чақиришмас, «Қейинроқ, қайтишда, қайиқ юкка тўлганида ёрдамлашасиз, ҳозир эса қайиқни бошқариб бораверинг», дейишарди. Кекирдаги бўртиб чиққан, узун-бўйин қари Ўрхон эса қайиқ тумшугида, ўлжасини пойлаётган бургутдай энкайганича ўтирарди. Кўпинча сукут сақлар, нималарнидир ўйлар эди.

Қайиқ эса аввалгидай тўлқинларга тўш уриб, енгил сузиб борарди. Тўлқинларнинг қаршилиги ҳам аввалгидай бир маромда эди. Шамол ҳам аввалгидай сув юзалаб эсарди. Улар шу зайлда сузишарди...

— Аткичх! Аткичх! Ана орол! Кичиксийна! — шодланиб қичқирди бирдан Кириск бобосининг енгидан тортиб.

— Қани орол? — ишонмай сўради Ўрхон кафтини пешонасига қўйиб, олисларга қараркан.

Эшкакчилар ҳам ажабланиб, бола кўрсатган томонга қарашди.

— Орол уёқда бўлмаслиги керак, — гудранди чол, чунки бола улар кутмаган, бутунлай бошқа томонни кўрсатаётганди.

Бола янглишмаганди, ўша томонда, олис-олисларда чиндан ҳам денгизда қотиб қолган ғадир-будур кўнғир-балчиқсимон юза қимир этмай кўриниб турарди. У худди сув ўргасидан туртиб чиққан харсангга ўхшарди Ўрхон ўша ёққа узоқ боқиб турди-да:

— Йўқ, у орол эмас, — деди ниҳоят қатъий ишонч билан. — Кичик сийнага етиш учун ҳали тўғрига, кунботарга қараб сузиш керак. Сени айтаётганинг эса бутунлай бошқа

томонда. Орол ҳам эмас, — давом этди чол. — Йўқ, менимча, бу — орол эмас.

— Бу сувларда бунақа орол йўқ эди, бунақа оролни сира кўрмаганмиз, — деди Милхун. — Кичик сийна чап томонда бўлади, бу эса, билмадим, нима экан?

— Ўша нарса туман ёки булутми бўлмасин яна? — сўз қотди Эмрайин. — Ёки тўлқин ўркакларими десам қимирламаяпти-ку?

— Шуни ҳитаман-да, нимайкин? Туман ё булут бўлиши мумкин, яна ким билсин? Жуда узоқда. Лекин орол эмас, — хулоса қилди Ўрхон. — Мабодо туман бўлса яхшиликка олиб бормади.

— Ҳечқиси йўқ, фақат шамол ўзгармаса бўлгани, — эшкакка зўр бераркан дилидагини айтди Эмрайин. — Бир жойда турибди, қимирламасдан. Лекин у томонда бизнинг қиладиган ишимиз йўқ, нима бўлса бўлаверсин...

Кириск, аввалига, топган нарчасининг нималиги аниқланмаганидан хафа бўлди, аммо кўп ўтмай бу воқеани эсидан чиқарди.

Овчилар эса янглишмаган эдилар. Тез орада чап томонда сув юзига чиқиб турган Қичик сийна оролчаси кўриниб қолди. Энди бунга шубҳа йўқ эди. Оролча чиндан ҳам сийнага — елинга ўхшаб сув юзига туртиб чиққан, паст-баландликлардан иборат қуруқлик экан.

Оролни кўриб ҳамма севиниб кетди, айниқса Кирискнинг оғзи қулоғида эди. Худди шу пайт энг қизиқ воқеа юз берди.

— Мана етдик, — деб боланинг телпагини сийпалади Ўрхон. — Олапар ўзи уйда қолсаям бизни шу ергача бошлаб келди. Агар у изимиздан эргашганида чўкиб кетарди, тўғрими?

— Бўлмасам-чи! — тасдиқлади Кириск чолнинг гапидаги ҳазил оҳангини пайқаб.

— Олапар шунинг учун ҳам керакки, у қирғоқда қолиб, уйимизни кўриқлайди. Шу билан бирга биз доим уни эслаб, йўлдан адашмай, ов жойига етиб келдик. Қани, айт-чи: Олапар бизга яна зарур бўладими, йўқми?

— Йўқ, энди керакмас! — тагин ишонч билан жавоб берди Кириск. — Энди қаёққа сузиш кераклигини ўзимиз биламиз.

— Сал ўйлаб кўрсанг бўларди! — койигандай деди Ўрхон. — Ахир шундай зийрак бола ўйламай гапиралими?

Денгиздаги олис оролга етиб олишганида Олапарнинг энди нима ҳожати борлигига Кирискнинг сира ақли етмасди.

— Олапаримизнинг энди нима кераги бор?

— Нима кераги бор дейсанми? Уйга қандай қайтасан? Қаёққа сузасан, қайси томонга? Кани, ўйлаб кўр-чи? Тушундингми энди? Оролнинг қайси томонига келдик, орол Олапарнинг қайси томонида турибди — шуни билсанг, қаёққа йўл олиш ва яна қайтиб келиш мумкинлигини биласан.

Кириск индамай рози бўлди-ю, бироқ иззат-нафси йўл қўймади шекилли, қизишиб, чолни сўроққа тута бошлади:

— Агар қоронғи бўлса-чи, а? Агар кечаси денгиз ўртасида қолсак, ҳеч нарсани кўриб бўлмаса-чи, а? Унда нима қиламиз?! А? Ана унда Олапар қай томонда қолганини қаёқдан биламиз, а?

— Нима қипти, ўшанда ҳам билса бўлади, — хотиржамгина жавоб берди Ўрхон. — Буни осмондаги юлдузлардан билса бўлади, юлдузлар одамларни янглиштирмайди, ҳамиша тўғри йўл кўрсатишади. Фақат ўзинг қайси юлдуз қаерда жойлашганини билсанг бўлди. Вақти келиб буниям билиб оласан. Сен Лувр ўрдаги юлдузлар тўпини биласанми?

— Билардим шекилли, — иккиланиб жавоб берди Кириск, отасига қарар экан. Эмрайн ўғлининг қийналиб қолганини сизди.

— Сал-пал билади, бир пайтлар кўрсатгандим. Лекин ҳали етарли эмас. Ҳали тузукроқ ўрганиши керак...

Шу аснода сузиб улар оролга яқинлашиб қолишди. Қирғоқдаги баъзи харсанглар ва қоялар кўзга чалингач, улар қайси томонда тюленлар макони бор экан, дея оролнинг атрофини айланиб ўта бошлашди. Кириск диққат билан тикилар, тюленлар тўдасини биринчи бўлиб кўришни хоҳларди. Бироқ жониворларни кўрганда тагин бақариб юбормагин, деб уни огоҳлантириб қўйишди. Ўрхон оқсоқолнинг айтишича, нерпалар — тюленлар соҳилга яқин жойдаги тошлар орасида ётишаркан — улар қуёшда товланиб, исиниб олиш учун қирғоқликка эмаклаб чиқишаркан. Нерпаларнинг қаерда жойлашганини кўриб олиб, сўнг уларни чўчитиб юбормаслик учун қирғоқ сари оҳиста, шарпасиз яқинлашиш керак экан. Аммо шунча тикилсаям, Кириск ҳеч бир жонзотни кўролмади. Орол қирғоқлари кимсасиз, хувиллаб ётарди.

Ҳаммаёқда давр ўтиши билан емирилиб кетган, шакл-шамойилсиз ёввойи харсанглар сочилиб ётарди. Орол атрофини биқирлаб қайнаб-тошаётган оппоқ қўпикли пуртаналар ҳалқадай ўраб олганди. Бу оппоқ ҳалқа жимирлаб, устини муз қоплаган айқаш-уйқаш тошлардан ошиб ўтишга интиларди. Йўқ, Кириск оролчада бирон нимани кўра олмади. Бутун атроф фақат қоятошлардан иборат, бирор жон зотидан асар йўқ эди.

Милхун жониворларни биринчи бўлиб пайқаб қолди. Кириск нерпаларнинг қаерга яширинганлигини билиб олиш учун уёқ-буёққа қарагунича, қайиқ узоқлашиб кетди. Чунки қирғоқдаги жониворлар қайиқни кўриб қолмаслиги керак эди.

Кекса Ўрхон боланинг ҳеч нарса кўрмаганлигини сезиб:

— Бирор нарсани кўролдингми? — деб сўради. Бола ёлғон айтишга кўнгли бормади.

— Йўқ, кўрмадим, — тан олди Кириск.

— Яна яқинроқ ҳайданглар, — буюрди Ўрхон. — Ҳар хил тошлар орасидаги нерпаларни кўзинг илғаб олсин. Акс ҳолда сен овчи бўлолмайсан.

Қайиқчилар қалтис бўлсаям яна бояги жойга яқинлашишди. Нерпалардан биттаси овчиларни пайқаб қолса бўлгани, ҳаммаси ўзини денгизга отиши турган гап эди. Хайриятки, ҳайвонлар овчиларни пайқашмади. Нерпалар тартибсиз, эгри-бугри харсангтошлардан ҳосил бўлган табиий тўсиқ орқасида шундоққина сувга яқин жойда ётишарди.

— Хув, анави синган тишга ўхшаган катта тошни кўряпсанми? — сўради Милхун боладан, — ўшандан сал нарида қизғиш, музлаган дўнглик бор — шуларнинг орасига қарагин.

Кириск диққат билан ўша томонга тикилди. Бу орада Милхун билан Эмрайин жадал эшкак эшиб, қайиқни ўнглаш билан овора эдилар. Шу орада Кириск денгиз ҳайвонларининг куйруқли катта гавдаларини кўрди. Ҳайвонларнинг кулранг, олачипор, сип-силлиқ ва ялтироқ бўйинлари қимир этмасди. Тажрибасиз гўр одам олисдан уларни тошлар орасидан ажратиб олиши мушкул эди.

Шу заҳоти Кирискни ҳаяжон чулғаб олди. Ана энди, чинакам денгиз ҳайвонларига дуч келишди! Ана энди чинакам ов бошланади!

Шундан сўнг овчилар қирғоққа туша бошлашди, боланинг вужуди журъат ва завқ-шавққа тўлиб-тошди. Ҳа, у шу тобда жасур эди, чунки у ҳозир ўзини кучли ва қудратли одамдай ҳис этарди. Завқ-шавққа тўлганининг сабаби — овчилар мардона ва абжирлик билан ҳаракат қилишарди: улар чақ-қонлик билан қайиқни қирғоққа тақаб келишди. Эмрайн билан Ўрхон бобо қирғоққа тўлқин урилаётган нотинч жойда эшкакларни пастга тираб, қайиқни тўғрилаб туришди, Милхун қирғоққа, шағал устига сакраб тушди-да, ўзига ташланган арқоннинг учини дарҳол елкасига олиб олиб, қирғоққа яқинлаштирди. Отаси ҳам шу заҳоти милтиқларни олиб, қирғоққа сакраб тушди. Кейин боланинг ўзи ҳам тўғри Ўрхон чолнинг ёрдамида қирғоққа сакраб тушди ва тўлқин урилганда оёғини шалаббо қилгани учун отасидан сал-пал койиш эшитди.

Ўрхон бобо қайиқни тўлқинлар хуружидан сақлаш учун сув бўйида қолди. Эмрайн, Милхун ва Кириск учалови эса тюленлар ётган жойга шошилишди. Улар қирғоқ ёқалаб, беихтиёр эгилиб, ўзларини паналаб, тўсиқдан-тўсиққа югуриб ўтишар эди. Кириск катталардан орқада қолмай югурар, юраги қинидан чиққудай потирлар, шодлик ва ҳаяжондан жони ичига сиғмай, боши айланиб кетар эди.

Қани энди шу пайт Кирискни Сув париси авлодидан бўлган одамлар кўришса, унинг ҳайвон овига катта овчилар билан бирга югуриб кетаётганига шоҳид бўлишса! Қани энди уни шу пайт онаси кўрса, бўлғуси улуғ овчи билан, уруғларининг ризқ-рўз келтирувчиси билан фахрланса! Қани энди шу пайт қадрдон Олапар соҳилидан узоқда, пўртана қутураётган номаълум соҳил бўйлаб ҳайбатли қоялар ва харсанглар орасидан тюленлар маконига югуриб бораётганини Музлук ҳам кўрса! Афсуски, энди Кириск у билан аввалгидай бирга ўйнай олмайди, энди Кириск — овчи. Милтиқлар фақат Эмрайн ва Милхунда бўлсаям майли, ҳечқиси йўқ; отаси, отиш вақти келганда сенгаям милтиқ берамиз, деб айтган эди-ку.

Шундай қилиб, улар тюленлар макони томон яқинлашишди, сўнг эмаклаб кетишди, Кириск ҳам эмаклаб кетди. Қиррали тошлар ва ғадир-будур музликлар устидан эмаклаб юриш қийин эди, лекин Кириск шундай қилмаса бўлмаслигини тушунарди.

Улар оғир нафас олиб, терга ботиб, гоҳида писиб-беркиниб, гоҳида бўйинларини чўзиб, атрофни кўздан

кечириб боришарди. Ниҳоят, отиш вақти келганда, бир ерда ўрнашиб олиб, нафас ютиб, қотиб қолишди.

Мана шу лаҳзаларни, баҳорнинг мана шу бир кунини, поёнсиз денгиз ўртасидаги мана шу ҳувиллаб ётган тоғ-тошли оролни ва ундаги аллақандай мўъжиза кучи билан чор-атрофга сочиб ташланган мана шу қора-қўнғир, ҳайбатли тошларни, ҳали эришга улгурмай ётган мана шу яланғоч, кимсасиз ерни, унинг ёнгинасидаги отишга шайланиб туришган отаси билан Милхунни, олдинда, денгизнинг шундоққина ёқасида эса шамоллар ва пўртаналардан емирилиб кетган, устини майда гиёҳ қоплаган, қўнғир-қийшиқ қоятошлар орасида, ҳеч нарсадан хабарсиз, хотиржам ётган тюленларнинг кичик бир подасини Киrisk умр бўйи эслаб қолади. Бола, назарида, одамлар узра, тюленлар узра, орол ва денгиз узра гўё биринчи ўқ отилишини нафас ютиб кутиб тургандай қотиб қолган, сал-пал хўмрайган осмонни умр бўйи эслаб қолади.

«Ишқилиб нишонга тегсин-да!» — ўйлади у отаси берган милтиқни елкасига тақиб олар экан.

Ингизорлик билан кутилган шу қисқа лаҳзаларда у ўзини машхур, жасур овчидай ҳис қилиб, гурурланиб кетди. Аммо қачон қуёш мўралаб, нурлари билан бизни сал-пал илитаркин, деган мақсадда, харсанглар орасидаги сайҳонликда тор жойга тиқилиб олишган мана шу бесўнақай, хўлпасемиз ҳайвонларнинг жонли бўйинлари ва яғринларини қимирлатиб ниҳоятда паноҳсиз, ҳимоясиз, очиқ ҳолда ётганлигини кўриб ҳайратланди. Аммо боладаги бу ҳолат узоққа чўзилмади. У ўзининг овчи эканлигини, одамлар ундан ўлжа кутаётганлигини, тюлень гўшти ва мойи бўлмаса одамлар оч-яланғоч қолишини эслади. Айни вақтда: «Биринчи бўлиб отиб, ўзимни кўрсатишим зарур», деган фикр миясидан ялт этиб ўтди. У дадилланиб, отаси ўргатганидай, йирик, олачипор катта тюленнинг чап қаноти остини, тўғриси, қанотининг тепароғи ва чапроғида жойлашган нақ юрагини мўлжалга олди. Шу пайт тюлень бирон фалокатни ҳис этгандай безовталаниб қолди. Ҳолбуки, у овчиларни кўрмаганди, шамол денгиз томондан эсгани учун одамларнинг ҳидини олмаган эди. Мўлжаллашга нимадир, аллақандай кўланка ҳалал бераётганидан Киrisk сал-пал ёнига сурилиши керак бўлиб қолди. Жуда эҳтиёткорлик билан сурилиши керак эди. Аксига олиб, худди шу пайт Киriskнинг тирсаги остидан

бир тош силжиб кетиб, бошқа тошларга бориб урилди-да, ҳаммаёқни ларзага келтирди.

Олачипор катта тюлень узоқдан гингшигандай қисқа-қисқа овоз чиқарди ва бутун тюленлар подаси ҳаракатга келиб, наъра тортиб, ўкиришиб, тезлик билан бирин-кетин ўзларини сувга ташлай бошлашди. Аммо шу пайт уларнинг йўлини тўсгандай гумбурлаш эшитилди, поданинг четида бораётган йирик тюленни Милхун отиб ўлдирган, шу билан бошқа овчиларни ноқулай аҳволдан кутқазган эди. Кириск нима килишини билмай, гангиб қолди.

— Отсанг-чи, тезроқ! — буюрди Эмраин.

Шу заҳоти боланинг елкасида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди, кулоғи том битди. У мўлжалга тегизолмаганидан мулзам бўлди. Ахир унинг айби билан ов барбод бўлди-да. Лекин отаси унинг қўлига ўқ тутқазиб, шоширди:

— Ўқла, тезроқ от!

Илгари осон иш бўлиб кўринган ўқлаш ва отиш (илгари машқ қилган вақтларида қойиллатарди) ҳозир жуда мушкул бўлиб қолди. Милтиқни ўқлагач, дастаси ўрнидан жилмай туриб олди. Бу орада Милхун сувга ташланаётган тюленларга қарата тиззалаб туриб яна икки марта ўқ узишга улгурди. Тюленларнинг биттаси яраланди. Ярадор ҳайвон сувнинг бўйида гир айланиб қолди. Овчилар ўша ерга югуриб боришди. Тюленлар подаси яшириниб улгуришган, ярадор тюлень эса жон-жаҳди билан сув томонга интиларди. Одамлар денгиз бўйига югуриб келишганида тюлень сув юзида қонли доғ қолдириб, куракоёқ панжаларини лапанглатиб кўкиш тортиб турган денгизнинг тубига ботиб кетди. Тиниқ сувда тюленнинг кўрқувдан олайган кўзлари ва бўйнидан куйруғига қадар оч гунафша рангдаги умуртқа йўли аниқ кўриниб турарди. Милхун ўқланган милтиғини пастга туширди, энди уни отиш фойдасиз эди.

— Қўявер, бари бир чўкиб кетади — деди унга Эмраин.

Кириск эса ҳансираганича, ўзидан норози бўлиб, хафа бўлиб турарди. У бугунги овдан кўп нарсаларни кутган эди, лекин бўлмади. Яна катта овчи бўлармиш!

Бола жим бўлиб, шумшайиб қолди, унга шунчалик алам қилардики, йиғлаб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди.

— Ҳечқиси йўқ, янаги сафар ишинг ўнгидан келади, — деб юпатди уни Милхун кейинроқ, отиб ўлдирилган тюленнинг ичак-чавоқларини олиб, нимталашаётганида. — Мана

энди Ўрта сийнага борамиз, у ерда ҳам тюлень деганинг ти-
қилиб ётибди.

— Жуда шошиб қолдим-да, — деб сўз очган эди, отаси
унинг гапини бўлиб қўйди:

— Ўзингни оқлайверма. Ҳеч ким онасининг қорнидан
овчи бўлиб тушмаган. Омон бўл, отишни билсанг, ўлжа
сендан қочиб қутулолмайди.

Кириск жимиб қолди, лекин ҳеч ким унга таъна
қилмаётганидан кўнгли таскин топди. Энди у: «Ҳеч қачон
отиш вақтида шошиб қолмайман, мўлжалга олаётганимда
энди ҳеч нарсани ўйламайман, отам айтганидай, нафасимни
чиқармайман, кўзим нишонда бўлади, ана шундан кейингина
ўқ узаман!» — деб ўз-ўзига сўз берди.

Тюленнинг танаси каттагина, анча оғир ва худди
тирикдай бадани ҳали илиққина эди.

Ҳайвоннинг тўшини нимталаётган Милхун мамнунлик
билан қўлларини ишқалаб:

«Кўрдиларингми, тўрт энли ёғи бор, зўр!» — деб қўйди.
Кириск энди кўнгли ғашлигини унутиб, қизиқиб амакисига
ёрдам бера бошлади. Эмрайн эса бу орада қайиқни яқинроқ
олиб келиш учун Ўрхон бобо турган томонга кетди.

Бироқ у кўп ўтмай, ташвишланганча тезда қайтиб келди:

— Вақтимиз зиқ, тезроқ бўлинглар! — у ҳамроҳларини
шундай шоширди-да, осмонга қараб яна ўзича гудраниб қўшиб
қўйди: — Негадир ҳавонинг авзойи менга ёқмаяпти...

Овчилар шоша-пиша ўлжани нимталаб, жигари билан
юрагидан бошқа ичак-чавоқларини ташлашди-да, қолганини
қайиш билан боғлаб, қайиқ томон судраб кетишди. Кириск
уларнинг ортидан иккала милтиқни олиб югурди.

Қирғоқда, қайиқ олдида уларни Ўрхон бобо кутиб
турарди. Чол ўлжани кўриб севиниб кетди.

— О, Курн⁵ эгам, еткизганингга шукур! Овимизнинг
бошланиши чакки эмас! — дея у ўзининг ов пичоғини артиб,
тайёр қилди. Овдан кейин энг муҳим удум — тюленнинг
хом жигарини шу ернинг ўзидаёқ ейиш эди. Ўрхон бобо
нимталанган нерпа тўши олдида чўнқайиб ўтириб олиб,
жигарни бўла бошлади. Овчилар оз-моз туз сепилган майин
жигар бурдаларини ҳузур қилиб чапиллатиб ямлаб ютар

---

⁵ Курн — чивхларнинг олий тангриси.

эдилар. Жигар жуда мазали — мулойим, илиқ, тўйимли эди. У одамнинг тилини ёғли шарбатга ботириб, оғизда эриб кетарди. Кирискнинг орзуси ушалди — ҳақиқий катта кишидай овда хом жигар еди!

— Ютавер, кўпроқ ют, — маслаҳат берарди болага Ўрхон бобо. — Тунда совуқ кучаяди, жунжикиб қоласан. Шундай вақтда одамни иситадиган энг яхши нарса жигар. Тагин у минг бир касалга шифо бўлади.

Роса маза қилишди. Таом жуда соз бўлди-ю, дарров чанқаб қолишди-да. Қайиқдаги кичик бочкада сув бор эди.

— Ҳозир гўштни нимталашнинг ҳожати йўқ, — деди Эмрайн ҳамма тўйиб бўлганида ва яна ташвишланиб осмонга қараб қўйди.

— Кейин нимталасаям бўлаверади, — маъқуллади Ўрхон бобо. — Чойни кечаси Ўрта сийнага борганимизда илитиб ичамиз. Ҳозирча сабр қилиб юкларни орта қолайлик. Қайиқни жилдириш олдидан овчилар ерни ҳам тўйдиришни унутмадилар. Тюлень юрагини майда-майда бўлаклар ерга сочиб, орол эгасидан кейинги овнинг ҳам бароридан келишини тилашди. Шу аснода улар яна денгизга чиқишди.

Кичик сийна ортда қолди. Атрофини тунд сувлар ўраб олган ёлғиз орол хувиллаб қолган, ғарибона ва аянчли кўринарди. Ўрта сийнага қараб йўл олишди. Қош қорая бошлади.

Эшкакчилар қоронғи тушгунча Ўрта сийнага етиб олиб, қайиқни панароқ жойга қўйиб, тунаб қолиш мақсадида жонжаҳдлари билан ҳаракат қилишарди. Кичик сийна гўё сувга чўкиб кетгандай кўздан ғойиб бўлди, аммо Ўрта сийна ҳаливери кўринай демасди. Яна борлиқни сув қоплаб олди.

Овчилар ўлжа пайига тушишганида денгиз сезиларли даражада ўзгара бошлаган эди.

Тўлқинлар қалинлашди. Зичлашди. Сувнинг мавжи аввалги йўналишда бўлса ҳам шамолнинг йўналиши ўзгарган эди. Қайиқ энди аввалгидан кўра кучлироқ силкиниб чайқалмоқда эди.

Аммо овчилар ҳавонинг авзойидан кўпроқ хавотирланишарди. Ўзи нима бўляпти? Одатда йилнинг бу фаслида ҳаво айнимас эди-ку! Аллақаёқлардан учиб келган ғубор олислардаги зулматли ўрмонлардан чиққан ёнғин алангасининг тутунидай, бутун осмонни қоплаб олди.

Тутун гарчи осмонни ўраб олган ва ҳеч кимга ҳеч қандай халал бермаётган бўлса ҳам овчилар ғашланиб қолишди.

— Қаёқдан келяпти бу бало? — ўзича гудранди Ўрхон бобо атрофга нохуш боқар экан.

Энди улар ҳозир Ўрта сийна кўришиб қолади, деб зўр бериб эшкак эшар эдилар — Ўрта сийна ҳаммасидан кўра қулай ва тинч эди-да.

Бу орада ҳаво бир оз очилди, ҳатто денгизнинг нариги чеккасидан қуёш мўралаб қолди. Бу ёруғлик ақл бовар қилмас мўъжизага ўхшар, гўё у оламнинг нариги чеккасидан чиқаётгандек эди. Бу қуёшга бемалол қараш мумкин эди, у кўзни қамаштирмасди. Қуёш қонталаш тусга кириб, аста-секин қизариб, алвонланиб, хира уфққа бота бошлади. Осмоннинг чиройи очилгач, яна денгиз юзига шуъла югурди, яна осойишталик ҳукм сура бошлади. Одамлар ҳам дарров хотиржам бўла қолишди. Улар энди оролда тинч жой топиб, ором олишни хаёл қила бошладилар.

— Озгина сабр қилсанг, олдинда Ўрта сийна кўришиб қолади,— деди Ўрхон бобо ёнида ўтирган Кирискнинг елкасига қоқиб.

Бола аллақачон чанқаган, аммо отасининг тақиқларига соддадиллик билан амал қиларди.

Овга чиқиш олдидан отаси чучук сув денгиз сафарида ҳамиша камчил бўлишини тушунтирган эди. Сафарда уйдагидай истаган вақтингда сув ичиш мумкин эмас. Ҳатто учала оролда ҳам бирор томчи чучук сув йўқ. Қайиққа эса ортиқча юк ортиб бўлмайди. Ҳамма қачон сув ичса, сен ҳам ўшанда ичасан.

Тўсатдан олисда қуёш кўришиб, олам ёришган лаҳзаларда бола Ўрхон бобонинг кўнгли юмшаганлигини сизди.

— Аткичх! Сув ичгим келяпти, жудаям! — деди у йи-гитлардай кулимсираб, отасига қараб қўйди.

— Шундай дегин! — энди эсига тушгандай мийигида кулди Ўрхон бобо. — Ҳалигидақа қойилмақом жигардан кейин албатта одам чанқайди-да! Турган гап, чанқайди! Ахир, ҳаммамизнинг сув ичгимиз келяпти, тўғрими?

Эмрайн билан Милхун тасдиқлаб, бош ирғаб қўйишди. Кириск севишиб кетди, демак, бита ўзи эмас, ҳамманинг сув ичгиси келаётган экан.

— Ундай бўлса сув билан сийлаймиз ўзимизни, кейин бир чекиб олсак ҳам бўлади! — деди Ўрхон бобо бошқарувчи эшкакнинг дастасини ўз ҳолига қўйиб, сўнғ қайиқнинг тубидан кичик бочкани олди, уни қулайроқ жойлаштириб,

ичи чегаланган ту누ка чўмичга бочканинг оғзидан секин жилдиратиб сув қуя бошлади. Сув муздеккина, тиниқ эди — Олапар қоясининг денгизга тескари тарафидаги булоқдан олинганди. Бу ўша, ўзларининг доимо ичиб юрган тип-тиниқ, мазали ва суюмли сувларидан эди. Ёзда чайқалган сув ўтлари ҳамда зах ернинг ҳиди келарди Кириск чўмични тутиб турарди. Боланинг тезроқ сув ичгиси келарди. Чўмич ярим бўлганида, Ўрхон бобо бочканинг тешигини пўкак билан ёпди ва болага қараб:

— Ичавер! — деди. — Кейин бошқаларниям чанқоғини қондирасан. Чайқатиб, тўквормагин тагин, — огоҳлантириб қўйди у.

Кириск аввалига ютоқиб ича бошлади, сўнг секинлашди ва охири сувдан бўккан ёғоч ҳиди келаётганини сезди.

— Тўйдингми? — сўради Ўрхон бобо.

— Тўйдим.

— Кўзинг айтиб турибди, тўймабсан. Майли, айтганинг бўлсин, сенга яна озроқ қуйиб берай. Жигар дегани жуда кучли нарса. Ердалигимизда челақлаб ичсанг ҳам бўлаверади, — деди Ўрхон бобо яна жилдиратиб чўмичга сув қуяркан.

Бола сувга қонгандан кейин катталарнинг бундай пайтларда айтадиган «Кўнглим жойига тушди» деган гапларининг чин эканлигини ҳис этди.

Ўрхон бобо эшкакчиларга ҳам чоракам бир чўмичдан сув қуйиб берди. Сувли чўмични қайиқчиларга Кириск узатиб турди. Ўзи сувга тўйгани учун бола бошқаларнинг ҳам сувга қониб олишини хоҳларди. Ўрхон бобо бошқаларга нима учун чоракам бир чўмичдан сув берганлигининг сабабини тушунтира кетди.

— Сенинг ҳали жуссанг кичик, уларни кўрдингми, қанақа? Буларни меҳнатиям оғир. Эшкак эшган одам кўпроқ чанқайди.

Эмрайн билан Милхун чиндан ҳам чўмични бир кўтаришда бўшатиб қўйишди, уларга яна озроқдан қуйишга тўғри келди. Ўрхон оқсоқол катталарга таъна қилди:

— Бу дейман, оғайнилар, жа юҳо бўп кетманглар. Дарё бўйида ўтирганларингиз йўқ-ку!

Эмрайн билан Милхун фақат жилмайиб қўйишди. Гўё, бунга ўзимиз ҳам биламиз, лекин нима қилайлик, ахир сув ичимиз келиб турса, дейишадигандай эди.

Лекин Ўрхон бобонинг ўзи ҳам ўз улушини ичиб бўлиб, мийиғида кулиб, бош чайқади:

— Эҳ-ҳ, дарё бўйида ўтирсак яхши бўларди. Хом жигар дегани одамни роса кўтараркан...

Сўнг чол мунштугини тамакига тўлдириб, тутун буруқсатиб, хузур қилиб чека бошлади. Чол умрида охириги марта шундай хузур қилаётганини ҳали ўзи билмасди...

Фалокатни биринчи бўлиб Кириск пайқади!..

***

Шундан сал аввал борлиққа ажойиб осойишталик чўккан, одамлар чанқоғини босиб, кўнгиллари таскин топиб, ўзларини бахтиёр ҳис этган эдилар.

Биринчи ўлжани қўлга киритишди, кўп ўтмай, оролда бир оз ором олишиб, азонда яна ката овга чиқишади. Овдан сўнг, ивирсилаб ўтирмай дарҳол уйга қайтишади. Ҳамма иш кўнгилдагидек эди.

Қайиқ ҳамон аввалгидай, тўлқинларга тўш уриб бир маромда секин сузиб борарди. Ўрхон бобо қайиқ куйруғида тамакисини тутатганича дарғалик қилиб ўтирарди. Шу лаҳзаларда эҳтимол Сув парисини ўйлаётгандир. Эмрайн ҳамда Милхун асосий ишлари — эшкак эшиш билан банд, улар ортиқча куч сарфламай қайиқни бемалол, аниқ ва қойиллатиб ҳайдаб борар эдилар. Кириск беихтиёр уларнинг ишига маҳлиё бўлиб қараб турарди. Шу лаҳзаларда у болаларга хос аллақандай ички сезги билан гоҳ отаси, гоҳ амакисига қараб, уларнинг ҳар бири тўғрисида айрича ўй сурарди. У Эмрайн билан Милхунни ва Ўрхон бобони бутун вужуди билан севар, шу пайт улар орасида эканлигидан гурурланарди.

Кириск бу одамларнинг бошқача бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмасди. Унинг назарида Ўрхон бобо бутун умр худди ҳозиргидай кекирдаги туртиб чиққан, узун бўйинли, қўллари ўсимлик илдизларидай сертомир, ҳамма нарсани сезувчи, кўзлари мудом ёшланиб турган чол бўлгандай эди. Уни бошқача тасаввур қилиш мумкинми ахир? Бундай маслаҳатгўй, ҳамманинг иззат-ҳурматида сазовор бўлган кишиларсиз ҳам яшаш мумкин бўлармикин?

Онасининг айтишича, Кириск отасига жуда ўхшаб кетаркан. Катта бўлса қуйиб қўйгандай Эмрайннинг ўзги-

наси бўлади-қолади, дейди. Кирискнинг кўзлариям отасиники сингари қўйкўз, тишлариям отасиникидай мустаҳкам, олдинги иккита курак тиши бир оз туртиб чиққанди. Яна онасининг айтишича, катта бўлса Кирискнинг ҳам отасиникидай қоп-қора ва дағал қалин соқоли бўларкан. Ҳайтовур отасини Серсоқол Эмрайн деб бекорга айтишмайди.

Кириск гўдаклик чоғларида, анҳорда яланғоч чўмилиб юрган кезларида онаси синглисининг биқинига туртиб: «Қара, қара, худди отасининг ўзи!» — дерди. Иккаласи нимадандир хурсанд бўлиб, ичаклари узилгудай қотиб-қотиб кулишар, қувлик билан шивирлашарди. Онаси:

«Кириск катта бўлса, унга худди ўзимга ўхшагани дуч келса ўша келин сира хафа бўлмасди, кўнгли тўларди, буни мен билиб айтяпман», дерди у. «Қизик, — ўйларди Кириск, — ким, нима учун кўнгли тўлади? Кириск отасига тортган бўлса, нима учун унга тушган хотиннинг кўнгли тўлади?»

Ана, ҳозир отаси қайиқнинг тумшуқ томонида ўтириб эшкак эшяпти. Соқоли қоп-қора, тишлари оппоқ. Жуссадор, кенг яғринли, хотиржам, сабр-тоқатли. Бошқаларга ўхшаб отаси бирор марта унга бақариб, дўқ-пўписа қилганлигини ёки аксинча, авайлаб-ардоқлаб, юпатганини эслаёлмайди. Чақнаб турган кўзлари ҳақиқатан ҳам тип-тиниқ, қўйнинг кўзига ўхшарди.

Кейинги бир жуфт эшкак Милхуннинг қўлида; у Кирискнинг амакиси, отасидан икки ёш кичик. Эмрайннинг укасига унчалик ўхшамайди, негаки, соқоли йўқ. Аммо учлари осилиб тушган мўйлови худди моржникига ўхшайди. Ўзиям худди моржга ўхшайди. Гапни дўндиради, баҳслашишни яхши кўради, кўнглига ўтирмаса, тепалашишдан ҳам қайтмайди.

Жанжаллашганда бировга ҳақини ўтказмайди. Бир марта сайёҳ савдогар билан жиққамушт бўлиб қолишган эди, кейин бутун уруғ-аймоғи билан кечирим сўраб, товон тўлаб юришди.

Милхуннинг ўзи пакана бўйли, миқтидан келган бўлса ҳам ҳеч кимга сўз бермайди, ҳақиқат бўлсин, дейди. Фирт маст эди ўшанда. Бунақа ишга суяги йўқ. Кўпчилик қатори Эмрайн ҳам уни тинчитмоқчи бўлиб роса қийналган. Ўзиниям айиқдай кучи бор-да. Кириск уни аки-Милхун⁶ дейди. Отаси билан улар жуда иноқ, овга доим бирга бори-

⁶ Аки — ака маъносида.

шади, ҳеч қачон бир-бирини доғда қолдиришмаган, иккаласи ҳам уддабурон овчилар. Милхуннинг ўғли ҳали жуда кичик — эндигина атак-чечак қияпти. Милхуннинг ундан каттароқ иккита қизалоғи бор. Кириск уларни доим ҳимоя қилиб юради, қани бирортаси уларга тегиб кўрсин-чи! Кирискнинг ойиси ҳам Милхуннинг қизалоқларига жонини беради. Улар тез-тез Псулк билан ўйнагани келишади.

Бироқ овулдаги қизлар ичида энг чиройлиси — Музлук! Фақат шуниси чатоққи, бўйига етса уни қўшни қишлоқа эрга бериб юборишаркан. Уни узоққа бермай кўя қолишса қандай яхши бўларди-я!..

Соҳилда юрган чоғларида Кириск бунақа нарсаларни хаёлигаям келтирмасди. Энди эса, қадрдон уйдан узоқда майда-чуйда нарсалар ҳам унга жуда муҳим ва таъсирли туюларди.

Кириск ногаҳон уйини эслаб, соғинганидан кўнгли аллақандай бўлиб кетди. Олапар қоясининг ортида, дарё атрофидаги водийсида, денгиз ёқасидаги ўрмонда жойлашган қадимий қишлоқда яшовчи нивхлар — Сув париси авлодларининг олдига кетгиси келиб қолди. Ойисини шундай соғиндики, юраги орзиқиб кетди. Лекин улар ҳозир қадрдон соҳилдан, абадий денгиз ёқалаб ўз иши билан абадий югуриб кетаётган қадрдон Олапардан жуда-жуда узоқда эдилар.

Худди шундайлигига ишонч ҳосил қилиш учун Кириск беихтиёр орқасига ўгирилиб, атрофга олазарақ қаради-ю, бирдан кутилмаган манзарага кўзи тушиб қолди. Денгиз устини, уфқнинг деярли ярмини иккита туташ тилга ўхшаган қуюқ туман пардаси аста-секин қоплаб олаётганди. У қорамтир сув юзасига ёпирилиб келиб, гўё бутун борлиқни ўз оғушига олмоқчидай эди. Тирик мавжудотдай, улкан махлуқдай оламдаги барча нарсаларни, одамларни ҳам қайиқ-пайиғи билан ютиб юборгудек ёвуз ният билан ёпирилиб келарди. Туман боя Кириск кўрсатган томондан, денгиз ўртасида номаълум, хира нарса муаллақ туриб қолган томондан босиб келарди. Энди у хамирдай кўпчиб, ҳеч қандай тап тортмасдан, шамол зўри билан қайиқ томонга тўхтовсиз яқинлашиб келарди.

— Қаранглар! Қаранглар! — кўрқанидан қичқириб юборди Кириск. Ҳамма саросимага тушиб қолди. Бир лаҳза ўз ҳолига қўйилган қайиқ тўлқинлар орасида писта пўчоқдай

чайқала бошлади. Шу заҳоти қалин туман ортидан қудратли тўлқиннинг одамини сескантирувчи гумбурлаши эшитилди. Даҳшатли тўлқин қутуриб, кўпириб-тошиб келарди.

— Қайиқни бур! — жон-жаҳди билан қичқирди Ўрхон. — Қайиқнинг тумшугини тўлқинга қараб бур!

Эшкакчилар қайиқни тўлқин қаршисига аранг буриб улгуриши билан пўртананинг биринчи зарби қайиқни ағдариб юборишига сал қолди. Биринчи даҳшатли пўртана ортидан яна денгиз ғалаёни кўтарилди ва шу заҳоти қалин туман етиб келди. Тобора ёпирилиб келаётган туманнинг олд қисми жуда яқин қолганда мана шу гирдобли тирик зулматнинг нақадар ёвуз куч билан, нақадар машъум ният билан босиб келаётгани аниқ кўриниб турарди.

— Шамолнинг қайси томондан эсаётганини эслаб қолинглар! Шамолнинг йўналишини унутманглар! — дея қичқиришга улгурди Ўрхон.

Шу заҳотиёқ уларни қуюқ зулмат ютиб кетди. Туман гўё тоғ кўчкисидай даҳшат билан ёпирилиб, уларни чексиз зулмат гирдобига фарқ қилиб юборди. Шу лаҳзадаёқ улар бир оламдан бошқа оламга тушиб қолишди.

Ҳамма нарса зулмат қаърига чўмиб кетди. Шу лаҳзадан бошлаб на осмон, на денгиз, на қайиқ қолди. Улар энди ҳатто бир-бирларининг башараларини ҳам кўришолмасди. Шу лаҳзадан бошлаб улар ўз тинчларини йўқотган эдилар — денгиз қутураётган эди. Пўртаналар қайиқни дам баландга, дам пастга ирғитар, дам юқорига, дам тўлқинлар орасида ҳосил бўлган сув ўраларига улоқтириб ташларди. Тошқин ва чайқалишлардан овчиларнинг кийимлари шалаббо бўлиб, оғирлашиб кетди. Лекин, энг ёмони, қуюқ туман ичида қолган одамлар атрофида нималар борлигини сезишмас ва кўришмас, денгизда нималар бўлаётганлигини, нима чора кўриш кераклигини билмай гаранг эдилар! Фақат бир нарса, у ҳам бўлса таваккалига сузиш, қайиқ ағдарилиб кетмаслиги учун бир амаллаб кўр-кўрона ҳаракат қилиш қолган эди, холос.

Энди қайиқни қандайдир мўлжалга қараб ҳайдаш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Тўлқинлар қайиқни хоҳлаган кўйига солиб, истаган томонига элтиб ташлаши мумкин эди.

Кириск илгарилари ҳам шундай воқеалар бўлганлигини эшитганди. Илгарилари ҳам овчилар денгизда фалокатга

учрашган. Илгарилари ҳам овга кетган одамлар изсиз ғойиб бўлишганда умумий мотам тугилган. Ана шу мотам пайтида Олапар қоясининг ёнбағирларида аёллар билан болалар бир неча кун гулхан ёқишарди — балки йўқолганлар тўсатдан топилиб қолар, деб умид қилишарди. Ана шу вақтларда Кириск очиқ денгизда ҳалок бўлиш нақадар даҳшатли, ваҳимали бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. У, аксинча, қиш фаслининг меҳмонлари бўлган, бутун оламини сутга чайқандай оппоқ ва сокин қилиб юборадиган мана шу беозор туманларни яхши кўрарди. Бутун олам сеҳрлангандай оппоқ сукунатга чўмиб, бир текис оқликка ўралган ана шу пайтларда ер юзидаги барча нарсалар ҳавога парвоз килиб, ранг-рўйи оқариб, арвоҳга айланиб серрайиб қолгандай туюларди. Ана шу пайтларда боланинг юраги орзиқиб кетар, аллақандай афсонавий манзараларни кўрадигандай, баён қилиб бўлмайдиган қўрқув ва ҳаяжонга чўмар, ана шу гўзал эртакка ўхшаш ҳарир туманлар шу қадар даҳшатли кучга айланишини тасаввур қилолмасди. Кутурган денгиз устидаги булутнинг дам сирғалиб эшилиб, дам ёйилиб ва яна зичлашиб қоп-қора бўлиб буруқсаб бориши илоннинг ҳаракатини эслатарди...

Қайиқ эшкагини икки қўли билан маҳкам ушлаб олган Кириск титраб-қақшаб, Ўрхон бобонинг оёғига маҳкам ёпишиб олди.

— Сен мени ушлаб ол! Каттиқ ушлаб ол! — деб қулоғи остида қичқирди Ўрхон бобо ва болага бошқа нима дейишини, қандай ёрдам қилишини билмай жим қолди.

Энди ҳеч ким боланинг аҳволини енгиллаштира олмасди, чунки даҳшатли офат олдида ҳозир ҳамма ожиз эди. Ҳатто, Кириск дод солиб, ота, деб бақариб-чақариб йиғлаганида ҳам Эмрайин жойидан жилмаган бўларди. Чунки отаси билан Милхуннинг зўр бериб, тўлқинларнинг кўтарилиши ва пасайишларини чамалаб қайиқни тўғрилаб туришлари туфайлигина улар чўкмаётган эдилар.

Тўлқинлар эса ҳеч нарсани илғаб бўлмайдиган туман ичида қайиқни тобора жадаллатиб аллақаяқларга суриб кетаётган эди. Ўрхон бобо қайиқ ағдарилиб тушмаслиги учун бор кучи билан рулни тўғрилашга ҳаракат қилар, аммо денгиз борган сари қутурмоқда эди.

Чамаси, тун ярмидан оғди. Туман ичида қай маҳал бўлганини билиш мушкул эди. Кеч кирганини улар қорон-

филикнинг янада қуюқлашганидан тахмин килишлари мумкин эди. Охири кўринмаган, тинкани қуритадиган бу тенгсиз ва тинимсиз олишувда улар кўп вақтларини бой берган эдилар. Шунга қарамай, нивхлар ҳамон умид узишмаганди: эҳтимол, тўсатдан бошланган сув офати яна тўсатдан тиниб қолар, туман тўсатдан тарқалиб кетар, ана шунда қаёққа қараб сузиш кераклигини билиб олармиз, деб ўйлашарди. Бир маҳал уларнинг умиди ушалгандай бўлди. Денгиз пўртаналари сал тинчиди, тебранишлар, чайқалишлар, сув сочқилари камайди. Лекин ҳавонинг авзойи аввалгидай — зим-зиё зулматда ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

Биринчи бўлиб, Ўрхон бобо денгиз шовқинини босгудай бақириб гапирди:

— Мен шу ердан! Кириш ҳам мен билан бирга! Эшитяпсизларми?

— Эшитяпмиз! Биз ҳам ўз ўрнимиздамиз! — хириллаганча жавоб берди Эмрайн.

— Шамолнинг йўлини ким эслаб қолди? — овоз берди Ўрхон бобо.

— Нима фойдаси бор! — жаҳл билан қичқирди Милхун.

Чол жимиб қолди. Ростдан ҳам шамолнинг қаёқдан эсаётганлигини билиш фойдасиз эди.

Шамол уларни қаёққа суриб кетган, мўлжал килиш мумкин бўлган ороллар ҳозир уларга яқинми ё узоқми? Бунга чамалаш ҳам қийин эди. Эҳтимол, улар Сийналардан жуда-жуда узоқлашиб кетишаётгандир? Балки энди улар Сийналарни сира-сира топа олишмас? Ўрхон бобо ҳолдан тойдирувчи зулмат ва чайқалишлардан эзилиб, жимиб қолди. Буюк Ўрхон чуқур ўйларга ботиб, жимгина ўтирарди. Фақат бир нарса уларга таскин берарди — яхшики, тақдир тақозоси билан улар қояли оролларга урилиб пачоқланмай, четлаб ўтиб кетишибди. Бироқ оролларсиз ва юлдузларсиз тун ва туман ичида ҳеч қанақа йўлни аниқлаб бўлмасди. Ўрхон бобо бирор нарса дейишга ожиз эди. Шунга қарамай, у орадан сал ўтгач яна қичқирди:

— Тланги-ла⁷ эсаётган эди! Қайигимиз тумшугини пўртанага туғрилаганимизда Тланги-ла эсаётган эди!

---

⁷ Тланги-ла — денгизда жануби-шарқдан эсадиган кучли изғирин шамол.

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма ўз иши билан овора эди. Ўрхон яна жимиб қолди. Кириск чолнинг оёғига ёпишганича титраб-қақшаб ўтирарди. Бир оздан сўнг Ўрхон эшкакчиларни огоҳлантирди:

— Кириск иккаламиз қайиққа тўлган сувни чўмич билан сепиб ташлаймиз. Сизлар маҳкам бўлинглар!

У Кириск томонга энгашди, қоронғида пайпаслаб, боланинг эсон-омон ўтирганини билгач:

— Қўрқма, Кириск! Ке, қайиқдан сувни сепиб ташлаймиз. Йўқса, иш чатоқ бўлади. Битта чўмичимиз бор, мана, топдим. Сен манови куракчани ол, ҳар ҳолда яхши бўлади. Ушладингми? Куракчани ол, деяпман... — деди.

— Ҳа, аткичх, ушладим. Ҳали бу узоққа чўзиладими? Қўрқиб кетяпман.

— Мен ҳам қўрқяпман, — деб юборди оқсоқол кутилмаганда. — Лекин биз эркаклармиз, шунинг учун ҳам ишнинг оғири бизнинг елкамизда.

— Бунақада чўкиб кетмаймизми, аткичх?

— Чўкиб кетмаймиз. Агар чўкиб кетадиган бўлсак, майли, пешонада бори шу экан. Ке, энди, бир қўлинг билан мени ушлаб тургин-да, иккинчи қўлинг билан сувни сепиб ташлайвер.

Яхшики, вақтида Ўрхоннинг эсига тушиб қолган экан, оз-моз нафасни ростлаб олишгандан сўнг қайиқдаги сувни сепиб ташлашди. Сув озайиши билан чол қайиқдаги буюмлар орасида ётган кичкина бочкага назари тушди ва уни болага кўрсатди. Кундузи ҳам шу бочкадан сув ичган эдилар.

— Кириск, — деди у қоронғида боланинг қўлидан ушлаб. — Бу ерда кичкина сувли бочкамиз бор. Топдингми? Эсингда бўлсин, ҳар қандай мушкул вақтда ҳам шу бочкачадан айрилма. Ундан ажралганимиздан кўра ўлганимиз яхшироқ. Тушундингми? Шундан бошқа ҳеч кимга ишонмай қўя қол... Эшитяпсанми?

Яхшики, чол бу гапни болага айтиб қўйди, яхшики, болани вақтида огоҳлантириб қўйди.

Тез, орада бу нарса жуда-жуда асқатиб қолди.

Кўп ўтмай денгиз галаёни аввалгидан ҳам баттар ваҳшатли тус олди. Гўё у тун ва туман ичида ҳеч нарсани кўра олмай қолган одамларнинг ночорлигидан фойдаланиб, қайта ҳужумга ўтган эди. Илгари бир оз бўшашган бўлса

ҳам энди қутуриб, ўчини олмоқчига ўхшарди. Ўрхон бобонинг қайиғи тўлқинлар зарбидан чирпирак бўлиб, уёқдан-буёққа бориб келарди.

Ўрқачланган тўлқинлар қайиқни савалагани савалаган эди. Ўрхон тиззалаб, эмаклаб чўмичи билан ҳар қанча ҳаракат қилса-да, қайиқ ичига келиб тушаётган сувни сепиб ташлашга улгурмасди. Шу пайт эшкакчилар бирдан жонжаҳди билан бақриб қолишди:

— Ташланглар ҳамма нарсани! Чўкяпмиз! Ташланглар!

Кириск қўрққанидан ҳўнграб йиғлаб юборди, аммо унинг йиғисини ҳеч ким эшитмас, ҳеч ким унга эътибор бермас эди. Бола қайиқнинг қуйруқ томонига тиқилиб, сувли бочкага маҳкам ёпишиб олди-да, уни остига босиб ётаверди. У шу алфозда гужанак бўлиб, бочкага биқини билан қапишиб олганча титраб-қақшаб йиғларди. У, нима бўлсаям шу бочкани асраб қолиш гоят муҳим эканлигини тушунарди. У, қайиқ билан бирга сувга чўкаётганларини англади.

Лекин бари бир шу вақтда ҳам Ўрхон оқсоқол тайинлаган ишни қилди, сувли бочкачани эҳтиёт қила бошлади.

Ярмисигача чўкиб бораётган қайиқни зудлик билан қутқариш зарур эди. Милхун ҳамон ақл бовар қилмас даражада эшкак эшиб, унинг ағдарилмаслиги чорасини кўрарди. Ўрхон билан Эмрайин эса қайиқда нимаики бўлса ҳаммасини улоқтириш билан банд эдилар. Бундан бошқа чора қолмаган эди. Иккала милтиқ, гарпун — найза, арқон ўрамлари ва бошқа нарсалар, ҳатто Ўрхон бобонинг тунука чойнағи ҳам денгизга улоқтирилди. Тюлень танасини улоқтириш жуда мушкул бўлди. Сувга бўкиб, оғирлашиб, шилимшиқ бўлиб қолган тюлень танаси сира қўлга кирмасди. Уни оёқ тагидан кўтариб ташлаш зарур эди. Мана шу ҳайвонни деб улар денгиз сафарига чиқишганди, энди эса худди шуни ташлаб юбориш зарур бўлиб қолди. Улар бақирганларича сўкиниб, тор жойда тиқилишиб, тюлень танасини қайиқнинг четига суриб келишга муваффақ бўлишди ва ниҳоят уни денгизга ташлаб юборишди. Ҳатто мана шу қиёмат-қойимда, денгиз қутуриб турганда ҳам тюлень танасидан ҳоли бўлган қайиқ енгиллашиб, ўзини бир оз ўнглаб олгани сезилди. Эҳтимол, худди шунинг ўзи уларни сувга гарқ бўлишдан сақлаб қолгандир...

Биринчи бўлиб Ўрхон бобо ҳушига келди. У ҳувиллаб ётган бўшлиқ орасида қаерга келиб қолганларини, бутун атрофни ўраб олиб, бўзрайиб тошдай қотиб турган бу руҳсиз нарсалар нима эканлигини дабдурустдан англаёлмади. Бу туман эди.

Ҳа, океаннинг ҳаммаёғини танҳо ўзи ўраб, эгаллаб олган ва ҳаракатсиз қотиб қолган бу сукунат Буюк туман эди. Буюк туман ўзининг буюк қатагон даврини кечирмоқда эди...

Ўрхон бобонинг кўзлари бир оз кўниккач, қоронғиликда қайиқнинг четларини, сўнг одамларни кўра бошлади. Эмрайн билан Милхун ўз жойларида, эшкаклар олдида чўзилиб қолишганди. Улар тунги олишувда тинкалари қуриб, ҳолдан тойиб, ўликдай ётишарди. Улар гўё жангда ҳалок бўлган кишиларга ўхшар эдилар, фақат ўқтин-ўқтин чиқаётган хуррак товушидангина уларнинг тирик эканлигини билиш мумкин эди. Кириск бўлса чолнинг оёқ тарафида бочкага ёпишиб, гужанак бўлиб ётарди. Бола уйқусида зах ва совуқдан қалтирарди.

Ўрхон бобо болага ачинарди, аммо кўлидан ҳеч нарса келмасди.

Тунги қиёмат-қойимдан гангиб қолган оқсоқол оппоқ сочи бошини қуйи солганча қайиқ қуйруғида ўтирарди. Бутун вужуди зирқираб оғрирди. Узун сертомир кўллари қамчидай осилиб турарди. Ўрхон бобо умрида жуда кўп бало-қазоларни, фалокатларни кўрган, аммо у бунақанги қиёмат-қойим билан биринчи марта тўқнаш келиши эди. У ҳозир қаерда сузиб юришганини, бўрон уларни қаёққа суриб келганини, ердан қанча олислаб кетишганлигини, ҳалиям денгизда юришибдими ёки океандами — сира тасаввур қилолмасди. У ҳатто ҳозир қайси вақтлигини ҳам билолмасди. Борлиқни эгаллаган зим-зиё туманда кундуз билан кечани ажратиб бўлмасди.

Лекин ҳар ҳолда денгиз галаёни эрталабга яқин паса-йишини ҳисобга олганда, ҳозир кундузга ўхшарди. Эҳтимол, кун қиёмга келгандир?

Ўрхон оқсоқол бошини қуйи солишига сабаб бор эди. У, мўъжиза билан тирик қолишганига хурсанд бўлса-да, бари бир аҳвол чатоқлигини ҳис қиларди. Чунки қайиқда энди бир жуфт эшкак ва озроғи ичилган бир бочкачадаги сувдан

бошқа ҳеч вақо қолмаганди. Қайиқдаги ҳамма нарсани ташлаб юборишган. Ҳатто ўтиб кетаётган савдогарлардан юзтача мўйнага айирбош қилиб олинган милтиқлар ҳам энди йўқ эди. Уларни олдинда нима кутаётгани ҳам номаълум эди.

Тўғри, эшкакчилар ҳушига келишлари билан энди нима қилиш кераклигини биргалашиб ўйлаб кўришади. Лекин қай тарафга сузиш кераклигини ким билади дейсиз? Бу асосий масала.

Ундан кейин тунда, агар ҳаво очик бўлса, юлдузларга қараб йўлни аниқлашга уриниб кўриш керак. Лекин қанча вақт сузишга тўғри келаркин? Қирғоқни топгунча кучлари, вақтлари етармикин? Манзилга етгунча бардош беришармикин?

Туман-чи, бу қанақа туман ўзи? Денгиз устида шу қалар қалин, шу қадар узоқ туриб қолган бу қанақа туман? Худди у бу ерда абадий ўрнашиб олганга ўхшайди. Наҳотки ҳаммаёқ шундай бўлса?.. Наҳотки бутун олам шундай туман орасида қолган бўлса?

Шу маҳал оқсоқолнинг тамаки чеккиси, сув ичгиси келди. Тамаки топилади-ю, майли, ҳўл бўлсаям, аммо мундштуги қаёқда қолдийкин? Сув-чи? Овқат-чи? Ўрхон бу тўғрида ўйлашдан ҳам қўрқарди. Ҳозирча чидаса бўлади, ҳозирча ҳеч нарсани ўйламаса бўлади...

Денгиз суви сокин жимирлар, ҳаммаёқ тинчиб, ҳувиллаб қолганди. Қайиқ турган жойида сал-пал чайқалиб турарди. Сув уни ҳеч қаёққа сурмас, ўзи ҳам ҳеч қаёққа жилмасди. Эшкаклар ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Эмрайн билан Милхуннинг аҳволи маълум — улар шунчалик қаттиқ чарчашган эдики, эшкакларни сувдан кўтаришга ям мажоллари қолмай, ўликдай донг қотишганди.

Қилт этган шамол йўқ, бутун борлиқ ғира-шира қоронгиликка чўмган, ҳаракатдан тўхтаб қолганди. Денгиз ҳаракатсиз, туман ҳаракатсиз, қайиқ ҳаракатсиз эди... қаёққа шошишни ҳам, қаёққа сузишни ҳам билишмасди...

Оқсоқол гамга ботганича букчайиб ухлаб қолди. Уни бирдан Кирискнинг овози уйғотиб юборди.

— Аткичх, аткичх! — деб юлқилади бола уни. — Сув ичгимиз келяпти.

Ўрхон бобо сесканиб кетди, учала қабиладоши оқсоқолдан изн сўраб туришганини сизди, ҳозир энг мушкул иш — сувни авайлаб улашиш кераклигини англади...

Туман ҳамон қалин ва ҳаракатсиз эди. Денгиз ҳамон сукунат қўйнида эди.

***

Туннинг қолган ярмини туман ичида аста-секин сузиш билан ўтказишди. Не мақсадда ва қаёққа сузишаётганларини ўзлари ҳам билишмасди.

Одамлар ҳушларига келиб, қай аҳволга тушиб қолганларини англашди, энди бир жойда туриб бўлмасди.

Шунинг учун улар сузишда давом этдилар. Эҳтимол, ерга яқинлашиб, эҳтимол, ердан узоқлашиб боришаётгандир?

Ҳайтовур бир ерда турмай сузаяпмиз, ҳаракат қиляпмизку, деб ўйлашарди.

Бутун умид ҳавонинг очилиб кетишида, туманнинг тарқалишида эди. Ана шунда нима қилиш кераклиги ойдинлашарди.

Ҳар ҳолда туман тарқаб кетса, кечаси осмонда юлдузлар кўринарди. Бор-йўқ умид фақат юлдузларда бўлиб қолди.

Яна бир нарсадан умид бор эди — бирор оролга дуч келиб қолишса яхши бўларди-я.

Ўшанда мўлжаллаб йўл топиш мумкин эди.

Ҳозирча улар мақсадсиз сузишарди, қаёққа сузишмасин, туманга пешвоз боришарди.

Шунга қарамай, Ўрхон оқсоқол қайиқни бир оз саришта қилиб қўйиш кераклигини айтди.

Оёқ остида сув шалопламаслиги учун қайиқдаги сувни охирги томчисигача тозалашди. Чол Киriskни қайиқнинг қуйруқ томонига, ўзининг ёнига ўтқазди — шундай қилса, бола тезроқ исиниб, қуриниб оларди. У сувни ҳаммага тенг тақсимлади. Биринчи гал ҳаммага салкам чорак чўмичдан сув берди. Бўронли кечадан сўнг ақалли бир марта тўйиб сув ичиб олиш керак эди.

Айни вақтда Ўрхон бобо огоҳлантириб қўйди: бундан буён фақат у айгган пайтда ва қанча қуйса, шунча сув ичилишини уқтирди. У шу сўзларни айтаркан, гапининг исботи учун ярми бўшаб қолган бочкачани чайқатиб қўйди.

Кутилмаганда бир нарса уларни жуда хурсанд қилиб юборди. Сув ичиш учун бочкани олишаётганида унинг тагида, қайиқ қуйругининг бир бурчида қолиб кетган, қоқ балиқ солинган тўрвани кўриб қолишди. Тюлень тери тўрвани сафар

олдида Милхуннинг хотини қайиққа солиб қўйган эди. Озиқ-овқат солинган катта тўрвани бошқа нарсалар билан денгизга улоқтиришган, кичкина тўрва эса Кириск авайлаб сақлаб ўтирган бочка тагида яшириниб қолиб кетган экан.

Тўғри, кичкинагина тўрвага шўртанг денгиз суви тўлиб қолган, ўзи тузланган балиқ яна бешбаттар тузланиб қолганидан оғизга олиб бўлмасди. Шунга қарамай, ҳар ҳолда бу озиқ эди.

Мабодо ичимлик чучук сув етарли бўлганида, мана шу шўр балиқ ҳам асқатиб қоларди.

Лекин ҳозирча шўр балиқни ҳеч ким емади, ташналикни зўрайтиради, деб қўрқишди...

Ҳамма бир нарсани — туман тарқалишини кутарди...

Ҳайхотдай сукунат ва сокин туман ичида фақат эшакларнинг тиргаклари маънос гийчиллагани эшитиларди. Буюк туман ичида бу гийчиллаш адашган ва ҳориган йўловчининг:

«Бу ер қаер? Бу ер қаер? Қаёққа юрай?» — деб фарёд солаётган товушини эслатарди.

Ҳамма бир нарсани — туман тарқалишини кутарди...

***

Аммо туман тарқамас, тарқалишни хаёлига ҳам келтирмасди. Туман қилт этмасди. Гўё қуруқликдан ташқари, ерга алоқаси бўлмаган, рутубатли ҳаводан нафас олувчи ақл бовар қилмайдиган аллақандай махлуқ бу ёруғ дунёни — Ерни ҳам, Осмонни ҳам, Денгизни ҳам ютиб юборгандай эди...

Туман оғушида яна кеч кирди. Кеч кирганини фақат атрофда қоронғиликнинг янада қуюқлашиганидан сезиш мумкин эди. Осмонда бирорта юлдуз йўқ, осмоннинг ўзи кўринмасди.

Мақсадсиз, шунчаки қаёққадир сузиш маъносиз эди.

Осмонда юлдуз кўриниб қолмасмикин, дея ҳамма орзиқиб кутар ва умид қиларди. Соат сайин шуни кутишарди. Шамол туриб қолишини — мана шу уч қатла лаънати туманни бирор ёққа ҳайдаб юбора оладиган шамол туриб қолишини кутганидан мижжа қоқишмасди.

Юлдузларни тўсиб турган кўкимтир гумбазнинг очилишини сўраб осмон руҳига илтижо қилишарди. Шамоллар эгасини — серёл, ҳурпайган махлуқни уйғона қол, деб илтижо қилишарди.

Лекин ҳаммаси беҳуда эди. Уларнинг илтижосига ҳеч ким қулоқ солмас, туман ҳам тарқалай демасди.

Кириск ҳам юлдузларнинг чиқишини кутарди. Илгари унинг учун осмонда ўйинчоқдай ялтираб турадиган юлдузлар ҳозир ҳаммадан ҳам зарур эди. Ўтган кечасидан бери кўрган қулфатлари уни эсанкиратиб, юрагини олиб қўйганди. Ахир бола қалби нозик бўлади, уни бир умрга майиб ва мажруҳ қилиб қўйиш мумкин. Аммо қайиқда бирга бўлган уч эркак умумий ўлим хавфини, сафарнинг хатарли оқибатини, қутурган денгиз офатини енгилди-ку! Шунинг ўзи боланинг дилида бу гал ҳам нажот йўли топилади, деган умид уйғотарди. Осмонда юлдузлар кўринса бас, бошимизга тушган азоб-уқубатлардан қутуламиз, деб ишонарди бола.

Фақат бу ташвишлар тезроқ тугасайди, тезроқ ўз жойларига, ерга, Олапар қоясига тезроқ етиб боришсайди. Тезроқ, тезроқ, тезроқ... Ахир сувсаб, оч қолишди, ниҳоятда чанқашди, ниҳоятда очиқишди, борган сайин баттар чанқашяпти, борган сайин очликдан силлалари қуриятти. Онасининг ёнига, қариндош-уруғларининг ёнига, уйларига, ўчоқлари, жилғалари, ўтлоқларига тезроқ бориш истаги кучайгандан-кучаярди...

Фалокатга учраганлар кечаси билан жон ҳовучлаб, ҳавонинг очилишини кутиб чиқишди.

Бироқ ҳеч нима ўзгармади, туман жойидан силжимасди, осмонга юлдуз чиқмади, денгиз узра зулмат тарқамасди.

Улар кечаси билан чанқаб, сувсаб чиқишди, захликдан, рутубатдан, совуқдан жунжикиб туришса ҳам, бари бир ташналиклари кучайиб борарди. Кириск фақат мен қаттиқ чанқадим, деб ўйлаши мумкин эди, лекин катталар ҳам ташналик азобини тортаётган эдилар. Аммо бола ҳаммадан кўра қаттиқ чанқаетган эди. Ҳаммадан кўра сув ичишни кўпроқ хоҳлаганидан хижолатга тушиб баттар азобланарди.

Охири Кирискнинг сабр-бардоши тугаб, озгина сув сўраган эди, Ўрхон оксоқол бермасди.

— Йўқ, — деди у қатъий. — ҳозир мумкин эмас. Сабр қил.

Ўрхон бобо уларни шўр балиқ қанчалик чанқатаётганлигини билсайди: кечга яқин Эмрайин, Милхун ва Кириск очликдан силлалари қуриб, шўр балиқни бўлиб ейишган, чол эса ўзини тийган эди. Шунинг учун ташналиқдан учаласининг

бағри ёниб кетаётганди. Шўр балиқ орқасидан сув ичворишган бўлса ҳам, бари бир, сал ўтмай ташналиклари баттар кучайди. Чол эса шўр балиқни оғзига ҳам олмади, чидади, сув ҳам ичмади, сувни тежади, бирор томчи оғзига олмади. Ўша куни Ўрхон оқсоқолдан бошқалар икки маҳал сув ичишди. Кечқурун ичганлари жуда оз — чўмичга аранг юқ бўларди. Бочкачанинг таги эса тобора кўриниб борарди.

Одам чанқаб, сув ичгиси келиб, ҳадеб шуни интиқиб кутаверса сабр-тоқати баттар тугаб бораверади.

Кечаси билан шундай азоб тортиб чиқишди... Туни билан даҳшатли туман тарқамади. Денгиз ҳам қилт этмади.

* * *

Эрталаб ҳам жилла ўзгариш бўлмади. Кулранг, кўнғир тусли туманнинг бағри салгина оқарди, кўзга ташланиб турган масофа салгина кенгайди, холос. Одамларнинг юз-кўзлари кўриниб қолди. Қайиқ атрофида бир неча чақиримгача симобдай қилқиллаб турган оғир, вазмин туман кумуш рангида тусланиб кўринарди. Бундай кўлмак сингари туриб қолган сувни Кириск умри бино бўлиб кўрмаганди.

Қилт этган шабада, бирон-бир ўзгариш йўқ эди.

Аммо шу куни эрталаб бола катталарнинг афти ангорини кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди.

Учаласи ҳам шу кунлар ичида чўпдай озиб, соқоллари тикандай ўсиб, кўзлари киртайиб, ўлим хавфи остида қолишгандай эди. Ҳар қандай қийинчиликларга бардош бера оладиган отаси ҳам жуда ўзгариб кетибди. Фақат соқоли қолганга ўхшайди. Лаблари кўкариб, қорайиб кетган. У Кирискка гапирмаса ҳам ачиниб боқарди. Айниқса, Ўрхон оқсоқол ўзини олдириб қўйганди. У янада букчайган, ранглари янада униққан, кекирдаги чиққан бўйни янада чўзилган, кўзлари аввалгидан баттарроқ ёшланган эди. Фақат маъноли боқишларидан унинг аввалги Ўрхон оқсоқол эканлигини билиб олиш мумкин эди. Унинг доно нигоҳида фақат ўзигагина аён ва ўзигагина тушунарли бўлган гоят муҳим маъно бор эди.

Кунни энг мушкул ишдан — бир неча қултумдан сув улашишдан бошлашди. Сувни Ўрхон оқсоқолнинг ўзи қуйди. У бочкачани қултиллатиб туриб, чўмичга жилдиратиб, оздан қуяр экан, қўллари қалтирар эди. Чўмични биринчи Кирискка узатди. Зўрға чидаб турган боланинг чўмич четига

теккан тишлари такиллаб, сувни бирпасда ичиб қўйди. Фақат бир зумгина ташналиги қонди, холос. Томоғини намлаши билан ичидаги ўтга сув сепилгандай бўлди-ю, лекин чўмични қайтариб бериши билан яна юрак-бағри ёниб, боши айлана бошлади. Гўё ичидаги ваҳший ҳайвоннинг ғазабини кўзгатгандай бўлди. Кейин Милхун, сўнг Эмрайн ичди.

Уларнинг сув ичишларига қараб, бола даҳшатга тушди. Титраган қўллари билан чўмични чангаллаб, ичиб бўлиб қайтаришар экан, Ўрхоннинг юзига қарашмасди. Гўё сувнинг кам қолганига у айбдордай эди. Оқсоқол ўзига навбат келганида, бир томчиям қуймади, индамай бочкачанинг тиқинини ёпиб қўйди. Бу ҳолдан Кириск ҳангу манг бўлиб қолди. Агар бочкача унинг қўлида бўлганида эди, ўзига чўмични тўлдириб қуйиб олган бўларди, ичиб бўлиб яна куярди, яна, яна ичаверарди... то йиқилиб қолмагунча ичарди. Ақалли бир марта тўйгунча ичсин. Кейин нима бўлса бўлар. Ўрхон оқсоқол эса ўзига тегишли сувни ҳам ичмади.

Чўмичнинг тагида қолган озгина сувдан ҳам бош тортди.

— Нега ундай қилдинг, аткичх? Ҳамма қатори ўзинггайм қуйда! — деди чидаб туролмаган Эмрайн ўзини зўрлаб, хириллаб гапираркан. — Кечаям ичмадинг. Кемага тушганнинг жони бир, ўлсак ҳаммамиз бирга ўламир!

— Ҳечқиси йўқ, — парво қилмади Ўрхон бобо.

— Йўқ, бунақада бўлмайди! — овозини баландлатди Эмрайн ва жаҳл билан қўшиб қўйди:

— Ундай бўлса мен ҳам ичмайман!

— Ичадиган нарсанинг ўзи йўқ! Гапиришга не ҳожат! — Ўрхон «ёш боламисанлар», дегандай мийиғида кулиб қўйди. Сўнг бошини сарак-сарак қилиб, бочкачанинг тиқинини очди, бир-икки қултум сув қуйиб болага узатди. — Майли, ўрнимга Кириск ича қолсин.

Бола ҳайрон бўлиб қолди. Ҳамма жим эди. Ўрхон бува эса чўмични болага узатаркан:

— Ол, Кириск, ичавер. Ўйлаб ўтирма! — деди. Кириск индамади.

— Ичавер! — деди Милхун.

— Ичавер, — деди Эмрайн.

— Ичавер, — деди Ўрхон бобо.

Кириск иккиланиб қолди. Мана шу бир неча қултум сувни шартта ичгиси келиб, ичи ёниб, ўлар ҳолга келсаям индамади.

— Йўқ! — деди у бағрини ёндираётган ташналик истагини аранг енгиб. — Йўқ, аткичх, ўзингиз ичаверинг, — шу тобда боши айланиб, кўзи тиниб кетди.

Бу сўзлардан Ўрхон бобонинг қўллари қалтиради, чуқур хўрсинди. Нигоҳи майинлашиб, болага меҳр билан боқди.

— Мен умримда жуда кўп, оҳ, жуда кўп сувларни ичганман. Сен-чи, ҳали... кўп яшашинг керак, — у гапининг охирини ичига ютди. — Гапларимни тушундингми, Кириск? Ичавер, ҳа, шундай бўлсин, сен ичишинг керак, мендан хавотир олма. Ма, ушла!

Бола бу гал ҳам бир неча қултум сувни ютиб, бир зум ташналиги қонгандай, ичидаги ҳовури бор оз сўнгандай, аҳволи сал енгиллашгандай бўлди. Бу гал оғзида сувнинг нордон таъми қолди. Лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, ҳар қалай чучук сув-ку. Чучук сув эса тугаб борарди.

— Энди нима қиламиз? — деди Ўрхон оқсоқол қабиладошларига ўтирилиб қарар экан. — Сузаверамизми?

Орага узоқ жимлик чўкди. Ҳаммалари атрофга кўз ташлашди. Лекин куюқ туманда икки чақиримдан нарини кўриб бўлмасди.

— Қаёққа сузамиз? — хўрсиниб, жимликни бузди Эмраин.

— Қаёққа деганинг нимаси? — негадир кутилмаганда Милхуннинг жаҳли чикди. — Сузаверамиз. Ҳа, бир жойда туриб қолгандан кўра сузганимиз яхши.

— Суздик нима-ю, сузмадик нима! — унинг сўзини бўлди Эмраин. — Бунақа туманда қаёққа сузсанг ҳам бари бир, фойдаси йўқ!

— Тупурдим туманингга! — Баттар хуноби ошди Милхуннинг. — Сенинг туман-пуманинг билан нима ишим бор? Тушундингми? Сузсак сузайлик, бўлмаса манови лаънати кайиғининг оёғини осмондан келтириб, асфаласофилингга жўнатайлик-да, сўнг балиқларга ем бўлайлик!

Тушундингми, Соқол? Сузсак сузайлик! А, тўғрими?

Кириск ғалати бўлиб кетди. У Милхун амакисининг енгилтаклигидан ҳижолатга тушди.

Милхун бунақа бақирмаслиги керак эди, ҳайтовур у отасидан ёш эди. Унга бир бало бўлганга ўхшайди. Ёки бир қайиқдаги нивхлар деб аталган тўпга қандайдир дарз кетдими, нима бало?

Ҳамма жим бўлиб қолди, ҳамма эзгин, ҳамманинг ичини ит таталарди. Милхуннинг ўзиям индамай қолди. Эмрайин бошини қуйи солди. Ўрхон бобо эса четга қараганча ўтирар, юзи худди борлиқни қуршаб олган туманга ўхшаш сирли эди.

— Ўзингни бос, Милхун, — деди ниҳоят Эмрайин. — Шунчаки гап келганда айтдим-кўйдим-да. Бир жойда тургандан кўра сузган яхши, албатта. Тўғри гапирдинг, қани кетдик...

Улар яна жойларидан қўзғалишди. Яна тиргаклар гийчиллаб, яна эшкаклар сувни шалоплатиб, кўтарилиб туша бошлади. Лекин одамларнинг назарида қайиқ силжимаётгандай, бир жойда тургандай эди. Қаергача сузишса ҳам бари бир бутун атрофни қуюқ туман босган эди, гўё сеҳр-жодули доирага тушиб колган эдилар. Худди шу нарса Милхуннинг яна хунобини чиқарди.

— Сенинг манови туманингга тупурдим, эшитяпсанми, эй Серсоқол Эмрайин! — У дарғазаб бўлиб жаврай кетди. — Тезроқ ҳайдайлик қайиқни! Мен шуни истаяпман! Тезроқ қимирла, ҳой Соқол, ухлама, эшитяпсанми? Тупурдим туманингга!

Милхун жаврар экан, эшкакни янада кескинроқ эша бошлади.

— Қани, бўл тез! Бўл тез, деяпман! — дея қистади у.

Эмрайин бу гал Милхуннинг жаҳлини чиқармаслик учун индамади. Аксинча, унинг овсарона «ўйинига» қўшилгандай тез эшкак эша бошлади.

Қайиқнинг тезлиги оша бошлади. У туман ичида таваккалига гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга жадал сузар, аммо қаёққа боришаётганини ҳеч ким билмасди. Милхун билан Эмрайин эса телбаларча ҳаракат килиб, жон аччиғида эшкак эшишар, гўё туманни қувиб етиб, чексиз чегарасидан чиқиб кетишга урингандай, шафқатсиз бир жазава билан ҳаракат килишарди.

Эшкакларнинг кураклари қиялаб сув сачратиб, тез-тез кўтарилиб тушар, қайиқ ташқарисида сув шовулларди; овчиларнинг туклари ҳурпайган, тер босган юзлари гоҳ пастга, гоҳ баландга кўтарилар, улар эшкакни сувдан олаётганда йиқилгудай гавдаларини олдинга ташлашар, эшкакни сувга тирашгандан кейин зўр бериб ўзларини орқага ташлар эдилар...

Улар ҳ-ҳа, деб нафас олиб, ҳ-ҳа, деб нафас чиқаришар эди; ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа...

Олдинда — туман, орқада — туман, бутун борлиқни туман қоплаган эди.

— Хана, хана!⁸ — кўзлари ёниб, бақириб, ҳаммани тезлашга ундарди Милхун.

Аввалига Кириск ҳаракат тезлашганидан қувониб кетди, аммо кейин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда эканлигини тушуниб даҳшатга тушди. Бола таҳлика остида Ўрхон оқсоқолга қаради, назарида ҳозир чол бу бемаъни пойгани тўхтатиши керак эди. Аммо оқсоқол ўйчан кўзларини атрофга тикканича, ҳамма нарсага парвойи фалак ўтирарди. Чол йиг-ляптими ёки кўзлари ўзи ёшланиб турадими, билиб бўлмас, юзи намланган эди. Атрофида юз бераётган ҳодисаларни ҳис қилмаётгандай, қайиқ тумшуғида миқ этмай ўтирарди.

Қайиқ эса туман қўйнида қаёққа бораётганини ҳам, нима учун бораётганини ҳам билмай, сарсон-саргардон турарди.

— Хана, хана! — жонҳолатдаги бақириқ атрофга тараларди туман ичида. — Хана, хана!

Узоқ вақтгача шу аҳвол давом этди. Аммо эшкакчилар ҳолдан тойиб, қайиқ секинлаша бошлади. Улар ҳансирашиб, бўғриқиб, эшкакларни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Милхун бошини кўтаролмади.

Аччиқ ҳақиқатни шу тахлит англаб етишди. Улар тумандан ўзиб кетишолмади, туман чегарасидан чиқиб кетишолмади; ҳамма нарса аввалгидай: ҳамон овчилар аввалгидай хавфли, омонат денгиз тўлқинларида юришибди, ҳамон олдинда нима кутаётгани ноаниқ, ҳамон борлиқни қуюқ зулмат чулғаб олган. Фақат шиддат билан кетаётган қайиқ яна аллақанча жойгача сузиб борди-да, охири бир ерда айланиб тўхтаб қолди...

Шунақа ошиқиб ҳайдашнинг нима кераги бор эди? Бу билан бирон нарсага эришишдими?

Нима фойда кўришди? Мабодо бир жойда туришганида нима бўларди? Албатта, ҳеч нарса бўлмасди.

Қайиқдаги ҳар битта одам чамаси шулар ҳақида ўйлар эди. Шу пайт Ўрхон оқсоқол тилга кирди:

— Энди қулоқ солинглар, — деди у вазминлик билан, чамаси ўзини койитмасликка ҳаракат қилиб, чунки у икки

---

⁸ Хана — қани, бўл тезроқ маъносиди.

кундан бери ҳеч нима емади ҳам, ичмади ҳам. — Эҳтимол, бу туман ҳали-бери тарқамас. Одатда шундай йиллар, шундай воқеалар бўлиб туради. Бунинг ўзларингиз ҳам биласиз, денгиз устида туман саккиз кунлаб, баъзида ўн кунлаб туриб қолади. Муддати келмагунча қасал тузалмас, деганларидай туман денгиз устидан жилмай қолади. Бу муддат қачон келади, бунинг ҳеч ким билолмайди. Агар бу туман ҳам шунинг сингари тез орада тарқамайдиганларидан бўлса, унда ҳолимиз не кечади? Қоқ балиқ ҳам жуда оз қолди, сув бўлмагандан кейин, унинг кимга ҳам ҳожати бор. Сувимиз бўлса, мана! — чол шундай деб, бочкачани чайқатди. Чамаси, бочкача тагида бир, бир ярим ҳовуч сув қолган эди, холос.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Чол ҳам жимиб қолди. Унинг нима демоқчи эканлигини ҳамма тушуниб турарди: бундан буёғига кунига фақат бир марта, ўшандаям чўмичнинг юқини ичиш керак. Шундай қилганда иложи борица узоқ чидаш, туман балосини енгиш, унга бардош бериш мумкин, деб ўйлашарди. Ҳаво очилиб, юлдузлар чиқиб ё кўёш чарақлаб кетса марра бизники, деб ўйлашарди. Зора, бахтлари чопиб, ҳаво очилиб кетса, зора ергача етиб олишса!

Аслида ҳам шундай қилмаса бўлмасди. Бошқа иложлари йўқ эди ҳам! Лекин айтишга осон — одам қачонгача чидаши мумкин? Гоҳи уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, хаёл бошқа, ҳаёт бошқа дегандай. Азобда қолган барча одамлар ҳозирок сув ичишни, чўмич юқидамас, тўйиб, қониб ичишни хоҳлар эдилар.

Бу мудҳиш аҳволдан қутулиш мушкуллигини Ўрхон бобо тушунарди ва шунинг учун ҳам у бошқалардан кўра кўпроқ изтироб чекарди. Чол ҳамманинг кўзи олдида қуриб, сўлиб борарди.

Ички бир дарднинг зўрлигидан қат-қат ажин босган юзи қорайиб, баттар буришиб борарди.

Ёшланиб турган кўзларида зўриқиш ва саросималик аломатлари акс этарди — бундай изтиробларга бардош бериш чол учун жуда оғир эди. Лекин қуриб қолган дарахтни фақат томири зўрға тутиб тургандай чол ўзини охиригача мардона тутарди. Аммо бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмасди. Одамларнинг фалокатдан қутулиб қолиши учун заррача аҳамиятли бўлган гапни ҳам айтиб қолиш керак эди.

— Ўйлашимча, — сўзида давом этди Ўрхон оқсоқол. — Ҳар лаҳза диққат билан атрофга назар ташлаб, ҳаводан кўз

узмай туриш керак — тўсатдан агукук⁹ ўтиб қолиши мумкин. Бундай туман пайтида денгиз устидан фақат агукук учиб ўта олади. Мабодо, биз бирор орол билан ернинг оралиғида қолган бўлсак, қушнинг учишидан йўлни билиб олишимиз мумкин. Қандай қуш бўлса ҳам денгиз устидан фақат тўғрига қараб учади. Агукук ҳам худди шундай.

— Мабодо биз орол билан ернинг оралиғида бўлмасак-чи? — ғамгин сўради Милхун, ҳамон бошини қуйи солганича.

— Унда ерни кўролмаймиз, — деди босиқлик билан Ўрхон бобо. Кириск аниқлашга интилди. Нега энди агукук денгиз тепасидан учади?

Бунақа олис жойдан учиш қушга зарур кептими? Аммо ундан аввал худди шу фикрни Милхун айтиб қолди.

— Мабодо агукук бизнинг тепамиздан учиб ўтишни унутиб, бошқа томондан учиб ўтишни хоҳлаб қолган бўлсачи, аткичх? Унда нима қиламиз? — деди у маъюсланиб, истеҳзо билан.

— Унда ерни кўролмаймиз, — деди яна бамайлихотир Ўрхон бобо.

— Демак, кўролмаймиз! — ҳайрон бўлиб ғазабланди Милхун. — Унақасигаям, бунақасигаям кўролмас эканмизда! Ундай бўлса биз бу ерда нега ўтирибмиз? — ғазаби тошиб гўлдиради у ва бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, сўнг яна дами ичига тушиб кетди.

Ҳамманинг юраги орқасига тортиб кетди. Нима қилишни билмай, сукут сақлар эдилар.

Шу орада Милхуннинг бошига бир фикр келиб қолди. У кафти билан эшкакнинг тагига бир уриб, тиргагидан чиқариб юборди. Кейин нима учундир қайиқнинг бурнига чиқиб, қаддини фоз тутиб, эшкакни лангар қилиб туриб олди. Ҳеч ким унга ҳеч нарса демади. У ҳам ҳеч кимга эътибор бермади.

— Эй, қанжиқ! — ғазаб билан бақирди у эшкакни кўтарганича туман зулмати томонга таҳдид солиб. — Эй, шамоллар Шомони! Эшитяпсанми? Агар сен қанжиқ итнинг ўлиги бўлмай, шамолларнинг эгаси бўлсанг, қани сенинг шамолларинг! Ёки инингда ўлиб қолдингми, қанжиқ?! Ё сени ҳар тарафдан айғирлар ўраб олган бўлса, қай бирига

---

⁹ Агукук — қутб бойқуши.

орқа ўгиришни билмай қолдингми? Ё ҳаммасига бир-бир орқа ўгириб, чақишиб қолдингми? Шунинг учун ҳам шамол кўтаришга қурбинг етмаяптими? Ёки бўлмаса биз бу ерда, ўранинг ичига тушиб қолгандек туман ичида, ҳалокат остида қолиб кетганимизни билмайсанми, қанжиқ? Ё орамизда ёш бола борлигини билмайсанми? Боланинг сув ичгиси келятти, сув, тушуняпсанми?! Сенга айтяпман, орамизда ёш бола бор, у биринчи марта денгизга чиққан! — Сен-чи, сен бўлсанг бизлардан қасдингни оляпсан. Ахир, бу номардлик-ку! Агар сен тюлень тезаги бўлмай, шамоллар эгаси бўлсанг, жавоб бер! Шамолларингни юбор! Эшитяпсанми?! Туманларни думингга қистириб олиб кет! Эшитяпсанми айтганларимни? Бўронингни юбор, қанжиқ, энг даҳшатли бўронингни юбор! Тлангилани юбор, қанжиқ, сенга айтяпман! Майли, бўрон қайиғимизни ағдарсин, тўлқинларга фарқ бўлиб кетайлик, ифлос, қанжиқ! Эшитяпсанми, сенга айтяпман! Туф сенга, аблаҳ! Пахмоқ соқолингга тупурдим! Агар шамолларнинг эгаси бўлсанг, бўронингни юбор, бизни денгизга чўктир, агар шундай қилмасанг, фирт қанжиқ экансан! Мен ҳам айғирман, яна битта айғир. Фақат мен сени... истамайман, мана сенга, мана сенга, мана, мана, кесиб ол, мана, кесиб ол деяпман, ол!

Милхун шамоллар Шомонини мана шундай шалоқ сўзлар билан сўка бошлади.

Аллақаёқларга беркиниб олган Шомон ўзининг қўл остидаги шамолларини қаёқларгадир беркитиб ташлаганга ўхшарди. Милхун шу тарзда яна анча маҳалгача томоғи хириллаб, ҳолдан тойгунча шамоллар хўжасини ҳам таҳқирлаб, ҳам ҳақоратлаб, яна ялиниб қичқирарди.

Сўнг у эшкакни зарб билан денгизга улоқтириб юборди, ўзининг доимий ўрнига келиб ўтирди ва юзини қўллари билан тўсиб, хўнграб, ўкириб йиғлаб юборди. Ҳамма чорасиз жим қотган эди, Милхун бўлса ҳиқиллаб йиғлаб, кенжатойларининг номини айтиб бақирарди. Эркак кишининг йиғлаганини илгари кўрмаган ва кўрқувдан титраб-қақшаб ўтирган Кириск эса кўзларида ёш Ўрхон бобога мурожаат қилди:

— Аткичх! О, аткичх!.. У нега бундай қилади? Нега йиғляпти?

— Кўрқма, — тасалли берди чол боланинг қўлларини маҳкам қисиб. — Ҳозир ўтиб кетади. Ҳозир бас қилади. Сен буни ўйлама. Бунинг сенга дахли йўқ. Ҳозир ўтиб кетади.

Чиндан ҳам Милхун аста-секин тинчиб қолди. Лекин ҳамон қўлларини юзидан олмас, ҳамон елкалари силкиниб, хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Эмрайн қайиқни сувда қалқиб юрган эшкак томон оҳиста яқинлаштирди, уни олиб, яна жойига, тиргагига ўрнатиб қўйди.

— Ўзингни бос, ука, — деди у Милхунни юпатиб. — Гапинг тўғри, туманда азоб тортгандан бўронда қолган афзал. Лекин ҳали бир оз сабр қилиб турайлик. Балки ҳаво очилиб кетар. Иложимиз қанча...

Милхун жавоб бермади, унинг боши тобора эгилиб борар, олдига қарашга қўрқадиган жиннидай букчайиб олганди.

Туман эса ҳамон пинагини бузмас, океан узра муаллақ туриб қолган, олам донг қотиб қолган буюк бир зулмат ичида йўқолган эди. Қилт этган шамол, бирон-бир ўзгариш йўқ эди. Милхун шамоллар Шомонига қанчалар ялиниб-ёлвориб, уни қанчалар қаргаб, ҳақорат қилган бўлса ҳам у парво қилмас, гўё кўр ва қардай эди. Шамоллар эгасининг жаҳлиям чиқмас, қимир ҳам этмас, бўронниям чақирмас эди...

Эмрайн бир жойда туриб қолмаслик учун ўзининг олдидаги бир жуфт эшкакни эшиб турар, қайиқ сирпангандай, сезилар-сезилмас жилиб борарди. Ўрхон индамас, у ўз ўйларига фарқ бўлганди, эҳтимол, у яна, эҳтимол, охирги марта ўзининг Сув парисини ўйлаётгандир?

Қариянинг нохуш ўйларини Кириск бўлиб юборди.

— Аткичх, аткичх, агукуклар нега оролларга қараб учишади? — оҳиста сўради у.

— Дарвоқе, шуни айтиш эсимдан чиқибди. Бундай қалин туман тушган вақтларда денгиз устида фақат агукуклар уца олишади. У оролларга ўлжа ахтариб боради, гоҳо тюленнинг жажжи боласини олиб қочади. Агукукларнинг кўзи шунақанги ўткирки, у тундаям, ярим кечадаям худди кундузгидай кўраверади. Шунинг учун ҳам уни бойўғли дейишади-да. Агукук бойқушларнинг энг кучлиси ва энг каттаси бўлади.

— Қанийди мениям кўзим ўшанақа бўлса, — лаблари қуруқшаб шивирлади Кириск. — Ҳозир, шу топда қайси тарафга сузиш кераклигини билиб олардим, кейин ерга тезда етиб олардик-да, роса сув ичардик, ичаверардик... Мениям шунақанги кўзим бўлганидайди...

— Эҳ, — хўрсинди бобо, — ҳар кимсанинг фақат ўз кўзи бор.

Яна орага жимлик чўкди. Анча вақтдан кейин Ўрхон оқсоқол ҳалиги суҳбатни давом эттиргандай, боланинг юзига қараб гапирди:

— Ҳаммадан ҳам сенга қийин бўлди, тўғрими? Лекин сен сабр қил. Шу қийинчиликка бардош берсанг, улуғ овчи бўласан. Сабр қил, қароғим, сувни ўйлама, бошқа нарсаларни ўйлагин. Сувни ўйлама.

Кириск бу гапга кўниб, сувни ўйламасликка тиришди. Бироқ фойдаси бўлмади. У ҳарчанд сувни ўйламасликка уринсаям, баттар ташналиги кучайиб борарди. Очлик ҳам қийнарди.

Очликдан кўнгли озиб, кўзи тина бошлади. Кўнгли озганидан, у ҳам Милхунга ўхшаб, дунёни бошига кўтариб бақиргиси келарди.

Бу кун шу тариқа ўтди. Ҳар лаҳза ҳаво очилишини кутишди, олисдан тўлқинлар шовқини эшитилиб, шабада кўзғалиб, туманни оламнинг нариги чеккасига ҳайдаб кетармикин, йўлимиз очилармикин, деб ҳар доим умидвор бўлишди. Аммо денгиз узра одамни ютиб юборгудек жимжитлик, бало-қазодай сукунат ҳукмрон эди. Ҳар замон, ҳар лаҳза чексиз ташналик кучайганидан одамларнинг кўзлари тиниб, бошлари айлана бошлади. Бу жуда даҳшатли эди: чексиз океан ўртасида туриб, бир томчи сувга зор эдилар.

Кеч кирганда Милхуннинг аҳволи яна оғирлашди. У бутунлай гапирмас, кўзларида ҳеч қандай маъно йўқ эди. Томоғини ҳўллаб олсин деб унга жиндаккина сув қуйиб беришди.

Кирискнинг чўмичга қараб мўлтираб турганини кўриб, Ўрхон бобо унгаям озгина сув қуйиб беришдан ўзини тиёлмади. Кейин Эмрайингаям қуйишга тўғри келди. Ўзи эса бирор томчи ичмади. Ўрхон бобо озгина суви қолган бочкачани ўриндиқ остига қўйгач, узоқ вақтгача қимир этмай ўтириб қолди. Бу сафар унинг боқишлари ўткир ва тиниқ, энди бу дунёнинг икир-чикирларига алоқаси бўлмаган юксак ўйларга шўнғиганича ўтирарди; ҳеч қанақа ташналикни, ҳеч қанақа бошқа бирор нарсани сезмас, ўйламас эди. Гўё ёлғиз лочин қояда кўниб тургандай, у қайиқ олдида жим, виқор билан ўтирарди. У бундан буён нима қилишини билар, шунинг учун охирги лаҳзаларда, умрида қиладиган охирги иши олдидан қолган бор кучини, иродасини жамлаб олганди.

Авжи шу тобда тамаки трубкаси етишмасди. Чол охирги марта Сув париси тўғрисида ўйлаб, тамаки тутатмоқчи эди...

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?

Ўрхон ўзининг кимлигини билар, сўнгги бўсаға олдида ўзининг қанчалик куч-қувватга, қадр-қимматга эга эканлигини яхши ҳис қиларди. Фақат биргина нарса, у ҳам бўлса совуқдан кўкариб кетган Кирискнинг кейинги кунларда ҳадеб чолнинг пинжига ёпишиб олиб, унинг ҳимоясига, ғамхўрлигига муҳтожлиги Ўрхоннинг ўйлаган хаёлларини амалга оширишдан тийиб турарди. У болага ич-ичидан ачинарди. Аммо худди фақат бола учунгина шундай қилиши зарур эди...

Ўрхон оқсоқол умрининг жуда узоққа чўзилган, ғамгуссага тўлиб-тошган охирги кўнгилсиз куни шундай ўтди...

Оқшом чўқди. Яна бир тун бошланди.

Лекин бу тун ҳам об-ҳаво заррача ўзгармади. Денгиз устидаги туман аввалгидай парвойи фалак, донг қотиб қолганди. Борлиқни яна бўғиқ оқшом зулмати босди. Кетидан ақл бовар қилмайдиган даражада узун, чидаб бўлмас даражада қоронғи, даҳшатли тун бошланди. Лекин қанийди тун оралиғида шамол турса, майли, бўрон турса, тўфон бўлса ҳам майлийди, ишқилиб, ҳаво очилиб, осмонда юлдузлар кўрина қолса! Лекин тунда заррача ўзгариш аломати, сувда бирорта тўлқин, ҳавода бирорта эпкин йўқ эди — борлиқ чексиз сукунатга, чексиз зулматга чулғанган эди. Чексиз зулмат кўйнида адашиб қолган ёлғиз қайиқ ва ундаги азоб-уқубатдан, очликдан, ташналикдан тинка-мадори қуриган одамлар туман ичида писта пўчоғидай бир жойда айланишар, номаълум қисмат ва умидсизлик чангалидан чиқолмас эдилар...

Кириск қачон ухлаб қолганини эслаёлмади. Аммо уйку элитгунча чидаб бўлмас ташналикдан кўнгли озиб, узоқ азобланди. Назарида уни тирик ўлик аҳволига солиб кўйган ташналик азобларининг сўнги йўқ эди. Фақат сув бўлса бас — бошқа ҳеч нарса керак эмас!

Очлик азоби борган сари ич-ичига сингиб, хиралашиб, йўқолиб, сезилмай кетганди, ташналик азоби эса, аксинча, тобора юрак-бағрини ўртаб, тобора кучайиб борарди. Ташналик азобини ҳеч нарса билан енгиб бўлмасди.

Кириск гўдаклик чоғларида бир марта оғир касал бўлиб, иситмадан куйиб-ёниб ётганида ҳам шунақа аҳволга тушгани,

ичи ёниб, сув сўрагани ёдига тушди. Онаси қошидан бир қадам ҳам жилмай, парвона бўлиб, ёниб турган пешонасига ҳўл латта босиб, ҳеч кимга билдирмай йиғлаб олар ва алланималар деб шивирлар эди. Шамчироқнинг ғира-шира шуъласида онасининг ташвишли юзи аранг кўринарди. Отаси йўқ, у денгизга, овга кетганди. Ўшанда Киrisk фақат сув ичишни ва отасининг тезроқ келишини хоҳларди. Аммо иккала истаги ҳам амалга ошмасди. Отаси узоқда эди, онаси бўлса сув ичирмасди. Сув ичишинг асло мумкин эмас, деярди у. Онаси боланинг қақраган лабларига ҳўл латта босар, аммо бу ташналикни фақат бир лаҳзага қондирарди, холос. Сал ўтмай, яна ташналик кучайиб, чидаб бўлмас қийноққа соларди.

Онаси ялиниб-ёлвориб, уни сув ичишдан тияр эди. Ташналикка чидасанг, касаллик сендан қочади, деб тушунтирарди.

— Чидаб тур, жоним! — дерди у. — Эрталабгача яхши бўлиб қоласан. Ичингда: «Кўк сичқонча, сув бергин», деб қайтаравер. Ана, ўзинг кўрасан яхши бўлиб қолганингни. Сўра, жоним, кўк сичқондан сув сўра, сичқон албатта югуриб келади, албатта сенга сув беради...

Фақат яхшилаб сўра...

Шу кеча, бола ташналик билан олишиб, дуо ўқиб чиқди, кўк сичқон югуриб келишини, сув келтиришини кутди. У тинмай шивирлаб, кўк сичқонга ялиниб-ёлворарди: «Кўк сичқон, сув бергин! Кўк сичқон, сув бергин!» Бутун тун алангайи оташ бўлиб алаҳсираб чиқди. Ҳамон:

«Кўк сичқонча, сув бергин!» — деб ялинарди. Кўк сичқон тезда кела қолмасди. У ҳам: «Кўк сичқонча, сув бергин!» — деб йиғлаб, ёлворишини қўймасди. Ниҳоят, кўк сичқон югуриб келди.

Кўк сичқон салқин ўрмонда жилға узра чошгоҳ пайтида ғир-ғир эсадиган сарин елдай ёқимли ва элас-элас кўринарди. Уни кўриш қийин, у тиниқ осмондай кўм-кўк, капалакдай учқур, тутқич бермас эди. Кўк сичқон капалакдай учиб, юмшоқ юнгини боланинг юзига, бўйнига, баданларига тегизиб, хузур бахш этарди. Чамаси, кўк сичқон Киriskка сув берди шекилли, у хузур қилиб, узоқ вақт, тўйғунича ичаверди; сув эса келаверди, келаверди, вақирлаб тошди, уни бошигача кўмиб юборди...

У эртасига эрталаб жони ором топиб, гарчи ўзини анча олдириб қўйган бўлса ҳам руҳи анча тетик бўлиб турди.

Шундан кейин бола сув берувчи сичқонни, ўша кечаси, жон талвасасида ётганда сув келтириб уни соғайтирган кўк сичқонни узоқ вақтгача хотиридан чиқармади...

Мана, ҳозир ҳам, бола қайиқда ташналикдан ичи куйиб-ёниб бораркан, ўша кўк сичқонни эслади. Қанийди ўша кўк сичқон яна пайдо бўлиб қолса! Шу заҳоти бола юракни зирқиратувчи бир соғинч ва дард билан онасини эслади, оғир дамларда жонига ора кириб, ташналикдан халос этувчи ўша кўк сичқонни ёдига солган онасини эслади. У аҳволи оғирлашиб, нафас ололмай қолган пайтида қошида тонггача ўтириб чиққан онасини эслаб ўкинди. Ўша пайтда бола атрофида парвона бўлиб жону жаҳонини беришга тайёр турган онасининг қалби қанчалар меҳр-муҳаббатга ва дард-аламга тўлиб-тошганлигини айтмайсизми. Ҳозир онасининг аҳволи не кечдийкин? Денгиз бўйига келиб, уларни кутаётгандир, йиғлаб, бўзлаётгандир?.. Денгиз эса бари бир унга ҳеч нарса айтолмайди. Ҳеч ким унга ёрдам беролмайди, ҳеч ким дардини аритолмайди. Фақат аёллар билан болаларгина ҳанузгача Олапар қоясининг ёнбағирларида гулхан ёқиб, онасига далда беришаётгандир? Шояд, тўсатдан бахт кулиб боқса, шояд денгизда дом-дараксиз кетганлар бирданига қирғоқда пайдо бўлиб қолишса, деб онасини юпатишаётгандир?

Булар эса қайиқда зим-зиё зулмат ичида гирён кезишар, тунги туман қўйнидан халос бўлишга интилиб, сўнгги умидлари ҳам аста-секин тугаб борарди. Йўқ, бу олишувда кучлар асло тенг эмасди — бир ёқда мангу зулмат, олам яралганидан бери мавжуд бўлган, Куёш яралишидан ҳам аввал мавжуд бўлган мангу зулмат: иккинчи ёқда — шалоғи чиққан қайиқда туман қуршовида қолган тўрт одам... Океан ўртасида сувсиз, озиқсиз, йўлчи юлдузларсиз, зим-зиё зулматда қолган тўрт одам...

Кириск умри бино бўлиб, бунақа зим-зиё зулматни кўрмаганди, ташналик азоби шунчалик аёвсиз бўлишини тасаввур қилмаганди. Ҳушини йўқотиб қўймаслик учун у сув келтирувчи кўк сичқон тўғрисида, қачонлардир сув бериб, шифо бериб уни ўлимдан қутқазиб қолган кўк сичқон ҳақида ўйлай бошлади...

«Кўк сичқонча, сувингдан бер!» — онаси ўргатган мана шу ажойиб сўзларни бола тинмай такрорлай бошлади: «Кўк сичқон, сувингдан бер! Кўк сичқонча, сувингдан бер!» Гарчи

ҳеч қандай мўъжиза юз бермаса ҳам бола ҳадеб ялиниб-ёлвориб кўк сичқонни чақираверди. Энди бу — боланинг умид-ишончи ва ташналикка қарши бирдан-бир чораси бўлиб қолди...

Кўк сичқонча, сувингдан бер!

Кириск ҳадеб шу сўзларни тақрорлар экан, ташналигини ўйламасликка уриниб гоҳ мудрар, гоҳ уйғониб кетарди. Шу вақт бола бехосдан Ўрхон бобо билан Эмрайиннинг узук-юлуқ гапларини эшитиб, уйғониб кетди. Улар ниманидир шивирлашиб, узоқ муҳокама қилишарди.

Бола чолнинг биқинига қапишиб ўтиргани учун унинг гапларини аниқроқ эшитарди. Отасининг гаплари эса унчалик қулоғига чалинмасди — у нарироқда, эшкаклари олдида ўтирарди. Ўрхон бобо оғир нафас олиб, томоғи хириллаганча зўрға гапирар эди.

— Менинг сенга ақл ўргатадиган жойим йўқ, лекин ўзинг ўйлаб кўр, аткичх, — деди қизғин шивирлаб Эмрайин, бошқалар эшитмасин дегандай. — Ўзинг ақлли одамсан-ку.

— Ўйладим, обдан ўйладим, шуни маъқул кўрдим, — жавоб берди Ўрхон бобо, чамаси, ўзининг гапини маъқуллаб.

Улар бир нафас жим қолишди. Сўнг Эмрайин гап бошлади:

— Кемага тушганнинг жони бир, ҳаммамизнинг тақдиримиз бир.

— Тақдир, тақдир, — алам билан гўлдиради Ўрхон бобо. — Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди, биламан бунни, — нафаси қисилиб, хириллаганча гапирди чол. — Шунинг учун ҳам уни тақдир дейишади-да. Хоҳлайсанми, хоҳламайсанми, тақдирнинг бу билан иши йўқ. Оқибати шундай бўлгач, тақдир билан баҳслашишнинг нима кераги бор. Ҳеч бўлмаса, биронтамиз омон қолайлик. Ўзинг ўйла, бирдан йўллар очилиб кетса, ер ҳам кўриниб қолса, манзилни кўзлаб жон-жаҳдинг билан бораётганингда, бир-икки томчи сув етмагани учун ҳамма ҳалок бўлса — алам қилмайдими?

Эмрайин бунга жавобан нимадир деди, яна жимиб қолишди. Кириск ухлашга уриниб, ҳадеб кўк сичқонини чақираверди. Назарида, у ухлаб қолса кўк сичқон келадигандай эди... Бироқ уйқуси келмади... Кўк сичқонча, сувингдан бер!

— Милхуннинг аҳволи қалай? — сўради Ўрхон бобо.

- Аввалгидай, ҳушсиз ётибди, — жавоб берди Эмрайн.
- Ётипти дегин, — бир оз жимликдан сўнг яна давом этди Ўрхон ота. — Ҳушига келгандан сўнг — унга айтиб қўясан...
- Яхши, аткичх, айтаман, — Эмрайннинг овози титраб чиқди, буни билдирмаслик учун зўр билан йўталиб қўйди. — Айтганингдай бўлади, ҳамма гапларингни етказаман.
- Уни жуда ҳурмат қилишимни айтиб қўй. У катта овчи, ҳам яхши одам. Мен уни ҳаммавақт ҳурмат қилганман. Яна жимиб қолишди.

Кўк сичқонча, сувингдан бер!

Кейин Эмрайн нимадир деди, Кириск унинг сўзини аниқ эшита олмади. Ўрхон бобо унга жавобан деди:

— Йўк, бари бир кутолмайман. Кўрмаяпсанми, мадорим қолмади. Яхши ит ўлигини кўрсатмас, деганлар. Мен анойи одам эмасман! Буни ўзим биламан. Тушимда доим Сув парисини кўрардим. Сенинг бунга ақлинг етмайди... Мен ўшанинг маконига кетишни хоҳлайман...

Улар яна алланималар ҳақида гаплашишди. Кириск сув руҳи — кўк сичқонни чақира-чақира ухлаб қолди: Кўк сичқонча, сувингдан бер!

Боланинг охириги эшитгани Эмрайннинг гапи бўлди. У Ўрхон бобога яқинроқ сурилиб, бундай деди:

— Эсингдами, аткичх, бир йили савдогарлар буғулар қўшилган чаналарда келишиб, болталар ва ҳар хил буюмларни мўйнага алмаштириб кетишарди. Анови барзанги, малла савдогар айтганди, аллақайси олис бир юртда улуғ одам бор экан, денгизда пиёда юраркан. Шундай одамлар ҳам бор-а, бу дунёда...

— Демак, ўша одам жуда улуғ одам экан, улуғларнинг ҳам улуғи экан, — жавоб берди Ўрхон бобо. — Бизнинг энг улуғ одамимиз эса — Сув париси...

Кириск ухлаб қолган, аммо уйқусидаям аллақандай узук-юлуқ гаплар шуурига етиб борарди:

- Шошма, ота, бир оз ўйлаб кўр...
- Бўлди. Энди ёшимни яшаб бўлдим... Йўлимдан қайтарма. Мадорим қолмади, чидай олмайман...
- Шундай қоронғида-я...
- Бари бир эмасми?...
- Сенга айтадиган гапларим бор ҳали...

— Гап ҳеч қачон тугамайди. Бизлардан кейин ҳам тугамайди.

— Шундай коронғида-я.

— Йўлимни тўсма. Иложим йўқ, мажолим қурияпти. Кучим борида ўзим...

— Шундай зулматда-я...

— Сизлар бардош қилинглар, бочкачанинг тагида оз-моз сув қолган... Кимнингдир катта, ғадир-будур ва япалоқ кафти қалтираганча боланинг бошини аста сийпади. Кириск мудроқ ичида бўлсаям бу Ўрхон бобонинг қўли эканлигини сезди. Бу илиқ ва оғир кафт анча вақтгача унинг бошида туриб қолди, чол кафти билан болани бало-қазолардан ҳимоя қилмоқчидай, боланинг бошини сўнгги марта эслаб қолмоқчидай эди.

* * *

Кириск тушида денгиз юзасидан одимлаб кетаётган эмиш. Ер бор деб ўйлаган тарафга бораётганмиш, ўша ерда мириқиб сув ичаман, деб бораётганмиш. Сув юзида йиқилмай, чўкмай одим отиб кетаётганмиш. Теварак-атрофда ғаройиб ва ғалати манзаралар бор эди. Қаёққа қарамасин, кўз етгунча тип-тиниқ, ярақлаган денгиз ястаниб ётарди. Денгиз ва денгиз сувидан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Фақат денгиз ва фақат сув бор эди. Бола сув юзида худди ер юзида юргандек юриб борарди. Куёш нурлари тушган ҳамма ерда, ҳамма томонда тўлқинлар равон эди. Тўлқинлар қаердан пайдо бўлиб, қаёққа кетаётганини билиб бўлмасди.

У денгиз устидан ёлғиз ўзи юриб борарди. Дастлаб унга Ўрхон бобо, Эмрайин ва Милхунларнинг олдига тушиб, қандай бўлмасин тезроқ суви бор ерни топиб ва уларни ҳам чақириш учун зир югуриб юргандай туюлди. Аммо кейин бу ерда ёлғиз бир ўзи қолганлигини фаҳмлади. У қичқирар, одамларнинг отини айтиб чақирар, лекин ҳеч ким овоз бермасди. На бирон жон, на бирон товуш ва на бирон шарпа бор, эди... Шериклари қаёққа ғойиб бўлганини билмасди. Бундан бола даҳшатга тушди. Овози чиқмай қолди. Ҳеч қаёқда, ҳеч жойда ер кўринмасди. У нафаси оғзига тиқилиб, ҳолдан тойгунича денгиз устидан югуриб кетди. Аммо у ҳеч қаёққа жиллолмай, бир жойнинг ўзида туриб қолганди. Тоқатсизланиб, ичи ёниб, нуқул сув ичгиси келаварарди.

Шунда у тепасидан учиб ўтаётган қушни кўриб қолди. Бу Лувр ўрдак эди.

Ўрдак қичқириб уя қуриш учун жой ахтариб, денгиз узра учиб юрарди. Аммо ҳеч қаерда бир парча қуруқ ер топа олмасди. Чор атрофда ҳадсиз-ҳудудсиз тўлқинлар шовулларди. Лувр ўрдак зорланиб, нола қилар ва бетоқат бўларди.

— Ўрдакжон! — деди унга Киrisk. — Ер қаерда? Қайси томонда? Сув ичгим келяпти!

— Оламда ернинг ўзи йўқ, ҳеч қаерда йўқ! — жавоб берди Лувр ўрдак. — Атрофда тўлқинлар бор, холос.

— Қолган одамлар қаёқда? — бола ғойиб бўлган одамларни сўради.

— Одамлар йўқ, уларни излаб овора бўлмай қўя қол. Улар ҳеч ерда йўқ! — деб жавоб қайтарди Лувр ўрдак.

Киriskни таърифлаб бўлмайдиган даҳшатли ёлғизлик ва қайғу-алам туйғуси чулғаб олди. У бу жойдан боши оққан тарафга қочиб кетгиси келар, бироқ борадиган жойнинг ўзи йўқ эди, ҳамма томонини фақат сув ва тўлқинлар ўраб олган эди. Ўрдак қора нуқтага айланиб, тобора узоқлаша борди.

— Ўрдакжон, мени ўзинг билан олиб кет, ёлғиз қолдирма! Сув ичгим келяпти ахир! — ёлворарди бола.

Аммо ўрдак овоз бермасди, у ҳали дунёга келмаган ерни қидира-қидира, бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Қуёш бўлса чарақлаб, кўзни қамаштирарди.

Киrisk кўзларида ёш билан уйғонди, у ҳамон энтикиб йиғлар, нажотсиз ғам-алам ва кўрқув уни елкасидан босиб турарди. У ёшли кўзларини аста очиб, туш кўрганлигини фаҳмлади. Қайиқ сувда оҳиста чайқалиб турарди. Кулранг тус олиб бораётган ғира-шира туман борлиқни буркаб, қуршаб олганди. Демак, тун ўтибди, тонг яқинлашяпти. У қимирлаб қўйди.

— Аткичх, сув ичгим келяпти, мен туш кўрдим, — пичирлади у қўлини Ўрхон бобо томон узатиб. Аммо қўлига ҳеч нарса илинмади. Қайиқ қуйруғидаги Ўрхоннинг жойи бўм-бўш эди.

— Аткичх! — чақирди Киrisk. Ҳеч ким жавоб бермади. Бола бошини кўтариб типирчилади.

— Аткичх, аткичх, қаердасиз?

— Қичқирма! — бир сурилиб болага яқинлашди Эм-раинн. У ўғлини кучоқлаб, маҳкам бағрига босди. — Қич-

қирма, аткичхинг йўқ энди! Чақирма уни! У Сув париси маконига кетди.

Аммо Кириск қулоқ солмади:

— Қани менинг аткичхим? Қани? Қани менинг аткичхим?

— Бўлди, йиғлама. Тинчлан, Кириск, у энди йўқ, — ота боласини овутишга тутинди. — Сен фақат йиғлама. У ўғлингга сув бер, деб менга тайинлади. Озгина сувимиз бор ҳали. Йиғини бас қилсанг, сув бераман, ичиб оласан. Йиғламасанг бўлгани. Қараб тургин, ҳадемай туман тарқалади, ана шунда кўрасан...

Кириск юлқиниб, отасининг кучоғидан отилиб чиқишга талпинарди. Унинг ҳаракатларидан қайиқ чайқалди. Эмрайин нима қилишини билмасди.

— Мана, ҳозир бу ердан кетамиз. Мана, қара, сузаяпмиз. Эй, Милхун, тур ўрнингдан, тур. Сенга айтяпман! Қани кетдик!

Милхун эшкак эша бошлади. Қайиқ сувда оҳиста сирпангандай сузиб кетди. Улар ёруғ оламини ҳамон оппоқ сутдек қошлаб олган туман узра яна тайинсиз тарафга мақсадсиз сузиб кетишди.

Янги тонгни улар шундай қарши олишди. Энди қайиқда уч киши қолди.

Кўк сичқонча, сувингдан бер!

Кириск бир оз ўзига келганидан сўнг Эмрайин эшкаклар ёнига ўтиб олди, улар тўрт эшкак билан яна ўша тайинсиз томонга мақсадсиз сузиб кетишди. Энди қайиқ тўрт эшкакнинг таъсирида тезроқ суза бошлади.

Кириск бўлса, Ўрхон бобонинг ғойиб бўлганлигидан ларзага тушиб, кеманинг қуйруғида ғарибона мунғайиб ўтирганча ҳамон энтикиб-хўрсиниб йиғлар эди. Отаси билан Милхун ҳам ниҳоятда эзилиб кетишганди. Улар на ўзларига, на Кирискка бирор кўмак бера олишарди.

Ўйлаб топганлари эшкак эшиш бўлди. Ишқилиб, қайиқ юриб турса бўлгани. Оппоқ туман ичида уларнинг башаралари қорайиб кўринарди. Ҳаммалари даф қилиб бўлмайдиган шафқатсиз офат — ташналикка ҳамда очликка маҳкум этилгандилар.

Улар жим, чурқ этмай боришарди. Гапиришга кўрқинишарди ҳам. Фақат бир оздан сўнг Милхун эшкакни ташлади.

— Сувни бўл! — деди у Эмрайинга гамгин боқиб.

Эмрайин бочкачага ёпишиб олиб, ҳар бир одамга чўмичнинг тубида бир неча қултумдан сирқитиб сув қуйди. Сувдан нохуш қўланса ҳид келар, таъми бузилганди. Аммо шу ҳам жуда оз қолибди. Яна кўпи билан уч-тўрт марта ичишга етарди, холос. Ҳеч ким сувга қонмади, сув ичиб ҳеч кимнинг руҳи енгиллашмади ҳам.

Яна огир, ақлни оздирувчи кутиш онлари бошланди: об-ҳаво ўзгарадими ёки йўқми? Энди ҳеч кимда ҳеч қандай умидбахш тахминлар қолмаганди. Улар мажолсизланиб, қолдан тойиб, беихтиёр лоқайд бўлиб қолдилар. Таҳликали туман ичида қайиқда мақсадсиз айланиб, итоат билан ўз қисматларини кутишарди. Тақдирга тан беришдан ўзга чора қолмаганди. Туман одамларни эзиб, иродаларини бўшаштириб қўйганди. Фақат бир гал Милхун қаттиқ сўкиниб, нафрат тўла титроқ овоз билан гўлдиради:

— Туман чекинса — ўлимимга ҳам рози бўлардим! Ўзимни сувга ташлардим. Ёруғ оламнинг бир четини кўрсам бўлдийди!

Эмрайин индамади, ҳатто ўгирилиб ҳам қарамади. Нима ҳам дея оларди? Энди у қайиқда қолганларнинг ёши улуғи эди-да. Индамай ўтиришдан бошқа илож қолмаганди. Каёққа ҳам сузишарди!

Вақт ўтиб борарди. Қайиқ ўзидан-ўзи тўхтаб, гоҳ муаллақ туриб қолар, гоҳ яна жойидан қўзғаларди.

Соат ўтган сари ўлим хавфи орта борарди — қонмаган ташналик ёнига жон-танни емирувчи шафқатсиз очлик ҳам кўшилди. Дармонлари қуриб, мажолсизланиб боришарди.

Кириск кўзлари қисилиб, кеманинг қуйруғида ётарди. Боши айланиб, кўнгли айнирди, оч қоринда оғриқ туриб, нафас олиши мушкуллашарди. Тобора ташналиги ошиб, жудаям сув ичгиси келаверди.

Кўк сичқонча, сув бергин!

Бола сувга қондирадиган кўк сичқончани ялиниб-ёлвориб қақирар экан, энди ҳамма нарсани унутишга уринар, Олапарнинг этагидаги узоқ-узоқларда қолган ва энди эртакка айланган ҳаётини эслаб, нажот кутарди.

«Кўк сичқонча, сув бергин!» — деб шивирларди у боши айланиб. Ут-ўланга чулғанган тепаликда ўйнаб, худди гўладек пастга думалаб тушганларида ҳам боши шундай айланишини

кўз олдига келтирди. Эҳ, жуда қизиқ, ажойиб уйин эди-да. Бу ўйинда Кириск ҳаммадан абжир ва чидамли бўлиб чиқарди. Тик тепаликка чопиб чиқасан-да, у ердан ёнбағирлаб пастга қўйиб юборилган пўстлоқсиз гўладек, айланиб думалайсан. Қўлларингни икки ёнингга маҳкам қапиштириб оласан. Жойингдан кўзғалиш учун аввал ўзингга-ўзинг кўмак берасан. Бир, икки, уч марта умбалоқ ошганингдан сўнг уёғига юмалаб кетаверасан, ўзингни тўхтатиб қололмайсан.

Мазза қилганингдан роса хахолаб куласан, осмон эса гоҳ у, гоҳ бу чеккаси билан тўнтарилади, булутлар айланиб, кўз ўнгингдан лип-лип ўтади, дарахтлар айланиб ағанайди, ҳамма нарса оёғи осмондан бўлиб кетади, қўкдаги қуёшнинг эса кулавериби ичаги узилади. Болаларнинг шовқини, қийқириқларини айтмайсизми! Пастга қараб шитоб билан юмалаб тушаверасан, тушаверасан, шунда ортингдан югуриб келаётган болаларнинг гоҳ чўзиқ юзлари, гоҳ букилган оёқлари кўз олдингдан лип-лип ўтаверади, ниҳоят, тўхтаб қоласан. Эҳ! Шунда қулоқларинг шанғиллаб кетади. Шундан сўнг энг қизиқ, энг нозик жойи келади. Бир, икки, уч дейилганда ўрнингдан сакраб туриб олиб, бошинг гир-гир айланишига қарамай, йиқилиб тушмаслигинг керак. Одатда биринчи марта ҳаммаям йиқилади. Ана кулгию мана кулги! Ҳамма кулади, ўзинг ҳам куласан.

Оёқда маҳкам турмоқчи бўласану оёғинг остидаги ер ағдарилиб кетаётгандек бўлади. Кириск эса йиқилмасди. Оёқда мустаҳкам туриб оларди. Шунга интиларди. Ахир, Музлук доим шу ерда бўларди-да! Унинг олдида бўш-баёв болага ўхшаб йиқилишни ўзига эп кўрмасди.

Айниқса, Музлук билан тепаликдан кимўзарга думалашганида роса ҳузур қилишарди, роса кулишарди. Қизлар ҳам тепадан думалайверарди. Фақат улар кўрқоқ бўлишади, кокиллари доим бирор нарсага илашиб қолади. Аммо бу ҳисоб эмас. Бунақа қувноқ ўйинда албатта бирор жойинг лат ейиши турган гап.

Музлук билан улар пастга думалаганларида, Кириск билдирмай тирсақларини атайлаб кенг ёзарди-да, ундан ўзиб кетмаслик учун тўхтаб қоларди. Улар атрофдагиларнинг қичқиришлари ва хахолаб кулишларини эшитиб, бир вақтнинг узида пастга думалаб тушишар ва «уч», деб саналгунича барабар сакраб оёққа туриб олишарди. Шунда Музлукка

оёқда маҳкам туриб олишга ёрдам бериш, қизни суяб қолиш нечоғлиқ завқли эканлигини ҳеч ким фаҳмамасди.

Улар бир-бирларига мадад бериб, беихтиёр қучоқлашиб олишарди. Музлук хурсандлигидан роса кулар, унинг кулгидан чўччайган лаблари боланинг ҳам кулгусини қистатарди; Кириск ушлаб қолсин деб Музлук ҳамиша шундай қилар, ўзини гўё йиқилиб кетаётгандек қилиб кўрсатар, Кириск бўлса уни ушлаб қолиб, қучоқлаб, оёқда маҳкам туриб олишига кўмаклашарди. Ана шунда улар аллақандай сирли масрурлик ва ҳуркак бир муҳаббат онларини бошдан кечираётганликларини ҳеч ким билмасди. Қизчанинг юпқа кўйлақчаси остида юраги дукурлаб урар, уларнинг баданлари дам-бадам бир-бирларига тегиб кетар ва Кириск қизнинг эндигина тугилиб келаётган ва таранглашган сийналарига қўли тегиб кетганини, шунда қизча титраб, тезгина унинг пинжига кириб олганини, боши айланиб кетганидан хумор кўзлари сирли бир чақнаганини сезиб қоларди. Бутун олам — ер ва осмондаги жамики нарсалар — улар билан бирга қўшилиб айланар, тинимсиз кулгию бахтиёрликларига, чексиз қувончга тўлар эди. Бу нақадар ажойиб саодат эканлигини ҳеч ким хаёлига келтирмасди!

Фақат бир гал буни ўзидан бир оз каттароқ, ёмон кўриб юрадиган қабиладоши сезиб қолди ва у аҳмоқ боши айланганидан гўё ўзини оёқда тутиб тура олмаётгандай ёпирилиб келиб Музлукка ёпишмоқчи бўлди. Музлук чап берганча ундан ўзини олиб очар, у бўлса боши айланиб ўзини йиқилаётган қилиб кўрсатиб, қизнинг изидан яна етиб олар ва унинг устига ўзини ташламоқчи бўларди. Кириск у билан муштлашиб қолди. У бола гавдалироқ бўлганидан бир неча бор Кирискни уриб йиқитди. Лекин хар ҳолда кураш дуранг билан тугади — Кириск бўш келмади ва қиз боланинг ҳимоя қилишига ҳам рухсат бермади. Лекин бу воқеа бошқа такрорланмади...

Улар ўйнаб-ўйнаб, терга ботиб, қизиб-ёниб, ариқдан сув ичгани югуриб кетишарди. Нақадар масрур лаҳзалар эди!

Кўк сичқонча, сув бергин!

Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!

Анҳор сал нарироқдан ўтарди. У ўрмондан оқиб келиб, болалар ўйнайдиган жойдан чиқарди. Булоқ суви тошдан-тошга урилиб оқиб, мовий ўрмон салқинини ўзи билан бирга

олиб келарди. Қалин ўсган ўт-ўланлар шўх жилға соҳилларини кўпчителиб, бир-бирига яқинлаштириб қўйгандай, энг яқин ва ғовлаб ўсган ўт-ўланларнинг эгилиб турган шохчаларидаги япроқлари эса сув оқимида юлқиниб турарди. Булоқ суви гоҳ офтобда товланиб, гоҳ қовоқ солиб осилиб турган қирғоқ остига шўнғиб, гоҳ ўт-ўланларнинг ва тол чивикларининг орасига яшириниб, ҳеч нарсани писанд қилмай, денгиз томон тиним билмай шошиларди.

Болалар бир зумда анҳоргача чопиб бориб, зум ўтмай, ўт-ўланларни икки томонга суриб ташлаб, ўзларини сувга ташлашарди. Қўлларини ювиб, ҳовучлаб ичишга сабрлари ҳам чидамай, бошларини энгаштириб, юзларини билқиллаётган, майин қитиқлаётган сувга чайиб, кийиклар сингари сув ичишарди. Эҳ, нақадар лаззатли дамлар эди!

Кўк сичқонча, сув бергин!

Кўк сичқонча, сув бергин!

Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!..

Улар сувга энгашиб, ариқ бўйида ётишарди. Елкалари бир-бирига тегиб, шўх оқимга тутиб турган қўллари, гўё бир одамникидай яқинлашиб, қўшилиб кетарди. Улар лаблари билан сувни илиб олганча ичишар, оғизларида култиллайтиб ўйнаб, мазза қилиб, тўйиб-тўйиб ичишарди.

Улар бу ердан асло кетгилари келмас, бошларини топтоза сувдан кўтаргилари келмасди.

Тезоқар сувда улар ўзларининг хира аксларини томоша қилишар: бир-бировларининг сувдаги кулгили, ғалати башараларига назар ташлаб кулишарди.

Кўк сичқонча, сув бергин!

Кўк сичқонча, сув бергин!

Кўк сичқонча, сув бергин!

Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!

Музлук шу ётишда булоқдан бошини кўтармай, қисик кўзларининг қири билан қарар, Кириск ҳам худди унга шу тарзда қувлик билан жилмаярди. Музлук ўзидан четлатган бўлиб, уни елкаси билан туртар, у ҳам бўш келмасди. Шунда Музлук оғзига сув тўлатиб олиб, унинг юзига пуркарди. Кириск ҳам худди шундай қиларди: оғзига яна ҳам кўпроқ сув олиб, бор кучи билан Музлукнинг юзига пуфлаб сепарди. Тийиқсиз шўхлик ва югур-югурлар шундай бошланиб

кетарди. Улар сувда қувишиб, бир-бирларини истаганларича шалаббо қилиб, қийқириб, хахолашиб жилгани бошига кўтарганларича уёқдан-буёққа чопишарди...

Кўк сичқонча, сув бергин!

Шу юриш-туришларини эслар экан, энди у даврларнинг ҳеч қачон қайтиб келмаслигини англаб Кириск азобланарди. Нафас олиши тобора қийинлашар, тез-тез қорни санчиб оғрирди. У оғриқдан тиришиб, унсиз йиғлар экан, ҳамон:

Кўк сичқонча, сув бергин! — деб ёлворарди.

У шундай ўй-хаёллар билан ўзини чалғитишга ҳаракат қиларди. Атрофда ҳеч нарса ўзгармасди. Оппоқ туман қатлами аввалгидек қилт этмай борлиқни ўраб олганди.

Овчилар, ҳар бири ўз ўрнида, қайиқда чалажон бўлиб, чўзилиб ётишарди. Уларни олдинда нима кутаётгани аввалгидек номаълум эди. Шунда бирдан қайиқ кучли чайқалди ва Кириск отасининг кўрқинчли хитобини эшитди:

— Милхун! Милхун! Нима қиялпсан? Тўхта!

Кириск бошини кўтариб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Милхун қайиқнинг четидан энгашиб, денгиз сувини чўмичлаб олиб ичарди.

— Бас қил! — унга ташланди Эмрайин чўмични тортиб олмоқчи бўлиб. Лекин Милхун хезланиб, таҳдид қилди:

— Яқинлашма, Соқол! Ўлдираман!

У оғизга олиб бўлмайдиган бу аччиқ намакоб сувни ичар, кўкраги ва енглари сувга ботиб, кийимлари жиққа ҳўл бўлиб кетган, томоғига тиқилиб қолсаям ўзини зўрлаб, титроқ қўллари билан чўмичдан оғзини олмай ичар эди. Юзларининг туклари ҳайвонларникига ўхшаб тиккайиб кетганди.

Кейин у ичиб-ичиб чўмични қайиқнинг остига ташлаб, чалқанча ётиб олди. У хириллаб, базўр нафас оларди. У шу аҳволда ётар ва ҳеч ким унга ҳеч қандай ёрдам бера олмасди. Кириск кўрқиб кетганидан ғужанак бўлиб ётиб олди, ташналиги баттар ортиб, қорни бураб оғрий бошлаганини сизди. Боши куйи солинган Эмрайин яна эшкакни кўлига олиб, туманда қайиқни оҳиста аллақаяёққа жилдириб кетди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Милхун гоҳ тинчиб қолар, гоҳ яна талвасага тушиб титрар, хириллар, чанқоқлик хуружидан тамом бўлаётган

эди. Бироқ орадан маълум вақт ўтгандан сўнг яна бошини кўгарди:

— Ёняпман, ичим ёняпти! — деб у кийимининг ёқасини йирта бошлади.

— Айт, нима қилайлик? Қандай ёрдам берайлик? Анавинда ҳали бор, — Эмрайин бочкачага имо қилди. — Озгина куйиб берайми?

— Йўқ, — рад қилди Милхун. — Энди ҳожати йўқ. Тунгача сабр қилиб, кейин раҳматли аткичхимиз орқасидан... Аммо сабрим чидамади. Майли. Яхшики, бошқа ножўя иш қилиб қўймадим. Сувнинг борини ичиб қўйганимдан нима фойда бор эди. Паймонам тўлганга ўхшайди. Энди мен ҳам кетаман. Бас, ҳаммаси тамом. Ўзим, кучим борида...

Кимсасиз денгиз ўртасида, на боши, на охири тайинсиз, на қачон ҳалок қилиши тайинсиз туман ичида ўзини аста-секин ўлимга маҳкум этган одамнинг сўзларини эшитиш даҳшатли эди.

Эмрайин дўсти ва иниси Милхунни бир нави тинч-лантирмоқчи, нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо Милхун эшитишни истамас эди. У ошиқарди, ўз азобларига бир йўла чек қўйишга интиларди.

— Сен, Эмрайин, гапириб овора бўлма, бўлар иш бўлди! — Милхун телбалардек ғудурлади:

— Ўзим, ўзим кетаман. Сизлар, ота-бола билганингизни қилинглар. Шуниси тузук. Бу ишим учун кечиринглар. Сизлар ота-бола, қолинглар, ҳали озгина сув бор... Мен ҳозир ошиб ўтаман.

Милхун шу сўзларни айтиб, ўрнидан турди, қайиқнинг чеккасини ушлаб энгашди.

Гандираклар, бор кучини жамлар экан, Милхун Эмрайинга ер остидан караб деди:

— Менга ҳалақит берма, Соқол! Шуниси тузук. Менга ҳалақит берма. Яхши қолинглар.

Эҳтимол, қирғоққа етиб оларсиз. Мен эса ҳозир... Сен қайиқни дарров ҳайдаб кет. Дарров, тушундингми? Кутиб ўтирма. Якинлашсанг — ағдариб юбораман. Энди ҳайда. Соқол, тезроқ ҳайда. Эшитяпсанми, йўқса, ағдарвораман...

Эмрайин учун Милхуннинг дўқлари ва ёлвориларига бўйсуннишдан бошқа илож қолмаганди. Қайиқ сассиз туман ва сассиз сувни кесиб, тўғрига сузиб кетди. Киришнинг юраги қақшаб, йиғлаб юборди:

— Аки-Милхун! Аки-Милхун! Ундай қилманг!

Худди шу дақиқада Милхун қайиқдан дадил ўзини ташлади. Қайиқ қийшайиб қалқиб кетди ва яна ўз ҳолига келди.

— Нарироқ! Нарироқ кетинглар! — бақирди Милхун муздек сувда шалоқлар экан.

Туман дарҳол уни кўздан яширди. Ҳаммаёқ жимиб қолди, кейин сукунатда сувга ғарқ бўлаётган одамнинг янгроқ овози, сўнгги хитоби эшитилди. Шунда Эмрайн ўзини туголмади.

— Милхун! Милхун! — хитоб қилди у ва ҳўнграб, қайиқни орқага бурди. Улар дарров орқага қайтишди, аммо аллақачон Милхун ғойиб бўлганди. Сув юзаси гўё ҳеч нарса юз бермагандек бўм-бўш ва осойишта эди. Одам чўккан жой қаердалигини аниқлаш мушкул эди.

Шундан кейин улар ҳеч қаёққа боқмасдан, куни билан қайиқда сузиб боришарди.

Уларнинг иккаласи ҳам фалокатдан қайғу-ҳасратга тўлиб йиғлашарди. Кириск отасининг йиғлашини умрида биринчи марта кўриши эди. Отаси сира бундай аҳволга тушмаганди.

— Ана энди ёлғиз ўзимиз қолдик, — пичирлади Эмрайн, соқолига тушган кўз ёшларини артиб, ўзини кўярга жой топмай, — Милхун, эҳ, қадрдоним Милхуним! — шивирларди у ҳиқиллаб.

Кун тугаб бормоқда эди. Уларга шундай туюлди. Агар қаердадир қуёш бўлса, агар у осмон узра, денгизлар, туманлар узра сузиб юрган бўлса, демак, ҳозир у ўз ётоғига хотиржам бош қўяётган бўлса керак. Фира-шира қоронғилик аста-секин зулматга айланиб бораётган қалин туман ичида эса денгизда бедарак йўқолган ёлғиз бир қайиқ айланиб юрар, унда энди фақат икки киши — отаю бола қолган эдилар.

Бундан олдин, кеч тушмасдан сал аввал, Эмрайн ниҳоят сув ичиш пайти бўлди, деган қарорга келганди. Кириск буни зориқиб кутаётганлиги, ўзини тийиб, лом-мим демай, ташналик ва очликка нечоғлиқ бардош бераётганлиги сезилиб турар эди. Милхуннинг ҳалокатидан кейин сув ҳам эсларидан чиққан эди. Лекин аста-секин ташналик яна кучини кўрсата бошлади, энди ҳозирги ташналикка бояги унутилган ташналик ҳам қўшилиб аёвсиз азоб берарди.

Эмрайн бирор томчини ҳам беҳуда тўкиб юбормаслик учун жуда эҳтиётлик билан айнаган сувни аввал Кирискка

сирқитиб кўйди. Бола чўмичга ёпишиб, телбалардек бир зумда ўз улушини ютиб бўлди. Кейин Эмрайн ўзи учун сув қуяркан, энди сув бочкачанинг тубидагина қолганлигини кўрди. Отасининг кўлидаги бочкачанинг эгилишига қараб. Кириск ҳам буни фаҳмлади. Эмрайн шундай бўлиши лозимлигини аввалдан билган бўлса ҳам ҳайрон қолиб, ранги қув ўчди. Энди Эмрайн ўз улушини ичишга шошилмади. У кўққисдан миясига урган фикрдан ларзага келиб, чўмични ушлаганча ўйланиб қолди. Чанқоқни босиш бу фикр олдида ҳеч гап бўлмай қолди.

— Ма, ушлаб тур, — бундай қилишга ҳожат бўлмаса-да, у чўмични ўғлига узатди. Бола учун сувли чўмични қўлда ушлаб, уни ичишга ботинолмаслик — айна қийноқнинг ўзи эди.

Эмрайн кўлларини бўшатиб, тикинини маҳкам ўрнаш-тирди-да, деярли бўш бочкачани ўз жойига кўйиб кўйди.

— Ич, — деди у ўғлига.

— Сиз-чи? — ҳайрон бўлди Кириск.

— Мен кейин ичаман. Ҳеч нарсани ўйлама, ичавер, — деди хотиржамлик билан отаси.

Кириск дарҳол яна сассиқ сувнинг бу қултумини ҳам ютди. Чанқоғи унчалик босилмаган бўлса-да, ҳар ҳолда бир оз тетикланди.

— Хўш, қалай бўлди? — сўради отаси.

— Бир оз тузук, — миннатдор бўлиб шивирлади бола.

— Сен кўрқма. Эсингда тут, одам оғзига ҳатто бир томчи сув олмаса ҳам икки-уч кун яшай олади. Қиёмат-қойим бўлса ҳам кўрқма.

— Сиз шунинг учун ичмадингизми? — Кириск унинг гапини бўлди. Эмрайн, бу саволдан ўзини йўқотиб кўйди. Сўнг ўйлаб туриб, қисқа жавоб берди:

— Ҳа...

— Одам овқатсиз қанча яшай олади? Биз қачондан бери овқат емаяпмиз-ку?

— Сув бўлса бўлгани. Лекин сен буни ўйлама. Ке, яхши-си, пича сузайлик. Иккаламиз гаплашиб олишимиз керак.

Эмрайн эшакларни гижирлатди ва улар гўё турган жойларида гаплаша олмайдигандек туман ичида денгизда аста-секин сузиб кетишди. Ота ўзини босиб олиши зарур эди. Шундай қилса, фикрларини бир жойга тўплаши, муҳим суҳбатга тайёрланиши осонроқ кўчадиганга ўхшарди. Шунини ўйлаши биланоқ аъзойи бадани музлаб кетарди. У ўзи эшак

эшибгина қолмай, ўғлига ҳам эшкак ёнига ўтиришни буюрди. Қаёққадир сузишнинг ҳожати йўқлигидан, боланинг ўтиришига ҳам ҳожат йўқ эди. Бола зилдай ва анча катта бўлган денгиз эшкакларини қийналиб эшар эди. У битта эшкакни эплай олиши мумкин эди, аммо бир жуфт эшкакни айлантириш ҳали оғирлик қиларди. Устига-устак, Эмраиннинг ўзи ҳам, боласи ҳам анча мадордан қолганди. Худди шунинг учун ҳам ота ишни тезлатишга мажбур эди. Вақт ўтиб борар, вақт тугаб борарди.

Кириск индамас, оғир эшкакларнинг бирини боғдан, бирини тоғдан қилиб айлантирар, уларга қарамасди ҳам. Аммо Эмраин бунга эътибор бермас, уни бошқа нарса қийнарди.

Ўғлига, мана шу мушфиқ гўдакларча нимжон, ҳимоясиз жуссага разм соларкан, юраги қонга тўлганини ҳозиргина ҳис этди. Бошқа иложи бўлмаса-да, гап бошлашга ҳам жазм қилолмасди...

Туман борган сари қуюқлашиб борар эди. Эмраин оғир ўйга ботиб, ҳамон қайиқ ҳайдар, унинг чиндан ҳам вақт-соати яқинлашиб қолган эди. У ўзига-ўзи қанча далда бермасин, табиатан қанчалик бақувват бўлмасин, бари бир ташналик ҳамда очлик унинг силласини қуришиб, емириб борарди. У кўнгилсиз гапни айтиш учун ўғлини тайёрлашга улгуриши, кучдан кетиб қолмасдан, иродаси ҳали ўз кўлида эканлигида боласига шу гапни тушунтириб қўйиши зарур эди.

Ўрхон ҳамда Милхунлардан сўнг у ҳам қайиқни тарк этишга мажбур эканлигини сезиб ўтирарди. Ўғлининг ҳаётини сақлаб қололмаган тақдирда ҳам, ҳар ҳолда, умрини салга бўлсаям узайтириши мумкин эди. Бочкача тубидаги сув қанчага етса, ўғлининг умрини шунчага узайтиришнинг бирдан-бир иложи шу эканлигини Эмраин тушунарди.

Туман шу бугун кечасими ё эртага тарқаладими, тахмин қилолмас, мабодо эртами-кечми об-ҳаво жўнашиб кетган тақдирда ҳам ўғлининг ҳоли не кечади, у денгизда ёлғиз ўзи қолиб кетиб, жон сақлаб нажот топа оладими, йўқми — бунини мутлақо билмасди. Бу саволга жавоб йўқ эди.

Агар денгизда ҳаво очилиб кетгудек бўлса, оқ танли одамларнинг катта қайиғи тасодифан учраб қолармикин, деб умид боғлар эди. Аммо шундай бўлади, деб ўзини-ўзи ишонтиришга ҳар қанча уринса-да, бари бир бу — умуман, амалга ошмайдиган умид эди. Айтишларича, оқ танли

кишилар қирғоқлардан анча олислардаги океан орқали сузиб ўтишиб, шу сувларда аҳён-аҳёнда пайдо бўлиб қолишаркан. Ўзларининг қандайдир ишлари билан аллақандай олис юртлардан яна аллақандай олис юртларга сузиб боришар экан. Бунинг Эмрайн биларди. Ўзи улар билан ҳеч қачон учрашмаган бўлса-да, бу ҳақда билимдон савдогарлардан эшитганди. Уларнинг баъзилари эса гўёки оқ танлиларнинг тоғдек улкан қайиқларида сузишган ҳам эмишлар.

Мўъжиза юз бериб, йўллар тўқнашиб, оқ танли одамлар океандаги мўъжазгина ўйма қайиқни кўриб қолсалар кошкийди! Бунинг амалга ошишига деярли умид қилиб бўлмасди. Бироқ шундай бўлса-да, ноумид шайтон дегандек, биргина шу фикр уларга тасалли бериб турарди, холос.

Эмрайн ўғлини ташлаб кетишдан аввал унга худди шу ҳақда гапирмоқчи эди. Киришгани шу гапга ишонтириш керак, токи бола сўнгги нафасигача, ақл-хушдан айрилмагунча қайиқда қолсин. Агар сув тугаб, ажали етгудек бўлса, у қайиқда ўлсин, токи Ўрхон оқсоқол, Милхун ва энди шайланган отаси каби денгизга ўзини ташлашга мажбур бўлмасин. Бошқа йўл қолмаганди.

Шафқатсиз тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқ эди... Аммо ўн бир яшар бола қуюқ туман ичида, ҳадсиз-ҳудудсиз денгизда бутун олам билан юзма-юз қолиб, ташналик ва очликдан аста-секин ўлиб кетишини ўйлаганида Эмрайннинг юраги орқасига тортиб кетарди. Мана шунисига у асло рози бўлолмас, ҳаммадан ҳам шуниси эзиб юборарди. Шунда у: «Ўғлимни ёлғиз қолдириб кетолмайман, у билан бирга ўлганим маъкул», деган фикрга ҳам борганлигини пайқаб қоларди...

Тез орада ҳаммаёқни яна зим-зиё зулмат қоплади. Туманли туннинг қоп-қора зулмати денгизни яна қамраб олди. Кундузи туман ичида бирор ёққа сузишдан маъни чиқмаганидек, тунда сузиш бундан ҳам бемаънироқ иш эди. Қайиқ бир жойда оҳиста чайқалиб турарди. Ҳаво ўзгаришидан дарак берувчи ҳеч қандай аломат кўринмасди. Ҳайҳотдай хувиллаган денгиздан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ота-бола кечаси қайиқнинг тубида жойлашиб олиб, бирига маҳкам ёпишиб ётишарди.

Ташналик ва очликдан азоб чекиб, ҳар бири энди нима бўлишини ўйларди...

Кириск отаси билан ёнма-ён ётаркан, отаси шу кунларда жуда озиб, ҳолдан тойганини, жуссаси кичрайиб, заифлашиб қолганлигини сизди. Фақат унинг соқоли аввалгидек қаттиқ ботарди.

Отасига ёпишиб, унга ачиниб, кўз ёшларини тиёлмай хиқиллаб ётган бола илгари ўзига маълум бўлмаган азалий фарзандлик меҳрини туйди. У ана шу ҳис-туйғуларни сўз билан ифода эта олмасди — булар унинг қалбига, қон-қонига, юрак тепишига сингиб кетганди. Авваллари Кириск ҳамиша отасига ўхшашлиги билан фахрланар, унга тақлид қилар, отасидек бўлишни кўнглига тугиб қўйганди. Энди эса бола шуни англаб олдики, отаси — унинг ўзи, унинг ибтидоси, ўзи эса отасининг давоми экан. Шу боисдан ҳам у азоб чекар, отасига худди ўзига ачингандек ачинар эди. Шунинг учун ҳам у кўк сичқончани чақириб, ўзига ҳам отасига сув келтириб беришини ўтиниб сўрарди:

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!

Чидаб бўлмайдиган даражадаги ташналик азоби соат сари ортаётган бўлса ҳам ота ўзи учун сув ташвишини чекмасди. Юрак-бағри ёниб ичига ўт тушгандай тўлганаверди. Боши гувиллаб, кўзи тиниб, энди у Милхуннинг сўнгги лаҳзаларда қанчалик азоб чекканини фаҳмлади. Бироқ у бу ҳақда ўйламасди. Сувни ўйлашнинг, тўйиб сув ичиш истагининг энди маъноси йўқ эди. Агар ўғли бўлмаганида, агар мана шу охирги зим-зиё тунда пинжига кириб олган ўғлини ташлаб кетишга ўзини мажбур этолганида эди, у аллақачон сўнгсиз уқубатларга чек қўйган бўларди.

Майли, ўғлининг нажот топишига ҳеч қандай умиди бўлмаса-да, ҳар ҳолда ўғлининг омон қолиши йўлидаги охирги чора деб, унинг умри оз бўлса-да, узайсин деб, ўзиям сезмаган ҳолда шунга интиларди, унинг охирги умиди, истаги ва аъмоли шу эди. Худди шу мақсадда Эмрайн қайиқни тезроқ тарк этиши зарур эди. Бироқ яна ўғлини деб бу ишга жазм этолмас, ўғлини тақдир ихтиёрига ташлаб кетишга юраги дов бермасди. Имиллаш, ишни орқага чўзиш эса ундан ҳам хатарли эди. Негаки ўз-ўзига далда бериши учун зарур бўлган сўнгги мажолли ҳам қирқилиб бормоқда эди.

Отасининг умри тугаб борарди...

Буни у ўғлига қай йўсинда, қандай сўзлар билан тушунтирса экан? Сен тирик қолишинг учун тарк этипман сени, деб қандай айта олади?

— Ота! — бирдан шивирлади Киrisk гўё унинг нималарни ўйлаб ўтирганини пайқагандек ва отасига яна ҳам маҳкамроқ ёпишиб, кўк сичқончага ёлворди:

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!

Эмрайн тишини-тишига босиб, аламдан инграб юборди-ю, аммо ҳеч нарса дея олмади. У фикран ўғли билан видолашар, видолашган сари сўнгги қадамга жазм этишга қийналарди.

Унинг бошидан кечирган бутун ҳаёти бугунги кечага муқаддима эканлигини Эмрайн энди англаб етган эди.

Назарида ўз умрини ўғли орқали узайтириш учунгина дунёга келган ва худди шу боисдан ҳам ҳалок бўлаётган эди. У ўғли билан унсиз видолашаркан, шу ҳақда ўйларди. Эмрайн ўзи учун шуни кашф этдики, у сўнгги лаҳзаларгача умрини ўғлида давом эттириш учун яшапти.

Агар у илгари бу ҳақда ўйламаган экан, демак, ўйлашга сабаб ҳам бўлмагандир.

Авваллари ҳам шу фикр яшин каби миясидан лип этиб ўтиб қоларди. Ҳозир шу фикр билан боғлиқ бир воқеа ёдига тушди ва бу фикрнинг маънисига энди тушунди. Ўшанда раҳматли Милхун ва бошқа қабиладошлари билан бирга ўрмонда азим бир дарахтни кесишаётган эдилар.

Дарахт қулай бошлади, худди шу пайт у тасодифан улкан дарахт ағдарилаётган томонда турган эди. Азамат дарахт ён-веридаги жамики нарсаларни босиб-янчиб ағдарилаётган эди. Шунда ҳамма бараварига бақриб юборди:

— Қоч!

Эмрайн қутилмаганда ўзини йўқотиб қўйди, аммо энди кеч эди: нақ осмону фалакдан қасир-қусур этиб шовулаганча ям-яшил ўрмоннинг бир бўлагини юқоридан узиб олиб ағанаётган дарахт аста-секин нақ унинг устига ёпирилиб тушаётганини кўрди. У шу дамда ҳам фақат биргина нарса — фарзанди Киriskни ўйларди. Боласи ўша кезлари ҳали норасида, пешонасига битган ёлғиз фарзанди эди. Қизи Псулк ҳали дунёга келмаган эди, у шу лаҳзада ҳам шубҳасиз

Ўлим остонасида фақат биргина нарсани, ўзидан кейин оламда қоладиган фарзанди Кириск эканини ўйлади. Бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга улгурмади ҳам. Дарахт япроғи чанг-тўзон кўтариб унинг ёнгинасида даҳшат солиб қолади. Шунда ҳамма енгил тортиб, қийқириб юборди. Эмрайннинг ҳеч ери шикастланмай омон қолган эди.

Ҳозир Эмрайн шу воқеани эслаб, ўғлининг дунёга келиши туфайли ҳам ўзининг шундай одам бўлиб етишганини, ҳаётидаги энг эзгу ва энг кучли туйғу худди шу оталик туйғуси эканлигини англади. Бунинг учун у фарзандларидан ва аввало, Кирискдан миннатдор эди.

Эмрайн Кирискка худди шу ҳақда сўзлаб бермоқчи эди, лекин ўғлини безовта қилгиси келмади. Бусиз ҳам боланинг аҳволи оғир эди...

Отасининг умри охирлаб қолган эди...

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!..

Кўк сичқонча, бизга сув бергин!..

Отанинг умри охирлаб қолган эди.

Унинг кўзи қиймаётган яна бир-икки тотли хотиралари қолган эди, у булардан умидини узолмасди. Гарчи вақт сиқувга олаётган бўлса-да, шуларни ёдига туширмасдан туриб ажал кучоғига ўзини ташлаши қийин бўлди. Энди у доимо ёдида сақлаб юрган хотиралари билан видолашаркан, қайиқни тарк этиш вақти келганлигини унутмади...

У хотинига дастлабки кунларданоқ меҳр қўйганди. Ажабланарлиси шунда эдики, хотини уйда ўтириб ўйлаган нарсаларни у ҳам денгизга чиққан пайтда ўйлаган бўларди. Улар бирга яшаётган дастлабки кунларданоқ шундай эди. У денгизга чиққан вақтида ўйлаган нарсаларни хотини ҳам ўйлаган бўлиб чиқар, хотинининг нима ҳақда ўйлаганини эса у ҳам биларди...

Олисдан бир-бирларининг фикрларидан бундай хабардорликни улар сир тутишар, бу бошқаларга сир бўлган яқинлик бахти эди.

Кириск ҳали туғилмаган, аммо гумонининг дастлабки аломатлари кўриниб қолганди. Бу аломатлар тасдиқланиши ҳам, тасдиқланмаслиги ҳам мумкин эди. Эмрайн денгиздан қайтиб келган заҳотиёқ хотинидан:

— Ўғил бўладими? — деб сўради.

— Секинроқ, кинрлар эшитиб қолишади! — деди кўрқиб кетган хотини ва шу заҳотиёқ кўзлари хушбахтликдан порлади. — Қаёқдан била қолдинг?

— Ўзинг бугун шуни ўйлагансан. Ўғил бўлишини жудаям хоҳлайсан, тўғрими?

— Ўзинг-чи?

— Сен нимани ўйлаган бўлсанг, мен ҳам шуни ўйлашимни яхши биласан-ку! Мен ҳам худди шуни ўйловдим.

— Сен шуни ўйлаганинг учун мен ҳам шу ҳақда ўйлаганман, ўзинг ҳам ўғил бўлишини жудаям хоҳлайсан-ку, тўғрими?...

Шундай бўлди. Ўйлаганлари тўғри чиқди... Кириск ҳали туғилмаганиди, бироқ хотинининг ой-куни яқинлашиб қолган эди. Яқин-орада хотинининг кўзи ёриб қолиши мумкин эди. Ўша кунлари хотини унинг эскириб, минг ямоқ бўлиб кетган чарм шолворини кийиб юрарди. «Сен овга кетганингда, — дерди у, — эркак руҳи доим уйда бўлсин деб шундай қиляпман, йўқса, янги меҳмон яхши ўсмай қолади». Ўша кезлари эски чарм шолворини кийиб юрган хотини унинг кўзига жуда чиройли ва жуда жозибали кўринарди. Дунёда энг чиройли ва энг жозибали аёл эди унинг назарида.

Уларни ота-она қиладиган одам фарзанд эди-да. Фарзандни ўйлашиб юрган кунлари ажойиб, ташвишли ҳамда масрур кунлар эди!

Ниҳоят Кириск туғилди...

Энди шу фарзанди билан, унга алоқадор жамики нарсалар билан видолашув пайти келди.

Яна эслади: Кириск катта бўлиб қолганида, бир куни онасининг жаҳли чиқиб, «Сен йўқлигингда бунчалик қийналмасдим», деди.

Бола жуда хафа бўлиб кетди.

Отаси денгиздан қайтиб келганида:

— Мен туғилмаганимда қаердайдим? — деб сўради у хархаша қилиб. Роса кулги бўлди...

Эр-хотин индашмасди-ю, фақат кўзлари кулиб турарди. Айниқса, Эмрайн жавоб беролмаганидан, нима қилишни билмай довдираб колганидан, бола йўқлигида қаерда эканлигини тушунтириб беролмаганидан хотини мазза қилиб куларди.

Энди эса ота ўғлига: ҳали оламга келмаганингда сен менда, менинг қонимда, белимда эдинг, шу қон белимдан

онанга оқиб ўтди ва сен менга ўхшаш бўлиб дунёга келдинг ва ҳозир гойиб бўларканман, сенда қоламан, болаларингнинг болаларида қайта-қайта туғиламан, деб айтиб берган бўлармиди...

Ҳа, у шундай деган бўларди, ўлими олдидан худди шуни айтиб кетса, бахтиёр бўларди.

Аммо энди ҳаммаси тугаётганди. Унинг уруғи дунёда қолмаётганди. Фарзандининг кўпи билан яна бир-икки кунлик (бундан ортиқ эмас), умри қолганлигини ота яхши биларди. Унинг назарида энг даҳшатли фалокат ва энг даҳшагли бахтсизлик худди шунда эди — ўғлини деб қайиқни тарк этишида эмас...

Эмрайн пировардида: «Умрингнинг қолган кунлари Ўрхон бобо ва аки-Милхунларни миннатдор бўлиб ёдга олиб тургин», деб ўғлига тайинлагиси ҳам келарди. Энди бу одамлар йўқ, бирорта одам уларни эслайдими-йўқми — уларга бунинг энди фарқи йўқ, аммо сен ўзинг учун уларни дилингда сақлашинг лозим. Ҳатто ўлим олдидаги сўнгги дақиқаларда ҳам ўзинг учун уларни дилингда сақлашинг керак. Ўлаётганингда ҳам яна шу одамларни ўзинг учун ёдлаб ўлиш керак.

Аммо ўйлаб-ўйлаб, ниҳоят, «буларга эҳтимол, ўғлимнинг ақли етар», деган қарорга келди...

***

Кириск уйғонганида, ўтган тунлардагига кўра унча совқотмай ухлаганини сизди. Устига отасининг камзули ёпиб қўйилганди. Бола кўзини очиб, бошини кўтарди — қайиқда отаси йўқ эди. У қайиқни кўздан кечириб, бирдан сесканиб тушди-да, даҳшат билан ўкириб йиғлаб юборди, туманли денгизнинг кимсасиз саҳросини аламли қайғуга тўлдирди. Унинг умидсизлик ва дард-аламга тўла фарёди узоқ вақтгача тинмади. У ҳолдан тойгунча роса йиғлади, кейин хириллаб, қайиқ тубига йиқилди ва бошини қайиқ деворига ура бошлади. Бу фарёд унинг оталар олдидаги қарзи, унинг меҳр-муҳаббати, унинг қайғуси ва марсияси эди.

Бола қайиқнинг тубида бошини кўтармай, кўзларини очмай ётарди. Энди унинг учун умидвор бўладиган ҳеч нарса қолмаган, ўзини қўярга ҳам жой тополмасди. Атрофни аввалгидек ғира-шира туман қоплаб олган ва фақат бу гал денгиз қайиқни турган жойида уёқдан-буёққа тебратиб турарди.

Кириск ўзининг ухлаб қолганидан ўкиниб ҳўнграб йиғларди, ухлаб қолмаганида отасига тиш-тирноғи билан ёпишиб олиб, уни қўйиб юбормаган бўларди, улар бирга ўлиб кетганлари, ташналик ва очлик азобидан тезроқ бирга ўлиб кетганлари яхши бўларди. Шунда у бу даҳшатли чексизликда танҳо ўзи қолиб кетмаган бўларди. У кечаси кўққисдан қайиқ қаттиқ силкиниб кетганини сезмай қолгани учун, уйғонмагани, ўрнидан сакраб туриб, қичқирмагани учун ўкиниб-ўкиниб йиғларди. Отасининг денгизга ўзини ташлашига йўл қўярмиди? Ундан кўра, отаси билан бирга мана шу зим-зиё гирдобга ўзини отса бўлмасмиди!

Бола хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаб, аъзойи бадани зир қақшаб, секин-аста мудрай бошлади.

Оғир мусибат қаршисида чекиниб турган ташналик энди аламини олгандек яна янги куч билан хуруж қила бошлади. У ҳатто тушида ҳам сувсизликдан силласи куриб, азоб чекаётганини сезиб ётарди. Ташналик уни ҳолдан тойдириб азоблаб, бўғиб ташлаётган эди. Шунда у уйқусираганича бочкача томон судралиб бориб, унга кўл узатганда тиқиннинг бўшроқ турганини ва ёнида чўмич ҳам борлигини кўриб қолди. У чўмичга сув қуйиб, ҳеч нарсани ўйламасдан қимтинган лабларини очиб, қақраб кетган томоқларига тиқилгунча сипқара бошлади. Сувдан яна қуйиб, яна ичгиси келди, бироқ ўйланиб туриб, ўзини тия олди. Сув оз-оздан яна икки марта ичишга етарди, холос...

Кейин у гамга ботганича, отаси уни нега индамай ташлаб кетгани ҳақида ўйлай бошлади.

Отаси билан бирга чўкиб кетиш унга осонроқ бўларди. Энди ёлғизлик ва даҳшат унинг кўл-оёқларини боғлаб, чирмаб ташлаган қайиқдан ўзини сувга отишга юраги бетламайди... Бари бир у кучини йиғиб олгач, ўзини сувга ташлашга аҳд қилди...

Кун яримлаб қолган бўлса керак, эҳтимол, пешиндан ошгандир. Туманнинг очилиб бораётган тусига қараб, Кириск шундай хулосага келди. Демак, куёш тиккага келган бўлса керак. Бироқ океан узра муаллақ туриб қолган Буюк туман қатламини ҳали куёш нурлари ёриб ўтолмасди. Туман сийраклашиб, қуриган ўтин тутунига ўхшаб, кўкиш рангга кириб бормоқда эди. Аммо бари бир йигирма-ўттиз чақирим нарида, атрофида чайқалиб турган қоп-қора сувдан бошқа ҳеч вақони кўриб бўлмасди.

Сузиб борадиган жойнинг ўзи йўқ эди, эшакларни ишга солишга ҳам қуввати етмасди. У отаси ҳамда Милхуннинг қайиқ ёндорига батартиб ўрнатиб қўйилган эшакларига маънос назар солди. Қайиқ энди туманда ўз ҳолича, номаълум йўналишда ҳаракат қилиб қалқиб турарди.

Ҳамма томондан болани ёлғизлик қуршаб олган, атрофда юракни музлатиб юборувчи мудҳиш бир даҳшат ҳукмрон эди.

Кечга бориб яна ҳадеб сув ичгиси келаверди. Унинг очлик ва заифликдан боши айланарди.

Қимирлагиси ҳам, атрофига ўгирилиб қарагиси ҳам келмасди. Қаёққа ҳам қарарди, нимани ҳам кўрарди. Ҳатто бочкача ёнига етиб олиш ҳам малол келарди. У тиззалари билан сал эмаклади-да, ҳолдан тойиб тўхтаб қолди. Кириск ҳадемай бутунлай ҳаракатсиз қолишига кўзи етди. Уқўлини юзига яқин олиб келди-ю, кўрқиб кетди: қўли бурундик боласининг қуриган терисидек озиб, кичрайиб кетганди.

Бу гал у керагидан ортиқроқ сув ичди. Энди бочкачанинг энг тубидагина сув қолганди, яна бир марта ичса бўлди, тугайди. Сувдан бир қултум ҳам қолмайди. Лекин энди бари бир эмасми.

Аммо яна сув ичгиси, қониб-қониб сув ичгиси келарди. Очлик азобига кўникди-ю, қорнидаги оғриқ босилмади, аксинча тинчлик бермай сирқираб оғрий бошлади.

Бола неча бор ҳушидан кетиб, неча бор ўзига келди. Қайиқ ўз ҳолича, у ердан-бу ерга кўчиб, жонланиб қолган оқимларга эргашиб, туманда суза бошлади.

Бир пайт у ўзини денгизга ташлашга жиддий қарор қилди. Аммо мадори етмади. Тиззалаб туриб, қайиқнинг четига осилиб қолди. Қўлларини қайиқдан нарига чўзди, аммо ўз танасини қайиқдан улоқтиришга қурби етмай, осилганича қолди. Кейин эса шунчалик толиқдики, бочкада қолган сувни ичишга ҳам уринмай қўя қолди.

У қайиқ ичида қапишиб ётганча сув берувчи сичқончасини чақириб унсиз йиғларди:

Кўк сичқонча, менга сув бергин!..

Бироқ кўк сичқондан дарак йўқ, у бўлса баттар сув ичгиси келаверди. Шунда яна ариқда яланғоч бўлиб чўмилишган ўша кезлар ёдига тушди. Ўшанда у етти ёшлардан ошмаганди. Ўша йили ёз иссиқ келди. Ўрмон ёқаида роса

кун қиздирарди. Болалар ўрмонда мева теришар, чўмилишарди. Онаси ҳам, сингиси ҳам чўмилишарди. Улар боладан унчалик уялишмасди.

Икковлари ечинишди, бугдоймағиз сонлари билан сувни тўлқинлатиб, сачратиб, кафтларини сийналарига қўйганча булоққа сесканиб-сесканиб тушишди. Улар бир-бирига сув сепишиб аллақандай бақириб-чақирисарди. У эса ариқ бўйлаб чошиб, баландликдан ўзини сувга ташлаганида улар, айнақса онаси роса кулишганди. «Қара, қара, — дерди онаси сингисига, — жудаям ўхшайди-я, худди ўзи-я!» Улар шўхшодон пичирлашиб, хандон отиб кулишиб, яна алланималар дейишарди... Адоғи йўқ жилға суви шитоб билан оқарди, ундан тўйиб-тўйиб ичиш ва истаганча чўмилиш мумкин эди...

Кўк сичқонча, менга сув бергин!

У ўзини яна ўша ариқ бўйида тургандек ҳис қилди. Гўё у яна саратон жазирамасида чўмилаётганмиш. Мана, у қирғоқ бўйлаб югуриб келди-да, оқимга ўзини ташлади, аммо оқимнинг салқинлигини сезмади, У сув эмас, қандайдир бир номаълум нарса, сув десанг сувга ўхшамайди, худди туманнинг ўзи. У туманда чўмиляпти. Бунақа сувда эти жимирлашиб кетяпти. Онаси бўлса кулмайди, аксинча, йиғлаяпти, «Қара, кара, у жудаям ўхшайди унга», — дейди у кимгадир ва яна йиғлайди, ўксиниб йиғлайди. Унинг шўртағм кўз ёшлари боланинг юзига оқиб тушаётир...

* * *

Тунда Кириск тўлқинларнинг чайқалиши ва шовқинидан уйғониб кетди. Бола заиф чинқириб юборди, у осмонга қараб, юлдузларни кўрди! Шунча кундан буён биринчи марта юлдузларни кўриши. Улар зим-зиё осмонда, баландда, денгиз устидан сузиб ўтаётган булутлар орасида порлаб турарди. Ҳатто бир неча бор булутлар орасидан шитоб билан сузиб ўтган ойни ҳам кўрди.

Бола ўзини йўқотиб қўйди: юлдузлар, ой, шамол, тўлқинлар — ҳаёт, жонланиш бошланди.

Гарчанд туман пардаси ҳали шундоқ турган бўлса-да, қайиқ шундай қалин туман орасидан ўтганда ҳаммаёқ яна гира-шира зулматга чўкса-да, бу ҳол узоқ давом этмади. Буюк туман қўзғалиб, жунбушга келиб, шамол ва тўлқинлардан чекиниб, оламга тарқаб, ёйилиб борарди.

Бола кўзларида ёш билан юлдузларга боқарди. Эшқакларни кўлга олишга мадори етмасди, юлдузларга қараб йўл топишни, қай томонга қараб сузишни ҳам билмасди, қаердалигини ва келажакда уни нима кутаётганини ҳам билмасди. Лекин у бари бир югурик тўлқинларнинг шовқинини эшитётганидан, шамол туриб, қайиқ тўлқинлар узра сузиб бораётганидан хурсанд эди.

У севинч ва қайғудан, олам ёришганидан, денгиз жонланиб қолганидан йиғлар, ичишга суви ва бирон-бир емиши бўлганда эди, эҳтимол у яна ҳаётни севиб қолган бўларди. Аммо у, энди ўрнидан туrolмаслигини, куни битганини, ҳадемай ташналикдан ўлиб кетишини сезиб турарди...

Қайиқ бўлса тўлқинлар юзалаб тобора илдамроқ сузиб борарди. Қайиқ рулсиз ва эшқакларсиз, оқим бўйлаб сузиб борарди. Денгиз узра уфқ аранг кўринар, тун қоронғилиги аста-секин чекиниб, туман тўдалари борган сари камайиб борарди. Шунингдек, йўл-йўлакай у ер-бу ерда тўпланиб қолган туман тўдалари ҳам сийраклаша бошлади. Энди аввалгидай сукунат ҳукм сурмаётган бўлса-да, қоронғилик болани зериктира бошлаган эди. Энди туман ичида қандайдир хаёлий мавжудотлар сассиз учиб юргандай туюлди унга. Улар пайдо бўлиб, яна шамолда изсиз йўқолар, туманни чок-чокидан сўкиб, ҳар томонга тарқатиб борарди.

Булутлар орасида ой пайдо бўлиши биланоқ денгиз юзаси бир зум жимирлаб, ярқираб кетар, сўнг яна сўниб, яна жонланарди. Бола оҳиста нур сочаётган юлдузларга боқиб, ўйлай бошлади:

«Уларнинг қай бири кўриқчи юлдуз экан? Қай бири аткич Ўрхоннинг, қайси бири аки-Милхуннинг, қайси бири отам — Эмрайннинг юлдузи экан? Сизлар мутлақо кўринмадингиз.

Сиз, юлдузлар ҳам, бизларни туманда кўролмасдингиз. Энди якка ўзим қолдим, қаёққа сузиб бораётганимни ҳам билмайман. Аммо энди мен кўрқмайман, негаки осмонда ҳаммаларингизни кўриб турибман. Фақат кимнинг юлдузи қаердалигини билмайман. Бироқ бундай бўлишига сизлар айбдор эмассизлар. Ахир, сиз бизни денгизда кўрмагансиз. Буюк туман бизни яшириб турган эди. Энди ёлғиз ўзимман. Улар бўлса сузиб кетиб қолишди. Учовлари ҳам кетиб қолишди. Улар сизни жудаям яхши кўришарди. Сизни жудаям кутишди, қирғоққа йўл топиб бориш учун сизларни кўришга жудаям

муштоқ бўлдилар. Юлдузлар ҳеч қачон алдамайди деб аткичх Ўрхон айтарди, у менга юлдузларга қараб йўл топишни ўргатмоқчи эди... Бироқ бундай бўлишига сизлар айбдор эмассизлар. Менинг ҳам куним битай деб қолди, сувим ҳам қолмади, тинка-мадорим қуриб, қаёққа сузиб бораётганимни ҳам билмайман... Менинг озгина, жудаям озгина сувим қолди, мен уни ҳозир ичаман, энди чидолмайман, қувватим қолмади. Бугун қоқ балиқ солинадиган халтгамнинг бир бўлагини чайнаб кўрдим. У тюлень терисидан тикилган.

Бошқа чидаёлмайман, кўнглим айниб, ичим ағдар-гўнтар бўлиб кетяпти... Мен ҳозир охирги сувни ичаман. Мабодо бошқа кўришиш насиб бўлмаса, юлдузлар, сизларга бир гап айтай — аткичх Ўрхон, аки-Милхун, отам Эмрайин сизларни жуда яхши кўришарди. Мабодо эрталабгача омон қолсам, кейин видолашаман...»

Тез орада қайиқ яна қалин туман қатлами орасига тушиб қолди. Яна ҳамма нарса кўздан ғойиб бўлиб қолди. Бироқ қайиқ аввалгидай шамолнинг кучи билан илгарилаб борарди. Киришк учун энди ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқ эди. У бутунлай айниб, сасиб кетган сувнинг сўнги култумини ичди-ю, ўша жойда, бўм-бўш бочка ёнида, қайиқ қуйруғида, одатда Ўрхон бобо ўтирадиган ерда ётиб қолди. У ўлимга чоғлангани учун энди тумандан ҳам кўрқмасди. Фақат юлдузлар кўринмай қолганди-да, улар билан видолашишга эҳтимол улгуролмасам керак, деб афсусланарди... Аҳволи ёмонлашгандан-ёмонлашиб борарди.

У ҳушсизланиб, алаҳсираб ётар, орадан қанча вақт ўтганини билмасди. Эҳтимол тун яримлаб колгандир, эҳтимол, тонг отиб қолгандир? Бир нима дейиш мушкул. Денгиз устини шамолда учган тутун сингари гира-шира туман қошлаб олган эди.

Пешонада бори бўлади. Бола шу пайт қушнинг овозини эшитиши ҳам, эшитмаслиги ҳам мумкин эди. Лекин у эшитди. Бирдан боши устида нимадир визишлаб, қанотларини шапиллатиб туманда қайиқнинг устидан пастлаб учиб ўтиб кетганини сезиб қолди. Бола бирдан сапчиб тушди ва бир зумда бу — қуш, қанотларини кенг ёйиб учаётган катта кучли бир қуш эканини кўришга улгуролди.

— Агукук! — қичқирди у. — Агукук! — у қутб бойкуши қаёққа учиб бораётганини кўришга улгурди, шамолнинг қаёққа эсаётганини эслаб қолишга улгурди. Шамол чапдан,

гарданининг сўл тарафидан, чап қулоғининг бир оз орқароғидан эсарди!

— Агукук! — қичқирди у қуш учиб кетган томонга қараб қайиқни бурганча.

Кириск руль эшкагига маҳкам ёпишиб олиб, зўр бериб тиришар, қолган-қутган кучини аранг жамлаб, бошқа ҳеч нарсага эътибор бермай фақат шамолнинг йўналишини ва қушнинг учиб кетган томонини ёдда тутарди. Қутб бойкуши қаердан қаёққа учаётганлиги номаълум эди.

Оролдан қитъагами ёки қитъадан бирорта оролгами — билиб бўлмасди. Аммо Кириск Ўрхон бобонинг ҳикоясини эсдан чиқармаганди — бу қуш денгиз устидан фақат тўғрига қараб учади.

Агукук — тунда ва туманда учадиган энг кучли қуш. Энди Кириск шу қуш изидан бораётган эди.

Қайиқ бўлса тўлқиндан-тўлқинга ошиб ўтарди. Шамол бирдай эсмоқда эди. Туман сийраклашиб, тарқалиб борар, осмоннинг четлари бир оз ёришиб бормоқда эди. Олдинда шундоққина тўғрисида эса ложувард осмони фалакда ягона нурли бир юлдуз балқиб турарди.

Кириск юлдузнинг худди қайиқ бораётган томонда турганлигини пайқади. У юлдузни мўлжалга олиб, ўша тарафга қараб бориш лозимлигини фаҳмлади, чунки агукук худди шу тарафга қараб учиб кетганди. Бола бу юлдузнинг номини билмаса ҳам энди у шу юлдуздан кўзини узмас ва шамолнинг йўналишини, унинг кучи ва эпкинини билиб турарди.

«Шамол, эсавер, кетиб қолма. Номинг нима, билмайман, аткичх Ўрхон бўлганида номингни айтиб берарди. Аммо сен менга ака бўл. Кетиб қолма, шамол, ўзингни бошқа ёққа олиб қочма.

Ахир, сен қанча хоҳласанг, шунча узоқ эсаверасан-ку. Шамол, менга мадад бер, кетиб қолма.

Мен номингни албатта билиб оламан, сўнг отингни айтиб чақираман. Хоҳласанг, мен сени Ўрхон деб чақирайин. Аткичхим — Ўрхоннинг номи билан чақирайин. Энди сени ҳамиша Ўрхон шамол деб атаймак. Сен ҳам мени ганиб оласан...»

У ҳамроҳ шамолни ана шундай ардоқлаб, тўғри йўлга бошла, дилимга умид ва ишонч бер, деб ялиниб-ёлворарди. Кўзларини эса ўзи интилаётган йўлчи юлдуздан узмасди: «Сени яхши кўраман, юлдузим, — дерди у юлдузга. — Сен

жуда баланд ва узоқдасан. Сен олдиндаги энг катта ва гўзал юлдузсан. Ёлвораман, кетиб қолма, бир жойда тўхтаб тур, ҳеч сўнма. Сен тарафга сузиб кетяпман. Сен томонга агукук учиб ўтди. У орол томонга учдими ё қирғоқ томонга учдими, билмадим. Оролга учган бўлса ҳам майли, оролда ўла қолай. Кетма, сўниб қолма эй юлдуз! Номингни билмайман, мендан хафа бўлма! Номингни билишга улгуролмадим.

Номингни менга отам Эмрайн айтиб бера оларди. Агар хоҳласанг, сени отамнинг номи билан атайман, сени Эмрайн юлдузи дейман. Осмонда пайдо бўлганингда сен билан саломлашиб, номингни шивирлаб айтаман. Сен эса менга мадад бер, Эмрайн юлдузи, барвақт кетиб, сўниб қолма, булут орасига бирдан яшириниб олма...»

У ўзининг йўлчи юлдузига шу сўзлар билан мурожаат қиларди. У яна тўлқинларга ёлворди:

«Тўлқинлар, сиз қайиғимни ҳайдаб боряпсиз, сиз ҳозир қандай яхшисиз. Мен сизларни аки-Милхун тўлқинлари, деб атайман. Сиз агукук учган томонга кетяпсиз. Сиз хоҳлаган тарафингизга юмалаб кета оласиз-ку, ахир. Аки-Милхун тўлқинлари, кетиб қолманг, йўлдан адашманг. Мен эшкак эшиб сузиб кетар эдимку-я, лекин бутунлай ҳолдан тойганман-да. Кўриб турибсиз-ку, сиз қаёққа хоҳласангиз, ўша ёққа сузиб кетяпман. Агар омон бўлсам, ҳамиша ёдимда тутаман: сиз Ўрхон шамоли эсган ёққа, Эмрайн юлдузи томонига сузаяпсиз, аки-Милхунлар денгизда фақат яхшилик қилишади, деб ҳаммага айтаман! Менга мадад беринг, аки-милхунлар! Кетиб қолманг, мени ташлаб кетманг...»

***

Ҳамма юлдузлар орасида энг узоқ чарақлаб тургани Эмрайн юлдузи бўлди. Тонгга яқин у осмону фалакда ёлғиз ўзи қолди. Тонгга яқин у кучли, соф бир нур билан ловиллаб ёниб турди ва субҳидамнинг симобранг ҳавосида аста-секин сўниб, яна анча вақтгача осмонда нафис, оппоқ нурдай бўлиб турди.

Мана шу зайлда тонг ҳам отди. Кейин денгиз узра офтоб чиқди. Кириск ҳам қувониб, ҳам қўрқиб кетди. Қуёшнинг чиқишидан қувониб кетган бўлса, денгизнинг бепоёнлигидан қўрқиб кетди. Офтоб нурларида живирлаб, мовий товланаётган денгиз деярли қоп-қора тусга кириб, чексизлигидан

кўз илғамас ҳолга келди. Бола руль эшкагига жон-жаҳди билан ёпишиб олиб, ўзи эслаб қолган томонга, шамолнинг йўналишига қараб сузишга ҳаракат киларли. Бу жуда-жуда мушкул эди...

У боши айланиб, кўзи тиниб, ҳамма нарса чирпирак бўлиб кетганини эслай олди, холос...

Қайиқ энди ўз ҳолича сузиб борарди...

* * *

Бола эсини йиғиб ўзига келганида, қуёш осмоннинг нариги четига силжиб кетган эди.

Кириск титроқ қўлларини олға чўзиб, суянганича қайиқнинг қуйруғидан базўр кўзгалди, боши айланиши ўтиб кетишини кутиб, кўзларини юмганича жойида қотиб турди. Кейин кўзини очди.

Қайиқ тўлқинлар оша сузиб борарди. Денгиз юзасидаги чайқалиб турган бетиним сув тангачалари кўз илғаман жойгача жимираб турарди. Кириск олдинга назар ташлаб, кўзларини уқалади ва ҳангу манг бўлиб қолди. Денгизнинг қуюқ яшил ўрқачида қаршидан унга қараб Олапар чопиб келарди! Буюк Олапар!

Денгиз четида кулранг — зангори тусдаги қоя шундоқ-қина кўзга ташланиб турарди. Аммо қулоқларию тепаларигача оппоқ бўлиб турадиган Олапар бошқа ҳамма қоялардан кўра баланд бўлиб, унинг этагидаги мудом бориб-келиб, чайқалиб турадиган тўлқинлар ҳам аниқ кўрина бошлади. Ҳавода қирғоқ бўйлаб учиб юрадиган оқчорлоқларнинг товуши ҳам қулоққа чалинарди. Энг аввал болани оқчорлоқлар пайқаб қолишди. Адашганларга йўл кўрсатиш учун тепаликнинг энг юқорисида тунда ёқилган ўтнинг тутуни ўрлаб турарди...

*Соҳил бўйлаб чопаетган Олапар,
Якка-ёлғиз қайтмоқдаман ёнингга —
Бобожоним Ўрхонсиз,
Отасжоним Эмрайинсиз,
Оғасжоним Милхунсиз,
Улар қайда қолди, сўрагил мендан,
Фақат аввал сув бергил, о, сув...*

Бу Кирискнинг ўзи тўқиган қўшиқнинг дастлабки сатрлари эди. Бу энди унинг умрининг охиригача айтадиган қўшиқ бўлади...

* * *

... Денгиз тўлқинлари зулмат қўйнида гувиллаб, ўкириб, шиддат билан қояларга келиб урилиб, парчаланиб кетарди. Денгиз ҳамлаларини қайтаравериб, тош-метин бўлиб кетган қирғоқ хўрсиниб, уф тортарди.

Олам олам бўлиб яралгандан буён, кун тундан туғилган, тун кундан туғилган замонлардан буён аҳвол шу — икки қудратли куч ўртасидаги олишув давом этади: бундан буён ҳам, куну тун, туну кун, токи ер билан сув бор экан, улар абадулабад шундай курашаверади...

Куну тун, туну кун...

* * *

... Шундай кечалардан яна бири ўтди...

Денгиз узра Ўрхон шамоли шовқин солар, денгизда аки-Милхун тўлқинлари сузиб юрар ва ёришиб келаётган осмони фалакнинг бир четида Эмрайиннинг нурли юлдузи чарақлаб турарди.

... Яна янги бир кун бошланмоқда эди...

Пойтуғ қишлоғи.

1976 йилнинг декабри — 1977 йилнинг январси.

Мундарижа

Асрни қаритган кун (<i>роман</i>).....	7
Соҳил ёқалаб чопаётган олапар (<i>қисса</i>).....	353

Адабий-бадиий нашр

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

АСРНИ ҚАРИТГАН КУН

*Мухаррир
Рассом
Мухаххих
Саҳифаловчи*

**Шойим Бўтаев
Уйғун Солиҳов
Юсуф Музаффар
Мухаррам Зойитова**

Нашриёт лицензияси А1-170. 23.12.2009.
Босишга рухсат этилди 25. 05. 2015. Бичими 84x108^{1/32}
Офсет қоғози. 19,5 нашр т. 19,65 шартли б.т.
Адади 5000 (1-босма 500) нусха. Буюртма № 192.

«Navro'z nashriyoti», Тошкент ш.,
Амир Темур к., 19-уй.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент ш., Қамарнисо к., 3. тел.: 162-08-43.

АСРНИ ҚАРИТГАН КУН

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

Азиз дўстлар!

XX аср ўрталаридан бошлаб мумтоз адабий меросимиз, ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг сара дурдоналари илк мартаба нашриётимиз томонидан чоп этилиб, китобсеварларга армуғон этилган эди. 2016 йилдан қўп сонли китобхонлар талаб ва истакларини ҳисобга олган ҳолда, нашриётимиз хазинасидаги халкимиз маънавий мулкининг ажралмас қисмига айланган ушбу дурдоналарни янги кўринишда – замонавий дизайн ва матбаачиликнинг сўнгги ютуқлари асосида нашр этишга киришдик. Ўйлаймизки, ушбу тухфамиз сизларга манзур бўлади.

ISBN 978-9943-03-716-8

9 789943 037168